

प्रस्तावना

“होळकराची कैफियत” ही बदर कै. का. ना. साने यांनी काव्येतिहास सग्रहात शके १८०८ म्हणजे सन १८८६ सार्ली प्रथम प्रसिद्ध केली अर्थात् त्याला ६८ वर्षे होऊन गेली. त्यानंतर तिचे पुनर्मुद्रण केव्हाहि झाले नाही. वास्तविक ही बदर काव्येतिहास—सग्रहात प्रसिद्ध झालेल्या इतर सर्व बखरीपेक्षा मोठी आहे. एवढेच नव्हे तर उत्तमेत्तम म्हणून प्रसिद्धी लाभलेल्या भाऊसाहेबाच्या बखरीच्या तोडीची ती आहे असे असता ती मागे पडली, याची आमच्या मते मुख्य दोन कारणे सभवतात. त्यापैकी पहिले हेंकी, मराठी इतिहासकारानीं शिदे होळकर घराण्याची वारवार तुलना करून होळकराची कृत्ये सारीं स्वार्थमूलक तर शिद्याची कृत्ये तेवढी सारीं उदात्त, स्वामिनिष्ठेचीं असे रगविष्याचा प्रघात पाडला. यामुळे होळकर बदनाम झाले व त्याच्या विषयींची बखर आवर्जून वाचण्यास लोकास उल्लास वाटेनासा झाला. दुसरे कारण म्हटले म्हणजे भाऊसाहेबाच्या बखरींत शिद्याना पानपत प्रसगामुळे मिळालेली अभिलषणीय वैठक. त्या बखरीचा दोवट भाऊगार्दीच्या वीरकरण प्रसगानें झालेला असल्यामुळे त्याचे आकर्षण केव्हाहि स्वाभाविकच अधिक वाटते वास्तविक ती बदर म्हणजे होळकराच्या कैफियती-सारखीच शिद्याची कैफियत आहे व तिळा ‘शिद्याची कैफियत’ किवा ‘शिद्याची बदर’ असेच नाव देणे योग्य झाले असते. परतु तिचा दोवट भाऊसाहेब पेशव्याच्या पानपत स्वारीनें झालेला असल्यामुळे व सान्याना उपलब्ध झालेल्या पुर्णे येथील प्रतीच्या १२७ व्या बदराच्या ढोकीवर ‘बदर भाऊसाहेबाची’ असें लिहिले होते तेवढ्याच्या आधारावर सान्यानी त्या बदरीला भाऊसाहेबाची बदर असें आकर्पक नाव दिले इतकेच.

तें कसेहि असो, होळकराची ही कैफियत इतिहास व वाढमय या दोन्ही दृष्टीनीं भाऊसाहेब बखरीइतकीच सरस असल्यामुळे या बखरीचे पुनर्मुद्रण करण्याची कल्पना मी माझे स्नेही हनुमान प्रकाशन सस्थेचे मालक यास सुचविली. ती त्यास पसत पह्ऱन त्यानीं बदर पुनर्मुद्रित करण्याचे ठरविले. ६८ वर्षांपूर्वी सान्यानीं केलेले या कैफियतीचे सपादन त्याच्या लौकिकास शोभण्यासारखेच टापटिगीचे होते. त्यानीं अनेक प्रति जमवून शुद्धाशुद्ध ठरवून आणि अर्यनिर्णयक व आवातर माहितीच्या विपुल टीपासह ही होळकराची कैफियत प्रसिद्ध केली होती. फार परिश्रम घेऊनहि बखरींतील अनेक ठिकाणीं शब्दार्थाच्या वा इतर चुका राहिल्याची जाणीव साने याना होती.

बखरींतील तशा अनेक चुका पुढे सान्यांचे इदूरकर मित्र श्री. बळवते कमळाकर यांनी त्याच्या नजरेस आणत्या व चुका दुरुस्त कर्मन त्याचें टिपणि हि 'त्यांनी सामे याजकडे पाठविले. नंतर साने यांनी सशोधकाच्या निराग्रह वाण्यास अनुसरून तें सर्व टिपण काख्येतिहास—सग्रहात 'शुद्धीकरण व अधिक टिप्पणे' या मथळ्याखालीं छापूनहि काढलै होते. तथापि इतके करूनहि होळकर कैफियतीत पुष्कळच चुका शिळक राहून गेल्या. गेल्या ६८ वर्षांत महाराष्ट्रात ऐतिहासिक साधन वाइमय प्रचड प्रमाणांत प्रसिद्ध झाले आणि अभ्यासहि त्या प्रमाणांत वाढला व त्यामुळेच सान्याच्या मूळ होळकर कैफियतीत राहिलेल्या चुका आता दुरुस्त करता येऊ शकल्या व बखरींतील मजकुराला विपुल प्रत्यतर पुरावेहि देता येऊ शकले.

सान्याच्या होळकर कैफियतीत पृष्ठ ४९ वर परिच्छेद तोडला आहे, त्यापुढील मधला वराचसा मजकूर गहाळ झाल्याचे त्यांनी पुढीलप्रमाणे टीप लिहून कळविले होते "येथे हुसन्या दोनही प्रती त्रुटिआहेत. वर आलेला मजकूर चौसषाच्या बदाच्या शेवटी सपला. पुढे १०१ बदापर्यंत ३६ बद गहाळ झालेले आहेत. हे बद मिळविष्याची खटपट आमच्या हातून होईल तितकी आम्ही केली, पण ते मिळाले नाहीत. पुढेही मिळतील अशी फारशी आशा नाही. तेव्हां हे प्रकरण असेच त्रुटिप्रसिद्ध करणे भाग पडले आहे मधील ३६ बद न मिळाल्यामुळे हिंदुस्थानातील वगैरे काहीं मस्तकीत तुकोजीरावाने कोणता कार्यभाग कसा उरकला वगैरे हकीकत नाहीशीं झाली आहे. हा त्रुटिभाग कोणी इदूरकर मित्र मिळवून आमच्याकडे पाठवितील तर त्याचे आम्ही अत्यत आभारी होऊ "

सुदैवांने कै. पारसनीस याना तो उपलब्ध झाला व त्यानी तो त्याच्या इतिहास—सग्रह पुस्तक ४ अक १, २, ३ (ऑगस्ट, सॅट्यर व ऑक्टोबर) मध्ये प्रसिद्ध केला. पारसनीसांना बहुधा होळकराच्या कैफियतीची एखादी संपूर्ण प्रतच मिळाली असावी. ती सान्याच्या प्रतीशी ताहून पाहून सान्याच्या प्रतीत जेवढा भाग गहाळ झाला होता तेवढाच त्यांनी नेमका प्रसिद्ध केला. पारसनीसांच्या इतिहाससग्रहात होळकर कैफियतीतील गहाळ झालेला तो मजकूर २४ पृष्ठे दिलेला आहे. "तो मी कुलदीपक कारकून उत्पन्न" या वाक्यापाईशीं तो मजकूर सपतो. त्या खालीं त्यांनी काहींच खुलासा केलेला नाहीं म्हणून आणखी काहीं शिळक राहिलेला मजकूर त्यांनी पुढील अकांत छापला असावा कीं काय म्हणून आम्ही शोध केला. इतिहाससग्रहाचे अक तपासले. परंतु तसा मजकूर पुढे केव्हा छापलेला आढळला नाहीं, म्हणजे १ ते २४ पृष्ठे एवढाच मजकूर गहाळ झालेला होता असे दिसते फार तर एखाद दुसरीच ओळ राहिली असेल तर असेल. इतिहाससग्रहातील तो सर्व मजकूर अमच्या होळ-

कराऱ्या कैफियतीच्या प्रस्तुतच्या आवृत्तीत आम्ही समाविष्ट केला आहे. यामुळे बखरीला पूर्णता आली आहे.

होळकर कैफियतीचा लेखक कोण असावा याचा सुगावा लागलेला नाही. कैफियतीच्या म्हणजे बखरीच्या समाप्तीपूर्वी लेखकाचा उल्लेख केलेला नाही. फक्त “अग्रे ईश्वरो देसि भावी पदार्थ आगमन ऐकिले पाहिजे त्या धोरणावर इतिहास यच्चावत् लिहिला असेहे.” येवढेच शब्द आहेत. तथापि बखरलेखक हा होळकराचा पिढीजात नोंकर आणि निकटचा विशासू मुत्सदी असला पाहिजे असे त्यानें बखरीत जे निरनिराळे प्रसग तपशीलधार वर्णिले आहेत किंवा त्या खासगत घराऊ भावी त्यानें उल्लेखिल्या आहेत त्यावरून स्पष्ट दिसून येईल.

बखरीचा कर्ता किंवा लेखक कोण असावा याविषयी एक तर्क मात्र आम्हास सुचला आहे. काव्येतिहाससग्रह व भारतवर्ष यांत पूर्वी प्रसिद्ध शालेस्या साधनांची पुनरावृत्ति आणली बन्याच नवीन पत्राची भर घालून ‘ऐतिहासिक पत्रब्यवहार’ या नोंवानें सरदेसाई, कुळकर्णी व काळे या सपादकत्रीयांनें सन १९३३ साली प्रसिद्ध केली त्या पत्रब्यवहारात श्री. भा. रा. भालेराव यांच्या सग्रहातील कांहीं पत्रै आहेत. त्यापैकीं पत्र न. ३६७ व पत्र न. ३९५ या पत्रांचा लेखक जो कोणी असेल तोच या बखरीचा लेखक असला पाहिजे असा सशय आम्हास येतो वास्तविक तीं पत्रै काशीराव व यशवंतराव होळकर यांच्या नोंवाने लिहिलेलीं असलीं तरी त्यांचा मसुदा किंवा मजकूर जुळणी अर्थातच त्यांच्या पदरच्या दिवाणानें किंवा चिटणीसानें केलेली आहे. त्या पत्रांची भाषा आणि होळकराची कैफियत या बखरीतील भाषा हीं एका धर्तीची भासतात. बखरकार “या भावी” “समय समर्पक” इत्यादि जे शब्द वारवार वापरतो तेच शब्द नेमके या दोन पत्रांत आलेले आहेत, व मुख्यतः त्यावरूनच त्या दोन पत्रांचा जो कोणी लेखक असेल तोच होळकर कैफियत या बखरीचा कर्ता म्हणजे लेखक असला पाहिजे असे आम्हास बाटते.

बखर लेखक वृद्ध, माहितगार व होळकर कुळाचा अभिमानी आहेच. पण त्यातस्या त्यात तो यशवंतराव होळकराशीं निकट सबध असलेला व त्याच्या पराक्रमामुळे त्यावर बेहद खूप असलेला, त्याला कांहीं ईश्वरी कृपाप्रसादच होता असे मानणारा होता. हे त्यानें यशवंतरावाविषयीच्या हक्कीकतीत ठिकठिकाणीं काढलेस्या उद्गारावरून वाटते. राठोडाशीं होळकराचीं जी एक सफेजगीची लढाई ज्ञाली त्यात बखरकारानें यशवंतरावांचा आवर्जूत उल्लेख केलेला आहे. वास्तविक तेव्हा यशवंतराव अवघा १००१२ वर्षांचा होता. बखरकार लिहितो, “निमे राहिले त्याणी हळा बापू होळकराचा गोल उठला हे पाहून पलटणचा मुकाबला सोळून याजवर आले.

मेलाभेळ होऊन चार घटका समरगणी भाला, बहुक यांचे काम पडलेच माही. एकमेकांचे गळा हात घासून घोड्याखालीं येऊन तरवार, कटार, दांत अशानिशी रजपून एक जाऊ न दिल्हा. चार पांचशे रांगडे खपू देऊन आपलेकडील महालोजी पिंगळेसारखी द्येन तीनशे नांवाची माणसे कामास आली. येशवतराव महाराज, बारा वर्षांचे वय, प्रथम तरवार तेथें केली. ”

सन १९२६ सालीं श्री. अ. ना. भागवत व श्री. ना. के. भवराषकर यांनी ‘भवानी शकर बक्षी यांची रोजनिशी’ प्रसिद्ध केली ही रोजनिशी म्हणजे यशबदतराष होळकर व भवानी शकर बक्षी यांची बखरच आहे. त्या बखरीच्या प्रस्तावनेत भागवत यांना उपलब्ध आलेल्या होळकरांच्या कैफियतीच्या एका निराळ्याच प्रतीचा उल्लेख आहे व ती होळकरांची कैफियत छापत असल्याची जाहिरातहि भवानी शकर बक्षीच्या रोजनिशीच्या पुस्तकाच्या पाठीमार्गे छापलेली आहे. तथापि त्यानंतर ती होळकर कैफियत कर्धाहि छापून निघाली नाही भागवताची ती होळकर कैफियत व कै. साने यांनी प्रसिद्ध केलेली होळकर कैफियत या दोन्ही एकच असप्याचा सभव आहे. भागवताची होळकर कैफियत छापली गेली असती तर कदाचित् त्यात बखरीच्या लेखकाचे नाव सांपडण्याचा सभव होता.

पुणे, ता. २०-२-१९५४.

य. न. केळकर

प्रकाशकांचे निवेदन

साहित्यसप्राट कै. नरसिंह चिंतामण कैळकर याचे सुपुत्र, इतिहास संशोधक श्री. यशवंत नरसिंह कैळकर याचे सहकार्यानें आज होळकर कैफियत प्रसिद्ध करि-तांना विशेष आनंद होत आहे. या पुस्तकाची उपयुक्तता इतिहासशच जाणू शकतील. या पुस्तकाचा खप अत्यल्प होणार हे माहीत असूनही किंमत शक्य तितकी कमी ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिक्षण संस्थांनी मनावर घेतल्यास व त्या सर्वे घेतील असा विश्वास जाणूनच पुस्तक-प्रसिद्धीचे धाडस केले आहे. जनता-जनार्दन व शिक्षण संस्था या पुस्तकाच्या प्रति खरेदी करून माझ्या धाडसांचे कौतुक करतील असा विश्वास आहे.

पुणे, ता. २०-२-१९५४.

प्रकाशक

विषयानुक्रमाणिका

मल्हारराव होळकर

(१) मल्हारराव होळकराचें पूर्ववृत्त, बाल्य, नागाचा चमत्कार. (२) मल्हारराव वेंडारी पथकांत दाखल होऊन पेशव्याच्या नर्मदापार दिल्ली-स्वान्यांत जातो, प्रत्यक्ष बाजीरावास ढेकूळ मारून आपल्या निघड्या छातीची परीक्षा देतो; होळकरांचा गोट छुटण्याचा पेशव्यांचा विचार व त्याचें पर्यवसान. (३) मल्हारराव बाजीरावास ओळ्याकाठी गाढून चकित करतो, बाजीरावाने केलेली मल्हाररावाच्या पराकमाची बूज, उभयताची शपथकिंवा, पाच हजार स्वारांची सरदारी मल्हाररावास देण्याचें बाजीरावाचे आश्वासन (४) बढवाणीची लढाई, मल्हाररावामार्फत तह ठरतो. (५) पेशव्याचा उदाजी पवारास सामील करून घेण्याचा प्रयत्न, उदाजीची मयुरी, नतर पेशवे मल्हारजी होळकरास बारगळाकडे मागतात व मल्हारजी पेशव्यांचा नोकर बनतो (६) पेशवे पवाराची भनधरणी करतात, तरी तो ऐकत नाही. सबव त्याचा नाद सोडण्याचा मल्हारराव इषारा देतो. पवाराचा पक्षात्ताप. (७) रजपूत सस्थानिकांचा पुढारी सवाई जयसिंग दिल्लीकराणी बिघडतो, मरात्याची मदत चाहतो व त्यासाठी बोलणी करण्याकरिता नदलाल मडलोईस पाठवितो मडलोई घाटातील वाटा दाखवून सैन्य दयाबद्दाहरावर नेऊन घालण्याचें आश्वासन देतो. (८) मल्हारराव व उदाजी पवार दयाबद्दाहरावर धाड घालतात. लढाईत दयाबद्दाहर ठार होतो, धारेत पेशव्याची द्वाही फिरते, उज्जनीचा कबजा, माळव्यात मराठे दहशत पाढण्याकरता गढीचाल्याची कूर पारिपत्ये करतात, होळकराचें पुण्यास प्रयाण, पुण्याहून बाजीराव दिल्लीच्या स्वारीस निघतो, दिल्लीची लट, जयसिंगाणी सख्याचा करार, जयसिंगाकहून तीस लाखाची खडणी घेतात. (९) मल्हाररावाच्या खास शिफारसीने राणोजी शिंदे हुजव्याचा सरदार बनतो (१०) माळव्यातील उत्पन्नाच्या पेशवे, शिंदे, होळकर व पवार यांच्या घाटपांचें प्रमाण, सवाई जयसिंगाच्या मुलांतील भाडणे, रजपूत भाडणामुळे मरात्यांचा राजपुतान्यांत प्रवेश (११) नानासाहेब पेशवा जयपूरवाल्यांच्या पारिपत्यास निघतो; ईश्वरसिंग व मल्हारराव होळकर यांची लढाई, बुदीचें राज्य व २० लाख रुपये खडणी मिळते, बुदीवर उमेदसिंग होडे याची स्थापना. (१२) ईश्वरसिंगाचा विषप्रलय, माधो-सिंगाची स्थापना मल्हारराव करतो, शिंदे-होळकरांचे वैमनस्य सुरु, जयपूरवाल्यांनी शिंद्याची केलेली कत्तल, मल्हारराव खुलेवाल्यांची गढी काबीज करतो, जयपूरकर २५ लाख रुपये गुहेगारी देतात. (१३) मनसूरअळिंगे मल्हाररावाकडे राजकारण, सादल-बाक्लांचे फौजेशी युद्ध, सादलबादलाचा मृत्यु, पठाण रोहिल्यांशी तह, शिंदे-होळकरांची दिल्लीपतीशीं भेट व खिलतचौघज्यांची प्राप्ती (१४) निजामाची पेशव्यावर स्वारी, सुपा येथे रामदासपतांनी घातलेला छापा, गाजुहीखान यांस दक्षिणांची सुभेदारी बहाल, औरगाबाद मुक्कार्मी गाजुहीखानास विषप्रयोग व त्याचा मृत्यु. मल्हारजी होळकर दिलेल्या

शपथेनुसार गाजुहीखानाचें प्रेत दिल्लीस पोंचतें करतो. (१५) कुंभेरीचा बेठा, खंडेरावाचा मृत्यु, मल्हारराव मधुरहून दिल्लीवर धाड घालतो, मळकाजमानीची विटवना व मल्हाररावाचे आश्वासन. (१६) मल्हारराव बादशाहकून ८० लाखांचा ठराव करून घेतो. (१७) मल्हाररावाची दादासाहेब पेशव्यांसह हिंदुस्थानावर स्वारी, नजीबास दिल्लीबाहेर काढले, मल्हाररावाची लाहोर सरहदपर्यंत स्वारी, दिनाबेग रुजु होतो. (१८) भाऊसाहेब पेशवे मल्हारराव होळकरास दाबलेला ६० लक्षाचा पैका ओकावयास लावतात. मल्हाररावाची व भाऊसाहेबाची झटापट (१९) मल्हारराव ६० लक्ष इपयांचा भरणा पेशव्यास क्वूल केल्याप्रमाणे विधू महादेव ग्रद्यामार्फत करून देतो. (२०) शिंदे याच्या नजीब व गिलचे याशी लढाया, जनकोजीबाबा जखमी होतो, दत्ताजी शिंदे ठार होतो. (२१) मल्हारराव, शिंद्यांच्या मदतीसाठी निघतो. रेवांडीस शिंदे-होळकर भेटी होतात, शिंदे-होळकराच्या नजीबाशी झटापटी, होळकराकडील अन्याबा पलशीकर दिवाण व शेटीबा खराडे ठार होतात, होळकर आग्न्याहून जयपूरच्या मुळखात येऊन छावणी करतात. (२२) कुजपुरा व पानपत येथील लढाया, होळकरांचा व भाऊसाहेबांचा बेबनाव, पुन्हा समेट, जाटास मदतीस आणण्याचें कारस्थान (२३) जाटास दगा करण्याचा बेत, मल्हाररावाचा विरोध, मल्हारराव जाटास मुखरूप काहून देतो. (२४) पानपतची अखेरची लढाई, विश्वासरावांचा मृत्यु, मराठ्याचा मोड, होळकर दक्षिणेचा रस्ता धरतात. (२५) कृतोपकार स्मरून जाटांने होळकरास केलेले सहाय्य होळकर गवालेरीस येतात. (२६) गवालेरीस पुन्हा फौज जमून मल्हारराव रांगडे व रजपूत यांचा बदोबस्त करतो, भटवाट वाढ्याची लढाई, मल्हारराव जखमी होतो तरी लष्टतो व २५ लक्ष हृप्ये खडणी घेतो, इदुरास जातो, नतर तुकोजी होळकरास माळवे प्रार्ती ठेवून देशी देवदर्शनास येतो (२७) मेवात्यांच्या दग्यामुळे मल्हारराव पुन्हा माळव्यात जातो व बड शमवितो, नानासाहेब पेशव्यांचा मृत्यु, मल्हाररावाचा पुण्यांत ६ महिने मुक्काम. (२८) जाट व नजीब याच्या लढाया, सुरजमलाचा मृत्यू, मल्हारराव जाटांच्या मदतीस जातो, जाटाचा व नजीबाचा तह ठरवून देऊन मल्हारराव अनुपशंहरास जातो (२९) सुभेदार व सुजाउहीला याच्या इग्रजाशी लढाया, होळकरांवर इग्रजांचे छापे, होळकर पराभव पावून झाशीस येतो. (३०) जाट व गोसावी झाशी जिंकतात, ३ महिन्यांच्या युद्धानंतर मल्हारराव झाशी घेतो, दतिया जिंकतो. (३१) गोहदचा वेडा, शिंद्याची फितुरी, मल्हारराव होळकराची मध्यस्थी, गोहदकर जाटाशी १० लक्ष रुपये खडणी घेऊन सळा. (३२) अलमपूर मुक्कामी मल्हारराव होळकराचा मृत्यु. छत्री बांधण्यास सुरुवात.

अहिल्याबाई व तुकोजीराव होळकर

(३३) मालेराव होळकराचा मृत्यु. (३४) होळकराची दैलत जप्त करण्याचें गगाधर यशवत व दादासाहेब पेशवे यांचे कारस्थान आणि त्याच्या प्रतिकाराची अहिल्याबाईने केलेली तजवीज. (३५) तुकोजी होळकरास अहिल्याबाई वळें देतें, दादासाहेब

पेशवे व आहिन्याबाईचा समेट. (३६) अहिन्याबाईने दादासाहेबांशी लड़ब्बासाठी आच-
केल्या भोसले, गायकवाड व रजपुतादि सरदारांमा निरोप. (३७) गगाधर यशवतावर
आहिन्याबाईची बेमर्जी, माधवराव व दादासाहेब याच्यांत देवनाव, तुकोजी होळकर पुस-
पणे माधवरावास सामील होतो, घोडपची लडाई, दादासाहेबाचा पराभव. (३८) गगाधर
यशवतन सन्यास घेऊन पक्क असती त्यास अटक. (३९) दादासाहेब माधवराव पेशव्याच्या
स्वाधीन होतात. (४०) गगाधर यशवताच्या जागी दुधरा कारभारी निवडण्याची
वाटाघाट, शिवबा बाजी व नारोपत शौचे यातून निवड करून नारो गणेशास कारभारी-
पद किंवा दिवाणगिरी पेशवे देतात. (४१) गगाधर यशवताचें पारिपत्य (४२) उत्तर
हिंदुस्थानची स्वारी, रामचंद्र गणेश कानडे याची तुकोजी होळकर याची शिंद्याबरोवर
तिळुडे रवानगी (४३) शिवबा बाजी होळकरांतके पेशव्याच्या दरबारी राहातो (४४)
नारोपतनानावर आहिन्याबाईचा राग, उत्तरेच्या स्वारीस निघण्याआर्ही तुकोजी होळकर
अहिन्याबाईशी एकनिष्ठ राहाण्याचें वचनप्रमाण घरतो, अहिन्याबाईच्या व तुकोजी
होळकरांच्या महालाची वाटणी. (४५) दिलीचा बादशाह उठविला, होळकरार्नी पुन्हा
त्यास गादीवर बसविले, शिंदे-होळकरांत वैमनस्य, तुकोजी शत्रूस दिलेला शब्द पाळतो,
बक्षीच्या फौजेचा धुवा (४६) पथरगडावर हळा, तुकोजी होळकरांची जाटांशी
निकराचा लडाई, जाट पद्धन डिगेचा आश्रय घेतो (४७) माधवराव पेशव्याचा मृत्यु,
होळकर हळुगास परत येतात, होळकरी फौजेच्या समजाखिसीचा पडलेला राढा, राणोजी
शिंदे चोंडीकर नारोपत नानाकळून सक्कींने पथकाच्या पगाराची बाकी बसूल करितो.
(४८) नारायणराव पेशव्याचा खून, कासेगावर्चा लडाई, त्रिवकराव पेश्याचा मृत्यु, दादा-
साहेबांचा तुकोजी होळकरांस सामील करून घेण्याचा प्रयत्न. (४९) तोताचें बंड, मोरो-
बाचें बड, सखारामबापूचा फित्र, मोरोबा व सखारामबापूस कैद, नारो गणेशास कैद, नारो
गणेशाच्या जागी पेशवे दादाजी गगाधराची तुकोजीचा कारभारी म्हणून नेमणूक करतात,
अखेर सहा महिन्यांनी नारो गणेश पुन्हा होळकरांचा दिवाण बनतो. (५०) दादाचा
पाठलाग, गुजराथेतील मोहीम, हरीपततात्यांची आहिन्याबाईच्या दरबारीं शिंदाई परंतु
ती अपेशी ठरली, तुकोजी होळकर व अहिन्याबाई याच्यांत वैमनस्य. महादची शिंद्याची
मध्यस्थी, अहिन्याबाईचा बाणेदारपणा (५१) इग्रज व दादासाहेब यांची पुण्यावर
स्वारी, बोराघाटातील लडाया, बापू होळकराचा पगळक. (५२) होळकरांमार्फत इंग्रज
तहाचें बोलणे झावतात, होळकराचा पेशव्यानीं केलेला सन्मान, बापू होळकरांची स्वाभिनिष्ठा
व बाणेदारपणा, पेशवा त्यास राविर व कोऱ्यमहाल हे महाल जहागीर करून देतात,
(५३) दादासाहेब हरीबाबाजीस मारून कैदेतून पद्धन जातात, व इग्रजांचा आश्रय
घेतात. (५४) सवाई मळ्हारराव होळकरांचे लग (५५) टिपूबरील स्वारी, टिपू मरात्याच्या
लळकरांवर छापा घालतो. तुकोजीचा दूरदर्शीपणा. (५६) जाट व इग्रज यांचे
शिंद्यांशी गुद्द, गोविंद शामराज यांचा लडाईत मृत्यु, इग्रज ग्वाहेर घेतात, होळकरांचे
बालूजी इग्रजे व राजाराम रणसोड हे शिंद्याच्या मदतीस जातात. (५७) काशीचा राजा
वेतसिंग इंप्रजाखिसूद्ध उढतो, शिंदे ग्वालहेर परत जिंकतात, लालखोटची लडाई, महाद-

जींचा पराभव व पक्षात्ताप. (५८) आग्न्याचे नशीबकुलीखामाचे मोर्खे उठवून मथुरा बगेरे ठाणी शिंदे काळीज करतात. (५९) राजपुतांचा होळकरांचिरुद्द उठाव, होळकरांचा अबाजीपन लढाईत ठार होतो, वक्रदण्डाची लढाई, मकाजी गित्याचा पराक्रम, पजू जमादार, चतरसिंग वेचाणी इत्यादि रांगडे सरदारांचा मृत्यु. (६०) अमदेवा वेढा, सोभाग्यसिंगाचा मृत्यु. (६१) काशीराव होळकरांच्या कन्येचे लग्न, अबाजी इगळे यांची अहिल्याबाईने घेतलेली हजेरी. (६२) बमण्याच्या गढीबरील लढाई, बापू होळकरांचा पराक्रम. (६३) तुकोजी व अलिबहादूर महादजी शिंद्यास भेटतात नारोपतनाना व तुकोजी वैमनस्य. (६४) नारोपतांचा छळ व मृत्यु. (६५) गुलाम कादर पकडला जातो, हिंमतबहादूरावरून अलिबहादूराचा शिंद्याशीं कलह, होळकरांची जयपूरच्या मुलुखात भावाडाव, इस्मायल बेगाचा पराभव, बापू होळकराचा पराक्रम. (६६) मारवाड्बाल्याशीं सामना, होळकरांचे शिंद्यास साहाय्य. (६७) तुकोजी व महादजी याची भेट. एकमेकांचा पाणउतारा करण्याचा प्रयत्न. (६८) शिंदे दक्षिणें येण्यास निघतात. (६९) सत्वासगढीवरून अहिल्याबाईचा महादजीस शाप (७०) हिंदुस्थानात गोपाळराव चिटणीस व होळकर यात वैमनस्य, 'कामा'ची लढाई (७१) राजपुतान्यांत शिंदे होळकरांच्या लडाया, व नतर तात्पुरता सलोखा (७२) सवाई मल्हारराव होळकरास अहिल्याबाई राजपुतान्यांत, पाठविते. पुन्हा शिंदे होळकर लढाई सुरु जुजरनेके व डिबॉईन याच्या कवाईती कपूचा सग्राम, होळकराचा लाखरीस पराभव, महादजी शिंद्याचा मृत्यु. (७३) खड्याची लढाई. (७४) अहिल्याबाईचा मृत्यु. (७५) सवाई माधवरावाचा मृत्यु, तुकोजीरावाच्या पुत्रांतील कलह, काशीरावास वळै मिळतात. मल्हारराव रागावून निराका होतो.

काशीराव ऊर्फ वाळासाहेब होळकर

(७६) तुकोजीच्या मृत्युनंतर मल्हारराव बड करतो. मल्हाररावाची दानत. (७७) मल्हाररावावर काशीराव व शिंदे दग्यानें हळा करतात, मल्हाररावाचा मृत्यु, लाख्या बारगीराचा मृत्यु, यशवतराव होळकराचा पराक्रम. (७८) बाळोबा तात्या. शिंदे होळकराचा समेट करून देतात (७९) शिंद्याच्या दरबारांतील शेणवी मडल कैद, सर्जे-रावाचे पुण्यांतील उत्पात (८०) यशवतरावांचे नागपुरास प्रयाण. (८१) यशवतराव नागपूरकराच्या कैदेतून युक्तीने सुटतो. (८२) यशवतराव व भवानी शकर याची प्रथम भेट. जुजरनाईकाची भेट. (८३) यशवतराव, पवागच्या आश्रयास जातो. (८४) शामराव माहडीकाची भेट. (८५) यशवतराव सैन्य उभारतो. (८६) धोडोपत गोडबोल्याचा पराभव. (८७) यशवतराव महेश्वर बळकावतो. (८८) यशवतरावाची स्वारी शिकारी. (८९-९०), यशवतराव शिंदेबायास लुटून घेतो. (९१) कृष्णाजी सुकुद बक्षी याची बहादुरी (९२) उजजनची लढाई. (९३) शिंद्याची हुंदावर चाल. (९४) हुंदुराजवळच्या चकमकी. (९५) कपूत बिघाड. (९६) जुजरनेकास कैद, हुंदुराची जाळपोळ. (९७) काशीराव यशवतराव होळकरास भेटतो. (९८) गोपाळराव

चिष्टणीसाशी लढाई. (९९) यशवतराव मुख्यास छकून पैका काढतो. (१००) यशवतरावाच्या भरान्या. (१०१) यशवतरावाची पुणे दरबारी रदबदल. (१०२) पुरदन्याचा पराभव. (१०३) हडपसरची लढाई, यशवतरावाचा पराक्रम, पेशवे पकून जातात. (१०४) फत्तेसिंग मान्याचा फितूर व पुढे स्यास कैद, शिंदे व भोसले याची इग्रजाशी लढाई. (१०५) यशवतरावाच्या भरान्या. (१०६) यशवतरावाची इग्रजाशी झटापट (१०७) भरतपूरची लढाई (१०८) शिंदे होळकर भेटीचा समारम्भ. (१०९) जयानबर्तीसास कैद (११०) अबोजी इगल्यापासून यशवतराव पैका काढतो. (१११) यशवतरावाचे शिखाशी सधान (११२) यशवतराव अनृतसंशहून उलटतो. (११३) ज्वालामुखीची यात्रा, खेडेराव होळकराचा मृत्यु, पलटणाचा दगा. (११४) इग्रजाच्या पारिपत्यासाठी तोफांचा कारखाना घालतो (११५) यशवरावास बेड लागते (११६) यशवतरावाची मुलगी भीमाबाई हिंचे लम, तुळसाबाई, धर्माकुंवर याचा कारभारात वरच्छमा, मीरखानाचे उपदव्याप, सोभाराम व धर्मा यांचा वध (११६-११८) कौजेचा पगाराकरता दगा (११९) पलटणवाल्यास छुहून वेण्यात येते

मल्हाराव होळकर (तिसरा)

(१२०) यशवतरावाचा मृत्यु. (१२१) नथू फणसे याचे बड (१२२) कौजेचा तलबेसाठी दगा. (१२३) रामदिन व मैनाबाईस कैद (१२४) पेशव्यास सामील होण्याचा तुळसाबाईचा विचार (१२५) विठ्ठलपतास कैद. (१२६) तुळसाबाईस कैद (१२७) तुळसाबाईचा मृत्यु (१२८) इग्रजाशी झटापट (१२९) सदरदीन हवालदाराच्या सैन्याची हलाखी (१३०) फिरगी तीन कोस पिच्छा करतात (१३१) इग्रजाशी तहनामा (१३२) बाजीराव मालकमच्या स्वाधीन होतो. (१३३-१३४-१३५-१३६) दौलतीची नवी व्यवस्था, विठ्ठल महादेवाचा मृत्यु (१३७) चोमयाग.

होळकरांची कैफियत

कैफियत फैलासवासी मल्हारजी होळकर यांनी स्तप्रशक्रमें करून दौलत उभी केली, त्याचा इतिहास इस्तकबिल तागाईतअखेर येणेप्रमाणे :—

(१) मौजे होळ मुरुम, नीरेचे काठीं जेजुरीजवळ आहे. तेथे खंडजी वीरकर खुटेकर धनगर चौगुले राहत होते. त्याजला मौजे तळोदें परगणे मुलतानपूर येथील भोजराजजी बारगळ याने आपली बहीण दिल्ही होती. तिचे पोटी पुत्र जाहला. त्याचे नाव मल्हारजी होळकर. तो काही दिवस त्या गार्वांच होता त्याचा पिता मृत्यु पावला. मल्हारजी होळकर मूळ, तीन वर्षांचे असता, भाऊबद मुलाची हेळ्साड करू लागले बाईचे काहीं चालू दिले नाहीं वतन वाटा आपणच दावून वहिवाट चालविली. बाईस नित्यकृत्याचाही आधार नाहीं. मुलास काहीं अपाय होईल असें समजून चिरजीवासुदा माहेरी भावापार्शी येऊन राहिली. मल्हारजी होळकर मूळचे होळचे राहणारे म्हणून ‘होळकर’ नाव चालले काहीं मोठे ज्ञाल्यावर बारगळ याणी भान्यास घरचीं मेंद्रें चाराच्रयास लाविले दररोज रानात जाऊन मेंद्या चारून सायकाळीं घरास यावें हा क्रम चालत असता, कोणे एके दिवशीं अरण्यात दोन प्रहरा ज्ञाडाखाली मल्हारजी निद्रिस्त ज्ञाल्यावर, वारुळातून नाग निघून (त्यानें) मुलावर फणीची छाया केली. तितक्यात मातुश्री घरीहून भाकरी घेऊन आली. तिने पाहिले भयभीत होऊन माघारी जाऊन भावास वैरे वर्तमान कळवून त्याज-सुद्धा तेथें आली. तो भुजग सर्वांनी तसाच पाहिला. मनुष्याची भीड नागाचे दृष्टीस पडल्यावर नाग वारुळात गेला. नंतर मुलास सावध करून पाहिले असता, अन्य विचार दृष्टीस न पडला तेथेच मुलास भोजन घालून घरास घेऊन आले. अभ्यंग

(१) कैफियत — हकीकत, वृत्तान्त. इस्तकबिल — पासून. तागाईत — पर्यंत, अखेर. तागाईतअखेर — वास्तविक ‘अखेर’ या शब्दाची पुन्हा जरूर नाही. तथापि जुन्या काळीं तसाहि वाकप्रचार करण्याची रीत होती. खुटेकर — धनगरातील एक पोट जात. धनगरात खुटेकर, हटकर, खेगर व सणगर असे चार पोट भेद आहेत. चौगुला — पाटलाच्या हाताखालील एक ग्रामाधिकारी. पाटलाचे हाताखालीं चौगुला, हवालदार, रामोळी वैरे नोकर असतात. त्यांत चौगुला मुख्य हेय. नित्यकृत्य — रोजीची उपजीविका. भीड — गर्दी, जमाव. अन्य विचार दृष्टीस न पडला — नागानें दश वैरे केल्याचे कांहीं चिन्ह दृष्टीस पडले नाहीं.

स्नान घालून दूधभात खाऊ घातला. या गोष्टीचें मातुश्रीस आश्र्वय होऊन चौपे म्हातरे ममतेचे धनगर (होते) त्यास विचारले. त्यास त्याच्या उपमा अन्यत्रांस, ते तर प्रत्यक्षत्व ! त्यांतही एकानें सांगितलें कीं, “ बाई, ब्राह्मणास पूस. तो सागेल. ” मग ब्राह्मणास एकातीं विचारले. ब्राह्मणानें सांगितलें कीं, “ बाई, हा मूळ पृथ्वीपति होईल. त्यास दहा वर्षांचा होई तावत्काल फार साभाळावे. पुढे हा पृथ्वीस संभाकून तुला पृथ्वीपतीची आई म्हणवील ! ” त्या दिवसापासोन (मामाने) रानात जावयाचें मना करून घरचे घोड्याची देखरेख (मल्हारीस) सांगितली. यानंतर मातोश्रीचा काळ सत्त्वरच झाला.

(२) त्या दिवसात बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याजला सातारकर राजे यानी दौलतीची सोप करून गिरासपणा करून लागले. प्रथम स्वारी गोदावरी पर्यंत जाहली ‘ गगेस घोडे न्हाले ’ अशी म्हण आहे. नंतर पेशवे याणी पवार, वनगर वैगैरे अवघे मराठे मडळी जमा करून गगेपुढे चाल केली त्यात पेंदारी सरदार याचे पथकांत बारगळ याणी मल्हारजी होठकर याचे जिम्मेस, पाच पंचवीस घोडे होते ते, करून पेंदारी याचे पथकाब्रोबर रवाना केले. चाकरीत तैनात कांही एक नाही. लुटीत जें ज्यास प्राप्त होईल ते त्यांचे. हुक्म पेशवे मशारनिल्हे याचा. अशा चालीनें नर्मदा दक्षण तीरपर्यंत स्वारी केली. ते पेंदारियाप्रमाणे दौडीन्या चालीनें दिल्हीपर्यंत गेले. पातशाई सलतन मोठी. फौज आली गेली हें कोणाचे गावीही नाही. दिल्हीचे आसपास पोंहचल्यावर एक्या महालचे खडणीचा जाब ठरला. तेथें हारी बिघडून नये

(१) मातुश्रीस आश्र्वय होऊन – मातुश्रीस आश्र्वय चाढून. त्यास त्याच्या उपमा अन्यत्रास इ० – अडाणी किंवा अज्ञानी मनुष्यास धनगराची उपमा देतात. मग ते तर काय प्रत्यक्षत्व धनगर होते. ते त्या चमत्काराचा उलगडा कसा करून दाखविणार !

(२) सोप करणे – सोपवून देणे, हवाली करणे. गिरासपणा – लुटालूट. येथे अर्थ स्वारीशिकारी किंवा मोहीम. गगेस घोडे न्हाले – गोदावरी नदीलाहि गगा म्हणण्याचा प्रधात होता व अद्यापहि आहे. तैनात – पगार, वेतन. मशारनिल्हे – उपर्युक्त, पूर्वोक्त. पेंदारियाप्रमाणे दौडीन्या चालीनें दिल्हीपर्यंत गेले – वाटेल तेवढ्या लांब लांब मजली मारण्यावदल पेंदान्यांची फार ख्याति असे. सलतन – सलतनत, राज्य. हारी बिघडून नये – ‘हरीफी घडू नये’ असे पाहिजे. हरीफी – दाडगेपणा, कपटाई. महालाकडून अमुक इतकी खडणी घेयाचे ठरले होते म्हणूनच त्या महालात लुटालूट करण्यास किंवा शेतें कापण्यास सेनापतीनें बदी केली होती.

असा करार. त्यांत मल्हारजी होळकर यानी आपल्या स्वारांनिशीं हारी कापून आणून घोड्यापुढे टाकिली. याचा बोमाट पेशवे यांपर्यंत गेला. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याचे चिरंजीव बाजीराव हे जातीनीं हातांत काठी घेऊन ताकिदीस निघाले. तों पहात पहात मल्हारजी होळकर याचे गोटात घोड्यापुढे हारी पाहून एका बार-गिरावर बाजीराव यानी काठी टाकिली. तों मल्हारजी होळकर राहुटीचे तोंडी चन्हाड वळीत बसले होते तेथून शिव्या देऊन मातीचे ढेंकूळ बाजीराव यांस मारिले । “ आम्हास काय रोजमुरे देऊन भागलास म्हणून काढ्या मारितोस ? ” याप्रमाणे शिपाईभाषणे केलीं ते समयीं बाजीराव याणीं खामोश करून आपले खाजगत डेव्यात गेले. तेथे जाऊन वडिलापार्शीं बहुत निप्रह केला, “ असे विदेशात बेहुकुमी होऊं लागली असता परिणाम काय ? ” (तेव्हा) बाळाजी विश्वनाथ याणीं विचार करून उद्दीपक मल्हारजी होळकरास लुटून घ्यावें असा विचार केला. हे वर्तमान मल्हारजी होळकर यास समजताच याणीं आपले बारगिरास बोलावून एका केला, “ जो माझ्या मरणाचा सोबती असेल त्याणे राहावें. जो सोबती नसेल त्याणे यावेटेस निघून जाऊन आपला बचाव करावा. ” मग जावयाचे ते निघून गेले. वीस बाबीस असाम्या मरणोन्मुख होऊन घोडीं लष्करात सोडून दिलीं. खोगरे राहुटी वगैरे अजबाब जाळून, अगास राख लावून, ढाळ तरवोरेनिशीं मार्गे टेकडी होती त्या टेकडीवर जाऊन बसले. हे वर्तमान फौजेंत कोणी हाटकर धनगर, बारांशे रावताचा जमाव, (ज्याजवळ असा) मुस्तकीम होता, त्याजला समजलें. त्यांनी मल्हारजी होळकर याजला सागून पाठविलें कीं, “ हिंसत सोडूळ नको ! हाटकर खुटेकर धनगराचे बीज (ज्याचे) असेल तो तुजला सामील आहे. तुझी वाट ती आमची वाट. ” असें सांगून आपण जातीने पेशवे याजकडे जाऊन बहुत निषेध केला कीं, “ सरदारी करूं म्हणता, आणि शिपाई याची बरदास्त या प्रकारची ! अशानें वेळ माडवास कसे जातील ? तुम्हास ढेंकूळ मारिले तो तुमचे हरिपाचा प्राण घ्यावयास कसा चुकेल ? हे पहाणे एकीकडे ठेवून (वर्तता !) पंचवासि

(२) हारी – तयार झालेलीं शेतै. शिपाईभाषण – शिपायास शोभेल असै बिनमुरवतीचे, रागाचे किंवा मग्युरीचे भाषण. खामोश करून – गम खाऊन. निप्रह – दृष्ट. बेहुकुमी – हुक्मबाहावर्तन. एका करणे – एक विचार करणे, पक्की जूट करणे, किंवा एकत्र जमविणे. मरणोन्मुख होऊन – मरणास सन्मुख होऊन, मारू किंवा मरू असा निश्चय करून. अजबाब – सामानसुमान, सामुग्री. मुस्तकीम – तयार, जव्यत किंवा भक्तम. वेळ भांडवास जाणे – महत्वाकाक्षा सफल होणे, दौलत वाढणे. हरीप – हरीफ, शत्रु.

स्वार द्विदून घेतल्यांत लौकिकी, (किंवा) फौजेस हामराई किंवा बरदास्त केल्यांत ? यातील विचार पाहावा. बाकी तो तर मरणे संकल्पून बसलाच आहे कदाचित् धनगरमात्र त्याजला सामील शाळ्यास कसें पडेल ? ” अशा भावें बोलणे बोलून, द्विदून घेणे महकूब करून, घोडीं लष्टरांत जिकडे गेली असतील तीं जमा करून, त्यांची त्यांस देऊन, अजबाब पंचवीस हजार रुपये नक्त घावे, असे ठरावांत आणून आपले गोटात गेला. प्रातःकाळी पुनः येऊन बाळाजी विश्वनाथ व चिंरंजीव बाजी-राव उभयतां आणल्यो सरदार बरोबर घेऊन मल्हारजी होळकर टेंकडीवर बसले होते त्याजपाशी आले. बहुता प्रकारं दीठजमाई करून, आगास राख लाऊन बसले होते तितक्यास वचें देऊन, अजबाबकरितां वीस हजार रुपये नक्त पदरीं घालून, घोडीं ज्या ज्या गोटात गेलीं होतीं तितकीं जमा करून त्याचे स्वाधीन केलीं

(३) याप्रमाणे किस्सा निर्गत होऊन स्वारी माघारी फिरली लोक आबाद जाहले मल्हारजी होळकर यांणीं पंचवीस घोड्याचीं सव्याशे घोडीं केलीं माघारी फिरतांना सिपरी कोळ्हारस या मैदानात आले. तेथे नाळ्याचे काठीं झाडझुडका होता त्या छायेत बाजीराव जातीने स्नान करून भोजन करीत होते मुक्काम जवळपासच होता दहा वीस स्वार बरोबर तितक्यात मल्हारजी होळकर लबार भरून पाचशे स्वार कडाचूर आडरानाने आले बाजीरावास पाहून गराडा घातला रायाचे छातीस भाला आणून भाषण केले कीं, “ते दिवशी ढेकूळच मारले आता भाला पार करितो! तुझे वाली कोण ? ” याप्रमाणे आडव्या तिडव्या गोष्टी बोलोन (घेतल्या). मग रायांनी उठोन, घोड्याखालीं उतरवून, मल्हारजी होळकर याचा सुतिवाद फार केला की, “ज्या ठिकाणीं कामकाज पडलें तेथे तरवार तुझीच पाहण्यात आली. भोजन करावे ” यांणीं उत्तर केले कीं, “तुझे मनात आम्हांविषयीं खत्रा, तेन्हां तुझे पक्तीस आर्ही कशास जेंजं ? ” मग बाजीराव बोलले, “तुमची आमची या अन्नाची क्रिया. पुनः स्वारी करण्याचे समर्थीं तुम्हाकडे पाच हजार फौजेची सरदारी सांगूं ” असें बोलून

(२) लौकिकी – मोठेपणा, पराक्रम, शौर्य. हामराई करणे – लगामी लाऊन घेणे. धनगरमात्र – सैन्यातील शाळून सारे वनगर लोक. महकूब – तहकूब.

(३) किस्सा – कज्जा, तटा. निर्गत होणे – निकालात निघणे. आबाद – सुपन्न, समृद्ध, अर्थात मुळविगिरींतील लुटीमुळे. लबार – मूळ शब्द लब्बा म्हणजे बैल. लबार भरून म्हणजे कही भरून. कडाचूर असणे – आपल्या नादात गर्क असणे. तेथें तरवार तुझीच पाहण्यांत आली – लढायांतून ऐन गर्दीच्या, मारामारीच्या ठिकाणीं तूच जातीने पराक्रम केलास तो आम्ही प्रत्यक्ष पाहिला आहे. खत्रा – खुनस, किल्मिष, सदाय. क्रिया – शपथ,

अन्नावर हात ठेविला. इतःपर मागील सशय एकरूप उभयपक्षीं ठेवू नये असें खचित बोलण्यात येऊन श्रीमंत दरमजल पुण्यास गेले. फौज आपले आपले जार्गी गेळी.

(४) मल्हारजी होळकर तळोद्यास आपले सरंजामानिशीं आले. मासाची भेट घेतली. वित्तविषय अप्रतरणीक मामास समजून दिले. घोडे माणूस, सरंजाम द्वुशर पाहून मामा प्रसन्न जाहला. मग आपली कन्या गौतमाबाई होती ती याजला द्यावी हें मनात वागवून बायकोस विचारिले बायकोने काहीं नाक मुराडिले (पण) तें काहीं एक मनात न आणिता आपली मूळ गौतमाबाई मशारनिलहेस दिली. समर्यां समर्पक लग्नाचा उच्छ्वाह होऊन पुढे घोड्याचे निर्वाहाचे कठीण पडले. मासी मार्गे पुढे कुरकुर करू लागली हें मल्हारजी होळकर यास न सोसवे. सबब श्रीमंताची फौज बढवणीस येऊन लागली होती त्यापूर्वी मल्हारजी होळकर आपल्या घोड्यानिशीं बढवणीस चाकरीस राहिले होते बाहेरील फौजेची मांचेबंदी ज्ञाल्यावर मल्हारजी होळकर याणी चौदाशे माणसानी बाहेर निघून मोर्च्याचा कट्टा करून वारपाणी करावें अशी तीन महिने लढाई घेतली. फौज त्रासरूप होऊन श्रीमतांस पत्रे लिहिली कीं, “ रांगडे याची बाबत ती काय ? परतु मल्हारजी होळकर त्यात सामील. तो दाद लागूं देत नाहीं ! ” मग श्रीमतानीं मल्हारजी होळकर यास पत्रे लिहून “ उभयपक्षीं तुम्हाकडे मुखत्यारी. खडणीचा जाव ठाव करून फौजेची रवानगी करावी, ” (असें लिहिले). हे पत्र आलियावर मल्हारजी होळकर दरम्यान पडून, श्रीमंताचे वर्चस्त ठेवून, फौजखर्चीं बाहेर काढून, खडणीचा ऐवज अळेश जामदारखान्यात पावता केला. याजवर श्रीमंताची आस्था होळकर याचे ठायी बहुत बसून, असे माणूस दौऱ्यात असावे हे मनात वागून (राहिले). किंचित काळातरे स्वारी मोहीमशीर होण्याचा वेत ठरला.

(५) त्या स्वारीस कलमी फौज ठेवावी असा इरादा. तेव्हा ते उदाजी पवार हे राजे याचे चाकर ! चाकरी कबूल करीनात. “ तुम्हीं आम्हीं एक्या धन्याचे चाकर

(३) एकरूप – विलकूल, निखालस.

(४) वित्तविषय – मोहीमात आणलेली लूट. अप्रतरणीक – काहीं एक प्रतारणा किंवा फसवणूक न करता वागवून – मनात आणून. समर्यां समर्पक – समर्पक समर्थीं, योग्य मुहूर्तावर. येऊन लागली होती – वेढा घालून बसली होती. कट्टा करणे – कत्तल करणे, नाश करणे. वारा पाणी करणे – दाणादाण करणे त्रासरूप होऊन – सत्रस्त होऊन. फौज खर्चीं बाहेर काढून – फौजेस पडलेला खर्चाहि वसूल करून घेऊन. अळेश – सुरक्षीत, विनायास.

(५) कलमी फौज – नक्त पगार दैऊन ठेवलेली फौज. राजे – शाहू राजे.

तुम्हांस हजेरी देऊन रोजमुरा आम्ही कां घेऊ ? ” (असें म्हणू लागले). त्यांत उदाजी पवार शिपाई, मारती तरवार. त्याचें म्हणें पडलें कीं, “ आम्हांस बरोबर हिस्सा घाल तर आम्ही स्वारीस येऊ .” यात श्रीमंत कायल झालें. निमे हिस्सा कबूल करून न्यावें तर आपलें वर्चस्व तें काय ? न नेत्यास नावाचे माणूस, तरवार-बहादर. टाकून जावें हें ठीक नाहीं. मग बाजीराव साहेब यानीं विचार केला कीं, मल्हारजी होळकर आपलेसे करून मग याचा विचार फरू ऐसा विचार करून मल्हारजी होळकर याजला पत्रे लिहिलीं कीं, “ तुम्हाकडील मुकत्यार कारकून बोलावयास पाठवावें .” या भावीं पत्रे आलियावर याणींही विचार केला कीं, मुग्ध कारकून पाठवून एकादा करार ठरण्यात आल्यास मालकी बारगळाची ठरली, (असें होईल.) आपण आपले मजूरचे मजूर राहू. ऐसा विचार मनात येऊन श्रीमतास उत्तर लिहिले कीं, “ आम्ही चाकर बारगळाचे, त्याजपासून (आपण) मागून घेत असल्यास हजरच आहेत ” या भावीं उत्तरे पाठविली मग त्यानी मोठा माणूस बाळोजी बाबा म्हणून परभू कारकून होता, त्याजला बारगळाकडे पाठवून मल्हारजी होळकर यांस मागून घेतलें. यास खटपट बरीच लागली शेवटीं बारगळानीं मल्हारजींस आज्ञा दिल्यावर स्वच्छ उत्तर केले, “ आपले आज्ञेवरून चाकर पेशवे याचा झालें (यापुढे) आपला हुट्टम मजवार राहिला नाहीं.” बारगळानींही रुकार दिल्हा. नंतर रामाजीपत पठसकर कारकून श्रीमताकडे पाठविले. त्याची व श्रीमंताची भेट जवळे मुक्कामीं झाली. भोजनाचे समर्थीं जाऊन पोहोचले श्रीमतास समजल्यावर पगत खोळबून, स्नान यांजला घालून, आपले शेजारीं पाट ताट मांडून भोजनास घातलें. भोजनोत्तर एकातीं घेऊन तीन लक्ष रुपयान्या हुड्या त्याचे स्वाधीन करून आज्ञा केली कीं, ‘पाच हजार फौजेनिशीं गोदातीरीं सामील व्हावें ’ तत्काळीं खावा केले. इकडे होळकर फौजेचे सचर्चणीत होतेच रामाजीपत येऊन पैंहोचल्यावर पैका फौजेस देऊन कलमजारी सुरु करून पाच हजार फौज, कट्टा सरंजाम, नवी उमेद, (असे) श्रीमंत गंगातीरास आले तें दाखल झाले काहीं दिवसाचे अंतराने श्रीमतही आले.

(६) भेटी होऊन प्रथम मसलत पवार प्रकरणी. होळकर यानीं खात्री केली (कीं) शेदवें मुक्कामीं पवार आहेत तेथें आपण उभयता जाऊन त्याची दीलजमाई करून बराबर घेऊ. असा इरादा करून दरकूच शेदवें मुक्कामीं आले. उदाजी पवार याची

(५) शिपाई – लढवव्या. मारती तलवार – तलवार करून दाखविणारा पराक्रमी शिपाई. कायल – निश्तर. मुग्ध कारकून – अडाणी कारकून. संचणी – जमवाजमव, भरती. कलमजारी – सैन्य भरती.

भेट झाली. त्रिवर्ग एकातीं बसून पवार यांची दिलजमाई बहुतां प्रकारे केली. परतु पवार मार्गावर न येत. त्यास तरवारीचा व जमयतीचा आजम. आम्हां वाचून ब्राह्मणाच्याने काय करावयाचें आहे, हा फद ! शेवटी बाजीराव याणी पागोटे काढून उदाजी पवार याचे पुढे ठेविले. तथापि त्याचें बोलणे तेंच. तेव्हा मल्हारजी होळकर यांजला त्वेष येऊन बाजीरावाचा हात धरून वोडले, “ इतके मनावीत असता ध्यानास न ये ! एक कुळबट न आले तर काय चिंता आहे ? आपले नशीब आपले बराबर आहे ” असे बोलून बाजीराव यास हात धरून उठविले. पानसुपारी न घेता आपले गोटात येऊन नौबत दिली. कूच करून नर्मदेचे काठीं यावे हा इरादा तों मार्गे पवाराचे कारभारी कवठेकर यानीं उदाजी पवार याशीं बुद्धिवाद ठेवून कायल केले कीं, “ तुम्हीं फार चुकला. या प्रसंगीं श्रीमतानीं बहुत ग्लानी केली. तुम्हीं रुकार न दिल्हा. यात आपले पायावर धोडा पाडून घेतला त्याचे हातीं मल्हारजी होळकर निधी लागला आहे हा पाहिजे ते करील कमजोर झाल्यावर कोणास तरी आपले करून ठेवावें. यात माणूस जख खात नाहीं. असे सिद्धात आहेत. ” हे दिवाणाचें सागणे पवार यास सोईकर वाटून दिवाणासी उत्तर केले कीं, “ पुढे मेळ कसा करावा ? ” तेव्हा कवठेकरानी सागितले कीं, “ मल्हारजी होळकर बाजीराव यास नर्मदा उत्तरवीत नाहीत. सडे आपण उत्तरतील. ही बातमी ठेवून मागोमाग आपले सरजामानिशीं जाऊन मल्हारजीस सामल व्हावें. तो अनादर करणार नाहीं. ”

(६) मार्गावर न येत – सागितलेले ऐकेनात. त्यास तरवारीचा व जमयतीचा आजम – आपण तरवार बहादर आहो व आपणाजवळ जमयत म्हणजे सैन्याचा जमावाहि पुष्कळ आहे, या घमेडीत उदाजी पवार होता. आजम – मूळ शब्द ‘ उजम ’ असा आहे त्याचा अर्थ ‘ थोरवी, ’ येथें गर्व, अभिमान या अर्थीं हा शब्द वापरला आहे ब्राह्मणाच्याने काय करावयाचे आहे – ब्राह्मणाच्या हातून काय पराक्रम घडणार ? आम्ही एवढे तोलदार फौजबद सरदार ते बरोबर नसलो तर विचाऱ्या बाजीरावाच्या हातून मुख्यगिरी कसली होते ? फन्द – घमेड, स्फुद मनावणे – समजावणे, आर्जव करणे कुळबट – कुणनी, कुळबट व कुणदट एकच. मराठ्यात जातीने मजूरासारखा शेती करतो तो हलका समजप्यांत येत असे येथे कुळबट शब्दाचा तुच्छतादर्शक उपयोग होळकरानीं केला. नौबद दिली – कुचाचा इशारा देण्यासाठीं नौबद, नगारा वाजविला. बुद्धिवाद ठेवून – मुळांत बुद्धिवाद देऊन असावे. बुद्धिवाद देऊन म्हणजे युक्तिवाद करून. ग्लानी – आर्जव, अजीजी. निधी – भाण्डार, खाण, कल्पतरु अशा अर्थी. जख खाणे – गोता खाणे, नुकसानी होणे, नाश होणे. मेळ – सलोखा.

(७) तों इकडे जयपूरवाले जोतपूरवाले वगैरे रजवाडे यांजवर पातशाही कर तिसेरे वर्षात डोकेंदणे लागत होता. या त्रासाने आपले जागा दिक. मनांतील धर्म, कसेही करून बादशाहीस धक्का घावा हा इरादा. परतु पातशाही सलतानाचा प्रसार मोठा राजेरजवाडे खातरेत नाहीत. तेळ्हां सर्वांनी एकदील बादशाहीस धक्का घावा हा इरादा करून, जयपूरवाले राजे सवाई जयसिंग यास पुढे करून, दक्षणी घोडी-वाले यांस बगळेत घेऊन गिरास करावे, हा मनसुबा सिद्ध करून, उज्जनीस देव-दर्शनाचे मिसें करून आले. तेळ्हां एकाएकीं उघाड होता नथे सबव इदूरकर मड-लोई (यास) मल्हारजी होळकर याजकडे पाठविले. कारण 'तुम्ही जुवामदींचा इरादा धरला आहे त्या पक्षीं तुम्हास तमाम रजवाडे जयपूर, जोतपूर आदीकरून लहान मोठे सामल करून देऊ परतु तुम्ही दयाबहादर सुभा उज्जन बातशाई आहेत, त्या बराबर सरंजाम साठ हजार पठाण व चाळीस हजार आलिंगोल व तीनशे तोफा चाढ, याप्रमाणे आहे याचे पारपत्य करून धारा उज्जन येथे अमलाफैला तुमचा होऊन पुढे चाल चाढ झाली भणजे एकसमयावछिन्न लहान मोठे रजवाडे याचे वकील तुम्हापाशीं आणितों ' या भावी (मल्हाररावाशी) बोलून फैज हमरा करून सुभा पातशाही याजवर आणून घालवे तेथे घोडीवाल्याकडून सुभ्याचे पारपत्य झाल्यास पुढे आठ दहा रोजात रजवाड्याशीं व घोडीवाल्याशीं मेळ घालून हिंदुस्थान पाहावे. कदाचित् सुभ्यानें याचे पारिपत्य केले तर 'आग फसे बदा हुशार' अशी मसलत करून इदूरचे जर्मीदार मल्हारजी होळकर याजकडे पाठविले. मल्हारजी होळकर व बाजीराव पेशवे यांनी मसलत करून बाजीराव यास माघारे पुण्यास रवाना करून (दिले व) आपण सडा घोडा राऊत, त्यात पालपडदा बायको जाते इत्यादि

(७) डोके देणे — जिझीया नावाचा हिन्दुवर लादलेला कर. हा कर दर डोई यावा लागत असे दिक्क — कष्टी. सलतान — राज्य, अमल. प्रसार — पसारा. एकदील — एकदील करून. गिरास — वड. उघाड — परिस्फुटा. कारण — कीं दयाबहादर सुभा उज्जन — उज्जनचा सुभेदार दयाबहादर. आलिंगोल — तोफेचा गोलदाज. चालू — प्रत्यक्ष उपयोगात असलेल्या, शोभेच्या नव्हेत. अमलाफैला — अधिकार, अमल एकसमयावछिन्न — एकसमयावच्छेदकरून, एकाच वेळी हमरा करणे — बरोबर घेणे, सामील करून घेणे घोडीवाले — मराठे. हिंदुस्थान पहावे — उत्तर हिंदुस्थानात प्रवेश करावा. इन्दू, माळवा हे उत्तर हिंदुस्थानांत प्रवेश करण्याचे द्वारच घोय. आग फसे बन्दा हुशार — पुढाच्यास ठेंच मागचा शाहाणा. पालपडदा — तबू, राहुटी. सडा घोडा राऊत इ० — लळकरातील डेरे राहुच्या कुटुब कविले ह सर्व मार्गे ठेवून केवळ सडी स्वारी करून दयाबहादरावर घाड घालावी असा मल्हाररावाने वेत केला.

पडदळाचें नांव नाहीं, असा बेत करून नर्मदा उतरावी. याचा माहितगार घाट-घाटाचा कोणी तरी असावा या उद्देशात. तों नंदलाल मडलोई दोनशें स्वारानिशी येऊन दाखल झाले. मल्हारजी होळकर याच्या त्याच्या भेटी झाल्या. राजे सवाई जयसिंग याणी रवानगी केली त्या समर्थी जे पर्याय बोलण्यात आणले ते सर्व बोलून आशांदुराशाही विशेष दाखविली परतु सुभा बुडविल्याचे पोटीं इतक्याही गोष्टी नमुदास आणून देऊ. मल्हारजी होळकर याणी श्रवण करून उत्तर केले कीं, “ आम्हास-हि सुभ्याशीच काम आहे सुभा पाहून घेतल्यावर राजे रजवाडे व हिंदुस्थान पात-शाई सलतन पाहून घेऊ ” राजकारणप्रकरणी हा दम देऊन जमीदार याची खातरतसलीम करून पगडीबदल भाईचारा करून त्यास आज्ञा केली कीं, “ तुम्ही आम्हास घाटावाट निटोप्याची दाखउन दोन प्रहराचे संधीस त्याजवर आम्हास नेऊन सोडावें. मग श्रीमातंड काय कराऱ्यात ते अवध्याचे दृष्टीस पडेल. ” या प्रमाणे इदूर-कर जमीदारशी सफाईचे बोलणे होऊन घाट पाडण्याचा जिमा त्याने केला

(८) इकडे घोडीवाले पार उतरेन दगा करतील यास्तव फौज सरजामसुद्धा कूच करून दयाबहादूर धारचे मुक्कामी येऊन नाक्या घाटाचा बदोबस्त करून होते तेव्हा इदूरकर जमीदार व काही सामल पूर्व स्नेहावर बढवाणीकर, यां उभयताचे विचारे घाट वाट अनोळखी काढून, सुभ्याकडील बदोबस्त जागचे जारीच राहोन, नर्मदा पार उतरेन सूर्योदयापूर्वी घाट चढोन गेले ही बातमी उदाजी पवार यानी ठेऊन ज्या वाटेने मल्हारजी होळकर उतरून गेले त्याच वाटेने हेही आपल्या सर-जामानिशी उतरून घाटावर सामल जहाले. मल्हारजी बावास कळले कीं, उदाजी

---

(७) पडदळ - पडथळ, सामानसुमान उद्देशात - शोधात. पर्याय - मुद्दे, कलमे अशादुराशा - आमिष परतु - कीं नमुदास आणून देऊं-सिद्ध करून देऊ, घडवून दाखवू, प्रत्यास आणून देऊ. सुभा पाहून घेतल्यावर सुभ्याचा पराभव केल्यावर, सुभ्याचा नाश केल्यावर. सुभा - सुभेदार (दयाब-द्वाद्वार) हा - असा. दम - विश्वास, भरवसा, आश्वासन. खातरतसलीम - खातरनिशा, खात्री पगडीबदल भाईचारा करणे - एकमेकांनी परस्परांची शिरोभूषणे घेऊन स्वतःच्या डोक्यावर घालणे उत्तर हिंदुस्थानात भाईचारा म्हणजे स्नेह किंवा पकी एकी झाली असे दाखविण्याकरितां अशा रीतीने पगडथा किंवा शिरोभूषणे बदलण्याचा रिवाज होता घाटावाट - घाटांतली वाट. निटोप्याची - जवळची वाट (Short cut) मुळ शब्द निटोपा (Straightness). घाट पाडणे - घाटातून वाट तयार करणे, काढणे.

(८) जिन्मा करणे-हमी घेणे पार उतरून-पलीकडे उतरून सामल-सामील

घवार आले. ते क्षणीं त्याचे मंडळांत जाऊन, भेट घेऊन, बहुत खातरी केली. हम-राहा करून तेथें घोड्याचे खोगीर तोब्रे घालून दोन प्रहराचे संधीस जमीदारानीं कोशा अदकोशाच्या छटीनें गाठ घालून दिली. चैत्राचा महिना, उष्ण अति तीव्र, यावनी सलतान, जागा जागा तहखाने सामसूम होते. अदकोशावरून 'हर हर महादेव !' करून घोडे घातले, त्यात भेसळ होऊन निजला त्यास उरुं दिला नाही, बसला त्यास उभे राहू दिलें नाही, उभा त्यास घोड्यास हात लावूं दिला नाही !! याप्रमाणे तहखान्याचे तहखान्यात व बाहेरचे बाहेर, एकसा कत्तल जाहली. तोफ-खाना आपलासा केला. पायदळ कडव्यासारखे कापले इतक्या अवसरात दयाबहादर जातीने अवसान धरून पांच चार हजार पठाण हमराहा करून लढाई सुरु झाली. एक प्रहर धुमसाधुमसी होऊन शेवटीं प्रहर दिवस राहताना घोडे घातले. पाच हजार स्वार नाहीसे करून दयाबहादूर याचें डोके हत्तीवर कापले. नतर धारेत पेशवे याची द्वारी फिरवून, सलतन आटपावयास विठोजी बुळे इतलाखी बोलीने होते, त्याजपार्शी दोन हजार स्वार ठेवून जातीने आठ हजार स्वारानिशीं उज्जनीस येऊन अमलाफैला केला काहीं एक अवघड पडलें नाही. एवढा सुभा बुडव्यावयास वर्षाची वर्षे लागावी तो एक छाप्यात गावखुद जाहला हा दक्षण्याचा होत-काळ, श्रीमताचा प्रताप, मल्हारजी होळकर याचे तलवारीचा जलूस ! वर्षेगणती परिश्रम एक दिवसात सिद्ध जाहले उज्जन इंदूर वगरे माळव्यात अमलाफैला करून सोदवाढ्यांत ज्या गढीवाल्याने गोळी वाजविली त्या गढीचा कट्टा करून तीनशे तीनशे पाच पाचशे माणस मेकसूखालीं मारिले ! नारळ फोडीत गेले !! असा निग्रह रबाब पडण्याप्रीत्यर्थ करून माळव्यात अमलाफैला केला तो रजवाड्याचे जाब आले.

(८) हमराह - सामील करून घेऊन. छटीने - छटथाने, अन्तराने, तफावतीने. उष्ण - ऊन तहखाना - उष्णतेपासून बचाव करण्याकरिता जमिनींत खोदलेले तळधर जागा जागा तहखाने सामसूम होते मुसलमानी सैनिक तळघारातून आराम करीत पडले होते. त्यात भेसळ होऊन - शत्रूच्या सैनिकात घुसून एकसा - एकसहा, सरसकट. आपलासा केला - जिंकला. धुमसाधुमसी - लावून लावून प्रत्यक्ष अगास आग न भिडता चाल लेले हले, प्रतिहले. गांवखुद होणे - नष्ट, निष्प्रभ होणे 'होत काळ' किंवा 'होता काळ' - म्हणजे उत्कर्षाचा योग, बढतीचे दिवस. मुळात साने यांनी 'बेत काळ' असै छापले आहे ती मोळी वाचनाची चूक होय. जलुष - दरारा, पराक्रम. गोळी वाजविली - प्रतिकार केला, बन्दुकीच्या गोळ्या सोडून. कट्टा करणे - नाश करणे. रबाब - रुबाब, धाक किंवा दरारा.

स्पास बरोबर घेऊन नर्मदा उत्तरुन पुण्यास आले. पुण्यास रजवाड्याचे वकिलांची बोलणीं चालणीं खात्रीचीं होऊन बाजीराव साहेब पेशवे यांजला समागमें घेऊन माळव्यांत आले. माळव्या पावेतों अमलाफैला आपलाच जाहला होता. पुढे राजवाड्यापैकीं सवाई जयसिंग जयपूरवाले याचे विचारे राजवाडा पार होऊन दिलीचे आसपास खूब धुमा चौकडे केली जाळपोळ अशी केली कीं, दिलीचे बाहेर चाळीस चाळीस कोस दिवा ना बत्ती. कुजपुरा लुटला. त्यांने फौजेत अन्यत्र धातूंचा परित्याग होऊन सुवर्णाचा सप्रह जाहला. पातशाई हालवून माघारे फिरले जयपुरावर येऊन सवाई जयसिंग याच्या व श्रीमंताच्या व मल्हारजी होळकर याच्या भेटी जाहल्या. त्या दिवसापासून मल्हारजी होळकराचा पगडीबदल भाईचारा (झाला). पाच चार रोज लोटल्यावर राजास खर्चाचे अडचणीची निकट लाविली. तेव्हा राजाचे उत्तर पडले कीं, आमची विद्या आम्हासच प्रत्ययास येऊं म्हणते कीं काय ? यांनी उत्तर केले कीं, “ हा विषय आपण मनात आणू नये. खर्चाची सरबरा करावी. ” तेव्हा जबरीचा जाब पाहोन जयपुरवाले छवी. त्यांनी विचार केला, पैका देणे सुटत नाहीं तथापि काहीं वर्चस्व ठेवून देणे तें घावें. अशा भावे मुद्दा घातला कीं ‘आम्ही देणे ते तुळशीपत्र ठेवून देऊ ’ पेशवे याणी कबूल केले “ आम्ही ब्राह्मण आहो, म्हणाल तर तुम्हाला तीर्थीही देऊं, परंतु खर्चीस पाहिजे ” तेव्हां तीस लाख रुपये तुळशीपत्रासह घेतले. तेथून निघोन देशात आले

(९) त्याजवर मल्हारजी होळकर पुण्याचे मुक्कामीं होते. त्यांजला दुवक्ता थाळा राणोजी शिंदा चाभारगोंदेकर श्रीमतांपाशीं खिजमातगार होता, तो घेऊन येत होता. त्या समर्थीं मल्हारजी होळकर याचें बोलणे श्रीमतांपाशीं पडले होते कीं, “ तुम्हां कटील एक पाग्या व जरीपटका व मुतालकीं शिके व ब्राह्मण कारभारी घावा जरीपटका व खासा डेरा मधीं देऊन आम्ही डावे बाजूस पागा उत्तरुन कारभार डेण्यात होत जावा. आपल्यास पत्रे येणे तीं पाग्या व आमच्या नावे येत असावीं. असा

(८) रजवाडा पार होऊन – राजपुताना ओलाडून. धुमा – धामधूम. सुवर्णाचा संश्रह झाला – खूप लूट मिळाली. आमची विद्या आम्हासच प्रत्ययास येऊ म्हणते कीं काय – आम्ही तुम्हास मुलुवगिरीला मार्ग दाखवून दिला ते तुम्ही आम्हापाशीहि खडणी मागू लागलात तेव्हां आमची विद्या आम्हासच कफळी असै झालै ! सरबरा – तरतूद, पुरवठा छवी – कपटी. तुळशीपत्र ठेऊन देऊ – म्हणजे खडणी म्हणून देणार नाही, दान म्हणून पैका देऊ. दान करावयाच्या वस्तूवर तुळशीपत्र ठेऊन ती देण्याची बहिवाट असते.

(९) थाळा – जेवणाचे ताट.

बेत करून द्यावा ” श्रीमत यांचे उत्तर “ तुम्ही सागाल त्यास पागा देऊ. ” असे बोलणें चाळलेंच होतें. तों एके दिवशी राणोजी शिंदे थाळा मुदबखात ठेवून मल्हारजी होळकर बिचोव्यात निजले होते, त्याचे पायथ्याशी येऊन उभा राहिला राम राम करून जावे तितक्यात मल्हारजी होळकर राणोजी शिंदे हुजरे यासी बोलिले कीं, “ राणू, तुला पागा, जरीपटका, मुतालकी शिक्का देतो. तूं (मज) बराबर चाल ” त्याणे उत्तर केले कीं, “ मी जोडा उचलणार, माझी थड्हा करितां कीं काय ? ” तेव्हां मल्हारजी बाबा बोलिले कीं, “ तिसरे प्रहरी काय होतें ते पहांचे. ” तो राम राम करून पुण्यात गेला. तिसरे प्रहरी मल्हारजीबाबा कचेरीस आले. तो बाजीराव-साहेब गादीवर बसून राणोजी शिंदा चौरी उडवीत होता ते समर्थी सुभेदारांनी पुनः विनति केली, “ आमचे समागमे द्यावयास योजना कोणाची करितो ? ” तेव्हा श्रीमतांनी उत्तर केले कीं, “ तुम्ही सागाल त्यास देऊ ” नंतर मल्हारजीबाबा बोलिले कीं, “ हा राणू चौरी उडवितो याजला वस्त्रे द्यावी ” उत्तम आहे, असे म्हणोन तेच समर्थी वस्त्रे आणून राणोजी शिंदे यास दिलीं वस्त्रे पागा देऊन बाहेर गारपीरावर डेरा दिल्हा. कारभारी याची योजना होण्यास एक दोन रोज विचार जाहला. मग रामचंद्रबाबा शेणवई कारभारी नेमात आले मल्हारजीबाबानीं सरकारी शिक्के कठार श्रीमतांचे रुबरु राणोजीबाबास दिले त्या दिवसापासून शिंदे होळकराची गाठ

(१०) उभयता पुन. माळवे प्राती आले रामचंद्रबाबा कर्ते पुरुष व मल्हारजी होळकर याजला सरदारी दिली ते समर्थी कारभारी गगाधर येशवंत करून दिले होते (ते, अशा) उभयतांनी एक विचारे माळव्याचे महालाचा आकार पाहून वाटण्या केल्या निमे शिंदे निमे होळकर ऐसी वहिवाट चालली परंतु वाटणीचा तपशील येणेप्रमाणे — श्रीमत ४५, शिंदे २२॥, होळकर २२॥, पवार १०. याप्रमाणे आकार पाहून माळवा वाटून दिल्हा ते समर्थी उदाजी पवार यास वैषम्य वाटलें कीं, आम्ही काय नाकार म्हणोन आम्हास दहा ? तेव्हा कौठेकर यानीं पवारांचे शातवन केले कीं, “ त्यान्या जेमती मोठ्या व बाजीरावसाहेब यानीं पागेटे काढून तुमचे पुढे ठेविले ते समर्थी सन्मानाने आला असता तर इतकेही बोलणे शोभते आता बोलले असता पुन्हा फाटा पडून पूर्ववत् होईल यास्तव जहाले हेच (९) मुदबख — पाकशाळा. बिचोवा — एक काठीची लहान राहुटी. गारपीर-स्वारीस निघताना पुण्याबाहेर सैन्याचा तळ पडण्याची नेहमींची जागा. रुबरु-समक्ष, देखत.

(१०) नाकार — नादान. फाटा पडणे — विघाड होणे.

उत्तम मोजून सोभत यावी. ” असें सागित्रें. तेव्हा पवार आपले मनात समजेन उगेच राहिले. महालाच्या वाटण्या जाहल्या त्याप्रमाणें अद्यापि चालतात. फौज उभयतानीं कोणी कितीक ठेवावी ही श्रीमताची नेमणूक नाही. उभयता सरदारानीं आपले नावालैफिकाकरिता फौज लगेल तशी ठेवून रजेरजवाडे याजवर जरब बसवून उत्पन्नावर हुक्म वाटून घेऊन नक्षा रखावा याप्रमाणे राणोजीबाबा असता वहिवाट चालली. पुढे राणोजीबाबा याचे पुत्र जयाजी, दत्ताजी व जोतिबा हे त्रिवर्ग खासे, व तुकोजी व म्हादजी उभयता विदुर, एकूण पाचजण हेते. त्यापैकी तुकोजीचे व जयाजीचे न बने, यामुळे ते श्रीमतापाशीं राहिले जयाजी शिंदे व मल्हारजी होळकर याणी स्वान्या शिकान्या करून, रजवाडे जेर करून पुण्यास आले ते दिवसात जयपूरवाले सर्वाई जयसिंगाचे चिरंजीव उभयता (हेते) त्यात गादीचा अधिकारी सिसोदेवालीचा पुत्र माधोसिंग परतु हे धारटे वयानें, सबब रजाने कनिष्ठेचा पुत्र ईश्वरसिंग हा गादीवर बसवून आसन काळाचे समयीं जय-सिंगानें असे करून निधन पावले नतर ईश्वरसिंगास राज्याभिषेक होऊन गादीचा मालक माधोसिंग याजला दगा करून भारून टाकावा या इलाजात हेते. तेव्हा माधोसिंगाची मातुश्री माधोसिंगास घेऊन माहेरी उदेपुरास आली मग राणाजीने रामपुरा चद्रावताचे येथे माधोसिंगास ठेवून मल्हारजी होळकर याजकडे सधान केले की, “ माधोसिंग तुमचा भाचा आहे, याची शरम ठेवून जयपुरां गादीवर बसवावे. ” असेच उमेदसिंग होडे याची सापनमाता जयसिंग जयपूरकर याची बहीण, तिनें सापल पुत्र वाढविला काहीं बहीण-भावाचे बोलण्यात विप्रह होऊन बहीण मूळ उमेदसिंग याजला घेऊन पुण्यास मल्हारजी होळकर याजपाशी आली की, “ मी तुझी बहीण, जयसिंगाने बोलण्यात विप्रह केला. याजमुळे मी राज्य सोडून तुज-पाशीं आले मागे भावाने बुंदीचे राज्यात अमठाफैला केला. आता या मुलास स्थानारूढ करणे तुकजडे आहे. ”

(११) दोन्ही राजकाऱ्ये घेऊन (मल्हारराव) बाजीराव पेशवे याचे चिरंजीव नानासाहेब याजला घेऊन माळव्यात आले पुढे चाल करून परगणे नेवाई प्रांत धुडाड
 (१०) सोभत यावी – सोभत यावी म्हणजे शिन्दे होळकराबरोबर राहून काम करावै. उत्पन्नावर हुक्म वांटून घेऊन – ‘ हुक्म वाटून घेऊन ’ वा ऐवजीं मूळात ‘ हुंम्या वाटून घेऊन ’ असे असावे. मोडी वाचनाची चूक आहे. विदुर – अनौरस, लेकवळे, रक्षापुत्र, खर्ची संतति. खासे – औरस ते – तुकोजी. सिसोदेवाली – उदेपूरकर राजाची कन्या. कनिष्ठ बायकोचा बसवून – बसविला. इलाज – उपाय. राणाजीने – उदेपूरच्या राष्यानें.

येथ पावेतों आले. जयपूरवाल्याचें पारिपत्य करावें. तो शिरावर बरसात वारद झाली व राजा सरंजामें करून जबर. तेव्हा नाना याणी मसलत काढिली की हा दिवस लढा-ईचा नव्हे. बाजबरसात याचें पारिपत्य करू. आता शहास गुंतून घावणी केल्यास खर्चाची अडचण पडेल. याप्रमाणे विचार काढला. तेव्हा मल्हारजी होळकर याणी आपलें कुटुंब खंडेगव होळकर चिरजीव वरावर देऊन मार्गस्थ केले. आपण जातीनें होळकर व सडी फौज चोडा राऊत त्याच निजध्यासात राहिले शिंदे याचे कोणी वरावर न नव्हते. नाना कूच करून गेल्यावर जयपूरचा राजा ईश्वरसिंग मल्हारजी होळकर याजवर चालून आला त्याची यांची तफावत सात आठ कोसाची. हें सुभेदार यास कल्पतांच निवडक दोन हजार स्वार घेऊन पूर्व रात्रीस रागद्याचे आसपास गलीमी करावी याकरिता गेले हें जाऊन पोचताच रागडे याचे कूच होऊन सडी स्वारी पुढे अर्व कोशावर, बुणगे दरोबस्त ठिकाणी, अशी सधि पाहून, बुणग्यावर जाऊन पडताच त्यास समजले, “मल्हार आया !” मग मनुष्याचें जिवात जीव न रहाता मर्दनार्मद एकसारिंखे जाहले दोन घटिकेत लुठून ठाखेरीच्या दन्याकडे घेऊन गेले. पाऊस सतत लागला. राजाचे फौजेत अन्रपाणी (वेण्यास) अमळ देखील मवसर नाही जेर जहाले तेव्हा कारभारी याणी मसलत दिली कीं, “बुणगे गेले, जामदारखाना गेला, फौजेनें हैबत खालीं. आता तह ठरवावा ” मग वकील पाठवून बोलें लागले तेव्हा सुभेदार याणी बोलीं घातलें कीं, “बुदीचे राज्य व पंचवीस लाख रुपये द्यावे तेव्हा तुम्हास जाग्यावरून हाळूं देऊं.” तेव्हा राजानें निरुपाय जाणून वीस लाख रुपये व बुदीचें राज्य देऊन जयपुरास गेला. इतके अवसरात श्रीमत इदुरास दाखल जाहले तों हें वर्तमान समजल्यावर श्रीमंतांस सतोष जहाला. बुदीचे राज्यावर उमेदसिंग होडे याजला बसवून दिले राजामलु खत्री जयपूरचा कारभारी त्याचें व राजाचें चित्र शुद्ध नवतें तो सुभेदार यास मिळोन होता. मग सुभेदार इदुरास येऊन श्रीमंतांसुद्धा देशी आले.

(१२) पुनः मल्हारजी होळकर फौजबंदी करून माळव्यांत एकटेच आले. हें वर्तमान राजामल्हास कळस्यावर सुभेदार याजला फौजेसुद्धां चाटसू प्रात धुडाड येथपावेतों आणून ईश्वरसिंग राजास कळविलें कीं, मल्हारजी होळकर आला. तेव्हा

(११) बरसात - पावसाळा. वारद - प्रात. शिरावर बरसात वारद झाली - पाऊसकाळ डोक्यावर आला. बाजबरसात - पावसाळ्यानंतर, बाजझणजे नतर. निजध्यासांत - जयपूरवाल्याचा कांटा काढण्याच्या उद्योगात. गनिमी - गनिमी पद्धतीचे छापे घालीं, धामधूम उडवून देणे. मवसर - अवसर, सवड. हैबत - भीति, धास्ती.

आज्ञा केली कीं, आपली फौज जमा करा. ऐकून कानागाडा केला. हा फितूर राजास समजताच राजानें विषप्रलय केला. हें वृत्त कारभारी याणी मल्हारजीबावांस कळविताच कूच करून दरवाज्याजवळ मुक्काम दोला. दरवाजे उघडून थांत जाऊन राजास अग्निसक्खार करून, नियतशाबूदी व पुढे होतकाळाचे लक्षण, जयपुरासारखें राज्य वैतन हाती लागले असता दुराशा रतिमात्र न करिता बदोबस्त कारभारी यासी सोपवून आपण मुक्कामास येऊन साडणी स्वार रामपुन्यास पाठवून माघोसिंग राजा जयपूरचा तेथें आणून (त्याची) चिरजीव म्हणून स्थापना केली. पाऊण कोट रुपये नजर व रामपुग, हिंगठाजगड व टोक व धाकटा रामपुरा इतक्या जागा दिल्या तो मागाहून शिंदे अले याणी ठरलेला कार मोडावा, दुसरा राजा बसवावा, असे मनात आणून महिनाभर घोळ पडला शेवटीं जयपूरवाले छम्ही याणी शहरात कौलाचा बाजार भरवून शभराची रक्कम पचविसांत द्यावी. ही शोहरत शिंद्याचे फौजेत कळताच कमकसर दहा हजार मनुष्य चढापाला शहरात खरेदी

(१२) कानागाडा — कानाडोळा, दुर्लक्ष. विषप्रलय केला — विषप्राशन केलै. नियतशाबूद — वचनाचे धड, दिलेला शब्द पाळणारे. होतकाळ — उत्कर्ष काळ. वैतन — वेवारस झालेले. दुराशा — लोभ. याणी — मल्हारराव होळकरांनी. कार — करार, ठराव. कौलाचा बाजार — मौलाचा बाजार असे असावे. या बाबत अनेकून मल्हारराव होळकर चरित्रात अशी माहिती दिलेली आहे.

“ मौल म्हणजे कपट इद्रजाल वैगैर. मौलाचा बाजार व मिनावाजार भरविण्याची पूर्वीं चाल होती कै. श्री जयाजीराव शिंदे हे मिनावाजार भरवीत असत असे ऐकिवात आहे. या बाजारात मालाची विक्री करण्यास बहुधा वेश्या किंवा त्रिया असतात. त्या मालाची मागतील तितकीच किंमत द्यावी लागते, व एकदा रक्कम किंवा माल मागितल्यावर तो ध्यावाच लागतो असा नियम आहे. हा बाजार रात्रीस भरतो श्याचाच दुसरा प्रकार खोळ्या रक्कम (वस्तु) किंवा रकमेचे रूपांतर करून बहुत किंमतीची रक्कम थोळ्या किंमतीस द्यावयाची, व यासच ‘मौलाचा बाजार’ म्हणतात. “मौलाचा” ऐवजी ‘कौलाचा’ वाचणे ही मोडी वाचनाची चूक समजावी.

शोहरत — आवाई. मनुष्य चढापाला — ‘मनुष्याचा ढाबळा’ असा दुसरा पाठच बरोबर वाटतो. ‘ढाबळी’ किंवा ‘ढाबळा’ म्हणजे कबुतरांना राहावयाकरता केलेली अनेक कप्प्या कप्प्याची पेटारी. एकेका ढाबळींत दै दोनदै सुदूर कबुतरे राहू शकतात. त्यावरून ढाबळा किंवा ढाबळी म्हणजे जमाव, थवा असा अर्थ निष्पत्त झाला. येथे दहा हजार शिंद्याच्या माणसांना जमाव कबुतरांच्या ढाबळ्याप्रमाणे एक गटाने मौलाच्या बाजारास गेला. कमकसर—कमी अधिक, अजमासे, सुमारे, फार नाही तरी.

करितां गेले. त्यांनी शहराचे दरवाजे लावून कत्तल केली. हें वर्तमान बाहेर रतिमात्र पुढीं दिले नाहीं. तेव्हां दोन स्वार राजमहालाचा दरवाजा तिरपुल्यापासून घोडे हाकून, कोट शहराचा आतून वीस हात उंच व बाहेरून शंभर हात उंच असा कोट उडून दोन राऊत आले. त्यात एक तर कोटाचे चारव्यास अडकून बरोबर जाहला. एक शाबुतीने लष्करात आला. त्यांने वर्तमान समजाविले. सात आठ हजार खासा क्तमास आला. लष्कर बरबाद जाहले येणे करून शिंदे याचा तोरा राहिला नाही. मग शिंदांनी आपसात समेट घाळून मल्हारजी होळकर याणी ठराव केला त्यास अनुसर होऊन राजाचे कारभारी बोलावून त्यास जरब दिली कीं, “ तुम्हास गादी-वर बसविले याचा फायदा आम्हास हाच कीं काय ? विश्वासघात करून दगा केला ! काय चिंता आहे जयपूर खोदून बराबर करितो ! ” तेव्हा जयपूरचे कारभारी याणी उत्तर केले कीं, “ थाम्हास ठिकाणशीर बसविले असता आम्हाकडून अशी हराम-खोरी घशी घेडल ? माणसाची चुरस होऊन समेटात न येता अरे अरे करणे आमचे आम्हापाशीं राहून ही दशा जाहली. ” अशी लाचारी बोलतात, इतक्यात धुळेवाला रजपूत भाईवेटा राजाचा, त्याची पहाडावर गढी, माची (स) शहर, ती अस्तमानी स्वारी जाऊन मल्हारजी होळकर सुभेदार याणी माचीची वस्ती लुटून जाळून गढी खोदून बरबाद केली. प्रहर दिवस येता लष्करात आले आणि बोलून दाखविले की, “ याप्रमाणे तुमचे राज्याची अवस्था एक्या महिन्यात करितो आजची मिती माझून ठेवावी. ” असे बोलता जयपूरचे कारभारी याजवर जरब पडली. त्यांनी बहुत आधिनी करून गुन्हेगारी बाबत पचवीस लाख रुपये याची निशा देऊन येथून कूच

(१२) तिरुपला – तिरपुल्या. ग्हणजे तीन कमानीचा. असे दरवाजे बाजारास पूर्वी करीत असत. सध्या रतलाम येथे असा एक दरवाजा आहे. कोट उडून – कोटथाच्या तटावरून घोडे उडवून. चारवा – मूळ शब्द ‘ चर्या ’ असा असावा. त्याचा अर्थ राजव्यवहार कोशांत ‘ चर्या प्राकारफालिका ’ असा दिला आहे. त्यावरून, तटाच्या भिंतीवरच्या माध्यास, कातरलेल्या करजी प्रमाणे किंवा कमळाच्या पाकळ्या प्रमाणे बांधकाम क्लेले असते ते. महाराष्ट्र शब्द कोशात तुकाराम गाथेंतील अवतरण दिले आहे ते असे “ उभारिली दुर्गे दारवटे फाजी । ओटि चर्या माझी शोभलिया । ” यावरून शब्दकोशकरानीं चर्या या शब्दाचा अर्थ रचना, बांधणी असा मोघम कांही तरी लाविला आहे. नक्की वर्णन कळत नाही. बरोबर जाहला – ठार झाला. बरबाद – नष्ट. तोरा – वरचम्बा, ढौल. अनुसर होणे – कबुल होणे. ठिकाणशीर – योग्य त्या ठिकाणी. आधिनी – अजीजी, आर्जव, विनवणी. निशा – खात्री.

करावें असें ठरावून कूच करविलें.

(१३) त्या सधींत दिळ्डीकडील राजकारण मनसूर अल्ही दिल्खीचा वजीर याजला फर्कीबादवाले पठाण यानी दग्यानें लुटून घेतलें, याजमुळे मनसूर अल्ही लाचार कायल होऊन सुमेदार यांजकडे बोलणे करण्यास वकील पाठविला कीं, “ तुम्ही आमची मदत करावी तुम्हास कुचाचे लाख, मुक्कामाचे पनास हजार रुपये देत जाऊ ” असे शिंदे होळकर यांशीं बोलणे होऊन दरकूच आगन्यास आले तिकडून मनसूर अल्ही दिल्खीहून आगन्यास आला. सरदारान्या त्यांन्या भेटी जाहल्या. हें वर्तमान फर्कीबादवाल्यास समजल्यावर त्यांणीं सादलबादल पठाण चाळीस हजार फौज व दोनशें तोफा, काही पायदळ भरवशाचे, हा जमाव कासमगजाचे पुलावर पाठविले हें वर्तमान शिंदे होळकर यास समजताच सुमेदार याणीं आपले कडील गगाधर येशवंत व शिंदाकडील साबाजी शिंदे वीस पचवीस हजार घोडा सडा राऊत तत्क्षणीं रवाना केले यानीं यसुना उतरून, त्याशीं मुकाबला घाळून तिसरे लडाईस सादलबादल याची फौज लुटून घेऊन सरदाराची ढोकीं कापून आणिलीं. हे वर्तमान शिंदे होळकर उभयता सरदारापाशीं येताच मनसूरअल्हीसुद्धा कूच करून फर्कीबादेस गेले फर्कीबादवाले पठाण शहर सौदून भागीरथीचे खव्यात जाऊन राहून गंगापार रोहिल्याचे मुलुखातून रसद आणून खव्याचे आसन्याने राहिले. तेथें शिंदे होळकर याचा उपाय, जागा बिकट याजकरिता, न चाले. तेव्हां गंगा उतरून रोहिलखडात शिरले तेथें बातमी राखून फरकाबादवाल्याची रसद बद करून मारून आणिली त्यास खव्यात अन्नाची भ्राति जाहली. तेव्हा फर्कीबादवाले यास रोहिले सामल होते पनास, शंभर हजार फौजेचा जमाव करून रोहिले यांणीं शिंदे होळकर याचा मुकाबला केला. उभयता सरदारानीं त्याचे फौजीभोवती गनिमी करून अनपाणी, हागमूत बंद करून आठ रोजात लुटून घेतलें. जातीनं पकून कमाऊचे पहाडात शिरले. त्याचे मागोमाग फौजा रवाना होऊन पहाडात कायल केले. तेव्हां रोहिले व फर्कीबादवाले पठाण मनसूरअल्ही वजीर यासी शरण जाऊन भेटले. वजीरानीं आपले मनोदयानुरूप पठाण रोहिले याचा तह ठरावून, मसलत समेटून शिंदे होळकर यास दिलीस घेऊन आले. पातशाई भेटी होऊन

(१३) खळी – खळगा, सखल प्रदेश. खळ्या खोचरे असा शब्द ऐतिहासिक पत्रातून अनेक वेळी आलेला आहे. खोचर किंवा खोचार याचा अर्थ A gorge, recess, or hollow amongst hills. खळी – A pit hole or hollow, A cavity or small depression. रसद – धान्याचा पुरवठा. मारून आणली – उडून आणली.

खिलत चौघडा शिंदे होळकर यांस दिल्हा पैसा मनसूरअहळीने कबूल केल्याप्रमाणे कवडी कवडी चुकथून दिली.

(१४) त्या संधीस देशी निजामअहळी याचा दिवाण रामदासपंत यांनी फौजबंदी करून नानासाहेब व भाऊसाहेब याजवर चाल केली. पारनेरानजीक लोणी कोल्हापूरची येथे मुक्काम आला. श्रीमंताचा मुक्काम तीन कोसांच्या छटीने सुप्यावर होता. ती बातमी रामदासपतानी ठेवून छापा घातला. तो छापा श्रीमतानी मारून शाबुतीने राहिले ईश्वरे खैर केली. हें वर्तमान दिल्हीस गेले शिंदे होळकर यांजला समजले तेव्हा निजामअहळी याचा भाऊ गाजुदीखा दिल्हीत होता त्याजला दक्षणाचा सुभा पातशापासून सागून निजामअहळीची तहगिरी केली बाहालीच्या सनदा गाजुदीखास देऊन त्याजला घेऊन देशी आले औरगाबादेस आलियावर गाजुदीखास शहरात भेटावयास गेला तेथे निजामअहळीच्या कोणी बायका होत्या, त्याणी जहर घालून त्यास मारून टाकिले. त्याजबाबर पाच कोटीची रोकड होती त्याजवर श्रीमंतानी बदनियत ठेविली होती तेव्हा मल्हारजी होळकर याणी सुभा आणिला त्याचा अभिमान धरून श्रीमतासी उत्तर केले की, “ म्या बेलभंडार देऊन आणिले. त्याचा प्रकार असा जाहला. ईश्वरी कृत्य यास उपाय नाही. परंतु त्याची वस्तवानी व शरीर दिल्हीस पोचवून देईन ” असे बोळून सटवाजी राजेले पाच हजार फौजेनिशीं गाजुदीखांचे प्रेताबरोबर देऊन सुतकीच्या तोळ्यासुद्धा दिल्हीस पावता करून दिल्हा या प्रमाणे ती स्वारी झाली.

(१५) त्या उपर तिसरे स्वारीस फौजबंदी करून श्रीमत दादासाहेब व जयाजी शिंदे व आपण कुमेरीस येऊन सुरजमळ जाट यास शह दिला जाटानें कुंभेरीचा किण्डा बळकावून लढाययास सिद्ध झाला तेथे फार करून आप्रह सुमेदाराचा, श्रीमत व शिंदे यांचा आंतून जाटार्णी मेळ, (म्हणून) ते मोर्च्याचा निकट करीनासे जाहले. जाटाचे उपराळ्याकरिता महमदशा पातशाई दिल्हीहून कूच करून चमेल सिंकंदरा येथे आला. इतक्यामध्ये मल्हारजी होळकर याचे पुत्र खंडेराव होळकर कुमेरीच्या मोर्च्यामध्ये गोळी लागून कामास आले. मग होळकर याचा मनोभग होऊन सर्व

(१६) खिलत – सन्मानाचा पोषाख.

(१७) तहगिरी – अधिकारावरून दूर करणे, बडतर्फी. जहर – विष. बदनियत – पापदृष्टी. पेशव्याच्या मनांत गाजीउदीनलानाची पाच कोटीची रोकड छून घावयाचे होते. बेलभंडार – शपथ, आणकिया, वचन.

(१८) बळकाऊन – मजबूत करून. मोर्च्याचा निकट करीनासे जाहले-होळकराच्या मोर्चाना मदत करीनासे झाले. उपराळा – मदत. मनोभंग-हिरमोड.

प्रकारे उदास जाहले. मग दादासहेब व शिंदे याणीं पातशा याचा दबाव दाखवून जाटाचा मेळ करावा अशा भावे सुमेदार याशीं बोलू लागले. याणीं उदासीच्या भावे उत्तर केले “आपण धनी व शिंदे मुकल्यार सरदार, चांगले तेंच कराल. आम्ही शिंदे-दार सागाल ती चाकरी करू. ” अशा भावीं उदासीचीं बोलणीं होऊन चिरंजीवाचे उत्तरकार्यानिमित्त न पुसता मयुरेस कूच करून आले. तेथून पातशा चाळीस कोस. तिसऱ्या प्रहरापासून चाळीस हजार पेढारी, दाहा हजार स्वार, दणा-चारा करून पांच हजार स्वाराच्या हाती एकेका दोन दोन बाण इतक्यांनी मयुरेहून दौड करून जातीने मागील पाच घटका रत्र राहता पातशाई सलतानापाशी दाखल जाहले पातशाई सलतानात ! पाहाटचा वेळ, आपले जागा ऐषआरामात ! याणी जाताच फौजेमोंवताला तलावा दिला. कोणी असे बोलेना भी, “तुम्हीं कोण कोठील ? ” अशी गाफली पाहून काही बाजारावर व काहीं खाशा डेन्यापर बाण टाकिले. त्या बाणाच्या गराव्याने ‘मल्हार आया ! ’ या दहशतीने पुरुषमात्राने वायको सोडून दिल्हीचा रस्ता धरिला. असेच पातशाई नालखीत बसेन दिल्हीस गेले मग फौज लुटावयास सुरुवात जाहली. हे फौज लुटून फन्ना केली. मलकाजमानी पातशाहाची बेगम, पेढारी याशीं गाठ, तेव्हा इचे ताळेमाले काहीं एक न राहता, विवस्त्र करून ***चा देखील झाडा घेतला तिचे म्हणणे “मल्हार कहा है ? ” हे वर्तमान सुमेदारास समजत्यावर तोंडावर मारून घेऊन, ‘ही सर्वांची मातोश्री, इन्यावर हा गजब, मी प्रसगी असतां ! हा केवल प्रमाद ! ’ असे दु ख मनात आणून हातात नागवी समशेर घेऊन पायउतारा धावत गेले. तेथे पेढारी याची गलबल पाच सात पेढारी आपल्या हाताने तोडून, बाईजवळ गेले बाई दर्जात नग्न उभी ! तेव्हा दोरव्याच्या शेत्याची पाचग होती तो शेला सोडून (तिन्या) आगावर टाकिला काहीं शासन देण्याकरिता पाय धरिले, तेव्हा (१५) दबाव - भीति. उदासी - उदासीनता. उदासीच्या भावे - उदासीनपणामुळे, खिन्नतेमुळे. सलतान - लष्कर. तलावा देणे - भौवर्तीं धिरव्या घालणे. गराटा - दरारा, दणका. नालखी - पालखीपेक्षा वरिष्ठदर्जाचे वाहन. नालखीचा मान पालखीपेक्षा फार मोठा मानतात पातशाही नालखींत बसून दिल्हीस गेले - मोगल सरदाराने पकून जातांना आपली ‘नालखी’ तेथेच टाकली होती. त्याच नालखींतून मल्हारराव दिल्हीत गेले ताळे-माले - मोठेपण, प्रतिष्ठा. दर्जा - मूळ शब्द ‘पर्जा’ असावा. ‘परजा’ म्हणजे ‘कैद.’ दर्जा असा शब्द स्वीकारस्यास “अशा ऐश्वर्यात ! ” असा अर्थ होईल. पाचंग - पचंग, पासोडी, कांबळे ह. वस्त्र मानेपासून कमरेपर्यंत पोट पाठ झाकेल असें गुडाकून गळ्यामार्गे गाठ देण्याचा प्रकार कांही शासन देण्याकरितां पाय धरले - ‘मी गुहेगार आहै. मला चुकीबद्दल वाटेल ते शासन करावे’ असें म्हणून मलकाजमानीचे पाय धरले.

तिनेंही छातीशीं लाविले, “बेटा—तू होते (तो) हमारे पर ऐसा गजब न होना ! परंतु खुदका गजब ! तू क्या करेगा ? ” या भावीं समाधान करून तितक्यात सुमेदारानीं पैंढारी लुटारी वैगेरे दूर करून पांचवें स्वार चौकीस उमे केले. आणि ते समर्थीं कारकून बापूजी त्रिंबक वरखेडकर दृष्टीस पडला त्याजला तेथील सौंप केली. “ जे वाईचे मुखावाटे निघेल त्यास रुकार देऊन तक्षणीं मजला लिहीत जावे. सरबरा होईल.” असें सांगून तेथील लुटीपैकीच लाख दोन लाख रुपये त्याचे तसलमातीस देऊन चौकी पाहन्याचा वैगेरे त्याचे बंदोबस्त करून आणखीही बायका होत्या त्याजला एकल केले. वरकड सलतान बाजार वैगेरे जातीने पातशा मार्गे गेले, पातशाई सलतन तेथील तेथेच गाहिली, याचा बदोबस्त सुमेदारानीं केला.

(१६) हें वर्तमान दादासाहेब व शिंदे यास समजत्यावर शिंदे यानीं नक्षाची गोष्ट एकीकडे ठेवून, वैषम्य मोजून, वाटा न घेता, मारवाड प्रांतीं उठोन गेले. त्या दिवसापासून शिंदे व होळकरांची मनओळख पडली ! पातशाई सलतन लुटीत आली तिचा होळकर यानीं आपला वाटा घेऊन शिंदे, व श्रीमंत याचा वांटा दादासाहेब याचे हवाला केला. शिंदे मारवाडात गेले ते तेथे दगा होऊन मुख्य पावले. होळकर दिल्हीस गेल्यावर पातशाहापासून ऐशीं लाख रुपये ठरावावरून काहीं नक्त, बाकी ऐवजाचे माहाल अंतरवेदीत विटावे तालुक्यापैकीं घेतले याप्रमाणे ती मुख्यगिरी होऊन देशीं आले.

(१७) त्या उपर फौजबदी करून श्रीमंत दादासाहेबास घेऊन हिंदुस्थानांत आले. जयाजी शिंदे याचे बधु दत्ताजी शिंदे हे मारवाडांत च होते. दादासाहेब व होळकर दिल्हीस आले. दिल्हीमध्ये नजीबखान दिल्ही बळकावून होता. त्याजला सामदाम करून दिल्हीबाहेर काढून त्याजला शुक्रतालीं पोहोचाऊन दिले. अदले वर्षीं नादरशा गिलच्या दिल्हीस येऊन, दिल्ही व मथुरा लुटून, आपले ठाणे बसवून आपले ठिकाणीं गेला. त्याच्या फौजा सरहद लाहोर येथे होत्या. त्याकरितां सुमेदार अप्रेसर होऊन दादासाहेबांत घेऊन सरहदेस गेले. तेथे गिलच्यांची फौज दोन सरदार होते. त्यांशीं लढाई करून फौज लुटून सरदार धरले. तेथून लाहोरास गेले. तेथे दिनाबेग गिलच्याकडील सरदार होता. त्यास जरब दिली. तेव्हां हात जोडून

(१६) वैषम्य मोजून — वैषम्य वाढून घेऊन. मन ओळख — वैर, शाढवैर, मनापासून वैर. ठरावावरून — मुद्रणदोष दिसतो ‘ ठराव करून ’ असें असावे.

(१७) नादरशा — स्वतः नादीरशाहा नव्हे. त्याचा सरदार अहमदशाह. सरहद — सरहिंद. दिनाबेग — आदिना बेग.

रुजू जाहला. तथापि त्याजलाही लुदून एक महिना मुक्काम करून होते. पुढा दरमजल माळव्यांत येऊन श्रीमंत दादासोहेब शिरोजिच्या मार्गे देशी गेले. शिंदेहि मारवाडांतून देशी गेले होते त्यांणी फौजबंदी करून दिल्हीचे रोखे गेले. सुभेदार इंदुरी आल्यावर लोकांचा समजावेश करून देशी जावें या विचारांत होते.

(१८) तितक्यांत देशीचीं पत्रे वकिलांकडून सुभेदारांस आलीं कीं, तुमचे ठायी श्रीमंतांची नजर ठीक नाहीं, तुम्हीं सावध होणे. हें ऐकून सुभेदारांनी पुढे गंगाघर येशवंत व अन्याबा पठशीकर रवाना केले. मागाहून जातीने फौज आठ दहा हजार खाशांसुद्धा जेजुरीस गेले. तेथे श्रीमंत नानासोहेबांचा पुत्र माधवरावसाहेब जाऊन भेटी गोष्टी जाहल्या. जेजुरीहून पुरेंग्याचे मुक्कामीं यावें तें त्यांचे मनात कल्पना येऊन वेलवढ्यावर मुक्काम झाला. मग संताजी वाबळे, मोत्याजी खराडे यांणी सुभेदार यास बुद्धिवाद मनसुव्याचं धोरण व सलियेचें लक्षण (इत्यादि) उपदेश करून श्रीमंतांची भेट घ्यावी असें ठरविले. मग दहा वीस रावतानिशीं पालखींत बसून पुण्यात भेटीस चालले. हें वर्तमान नानाभाऊस समजल्यावर उभयतां चाळिसां स्वारां-निशीं सामोरे आले. कुंभार वेशीपाशीं भेटी जाहल्या. हे मुक्कामीं आल्यावर सुभेदार यांणी मनसुबा करून मागील प्रहर रात्र राहता, पालखींत बसून एकाएकीं श्रीमंतांची वाढ्यात जाऊन बिबाजी नाईक (होता) त्याच्या बगळेत पालखींतील गादी व तक्या देऊन समोरले ओसरीवर माणसे काणसे निजलीं होतीं, त्यातच गादी टाकून आपण वर निजले. तों श्रीमत नाना भाऊ हे उठोन आपलाले तालीमखान्यांत जाऊन बाहेर आले तों चौकीदारांनीं जाऊन त्रिनती केली, “ सुभेदार चार घटिका जाहल्या ओसरीवर येऊन माणसा काणसात निजले आहेत.” तसेच उभयता सुभेदारांजवळ आले. बिबाजी नाईक बुक्या मारीत होता. तो उठोन एकीकडे उभा राहून उभयतांस कुरणीस केली. उभयतानीं त्यास प्रश्न केला कीं, “ सुभेदार जागे आहेत किंवा झोपेंत आहेत ? ” त्याणे उत्तर “ डोठा लागला आहे, ” असें केले. “ आशा जाहल्यास जागे करितों.” ही भाषणे परस्परेची ऐकून जागे होतांच, झडपडोन उठोन एकीकडे

(१७) रुजू जहाला – शरण येऊन भेटीस आला. समजावेश – समजाविशी.

(१८) वेलवढ्यावर – येलवढ्यावर असें पाहिजे, येलवढे म्हणजे सध्याचै येऱवडे. मागील प्रहर रात्र राहतां – एक प्रहर रात्र उरली असता. एकाएकी – एकटेच. माणसे काणसे – माणसे विणसे, सामान्य जन, नोकर लोक. तसेच – तक्काल. बुक्या मारीत होता – पुष्कळ भीमत लोकांना नोकरांकडून बुक्या मारून घेऊन, अग राहून किंवा मालीचा करून घेत झोपण्याची सवय असते. कुरणीस – कुर्णीसात. झडपडोन – खडबडोन, दचकल्यासारखे.

उमेर राहून श्रीमंतास रामराम केला. हात जोडीन उमेर राहिले. तेव्हां नानांनी पुढे येऊन हात धरून गादीवर बसले. “सुमेदार! आपण रायचिं ठायी! आज पावेतो आपलेही करणे वडीलपणासारखेच (मग) आज लवून रामराम करणे, हात जोडणे क्वोटून आणिले? ” इतके बोलणे हेर्दि तोंपर्यंत भाऊ जागचे जागाच उमेर होते. त्यांसी सुमेदार बोलले की, “बाबा तूं कां उभा? ” बैस. तुला काय प्राण घेणे, कैद करणे, तें कर.” असें भाऊसाहेबास बोलून बसविले. मग उभयतांसी बोलूं लागले की, “बाळजीपंत नाना, बाजीरावसाहेब, यांन्यापुढे आम्ही बेकैदी हे लेंकुरपणे जे करू नये ती केली. परंतु त्यांणी सर्वोपरी बरदास्त करून या मरातबास आणिले. त्यांच्या लोभावर आम्ही म्हणजे (वास्तविक) चाकर. कोणतेहि राजकारण (त्यांन्या) इतत्याशिवाय करू नये, हे काहीं एक मनांत न वागतां रजवाडे दूर केले, उठविले, बसविले. जें केले त्यास त्याचा रुकार होत गेला. त्याचेच वंशज आपण. तेव्हा असेंच चालेल हा भरंवंसा. परंतु सांप्रतकाळीं आपली करूरदृष्टी पाहून डोळे उघडले. त्यास एकला येऊन हजर झाले. आपण धनी, आम्ही सेवक. बालंबाल गुन्हे आहेत. काय पारपत्य करणे, पायांत विड्या घालून किल्यावर टाकावै, अथवा प्राण घ्यावा, हजर आहों.” तेव्हां नाना बोलले, “आपण अशा गोष्टी बोलूं लागला यांत आमचे विषम काळाचें सूचक दिसते.” अशा भावीं बहुत गळानी करून बोलले. डोळ्यास पाणी आणले. तेव्हां सुमेदाराचे मनासही कळवणा आला. मग बोलले की, “त्या गाढवीस

(१८) रायांचे ठायी - वडील बाजीराव यांच्या ठिकाणी. हे - हीं. लेकुर-पणे - अशानामुळे. मरातब - मान्यता, हुदा, पदवी. त्यास - म्हणून. बालंबाल गुन्हे आहेत - बाल म्हणजे केस, रोम. अगावरच्या केसागणिक अपराध माझ्या हातून घडले आहेत. गळानी - आर्जव, अजीजी. गाढवी - गढवी किंवा गडवी असे पाहिजे. गडवी हा गरवी या शब्दाचे अपभ्रंष रूप. गडवी म्हणजे Important-Respectable. नानासाहेबाची आई काशीवाई हीच तेवढी पेशव्यांच्या घरात वडील माणसापैकीं राहिली होती. तिला बोलवून आणून तिच्या समक्ष म्हाताच्या मल्हारराव होळकराने भाऊसाहेब पेशव्याची यथेच्छ शिव्यागाळी करून पूजा बांधली. पेशव्यांच्या दिवाणगिरीचे व वसूलादिकाचा आयव्यय पहाऱ्याचे काम नानासाहेबाने भाऊसाहेबावर सोपविले होते. भाऊसाहेब हा कामांत अत्यंत चोख व हुशार होता. परंतु स्वमावाने जरा गर्विष्ट व तापट होता. नाना-साहेबासारखा धोरण पाहून गोड शब्दांनी काम करून घेणारा [पुढील पानावर पहा]

बोलावून आणा.” मग काशीबाईस बोलाविले. बाई आलियावर तिळ प्रश्न केला कीं, “नाना हा आमचा पोटचा खरा, दादा हा देवपुजापाशी छिठून उत्पन्न केला; (पण) हा कोठीचा काळकूट कोणाचे पोटचा आहे सांग.” तेव्हां भाऊसाहेब बोलले,— “नानासाहेब धनी, आपण सरदार, शास्त्रार्थीच्या गोषी उभयतांतही बोलण्यास हिंगफटकू लागत नाही. परंतु माझे गळ्यांत ससाराचे लोहडणे घातले. तेव्हां (१८) नव्हता. उत्तर हिंदुस्थानांतस्या स्वान्यांत मल्हारराव होळकरादिकार्नी ठरल्या-प्रमाणे योग्य तो सरकारवसूल पाठवून दिला नाही. हिंदौबात गफलत केली. ती भाऊ-साहेबांनी शोधून काढून होळकरास कडक पत्रे लिहिलीं त्यांने होळकराचा आग भडका झाला. त्याच्या हातून कुचराई झालीच होती. व ती त्याला पदरांत घेणे प्रासत्र होते. पण बाकीचा इतका पैसा ओकावा लागणार यामुळे त्याचा सताप झाला; व तो त्यांने बडीलकीच्या नावाखालीं धनगराला शोभण्यासारख्या अचकट विचकट शिव्या देऊन शमवून घेतला. मल्हारराव हा बाळाजी विश्वनाथापासून पेशव्यांच्या चाक-रीस होता त्याच्या इतका वृद्ध अनुभवी सरदार दुसरा नव्हता नानासाहेब व भाऊ-साहेब तर त्यांस काका असे सम्भोधित असत. हे लक्षात घेता, व जुन्या काळीं घरांत बायकामाणसासमोरहि बीभत्स, अश्लील शब्द उच्चारण्यांत फारसा विधिनिषेध मानला जात नसे, हे लक्षात घेतले म्हणजे मल्हाररावाच्या शिवीगाळीने चमकारिक वाटणार नाही. नाना हा आमचा पोटचा खरा – नाना हा आमच्या म्हणजे धनगराच्या पोटचा उपजलेला म्हणजेच अज्ञानी, वेडा, व्यवहारशून्य. धनगर म्हणजे अडाणी असेंच सर्व प्रसिद्ध आहे. दावा हा देवपुजापाशी छिठून उत्पन्न केला – देव-पुजा म्हणजे देवपूजा करणारा भिक्षुक. छिठून म्हणजे सग करून. भावार्थ दादासाहेब हा भिक्षुकापासून उपजला. अर्थात् त्याचीही अकल भटाभिक्षुकाइतपतच. हा – हा भाऊसाहेब. कोठीचा काळकूट – कोठीवर, खजिन्यावर संरक्षक म्हणून वसलेला भुजग. हिंगफटकू – हिंग आणि फटकू. फटकूर म्हणजे कापडाचा किंवा चिंधीचा तुकडा. या दोन्ही वस्तु कुद्र. त्यांस खर्चवेच लागत नाही. भाऊसाहेबांच्या म्हणण्याचा भावार्थ असा, “नानासाहेब मालक आणि आपण मोठे तोलदार सरदार. त्यांना थोड्याच सर्व बारीक सारीक गोषी तपासाच्या लागणार? तेव्हा त्यांनी लंब्या चवळ्या गोषी बोलल्या तर त्यांना त्या शोभतातच. नुसत्या बोलण्याला कवडीचाहि खर्च लागत नाही. परतु माझ्या गळ्यांत पेशवाईच्या ससाराचे म्हणजे नफा नुकसानी पहाऱ्याचे फडणीशीचे काम घातले आहे. तेव्हा मला बारीकसारीकहि खर्चवेच तपासून पहाऱ्या लागतो. पेशव्यांना किती कर्ज झालेले आहे, उलट पक्षी सरदारांनी आपल्या खंडण्या दैर्घ्याचे लुचेगिरीने कसे ठाळले आहे ते तुम्हीच दोषे [पुढील पानावर पहा]

बाजारांतून डाळ, पीठ आणून प्रसंग संपादावयव्याच्या पोटीं देणेदाराची कोचवण किती आहे याची रफेदके धणी अथवा आपण करून मला मोकळे करावे. म्हणजे मीही उभयतापेक्षां गोड बोलणी बोलून उभयतासही आवडवृन घेईन. श्रीमतांचे दौलतीस कर्ज होऊन दौलत कर्जभरीत झाल्यावर मग कर्ज बाहेर निघणे कल्ततच आहे. यास्तव धणी व तुम्ही वडिलांचे हातचीं माणसे एकत्र जाहला, हिशेबकिते-बाचा सशय असल्यास कागदपत्र तयार आहेत, हिशेब पाहून मला मोकळे करावे.” तेव्हां सुमेदार बोललें कीं, “तुझे आईवर तलाख आहे, खरेंच सांग दौलतीस देणे किती ?” तेव्हां मग भाऊसाहेब हासून बोलले, “पाऊण कोट रुपये देणे आहे.” “खरेंच कीं काय ?” म्हणोन सुमेदारांनी पुसिले. तेव्हां भाऊ बोललें कीं, “बोललों यात दहावीस हजार अधिक उणे (इतकेच) ” मग सुमेदार बोलले, “दौत लेखणी बंद आण.” तक्षणी आणविले. भाऊसाहेब यास म्हणाले कीं, “याद धर.” तीस लक्ष आपले नावे लिहिले. तीस लक्ष शिंदे याचे नावे लिहिले. “बाकी काय राहिली ?” म्हणून प्रश्न केठा. भाऊसाहेब बोललें कीं, “पंधरा लक्ष राहिले” “याची वर्गणी विचूरकर वैगेरे लहान मेठे सरदार याचा मेळ करून देऊ किंवा तुम्ही करून धाल ?” त्याचे उत्तर भाऊंनी केलें कीं, “आमीं करून घेऊं परतु साठ कधीं पटतील ?” तक्षणी बिबाजी नाईक, विष्णु महादेव यास बोलावूं पाठवून घेऊन आले. पूर्व सकेत नसतां त्याचे रुब्ररु विष्णु महादेव यास सागितलें कीं, “साठ लक्ष रुपये भाऊंस आज द्यावे.” त्याचे अगास डबडवा घाम आला. तथापि हो म्हणणे प्राप्त झाले. भाऊस सुमेदार याणी पुशिले “रुपये आले ?” भाऊ म्हणाले “हे देतील.” तेव्हा मग विष्णुपत बावात सुमेदार बोलले “खातरी भाऊची कर.” विष्णुपत बावा याणी हिंमत धरून भाऊसाहेबास विनती केली, “आपण हो म्हणावे, सशय असल्यास उट पाठवावे.” असे बोलल्यावर भाऊंनी

(१८) वाटल्यास तपासून पहा, व मला बोला. सरकार कामाला लागणारा पैसा जर मलाच कोठीतून काढून द्यावा लागतो, तर येणेक्यांच्याकडे तगादा करून तो पैसा कोठीत आणून भरणे हेहि माझे कामच आहे. मग होळकराकडे पैशाची मागणी केस्याबद्दल त्याना राग का यावा ? कोचवण - जाच, तगादा, तसदी, दोंचणी. रफेदके - निवाडा, निकाल, निराकरण. कर्जभरीत - कर्जानै वाक लेली, कर्जानै ग्रासलेली. वडीलांचे हातचीं माणसे - कदीम, जुनी, विश्वासू माणसे. तुझे आईवर तलाख आहे - तुला आईची शपथ आहे. तलाख - शपथ. बद - कागद. आपले - मखाररावाचे, स्वतःचे. वर्गणी - वांटणी. विष्णु महादेव - गद्रे सावकार. उंट पाठवावे - पैसा भरून आणण्यासाठीं.

रुक्कार दिला. मग सुभेदार भाऊंशी बोलले कीं, “ बाबा, दौलतीचें कर्ज फिटले कीं ? ” मग भाऊसाहेबांनी उत्तर केले, “ आपलेसारखीं माणसें दौलतीत असून कर्ज कोठून राहील ? परंतु मजकडे वाईटपणा स्थापून अर्थ जाहला वडील आहां, क्षमा करावी. ” या गीतीनें सफाई होऊन बोलले “ डेन्यास जाऊं किंवा आणखीं काहीं तुझ्या मनात राहिले ? ” तेव्हां मातोश्री बोलली कीं, “ येथेच भोजन करून जा. ” तेव्हा सुभेदारांनी उत्तर केले कीं, “ तूं भाकरी कर आणि तिवांस जेऊं घालशील तर जेऊं ” मग बाईंनीं स्वयंपाक करून त्रिवर्गास भोजनास हातें घातले.

(१९) नंतर सुभेदार डेन्यास आले. गगोबा तात्या व अन्याबा पळसीकर सफाईस आले होते त्यास ही वार्ता ठाऊक नाही. डेन्यास आल्यावर उभयतास वर्तमान सांगितले. त्यानीं उत्तर केले कीं, “ आही दोन महिने अगोदर येऊन काय गवन्या वळल्या ? परंतु ‘ सोम्या मारी गोम्याला, प्रायश्चित राजधराला ’ साठ लक्ष रुपये आज मी विष्णुपतबाबास कोठून देऊ ? ” “ तुम्ही जाणे तुमचें कर्म जाणे, जाहले वर्तमान तुम्हास सांगितले, ” (येवढेच मल्हाराव बोलले) (त्यावर) भाऊसाहेबांनी सूर्योदय झाल्यावर कारकून उटें विष्णु महादेव याचे घरीं पाठविलीं. वाच नीं तेचक्षणीं साठ लक्ष रुपये यांचा भरणा करून दिला. मग लष्करात आले. तात्यास बुद्धिवाद फार केला कीं, “ पूर्वी सकेत नाहीं, श्रीमंताशीं गाठ. आमचा प्राणच ध्यावयाचा होता तर आपले डेन्यापासून (१८) फिटले कीं ? – फिटले की नाहीं ! परंतु मजकडे वाईटपणा स्थापून अर्थ जाहला – भाऊसाहेबाने असा टोमणा दिला कीं, आता कर्ज फिटले. अर्थ जाहला म्हणजे पैका उत्पन्न झाला, पण त्यासाठीं मला इतका वाईटपणा पत्करावा लागला तेव्हा !

(१९) सफाईस – वसूलाच्या रुजवातीस, हिशेव समजावून देण्याकरता. होळकराचे गगोबातात्या व पळशीकर पुण्यास अगोदर दोन महिन्यापासून, भाऊसाहेबाकडे आले होते. सोम्या मारी गोम्याला प्रायश्चित राजधराला – वळ्याचे तेल वांगवावर अशा अर्थी ही म्हण आहे. भावार्थ असा. गगोबा तात्या म्हणाला, ‘ पेशावांनीं तुमची खरड काढली आणि तीस लक्ष रुपये तुम्ही मुकाट्याने कबूल केलेत पण मी तुमचा दिवाण. उद्या विष्णुपत गद्रे सावकारास ते रुपये मी कोठून देऊ ? ’ त्यावर होळकराने गगोबा तात्यास उत्तर दिले ‘ ते तुमचे तुम्हीच आता कसे तें पाहून ध्या तुम्हीच खोटाई करून माझ्या पदरीं बोल आणलात. आतां तुम्ही दिवाण आश्वात, तर त्या रकमेची भरपाई तुम्हालाच केली पाहिजे. ’

मेंकस्तू लांब गेला नवहता. सावकारी म्हणजे काचेचे बासन, जरा कंपेश जाहल्यास जन्मास मुकाबयाचे काम.” मग तात्या (हानी) विष्णु महादेव याचे कर्तृत्वाचे सुतिस्तोत्र करून साठ लक्ष रुपयाच्या वराता महालानिहाय करून दिल्ला. मग फौजेस बिदा करून शनवारचे हवेलींत दोन महिने मुक्काम करून राहिले.

(२०) इकडे हिंदुस्थानी दत्ताजी बाचा शिंदे व जनकोजी शिंदे दिल्डीकडे आले होते त्यांनी नजीबखानाशी बेलभंडार करून शुक्रतालाहून दिल्डीस आणिले. दिल्डीस आल्यावर नजीबखानास धरून मारावें हा बिचार (त्यांनी) केला. हे नजीबखानास समजले. (म्हणून) त्याचे मध्यस्त होते त्याशी बोद्धन शुक्रतालास माघारी गेला. मागो-माग शिंदेही कूच करून गाजुदीखान वजीर सुद्धा शुक्रतालास गेले. शुक्रतालास मोर्चेबंदी केळी तेव्हां नजीबखानाने गंगेस पूठ बाघून, तिकडून रसद आणून, बेहेडे धरून मजबूदीने राहिला. शिंदे याचा उपाय चालेना. तशात नजीबखानाने गिलच्याकडे वकील पाठवून चार दस्ते (म्ह.) अडेचालीस हजार फौज आण-विली. ते सरदेस पोंचले. हे वर्तमान शिंदे यास कल्पाच शुक्रतालाचे मोर्चे उठवून गिलच्याचे फौजेचे सुमारे चालले. बुढिया शाहरणपूर यमुनेन्या कांठी आहे. त्या अलीकडे पांच साहा कोशावर दत्ताजी व जनकोजी शिंदे राहून जिवाजी भोईटे सरनोबत पंधरा हजार फौजेनिशी गिलच्याचे तोंडावर खाना केले. हे इकडून जाता मार्गीत गिलच्यान्या फौजेशी गाठ पडली. उभयताची झटपट होऊन बाराशी (स्वारानिशी खाशांची) ढोकीं कापून गिलच्यानी नेलीं. बाकी फौज राहिली ती (१९) काचेचे बासन – काचेची उची बस्तु, बासन म्हणजे किळा असाहि दुसरा एक अर्थ आहे, ‘बँशन’ या इग्रजी शब्दावरून ‘बासन’ हा मराठी शब्द रुढ झाला. सावकाराची पत काचेच्या किळया सारखी नाजूक आहे. जरा तडा गेला की सपले म्हणून ती फार जपाबी लागते असा भावार्थ. कबूल केल्याप्रमाणे ठराविक घेळीं रक्कम मोजू शकला नाहीं की सावकाराची पत सपली ! त्याचे दिवाळे निघाले ! वराता – चेक, हुंडी, वरात, शनवारचे हवेलींत – शनवार वाढांत नव्हे तर शनवार पेटेत शैलकरांचा जो वाडा होता त्यांत.

(२०) बेहेडे – मूळ शब्द बेहड. बेहड – नदीच्या जोरदार प्रवाहाने जमिनीला पडलेली खोल घळ. सुमारे – रोखाने. सरनोबत – सैन्यातील एक दर्जाचा अधिकारी, सेनापति सारखाच. बाराशे स्वारानिशी खाशांची ढोकीं कापून गिलच्याने नेलीं – सान्यांनी स्वीकारलेल्या ‘बाराशे खाशांची ढोकीं कापून’ या पाठोपेक्षां त्यांनी पादीपेत दिलेला हाच पाठ योग्य होय. खासा म्हणजे सैन्यातील सुख्य सेनापति किंवा त्या दर्जाच्या आसपासचा मातवर अधिकारी. अर्थात १२००

पलून शिंदे यांजपार्शी आली. मार्गात यमुनेचे कालवे व दलदली यांत हजारों फौज बुडाली. बाळी राहिले ते, शिंदे हाँते त्या मुक्कामी आले. मग तेथून शिंदे निघोन दिल्डीस येऊन घाटोघाट चैक्या बसविल्या. गिलच्याची फौज बुढिया शहा-रणपुरापार्शी यमुना उत्तरून शुक्रताली पोंचतांच नजीबखानानें कूच करून दिल्डीचे सुमारे येऊन यमुनेचे उत्तर तीरी मुक्काम केला तेथून यमुनेचा पयाबा पाढून दोन हजार रोहिले यमुनेन्या मध्ये बेटावर पाठविले. वर्तमान शिंद्याकडे कळ-तांच शिंदे चाळून त्या बेटांतील रोहिल्यावर गेले. तेथे रोहिल्यानीं ताशेरा दिल्हा. यांत गोळी जनकोजी बाबाचे डांवे हातास लागली. आणि दत्ताजीबाबाचा तर ठिकाणच नाही. लढाईत पडले किंवा कोठें गेले. अशी गोष्ट ज्ञालियावर शिंद्याचे फौजेचा धीर सुटून फौज पळाली. बाजारबुण्गे सर्व लुटले गेले. जनकोजी बाबा राहिले फौजेनिशी रेवाडीस तीस कोस गेले.

(२१) सुभेदार फौजसुद्धा जयपूर प्रांती होते. त्याजला येण्याविशीं शिंद्याची पत्रे आलीं. तेव्हा सुभेदार कूच करून रेवाडीस आले. अलीकडे तीन कोश पाटोली गांव आहे, तेथें सुभेदाराचा मुक्काम जहाला. तेच दिवशीं शिंदे होळकर यान्या भेटी होऊन बुण्गे दरोबस्त कबिल्यासुद्धां माळच्यात रवाना करून सडे जाले. हें वर्तमान नजीबखानास सम-जताच गिलच्यासुद्धा कूच करून याचे सुमारे आला होळकराची गाठ पऱ्ठ न देता, यमुना उत्तरून शिकंदन्यावर (शिंदे होळकर गेले.) यांच्या पाठीमार्गे नजी-बखानही यमुना उत्तरून आला. सुभेदारास समजताच त्याच्या तोंडावर फौजा रवाना करून आपण व जनकोजी बाबा शिंदे आगन्यान्या सुमारे आले. तों मार्गे शिंदे व होळकर याच्या फौजेशीं व गिलच्याच्या फौजेशीं गांठ पऱ्ठन होळकरा-कडील अन्याबा पळशीकर दिवाण व शेटीबा खराडे कामास आले. वरकड फौजेचा पाय सुटून कोणी मथुरेस, कोणी रामगडास गेले. सुभेदार आगन्यास आत्यावर मयुरेची व रामगडची पळालेली फौज येऊन सामील ज्ञाली. नजीबखानानें याचा पाठलाग न करता शुक्रतालास गिलच्यासुद्धा गेला. सुभेदारानीं मसलत केली, (२०) खाशाचीं ढोकीं कापून नेली हा पाठ स्वीकारला तर ' खासे ' होते तरी किती ? सैनिकापेक्षा पुढान्याचीच गर्दी अधिक होती असें म्हणावें लागेल व तें तर उघडच असभाव्य. पयाबा - यास्तविक पयाब असेच मूळांत असले पाहिजे. ' व ' व ' बा ' मोर्डीत सारखे भासतात. पयाब - म्हणजे पाय उतार, पायानें तरून जाण्यासारखा नदीचा उतार. ताशेरा - बंदुकीच्या गोळ्याचा मार, फैर.

(२१) कबिला - कुडुव, खिंया वैरे. पाय सुटून - धर सुटून, अवसान सुटून.

एक बरसाद जयपुराच्या मुलखांत छवणी करून बादबरसाद करणे तें करूं. याप्रमाणे ठवून आगच्याहून कूच करून जयपुराच्या मुलखांत येऊन छवणी केली.

(२२) हें वर्तमान श्रीमंत भाऊसाहेब देशी मोगलांवर स्वारी करून गेले होते तेथें कळळे. मग त्यांनी त्या मोहिमेचा सामदाम करून हिंदुस्तानांत यावयाचा इरादा केला. कागदपत्र सरदारांस पाठवून मागोमाग श्रीमंतही कूच करून दरकूच बमय फौज आगच्यानजीक आले. येथे उभयतां सरदारांच्या भेटी होऊन ठराव झाला कीं, तूते बरसाद आणि यमुनेस फार पाणी, उत्तरल्यावर समजून घेऊं. याप्रमाणे मनसव्याची संचणी करून दरोबर्स्त फौज दिल्हीस आली. दिल्हीत ठाणे कायम केले. ते वेळेस कुजपुराहून बातमी आली कीं, गिलच्याची दहा हजार फौज यमुनेस पाणी फार म्हणून मुक्काम करून आहे. हें वर्तमान श्रीमंतांस कळतांच कूच करून कुजपुरास जाऊन गिलच्यांचे फौजेवर पडले. ते गाफल, तथापि तलवार खूप चालली. दहा हजार फौज लुटून तेथें गळ्डा मुबलग म्हणून एक मास मुक्काम केला. हें वृत्त गिलच्यास समजल्यावर कूच करून नजीबखान सुद्धा यमुना उत्तरून दिल्हीच्या व कुंजपुराच्या मध्ये येऊन पडले. भाऊसाहेबांस कळतांच कुंजपुराहून कूच करून पानिपतावर आले. तेथे सन्नातीन महिने राहून लढाया नित्य गिलच्यांच्या फौजेशी करीत गेले. दाण्याचान्याची बहुत अडचण पडली. सबव गोविंदपंत बुदेले अंतरवेदीस रसद आणाव्यास गेले. त्यांणी रसद भरून यमुनेच्या काठी उत्तरले. मुक्काम होऊन गंगातीरी स्नान संध्या स्वयपाक होत आहेत हें वर्तमान गिलच्यास समजले. वीस हजार घोडे रात दौड करून बुदेले याच्या फौजेवर जाऊन पडले. फौज व रसद लुटून गोविंद पंताचे स्नान-सध्या करितांना डोके कापून नेले. उंच उंच फडक्याची वेष्टने गुडाळून एक्या फकीराबरोबर ज्याफत म्हणोन श्रीमंताकडे पाठविणी. श्रीमताला अंदेशा प्रास झाला कीं याचा आमचा लढाईचा इरादा असता ज्याफतीचा अर्थ काय ? तथापि हुज्यास आज्ञा होऊन सोडून पाहिले. तों डोके निघाले ! ओळखणारांनी औळखले. सागितले कीं, गोविंदपंत बुदेले यांचे डोके आहे. तेव्हा श्रीमतांस कळळे कीं, रसद मारिली गेली. पुढे दाण्याचान्याचे अवघड पडले. तेव्हां मल्हा-

(२१) एक बरसात – एक पावसाळा. बादबरसात – बरसातीनतर पावसाळा खंपस्यावर.

(२२) मोहिमेचा सामदाम करून – तह करून मोहीम सपवून. बमयफौज – फौजेसह. मनसव्याची संचणी करून – मसलतीची उभारणी करून. गाफल – गाफील, बेसावध. उयाफत – मेजवानी. अंदेशा – सशय. येथे अर्थ आश्वर्ष.

रजी होळ्कर सुभेदार यांणी मनसुव्यास बुद्धिवाद आणिला कीं, आपण गनीम, स्थांत विदेश, येणे लढाईशीं तोंड न देतां दिवसेंदिवस चारादाणा केला तरी भाकर विसाकोसांवर भाजावी, तिथून खांणे पंचवीस कोसांवर व्हावें, अशा परिश्रमांने हरीफ जेर करावे. या भावाने बोलत असतां (तें भाऊसाहेबांच्या) ध्यानास न येऊन तीन महिने खाई खोदून मुक्काम केला. याने परिणाम काय व्हावयाचा ? पाहून सुभेदाराचा उक्तभाव समर्पक पडला यामुळे पोटांत राग होता तो एकीकर्णे ठेवून भाऊसाहेबांनी उत्तर केले कीं “ जाल्या गोष्टीस शब्द लावून फल नाहीं. पुढे काय करावे ? ” मग सुभेदार बोलले कीं, आता कूच होतच नाहीं, रसिदेचा मेळ जाहला पाहिजे त्यास त्याच जिल्ह्यात जबरदस्त रसद पोहोंचवावयाजेगा जाट आहे. त्याची दीलजमाई झाली असतां दाणाचाच्यास कमी पडणारा नाहीं. आपण आज्ञा कराल तर त्याजला आपल्या पाशीं आणितों त्याची खातरी करावी म्हणजे रसदेची काळजी रहाणार नाहीं. तवातोबरा चालत्यावर दुसरे सुचेल. या अडचणीत काहींच बनून येत नाहीं ” तेव्हा श्रीमंतानीं आज्ञा केली कीं “ जाटास आणावें. त्याची खातरी करूं. ”

(२३) तेव्हां सुभेदारांनी जाटास कागद लिहिला कीं, तुम्हीं फौजसुद्धा भेटीस यावयाचें करून रसद माफक फौजेनिशीं रसदेची तार बाघोन लष्करात

(२२) मनसुव्यास बुद्धिवाद आणला – ठरलेला मनसुवा बदलण्याचा सल्ला दिला. गनीम – मराठे. हरीफ – शत्रू. ‘ हा विदेश असल्यामुळे आपण गनिमी काव्यानै लढावे, शत्रू भोवतीं तलावे द्यावे, विलगावे पुन्हा लंब पद्धन जावे, आता इथे आहेत तर दुपारीं तिथें, असे करून शत्रूस भडावून सोडावे. त्याच्या भोवतालचा मुलूख जाळून पोळून बेचिराख करावा. असे करून त्यास जेर करावे ’ असे मल्हार-रावाचें म्हणणे. खाई – खदक, चर. याने परिणाम काय व्हावयाचा पाहून – अशा रीतीनै खदक खणून राहण्यानै आपलीच उपासमार होत आहे, शत्रूचा पराभव दूरच राहिला, हे पाहून म्ह. अनुभवास येऊन ‘ सुभेदाराचा उक्तभाव समर्पक पडला ’ असे भाऊसाहेबास मनोमन पठले. उक्तभाव – प्रकट कलेले विचार. समर्पक पडला – प्रत्ययास आला. रसिद – रसद, धान्यपुरवठा. भेळ – सपादन. तवा तोवरा – शिपावाला अन्न आणि घोड्याला दाणा. मराठी स्वारा बरोबर तवा तोवरा ईं नेहमीं असावयाचीच. भाकरीसाठीं तवा व घोड्याला हरवरा देण्यासाठीं तोवरा.

(२३) रसद माफक फौजेनिशी – रसदेच्या संरक्षणास लागेल तितकी फौज ठेवून किंवा देऊन तार बाघोन – अलंडीतपणे रसदेचा पुरवठा होत राहील अशी व्यवस्था करून.

जिन्हस मण दीडमणाची धारण राहे असें करावें. आणि एक वेळ सरदारांच्या भेटीस यावें. हें सुमेदाराचें पत्र येतांच रसदेची तार लावून लष्करांत दीडमणाची धारण सुख केली. मागाहून जाट साठ हजार फौजेनिशीं जातीनें भेटावयास आला. सुमेदार याच्या विद्यमानें भेटी जहाल्या. वस्त्रे—जवाहीर आदि शिष्ठाचार यथोक्त होऊन जाट महिनाभर लष्करांत राहिला पुढे भाऊसाहेबांचे मनात पाप आले कीं, जाटास लुटून घ्यावें. तेव्हा हें वर्तमान सुमेदारास (कळतां) अप्रसर होऊन बोलले कीं, आपले आज्ञेवरून मी वचन बेलभंडार देऊन आणिला. त्यास आणिल्या-सारिखें त्यांने चाकरीही केली. दीडमणाची धारण केली. महिना भरून चुकला. कोण्याही जिनसाची कमती पडू दिली नाही. असें असता आपले मनांत हें आले. उत्तम आहे. आम्ही आणले तसें त्यास लष्करापासून पांच कोशावर पोंचवून देऊन मग आपण लुटणे तर लुटावें. पाहिजे तें करावें. अगर आम्हांस आज्ञा करावी, हुक्म बजावूं ” असे बोलणे निग्रहाचे पडल्यावर श्रीमत भाऊसाहेब उगेच राहिले. सुमेदार डेव्यास येऊन जाटास बोलावून सागितले कीं, “ तुम्हास आम्हीं आणिले. साप्रत श्रीमतांचे मनात तुम्हाविषयी पाप आले अहे, यास्तव आम्हीं तुम्हांस लष्करापासून पाच कोश पोंचवून देतो. पुढे तुम्ही सभाकून जावें. (नाहीं तर) आम्हींच लुटावयास येऊ. ” अस स्पष्ट सागून दिले. जाटांचे उत्तर पडले कीं, “ पाच कोश श्रम आपण आम्हांकरिता कशास करिता ? आम्हांस सुचविले हेच स्नेहपणाची शर्थ ज्ञाली. ” इतके बोलून डेव्यास येऊन नौबद दिली. तयार होऊन चालले. गेले. श्रीमंतांनी सांगून पाठविले कीं, “ जाट कोणाचे हुक्मानें गेला ? ” सुमेदाराचे उत्तर गेले, “ काल दरबारीं बोलणे ज्ञालेंच होतें, त्यावरून तो उठून गेला. आता आज्ञा ज्ञास्यास मार्गे धावणे करितो. ” तेव्हा भाऊसाहेबांनी सागून पाठविले कीं, “ हे खेळ अवघे तुम्हेच आहेत. इतःपर बोलावू तेव्हा दरबारास येत जावे. बोलावण्याखेरीज येण्याचें कारण नाहीं. ” यांचे उत्तर गेले कीं, “ आज्ञा शिर-सावंद्य. आम्हांस मनसुव्याचें कारण नाहीं. चाकर आहों. चाकरी सांगाल ती करून घरी स्वस्थ बसूं ”

(२४) यावर मास पक्ष असेंच चालले, तों पुन्हा धान्याची अडचण पडोन तीन रुपये शेर वान्य भाव माल. जिन्हस दमडीभर नाहीं. तेव्ही लाचारी पडली. मनसुव्यास सोहलत राहिली नाहीं. आतां अनावांचून मरावें तेपेक्षां धारातीर्थीं (२३) महिना भरून चुकला — एक महिना संपूर्ण ज्ञाला. शर्थ — परिचीना. धावणे करतो — धावून जाऊन पाठलग करून लुटतो.

(२४) मनसुव्यास सोहलत राहिली नाहीं — कोणाकडे बोलणे करून मदत

अनुसर छावें हें नेकसहा. भावी भवितव्यानुसार मनसुबा मनांत ठसूम शिदे-होल्कर आदिकरून शहाणव कुळीचा मराठा बरोबर होता (त्यापैकी) हा बुद्धिवाद कोणासही न पुसता जय अपजय परमेश्वर दईल त्यास, परतु दाण्याचान्याचे कोचणीने हबक खाऊन उठून जातील, मग समेटणे कठीण, घसा आपल्या मनांत विचाराचा आगम बांधून दुसरे दिवशी श्रीमंत भाऊसाहेब यांणी कौजेस तमाम ताकीद करून समरांगणास जागा उभेतीची पाहून लढाईस आरंभ केला. लढाई निकराची. भाऊसाहेबाचा हत्ती पुढे, तेथून गोळीन्या टप्प्यावर विश्वासरावाचा हत्ती. ईश्वर कृत्यानुसार विश्वासरावास अचानक गोळी लागली. भवते स्वार होते ते कालवले. हें वृत्त भाऊसाहेबास समजतांच भाऊसाहेबानी हत्ती बसविला आणि धावत आले. विश्वासराव गोळीचे जखमेने कार्य होऊन गतुकाम. तथापि हिमत धरून भाऊसाहेबाशी बोलले की, “ येथे जे ईश्वरास कर्तव्य तें केलेंच. परतु आपले आल्याने लढाई विघडल ही गोष्ट चागली केली नाही. आपण तों प्रसग सपादावा.” इतकीं अक्षरें हिमत बाधून बोलले तथापि भाऊसाहेब यांचा स्वभाव सडेतोड. (पूर्वी) देशी मोहीमसीर होण्याचे समर्थी दादासाहेब यांणी स्वारीच्या देण्याचा तगादा केला हें भाऊसाहेबास बरदास्त न होता जाब दिल्हा की, “ स्वान्या शिकाय्या करून देणे घरास आणवें ही चाल कोठील ? ” तेव्हां दादासाहेबानी उत्तर केले की, “ आम्ही चाकर हरामखोर, श्रीमंतांचे पायाशीं प्रतारणा करून कुणगे वेगळे ठेऊन देणे दाखवितो ! इतक्यावर स्वारी आपणच करावी.” “ उत्तम थाहे. आम्हीच करू, परतु आम्हीं कारकून आम्हांस धनी पाहिजे, विश्वासराव यास

(२४) मिळवावी तर तसा कोणी मनुष्य दिसेना. सोहलत - सवड. मनसुबा-सल्ला मसलत. नेक सल्ला - उत्तम मार्ग. हबक - धास्ती, हाय. समेटणे - आवरणे. विचारांचा आगम बाधून - विचार ठरवून. उभेतीची - उमेतीची असें असावे उमेठ - उचवट जागा. उमेतीची - उमाभ्याची. कालवले - शिस्त मुटून सरीमिसल झालें. गन्तुकाम - मरणोन्मुख, परलोकचे प्रस्थान ठेवलेला. येथे जे ईश्वरास कर्तव्य तें केलेंच इ० - ईश्वराने नेमले होते त्याप्रमाणे माझा येथे गोळी लागून काळ होणार त्यास इलाज नाही. परंतु तुम्ही आपली जागा सोडून मजकडे धावत आस्यामुळे तिकडला धरबंध सुटेल व सेनापति दिसेनासा झाल्यामुळे लोक पळू लागतील व लढाई विघडले. तरी तुम्ही आपल्या जार्गी जाढन उभे राहा व प्रसंग सपादा. म्हणजे लढाई जिंका. बरदास्त - सहन, मान्य, ग्राशा. देणे घरास आणणे - कर्जे करून घरी येणे. हरामखोर - गुन्हेगार, राजद्रोही. कुणगा - धनाचा साठा.

बरीबर घावे. ” (असे भाऊसाहेब बोलले) तेव्हा नानासाहेबांनी उत्तर केले की, “ मुलांने पाहिले काय ? त्यांने येऊन तरी काय करावयाचे आहे ? तुमचे तुम्ही असल्यावर पोर कशास नेता ? ” (पण) भाऊसाहेबांचा आग्रह पडला. तेव्हां नानासाहेबांस रुक्कार देणे प्राप्त झाले. हें वर्तमान गोपिकाबाईस समजतांच तिने आग्रह धरिला की, “ माझे पोर मी जाऊ देणार नाही ” तेव्हा नाना, भाऊ उभयतांचाही इलाज खुटला. मग भाऊसाहेब जातीने गोपिकाबाईकडे जाऊन पदर पसरून, साष्टाग नमस्कार घालून प्रार्थना केली की, ‘विदेशास लेंकरास कशास न्यावे हें खरेच परतु बाल सिंहाचे ! कोळ्हाकुञ्याचे नाहीं. तथापि विश्वासरायाच्या बालाग्रास धक्का लागावयाचा नाहीं मीच जातों परंतु आमचे पदरी इतके पुण्य नाहीं. नाना पुरुष भाग्यशाली. त्याच्या भाग्याचा प्रसर आहे द्यास्तव विनंती मान्य होऊन विश्वासरायास बराबर घावे ” तेव्हां गोपिकाबाईस संकोच पडून रुक्कार दिल्हा. अशा आग्रहांने आणिले आणि येथे ईश्वरांने काय केले ? आता तोंड (कसे) दाखवावे ? इतके मनात आणोन घोळ्यावर स्वार होऊन घोडे घातले. या उभयतांचे वृत्त वकिलाच्या चिठ्या शिंदे होठकर यांजकडे जातांच हवा पाहून उभयतां सरदारानीं घोडे घातले. जनकोजी शिंदे गारद झाले. मल्हारजी होठकर (यानी) ऐशीं स्वारानीं दक्षिणचा रस्ता धरला.

(२५) जाटाचे मुलखांत आसल्यावर एक जाट, जाठाचा भाईबेटा, सुभेदार त्याचे गढीवरून चालले. तों जाट येऊन सुभेदाराच्या घोळ्याच्या जेरबदास हात घातला. “ श्रमले आले आहां, गढींत चालून भोजन करून जावे. ” त्याशीं शिष्टाचार बोलता गोविंदराव बुळे जवळ होते त्यास डोळा घालून त्यांने ज्या हाताने जेर-बद धरिला होता तो हात तोळून टाकिला आणि घोडे उचलिले. जागां जागा स्वेहाने अथवा पापबुद्धीने बहुत आडवे आले. समय पाहून कोणाचाही विश्वास न धरितां जुवामर्दीने न्वालेशीस आले. मार्गे फौजेचा भरा जाहाल्यावर जसा ज्याला रस्ता सांपडवा तसा तो निघोन गेला. ज्याचे आयुष्य सबळ तोच पार पडला.

(२६) मुलांने पाहिले काय ? - मुलाला काय अनुभव आहे ? तो लहान असल्यामुळे त्याला स्वान्या शिकारीचा अनुभव नाहीं. बाल - छावा, मूळ. बालप्र - केसाचे टॉक. मीच जातो - मीच एकटा गेलो असतो. पदरीं इतके पुण्य नाहीं - दौलतीच्या मालकाचा अधिकार मला नाहीं. संकोच - भीड. हवा - खुन्दी, गौधळ. रागरग

(२७) भाईबेटा - पुतण्या, भाऊनवद. जुवामर्दी - घाडस, शौर्य. भरा - मोड, दाणादाण.

बाकी बहुतेक मार्ले गेले. जाटापांशी जो आला त्यानें सुभेदाराच्या स्लेहाची शर्थ ठेवून, हत्तीवाल्यास हत्ती, पालखीवाल्यास पालखी, घोडेवाल्यास घोडे, जोडेवाल्यास जोडे, राहील तोंपर्यंत यथेच्छ भक्षावयास, जाईल ते दिवशीं खर्चीस, माणूस पाहून भारबरदारी (अशी) सरबरा करून घ्वालेरीस पावते करून (दिले). ये प्रमाणे हत्तीनिसापासून भग्यापर्यंत सरबरा केली. त्यात रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर निसवत होळकर हे मधुरेस आले. बहुत खराबींत. त्याचे मामाचे चिरंजीव राजाराम सदाशिव पानिपतावर राहिले. मधुरेस आल्यावर जाट जातीनें जाऊन भेटून बहुत प्रार्थना केली कीं, “लागेल त्याची आज्ञा करावी.” त्यांनी उत्तर केले कीं, “आपण कृपा करून आज्ञा करितां तेथें आमचा बधु पानिपतावर राहिला यास्तव चार कोस अवरस चवरस रण पडले आहे तें भाड्याचे गाडे लाऊन गरेंत टाकावें. त्यास जो पैका लागेल तो आम्ही देऊ.” त्यांणी कबूल करून चारशें गाड्या भाड्यान्या लावून सपूर्ण रण गरेंत टाकले चाळीस हजार रुपये भाडें लागले. ते सावकाराची चिढी जाटास देऊन (मग रावजी महादेवाचा) जाटानें सन्मान करून घ्वालेरीस पावते केले.

(२६) सुभेदार घ्वालेरीस येऊन पचवीस हजार फौज जमा केली. तमाम नर्मदा तीर पावेतों मामलेदार येऊन भेटले. रागड्यांनी हवा पाहून जे गढीबंद होते ते होते, ज्यास गढी नाही ते गढी वाघून बदमामलीस आले. जयपुरकर माधोसिंग याने वीस हजार फौज रायासिंग घोडचेडे याजबरोबर देऊन नर्मदा- (२५) स्नेहाची शर्थ ठेवून – स्लेहा ची जाणीव ठेवून होळकरानें सुरजमल जाठास भाऊसाहेच पेशव्याचा बेत अगोदर कळवून त्यास सावध करून जीवानिशीं पूर्वी बाहेर काढून दिले होते ते उपकार स्मरून. खर्चीस – खर्चास. भारबरदारी – सामानवाहुकीसाठीं बैल वैगेरे. सरबरा करगें – पुरवठा करणें. हत्तीनिस – हत्तीनिशीन, हत्तीवर बसण्याचा मान असलेला मातवर माणूस. पानिपतावर – राहिलें – पानपतावर मेले. रण पडले आहे – रणांगणावर मुढदे पडले आहेत. जाटास देऊन – जाटास दिली व मग.

(२७) हवा पाहून – रागरग पाहून. बदमामलीस थेणे – उलटणे, उद्घटणास प्रवर्तणे. पानपतास शालेल्या मराव्यांच्या मोडामुळे रांगडे सस्थानिक मराव्यांवर उलटले. जे गढीबद होते म्हणजे ज्वांस कोटाचा आश्रव होता असे रांगडे सस्थानिक तर मराव्यांस जोरा दाखवू लागावे यांत आश्रवं नाही. रण आतोपर्यंत जे सामान्य क्षुद्र भुमे होते तेहि पुढ आले. त्यांनी किले कोट बांधले व ते मराव्यांना पूर्वीप्रमाणे दबेनासे झाले व त्यांनी मराव्यांना खंडप्या देष्याची चाळवाचाळव मुरु केली.

पर्यंत आपला अमलाफैला करावा, या इशावार रवाना केले. हें वर्तमान सुभेदारास समजतांच बमय फौज कूच करून हड्डोतीचे मैदानात हाडे सामल करून (सामना) केला. लढाई भटवाटवाढ्यावर मातवर जहाली. सुभेदाराच्या हातास गोळी लागली. इतक्यांत सुभेदार घोड्याबरून पालखींत येतांच फौज दामदस्त पळली. तेव्हां बुंदी कोटेवाले हाडे यांनी विचार केला की आपण घोडेवाल्यात सामल होऊं नये हा उत्तम पक्ष ज्ञाला. त्यास घोडेवाले निघोन देशास जातील परंतु आपली भूम जयपूरवाला खोदून टाकील. त्यापेक्षा सोक्षमोक्ष आजच व्हावा. असा निश्चय करून जाजमे हातरून जयपूरवाल्याशी लढाई घेतली. जयपूरवाल्याचें पाऊल मार्गे पडताच मल्हारजी होळकर (यानी) हात गळ्यात बाधेन घोडे घातले. तो मारीत सागोन दरवाज्यास भाले लाविले. तेथेच मुक्काम केला. जरबेखालीं पचवीस लक्ष रुपये घेतले. बुंदी कोटेवाले यास भेटून खातर तसलीम करून इंदुरास गेले. इंदुरी मुक्काम करून महालवाल्याकडे माहालचा पैसा तीन सालीं जमला होता तो पैसा जमा करून माळव्यात तहद हड्डोतीपर्यंत ज्या ज्या रागड्यांनी मामलेदाराशी बद-मामली केली त्यान्या गढ्याचा कडा केला. रबाब पूर्ववत् जमून इंदुरास आले.

(२६) घोड्याबरून पालखींत येतांच – जखमी शास्यामुळे सुभेदारास पालखींत रहावे लागले. दामदस्त – शाहून सर्व. भूम – मुद्रख, जमीन. जाजमे आंथरून लढाई घेणे – धरस्या जागेवरून किंवा वैठकीवरून विलकूल न हल्याचा निश्चय करून लढणे. असाच वाकप्रयोग हरिवश वरर्णित आलेला आहे फक्त तेथे जाजमाऐवर्जी सतरजी असा शब्द आहे “ सावनूरकर नवाब याजकडील पठाण किस्स्याचे रेवणीवर सतरज्या हाततल्यन वर बसून तिरदाजी करीत-येथेच मरु, पण जागा कर्धा सोडणार नाही, असा आपला निश्चय शत्रूस कळावा म्हणून.” हरिवश वरर पृष्ठ ९. हात गळ्यांत बांधून – हाताला गोळीची जखम ज्ञाली होती तरी तो जखमी हात तसाच गळ्याशी बांधून मल्हाररावानें लढाईच्या गर्दीत प्रवेश केला. सागोन – हें दरवाजाचे विशेष नांव दिसते. तहद – पर्यंत. तहद हड्डोती-पर्यंत – वास्तविक पहिला ‘तहद’ किंवा शेवटचा ‘पर्यंत’ या पैरीं कोणता तरी एक शब्द अनावश्यक आहे. परंतु जुन्या भाषेत एका अर्थी असे दोन्ही शब्द घाल-प्याची वहिवाट असे. उदा० ‘विना’ व ‘वांचून’ हे शब्द समानार्थक असता त्याचा एकाच वाक्यांत उपयोग करीत. जसे “विना त्याचे परिपत्य केल्यावांचून मला समाधान नाही.” दुसरे उदा० “अखवार पुन्दर अज इस्तकबिल छ दहा मोहरम लगायत.” वास्तविक ‘अज’ व ‘इस्तकबिल’ हे दोन्ही समानार्थक शब्द आहेत.

फौजेची दिलजमाई करून, तोंडानें मागितली नालबंदी देऊन चौमहिन्यांनी बाज बरसाते इंदुरी येऊन हजर व्हावे ह्या बेतानें फौज रवाना करून माळवें प्रांतीचे बंदोबस्तास सुकोजी होळ्कर याजपाशी पांच हजार फौज ठेऊन आपण देव-दर्शनास देशी गेले.

(२७) तुकोजी होळ्कर फौज सुद्धां मेवाडांत गेले, आलीकडे मंदोसरांत चवस्ती फार करून मेवात्याची. मेवात्याशीं व कोतवालाशीं कलह होऊन मेवाती यांनी लढाई करून कोतवाल यांचे ढोके गादीवर कापले. हें वर्तमान सुभेदारास थालनेर मुळार्मी समजताच हजार स्वारानिशीं धाऊन तिसरे दिशीं मंदोसरास आले. शहरांत शिरून मेवात्याचा कट्टा केला. मेवाती पाहिला त्या ठिकाणी ढोके कापिले. चौत्यावर ज्या मेवात्यानें ढोके कापिले होतें त्यांचे ढोके चौत्यावरच कापिले. मेवात्यास समजांले सुभेदार आला, आपला प्राण वांचणे कठीण. तेण्हां मेवात्यांत मुख्य होते ते कमाविसदार यांचे विद्यमाने सुभेदारास शरण येऊन पनास हजार रुपये नजर दिले. त्याजवर पाच चार मेवाती मुख्य होते त्याजला वस्त्रे देऊन, पनास हजार रुपये नजरेचे कमावीसदार याचे जमेस करून, आपण पुन्हा देशी आले. श्रीमार्तंडाचे दर्शन वेऊन पुण्यास आले. पाणिपताचे लढाईचे वर्तमान पुण्यास समजून नानासाहेब हाय भाऊ ! हाय भाऊ ! (करीत) शिरोज भेलशापर्यंत गेले.

(२६) तोंडानें मागितली १० - शिलेदारांनी नालबदीसाठीं वाटेल तेवढी रक्कम मागितली तरी तो होळ्कराने तात्काळ दिली. नालबंदी - नोकर्णीतील शिलेदारास त्याच्या ठरलेल्या पगारापैकीं काहीं भाग आगाऊ तयारीसाठीं म्हणून देष्याची पद्धत असे, तिला नालबदी महणत, या पैशातून शिलेदारानें आपल्या घोळ्याना नालबदी करून तीं सज ठेवावी अशी अपेक्षा असे.

(२७) गादीवर - कचेरींत, भर कचेरींत. चौतरा - कोतवालाची कचेरी. याचे जमेस करून - यांच्या हवाली करून. हाय भाऊ हाय भाऊ करीत - नानासाहेब पेशव्याला भाऊसाहेबाविषयीं किती अपरंपार शोक शाला होता हे पाहणे असत्यास पुरन्दरे दसर भाग १ मधील अलेरनीं पत्रे पहावीत. “नानासाहेबाची तवीयत आजारीपणानें आधींच ढासल्ली होती, त्वांत हा जवर घक्का बसत्यामुळे तर तो खगत चालला. ‘घोळ्यावर अर्ध कोशाहि बसवत नाही.’ इतक्या कनिष्ठ दर्जाला तवियत जाऊन पोंहोंचली. सर्व बेग विचारे करून त्यानें आवरले पण भाऊसाहेबाचे दुःख कशानेच परिहार होण्याजोगे नव्हते. ‘भाऊवांचून दुनिया दौलत व्यर्थ आहे, त्यांचे हातवें पत्र पाश्चात्य तेष्वा मास्त्वा बायकोस मला जीव वैर्हल, आरा तों भेडेपासी आहो. लेक अस्पायुक्ती होता. सूर्यमङ्गल भेदून गेला. तें दुःख परमार्थ - शास्त्रपुण्ये करून टाकिले. परंतु चिरंजीव भाऊवांचून दुनिया व्यर्थ आहे. !!’

शिरोजेस नानासाहेवांचा काळ झाला. माधवराव साहेब पुण्यास हेते त्यांची भेट घेऊन साहा महिने राहिले.

(२८) तों इकडे जाटाशी व नजीबखानाशी लढाई उत्पन्न होऊन नजीबखानाने सुरजमळ जाटाचे डोके कापून (टाकले) जाटाचे चिरंजीव नवलसिंग व जवाहीरसिंग यांची उमेद तीर्थरूपाचा सूड श्यावा एतंनिमित्य सुभेदाराकडे वकील आला व नजीबखानाचाही भाईचारा त्याचा (हि) वकील आला. तेव्हां फौजबंदी माधवराव साहेबाचे आझेफरून (वरून) पेंढारी फौज घेऊन जाटाचे उपकार पाणिपताचे स्वारीचे प्रसर्गी याजमुळे जाटाकडे आले. जाटाची फौज घेऊन नजीबखानाशी सोडेतीन महिने लढाई जाहाली जाटाची फौज फिरुरी. तन देईना. तेव्हां जाट कमजोर पदून जाटाचे मनाजोगा घाट न उत्तरता सुभेदारांनी जाटाचा व नजीबखानाचा तह ठरावून देऊन आपण अनुपशहरावर गेले.

(२९) तेथें सुजाउद्दवला होता, त्याजला फिरंग्यानी छूटून घेतले. यास्तव सुभेदारांशी भेटोन लाख रुपये कुचाचे, पन्नास हजार मुक्कामाचे असें कबूल करून सुभेदारास घेऊन फिरंग्यावर गेला रुपये मुवळक फौजेस द्यावे हें सुभेदाराचे बुद्धीस येईना. तशांत कारभारांत विसाजी लाभाते याचे संमत फौजेस रुपये द्यावे हें पडेचना. लढाईचा मोसम लढाईस अग्रसर गंगोबा तात्या (त्यात) फौज घेऊन मुकाबल्यास फिरंग्याचे जाणे प्राप्त फौज बेदील स्वाधीन कांही नाहीं. ह्यामुळे गंगोबा तात्याही बेदील. लढाईचे तोड, चोहोकळून दहा कोशाचे अंतराने फेराने फौज पठते, फिरंगीं मारून तेव्हा बेजार जाहले मग शाखभट उपाये हेते त्यांजपाशीं तात्यानीं त्रासरूप होऊन गान्हांने सागितले कीं, “ फौज घेऊन पुढे मरणे (२७) ‘ भाऊवांचून सकळ व्यर्थ ’ हें नानासाहेबाचे दु.खोद्वार कसल्याहि पाणाण-हृदयास पाश्चर फोडतील. पुरदरे-दसरभाग १ प्रस्तावना पृष्ठ ६०. शिरोजेस नानासाहेवांचा काळ झाला – चूक. पुण्यास पर्वती येथें काळ झाला.

(२८) तन देणे – छाती देणे, हिया करणे. तन – छाती.

(२९) लाख रुपये कुचाचे, पन्नास हजार मुक्कामाचे – मुक्काम पडेल त्या दिवसासाठी खर्चास पन्नास हजार व फौज कूच करून जाईल त्या दिवसाचे पन्नास हजार. मोसम – हगाम, प्रसग. बेदील – पगार न मिळाल्यामुळे विथरलेली. दहा कोशांचे अंतराने ३० – फिरंग्यानीं चोहोकळून मल्हाररावाच्या फौजेचा पाठलान चालविला. होळकरांची फौज दहा वीस कोसांचे अन्तर आपांत व हंगंजांत चोळून सारखी पळत होती. इग्रज कोर्ही पाठलाग सोडेनात, त्यामुळे होळकरी फौजद्वि धावतांना बेजार झाली. शंखभट – सखभट तर नसेल १

मला, लोकांस जखम अथवा पैसा देऊ म्हटल्यास स्वाधीन नाहीं, यास काय करावें ? तुम्ही यजमानास उपदेश करून दोन रोजमुरे देववावे. फिरग्याचें पारिपत्य करण्याचा-
जिमा माझा.” तेव्हां शंखभट यांनी कबूल करून सुमेदारास फजीत केलें कीं,
“रुपये आपले बापाचें कीं काय ? ज्यांजवर रुपया येतो त्यांजला जखम लागली
असतां हळद फटकू मिळणे कठीण तेव्हां फौजेची हामराई राहते कशी ? राखणा-
रानें काय करावें ?” तेव्हां उद्यां लढाई करावी, दोन रोजमुरे अस्तमानीं घ्यावे
असें गंगोबा तात्यास समक्ष आणोन त्याची खातरी करून सागितले. दुसरें दिवशी
तात्याचे हमराईने फौजही हमरा होऊन घोडे घातले. सात पलटणे कापून काढिली.
बद्रीच्या मोळ्या बाघून चवदारें गोळ्याचे डोक्यावर देऊन आणिल्या. अस्तमानीं
मुक्कामास आत्यावर रोजमुन्याचा ऐवज मागावयास गेले. सुमेदारांनी रोष केला कीं,
“रोजमुरा कशाचा घावा ? चार पलटणे अवशिष्ट राहिली आहेत त्याचें पारिपत्य
होईल तेव्हा रोजमुरा मिळेल !” या बोलण्यानें तात्या व फौज फारच उदास
जहाली उदासी व दिवसाचा श्रम ह्या गिरफदारीनें कोणी चौपत कोणी उदास.
मागील चार घटिका रात्र राहता चार पलटणे लढाई झाली तेथून चौकेशावर
होतीं, त्यांनी उठावणी करून चार घटिका मागील रात्री येऊन पडले. फौज
आपली तरबितर होऊन सुमेदार व बाळाबाई अल्हडवात्याचें कुटुब बराबर होते (त्या)
कुटुबासुद्धां काल्पीनजीक यमुनेचे घाटावर आले. तेथें पाणी अथाक, मार्गे फिरारी,
तेव्हां श्रीमार्तंडाचें स्मरण करून श्रीयमुनेची पूजा करून हत्ती घातला. तों कंबेरे-
इतके पाणी. तमाम फौज उतरेन आली त्या ठिकाणी यमुनेस पायउतार कधीच
जाहला नव्हता. येथें पायाव होऊन यमुनेने मार्ग दिला ! तो मागाहून फिरंगी आला.
त्याणेही गर्गेत प्रवेश केला. तो पाणी अक्षोभ ! लाचार होऊन माघारा गेला. बहुत
आश्वर्य झालें कीं, मल्हारजी होळकर मनुष्य नव्हे, काहीं ईश्वराचा अंश खरा.
असे मानून टोपी काढून सलाम करून माघारा गेला. चाले चाले झांशीस आले.

(३०) तों इकडे दातिया, ओडसे, सेवडे व गोहदवाला जाट यांनी एकदिली
(२९) ज्यांजवर रुपया येतो – ज्या सैनिकाच्या बळावर आपण विजय मिळवतो
व खडण्या घेतो. हळद फटकू – जखमांना लावण्यासाठी हळद व जखम बांधण्या-
साठी चिंधीचे फटकू. हमराई – जमाव, उपस्थिति. हमराईने – येथे अर्थ
हमीमुळे. हमरा होऊन – विश्वासी होऊन. गिरफदारी – चिंता, काळजी,
सशव. तरबितर – तारबितार, डावाडोल, उधस्त, विकीर्ण. अथाक – अथांग,
पायाव – पायानें प्रवाह तरून जाप्यासारखा उत्तार. अक्षोभ – अथांग, अपरंपर.
चाले चाले – कूच मुक्काम करीत.

कर्खन हिमत बाहादर अनुपगीरि गोसावी पातशाई चाफर याला आणून खर्च कबूल कर्खन ज्ञांशी व ग्वालेर घ्यावी हा इरादा बाधोन ज्ञांशी घेतली. अशा संधीस सुमेदार येऊन दाखल झाले. तों रांगडे याणी शेवडे, दतीया वैगेरे येथील जमियत ज्ञांशीत भर्खन दिली. कारण सुमेदार ज्ञांशीस मोर्चे लावितील. जागा त्याची. याजकरिता ज्ञांशीचे जमेतीने बटकटी कर्खन हिमतबहादर आंत ठेविला. हें पाहून सुमेदारांनीही कवाईत केली. ज्ञांशी सोडून शेवड्याकडे चाल केली. तेव्हां बुदेले याणी रातोरात ज्ञांशीची जमेत काढोन शेवड्याकडे आले. हें वर्तमान समजताच सुमेदारांनी रातोरात येऊन ज्ञांशी घेरिली. मोर्चे लाविले. तोफा सरंजाम बराबर नव्हता. सडी स्वारी. तेव्हां रामपुऱ्याहून ज्ञाळादळ, सलाम, भवानी, मार्तंड चारी तोफा आणून मोर्चे सुखात केले. तीन महिन्यात ज्ञांशी घेतली. श्रीमतादा झेंडा कायम कर्खन हिमतबहादर गोसावी यांने विचार केला की, सुमेदार आले येथे आपले बुद्धिकौशल्य अथवा जुवामर्दी चालून यश येते असें नाही. आपले जमेती-निशी निघोन गेला. सुमेदार ज्ञांशीचे ठाणे मुस्तकीम कर्खन दतियासी लागले. तिसरे दिवशी चार तोफा दराबीवर धर्खन मार्गे शिलेदार सरदार हुजरात वैगेरे पायदळ देऊन हल्ला कर्खन दतीया घेतला. राजा धरिला. आपला अमलाफैला कर्खन मग राजाची दिलजमाई कर्खन आपला नातु म्हणून त्याची स्थापना केली. गोडीगुलाबीने त्याचे राज्य परत कर्खन पंधरा लाख रुपये खंडणी घेतली. शेवडे ओडशे दतियाचे पेत्यातील, जरबेने हात बाधोन हजर जाहले. त्यांने पाच पाच लाख खंडणी दिली. सुमेदार भाग्यशाळी, प्रतापवान, जातीने अपेश कोठे आलेच नाही. परंतु समाप्तीचा वेळ आत्यासारखी बुद्धि उत्पन्न होऊन विसोबा लाबहाते याचे नार्दी लागून फौजेस खर्चास न दिल्यासुले फिरग्याचे आले यश गमाऊन साठ कोश ज्ञांशीस आले ! अव्वलीपासून जातीने मनसुव्यास धक्का कोठेही बसला नव्हता. मृत्युचिन्हाचे सूचक (म्हणून) फिरग्याची बदनक्षा घडून आली. तथापि बुदेलखंडात आत्यावर श्रीमताचा रवाबा त्यानीं जया चागला जमविला.

(३०) जमियत - सैन्य. कवाईत - युक्ति, डाव. मुस्तकीम - कायम, जबरदस्त. दराबीवर धर्खन - दराबी म्हणजे तोफेच्या खालीं जो स्टॅड किंवा फडपैया असतो तो. दराबीवर धर्खन - नेम धर्खन ? पेण्यातील - ताब्यातील. अव्वलीपासून - प्रथमपासून, सुरवातीपासून जातीने - स्वतः रचलेल्या व्यूहास, मसलतीच. फिरंग्यांची बदनक्षा घडून आली - फिरग्याच्याबाबत मल्हारराबाबू पराभव शाला. हा डाग त्याला लागला. हें दुष्ट चिन्हच झाले. जणू कांही दैवाला वा योगे मल्हार-शाला चुढील मृत्यूच सूचित करावयाचा होता.

(३१) तों इकडे देशी जनकोजी शिंदे पानिपतचे गर्दींत गारद जाहले, दृतोजी शिंदे नजीबखाचें गर्दींत कामास आले. जयापा मारवाडांत राहिले राणोजी शिंदे याचे तिघे खासे पुत्र श्रीमताचे नौकरींत तवतुक जाहले. तेव्हा महादजी शिंदे विदूर पैकीं, शाहाणा दौलत आटोपून सरकार चाकरी करावयोजागा (असें) घ्यानास आणून माधवराव साहेब व दादासाहेब यानीं वऱ्हे देऊन सुभेदार बुदेलखंडात एकटे, सबव दादासाहेब फौजबंदी करून माळव्यातून हडोती जयपूर या जिल्ह्यातून दाणाचारा करीत सुभेदारास येऊन भेटले. त्या संधीस गोहदवाल्यांने येऊन लबाडी करून दादासाहेब याची कही मारून नेली. हा रोष दादासाहेबाचे मनात येऊन गोहेद खोदून मोकळी करावी हा आग्रह सुभेदारांनी पाहून मनसुव्याचे साधक बाधक काही एक न सुचविता राजहड्हास अनुसर होऊन गोहोदेस मोर्चे लविले. आठ महिने लढाई झाली त्यात महादजी शिंदे याचे (व) गोहदवाल्यांचे सूत्र मिळोन, दाणा दारू याची कमती पडली होती ती शिंदे याच्या मोर्चांतून भरती जाहली. हें पत्तेवार श्रीमत दादासाहेबास समजताच शिंद्यावर इतराजी होऊन मेखूस घाढून मारून टाकावा असे वर्ण दादासाहेबाचे तोंडातून निघता सुभेदारास समजस्यावर एकातीं दादासाहेबाची गाठ घाढून या रोषाची सफाई करण्याविशी यावत शक्य प्रयत्न केला. परतु त्याचे मनातील किलाफ दूर न होता, “ सुभेदार आपण या कारभारात पढूं नये. अखेर गुलामाची जात आपले जातीवर गेली. ” (असें भाषण केले) सुभेदारांनी उत्तर केले कीं, “ शिंदे उभे केले त्या दिवसापासून आज पावेतीं त्याचे हातून कपेश कोटी रुपये खर्च होऊन त्यात चार कामे सुधारली असतील, दहा कामे बिघडलीं असतील. तीन पुरुष सरकार कामास आले. तेव्हा दौलतींतील माणूस गणनीय मरातव्यास आले ते नादान गोष्ठीवर माणसाचा आब घ्यावा ही गोष्ट कोठील ? माणूस करण्यास लाखों रुपये त्याचे हातून बिवडावे लागतात तेव्हा माणुसकी येती. पोरपण करू नको. दौलतीची कामे आहेत. ” या भावीं बहुत परिश्रम केला. परंतु उपतिष्ठला नाहीं. या घाल-मेलींत मालवाव होटकर इदूरीहून सुभेदारांचे भेटीकरितां आले होते. महादजी

(३१) तवतुक – या शब्दाचा अर्थ सिद्ध किंवा रुजु असा आहे. पण येथे अर्थ कामास आले, मेले असा आहे. विदुर – दासीपुत्र. दाणाचारा करीत – धान्य वगैरे लुटीत. कही – सैन्याला दाणावैरण वगैरे मिळवून आणणारी लष्करावरोबरची टोळी. राजहड्ह – खीहड्ह, बालहड्ह व राजहड्ह हे दुर्निवार असतात असे सुभाषित आहेच. वर्ण – शब्द, अक्षरे. किलाफ – सशव, अढी, राग. गणनीय – महत्वाचा. मरातव – पदवी. नादान गोष्ठीवर – क्षुळक सबवीवर. उपतिष्ठला नाहीं – फळास आल नाहीं.

शिंचाचे सफाईशीर्शी काहीं यत्न न चालव्यामुळे लाचार होऊन एके दिवरीं मागील देने घटका रात्र राहता आपण व मालराव बाबा व महादाजी शिंदे त्रिवर्ग टाकग घोड्यावर बसून, एक एक माणूस असे, श्रीमंत दादासाहेब याचे डेव्यास आले. तें श्रीमंत तालीमखाना खेळून शौचास जावे त्या अवसरात पट पट घोड्यावरून उतरून सुभेदारांनी आपले हात व उभयताचे हात रुमालांने बांधून जाऊन पायांवर पडले. तेव्हा कोणीही उठेनात. मग दादासाहेबानी सुभेदारास आपले हातें जबर-दस्तीने उठवून बहुत ग्लानी लेंकुरपणाचे अन्वयें केली कीं, “आम्हा त्रिभार्गास आपण रायाचे ठिकाणी. त्यात आपण मजला लेंकुरासारखें मोजून या मरातव्यास आणिले. तेव्हा हें कृत्य करणे आमचे अकल्याणाचे सूचक आहे.” मग सुभेदारांनी उत्तर केले, “आम्ही सुरतसाभाव्यापासून तुमचे घरी लहानाचे मोठे जाहालें. माणसें आम्हास तुम्हीं केले बाळाजीपत व बाजीराव व नाना तीन पुरुष गेले. आता आम्हास वाचणे हे असकत. चाकर तेव्हा चाकरींया कंबेसीचे इलाज-मास चिंता नाही. धनी आहा बरदास्त कराल. परतु हरामखोरीचे इलाजमाने आमचे शिळास बद्दा आहे याचा विस्तार न करिता माझा जीव आहे तावत् या उभयता पोरास अबरू कायम ठेवून याचे हातून चाकरी घ्यावी आमचे परिश्रम करण्याची पराकाष्ठा जाहाली. आतां बसले ठिकाणी आम्हास अनवृत्त देणे तुम्हास प्राप्त आहे. आमचे डोळे ज्ञाकल्यावर या उभयताची तुमची धुणीपाणी असल्यास आमचे नाव रखतील, नाही तरि जे त्याचे प्रालब्धीं असेल ते होईल.” असे बोलून डोळ्यास पाणी आणिले. मग दादासाहेबानी काहीं एक उत्तर न करिता त्रिभार्गास तीन (३१) टाकण घोडा - घोडाची एक जात. याची इमारत लहान असते लेंकुर-पणाचे अन्वये - स्वतःकडे पोरपणा स्वीकारून. हे कृत्य करणे - रुमालांने हात बांधून पायावर डोकै ठेवणे सुरतसाभाव्यापासून - सुरत-शरीर आम्हाला शरीर सांभाळता यावयास लागस्यापासून भावार्थ लहानपणापासून असकत - अशक्य. इलाजम - आरोप, दोष, ठपका. कंबेसी - कंपेशी, कमी करणे, चुकारपणा करणे मल्हारराव म्हणतो, “आम्ही तुमचे चाकरच आहोत, तेव्हा चाकरी बजावताना आमच्या हातून कदाचित कुचराई ज्ञाल्याचा आरोप आमच्यावर तुम्हास करता येईल. तसा केलात तरी चिंता नाहीं कारण तुम्ही धनी आहां. परतु हराम-खोरीचा, राज-द्रोहाचा, विश्वासघाताचा आरोप तुम्ही करतां तो मात्र आम्ही मान्य करणार नाहीं. कारण तो आमच्या शीलास कलक होईल असें आम्हीं समजतो.” याचा विस्तार न करतां - या प्रकरणीं जास्त चिकित्सा न करतां. उभयता-पोरांस - मालजी होळकर व महादजी शिंदे. धुणीपाणी - ऋणानुबध.

पोशाख, कडीं, चौकडे, सिरपेंच व मोत्यांचे तुरे, तिघांस तीन हत्तीं देऊन वाजत गाजत बिदा केला. नंतर गोहदवाल्याचे जाबसालांत सुभेदार दरम्यान पळून तीस लक्ष रुपये खंडणी ठरावून गोहदवाल्या जाटास पायावर आणून घातले.

(३२) तेथून कूच करून अलमपुरावर आले. अलमपूरचे मुक्कामीं सुभेदाराचे कानास ठणका लागला. तत्रापि राजकारण हेंच कीं फिरंग्यांचे पारपत्य करावें. दुसरें कुभेरीस खंडेराव होळकर कामास आले त्याचा मुबदला जाहला नाहीं तो करावा या दोन गोष्टी अंतःकरणी डांचत होत्या. त्या मनचे मनात राहून ईश्वर नेमितानुसार शके १६८७ भाद्रपद वद्य ११ प्रहर दिवस चढतां पंचत्व पावले दादासाहेब व महादजी शिंदे व मालराव बाबा जवळ होते आसन काळी सुभेदारांनी मालराव बाबांचे हात दादासाहेब व महादजी शिंदे याचे हातात देऊन शेवटीं तुकोजी होळकर यांचेही हातांत मालराव बाबा याचे हात दिले. ते समर्थी तुकोजी होळकर यांनी उभे राहून विनती केली कीं, “मी चाकर मनुष्य, माझें हात बाबासाहेबांचे हातांत देऊन सर्वोपरी निर्वाहाची सोय करावी, तें न होता हें काय ? ” तेव्हा सुभेदार बोलले कीं, “माझें नाव व श्रीमंताची चाकरी तूच करशील ” असें बोळून समासी झाली. नंतर उत्तरकार्य सुभेदारांचे त्याच ठिकाणी जाहले. दहावें दिवशीं पिंडास कावळा शिवेना तेव्हा दादासाहेबांनी मालराव बाबाकडून पाणी सोडविलें कीं, जाटाचे पारपत्य मी करीन पिंडास काकस्पर्श न होय. मग दादासाहेबांनी जातीनें उदक सोडले, तथापि काकस्पर्श जाहला नाहीं. मग महादजी शिंदे यांजकडून सोडविलें तथापि स्पर्श न होय, शेवटीं आणली तुकोजी यांजकडून सोडविलें उदक सोडतांच स्पर्श जाहला. सर्वांस आश्र्वय जाहले. नंतर त्रयोदशात कर्म होऊन त्या ठिकाणी छत्री बांगावयाचा मनसबा सिद्ध करून दतियेवाले वोडसे सेवडेवाले बरोबर होतेच, त्याजपासून तीस हजार रुपयांचे गाव घेऊन कारकून ठेवून, छत्री बांगावयास प्रारंभ केला. दादासाहेब यास बाजिराव, नाना, भाऊ गेले त्या समर्थी इतके दुःख वाटले नाहीं (इतके) सुभेदार मृत्यु पावत्यांने बहुतच श्रम वाटले आता वडील म्हणून विश्रातीस जागा राहिली नाहीं !

(३१) बिदा करणे – निरोप देणे. पायावर आणून घातले – शरण आणले.

(३२) मुबदला – सूड. मुबदला जाहला नाहीं – सूड घेतां आला नाहीं. नेमित – नेम, सकेत पंचत्व पावले – मरण पावले. विश्रातीस – आश्रय घेण्यास, कुर्शीत शिरण्यास.

अहिल्याबाई व तुकोजीराव होळकर

(३३) नतर गंगाधर तात्या यार्ना दादासाहेबापांशी आज्ञा मागितली कीं, “फौजेस पाच वर्षे जाहलीं. हिशेब घेऊन घर पहावें हा इरादा. त्यांत सुभेदार कैलासवासी जाहले. याजमुळे कोणकोणास हिशेबाचा भरंवसा येत नाहीं. यास्तव एक वेळ इंदुरास जाऊन फौजाची समजावीस करून आज्ञा जाहलियावर हजर होऊं.” ऐशा भावीं आज्ञा मागोन इंदुरास आले लोकाची समजाविसाची तोडजोड लाविली. हिशेब पैका पदरीं घाल्न पुढील नालबंदी देऊन विदा केलें. हुक्म येईल तत्क्षणीं यावें अशी ताकीदहि केली. इंदूर मुक्कामीं पागा सरजाम मात्र नजिक. सरजामी इतलाखी आपले जागी गेले. तो दाहावे महिन्यात काहीं सरदारास आत्मकृत्य विकृती-मुळे मालराव होळकर याचा काळ जाहला. दोघी बायका सती गेल्या. वाईसाहेब शोकार्णवात. तेव्हा मनुष्यमात्र शोकात. अशा सधींत गगाधर यशवंत याचे बुद्धीस विपर्यास येऊन दादासाहेबाकडे प्रेष पाठविला कीं, ही दौलत बैतलमाल जाली. त्यात आपण सुभेदाराचे चिरंजीव हे जवन्य. ते पक्षीं आपण दरमजल येऊन दौलत समेटावी. येथे शोकाने गालब होऊन मनुष्यमात्र गिरफदारीत

(३४) घर पाहावे – घरीं मुला माणसांत जावें. हिशेबाचा भरवसा येत नाहीं – शिलेदारांना वाटते कीं मल्हारराव होळकर मेल्यामुळे आतां आपणास ठरस्याप्रमाणे पगाराची रकम मिळेल की नाहीं कोणास ठाऊक^१ समजाविस - समजुत. शिलेदारांना मिळावयाच्या पगारातील एका हप्त्याचें नाव नालबंदी, नेवाद, अर्जवाच, समजाविस हे ते हसे होत. नालबंदी – शिलेदार वैरे लोकास आगाऊ खर्चास पैसा देतात तो. सरंजामी – ज्या सरदारांस लकडी नोकरीकरतां सरजाम लाऊन दिलेला असतो तो सरजामी सरदार. इतलाखी – पगार देऊन ठेवलेला सैनिक किंवा शिलेदार तो इतलाखी. अशा पगारी शिपायांची फौज ती इतलाखी फौज. सरदारांस आत्मकृत्यविकृतिमुळे इ० – या वाक्यातील सरदारास या शब्दाचा अर्थ व सगति लागत नाही. आत्मकृत्य विकृतिमुळे – आपणच कैलेस्या उपद्यापामुळे फळ पावून. मालेराव होळकर हा वेडसर, व वृत्तीने दुष्ट होता म्हणतात. अहिल्याबाईने मोऱ्या भर्कीने ब्राह्मणास जोडे वैरे दान करावे. त्यांत याने विंचू घालून ठेवावे व ते डसल्यानंतर ब्राह्मण कळवळून ओरङ्ग लागले म्हणजे यांने पोट घर घर्लन हसावे अशा त्याच्या सवधीं आख्यायिका आहेत. बैतलमाल – बैतनमाल, बैताराई. जघन्य – सर्वप्रसिद्ध. सुभेदारांचे चिरंजीव – पेशवे हे मल्हाररावास वडलांसारखा मान देत असत. समेटावी – दावावी, गिळकृत करावी. शोकाने-

आहे. आपले येणे सत्वर जाहले असतां समय आहे. या भावें प्रेष गेला.

(३४) हें वर्तमान शिवाजी गोपाळ व राजाराम रणसोड निसबत राक्जी महादेव फडणीस पारनेकर यांजला समजताच बाईसाहेबांसी त्या दिवसांत बोलावें असें पुण्य कोणाचें नाहीं, परंतु हरकूबाई व उदाबाई वाघमरे सुभेदाराच्या कन्या (यासी) उभयतानीं गंगाधर तात्याचा बुद्धिवाद श्रवण करून “ बाईसाहेबांपाशी बोलोन या गोष्ठीचा धरबंद आजपासून केला असतां सोईस पढेल. नाहीं तरी तुम्हांस घोड्याचे दाणे भरडवे लागतील आणि आम्हांस भीक मागावी लागेल.” असें बोलले. तेव्हा उभयता बायानीं प्रश्न केले की, “ धरबंदाची पैरवी कशी, हें आम्हास सागावें. त्याप्रमाणे आम्हीं बोलू.” तेव्हा यानीं उत्तर केले की, “ शोकाचें गाठोडे बाघून एकीकडे टेवून हिम्मत धरावी. सरंजामी, इतलाखी यासी जासूद पाठवून जमा करावें. भोंसले, गायकवाड, दाभाडे यांजला साडणीस्यारांसमागमे रवानग्या व्हाव्या कीं, “ कैलासवासीं सुभेदार यानीं श्रीमंताचे दौलतीचा पाया खेदून, वीट आपले हातें टाकून, इमारत उभी केली. त्यास या प्रसर्गी आम्हावरी ईश्वरी मजब, ते पक्षी दौलत जगवून आम्हास हमराई करून सेवा-चाकरी व्यावी तें एकी-कडे राहेन, दौलतीविषयी पापबुद्धि धरली आहे त्यास आमचें जसें असेल तसें आम्ही भोगू परंतु आज आम्हावरी, उद्या तुम्हावरि हीच गोष्ट आहे, याचा विचार करून फौज मदतीस पाठवावी.” अशीं पत्रे तमाम लहान मोठे सरदारांस पाठवून गादीची मालकी, उत्तमपक्ष नथ्याबा फणसे यासी अधिकार खरा परतु लेंकरू; बासडा खाद्यावरी टाकील असा पाहिजे, यास्तव सुभेदार यानीं अवसान-काळीं मालरावबाबाचे हात तुकोजी होळकर याचे हातात दिला, जाटाचे पारपत्याविषयीं तुकोजी होळकरांनी पाणी सोडताच पिंडास काकस्पर्श जाहला, ते पक्षीं त्याजला आणोन गादीवर बसवावें म्हणजे कोणतेही अवघड पडणार नाहीं. या गोष्ठी आज (३३) गालब होणे – शोकाखालीं खचून जाणे. गालब याचा अर्थ वरचढ होणे असा आहे. गिरफदारी - चिन्ता, काळजी. समय - सधी. प्रेष - पत्र.

(३४) धरबंद - धरबध, उपाय, प्रतिकाराची योजना पैरवी - योजना, उपक्रम. रवानगी - पत्राची रवानगी. गजब - गहजब हमराई करून - बरोबर घेऊन, सांगाती घेऊन. बासडा - भाला. फौज सभाळील व स्वाच्या दिकाच्या करील असाच पौढ अनुभवी शूर माणूस होळकराच्या सरदारीवर पाहिजे असा भावार्थ. या गोष्ठी आज विषतुल्य - तुकोजी होळकराचे व अहिल्याबाईचे बिलकूल पटत नसे. यामुळे तुकोजीलाच आणून सरदारी आपणहून त्वाच्यावर सोपविणे, हे विषासारखे कढ वाटावयाचेंच.

विष्णुस्य (वाटील) परंतु परिणामी अमृतोपम होतील. या समयीं बुद्धीचे दाढर्थ करून तुकोजी होळकरांस पाचारण (करावें) व पत्राच्या रवानग्या आज जाहल्या पाहिजेत. उद्यां म्हणाल, ‘कोणी मेत्यानें आम्हास सुचविलें नाही.’ यास्तव विनंती केली आहे.” तेव्हां तेच समयीं हरकूबाई व उदाबाई दोधी बाई-साहेबांकडे जाऊन सांगितल्या अन्वयें स्पष्ट बोलिल्या, “ ब्राह्मण हरामखोरीस आला आहे. सावध झाल्यातच प्रात. न जाहाल्यास तुम्हां आम्हांस पुढे दाणे भर-डावे लागतील सावध क्वायें ही नेकसल्ला ” तेव्हा बाईसहेब बोलली, ‘उभयतांस बोलावून आणावें.’ यावरून शिऊबा बाजी व राजाराम आत्याजी बोलावून नेऊन हरकूबाई उदाबाई बोलिली त्या गोष्ठीची ओळख न देता, ग्लानी गिरफदारी कांहीं एक न दाखविता, धनीपणाचे जरबेने भाषणे केलीं. “ मेत्या ब्राह्मणानें हरामखोरी आरभली आहे परतु मी बायको असे मानू नका. खाद्यावर बासडा टाकून उभी राहीन, तेव्हां श्रीमतांचे दौलतीस अवघड पडेल ! आमचे वडिलानीं भाडभवई करून दौलत मिळवली नाहीं, तर तरवारीचे अनुमाने शरीर खर्च घातले आहे आम्ही सिलेदार वडिलाचे चाकरीप्रमाणे चाकरी घेतल्यास हजर आहोत. धुणीपाणी सरली असल्यास मोंगलाईची चाकरी करू. अथवा फिरग्याची करू. अगर पाहिजे तें करू (पण) ब्राह्मण म्हणतील दौलतीचा अभिलाष करू तर हे होणार नाही ” हे बोलणे चौधानीं ऐकावें असे तनेहेने बोलून खुणा कानांत सांगितल्या कीं, भोंसले, गायकवाड, दाभाडे, वैरे मरठेमडठ यांजला गुप्त पत्रे लिहून साडणीस्वार बिदा करावे व सांडणीची डाक बसवून तुकोजी (३४) बुद्धीचे दाढर्थ करून — मनाचा दृढनिश्चय करून ब्राह्मण — गगोबा तात्या चद्रचूड दिवाण. प्रान्त — शेवट, सुटका, सोडवणूक. नेक सल्ला — हितकारक विचार. ग्लानी गिरफदारी — शोक, चिन्ता इत्यादि. भाडभवई-भांडभवई, नाचेपणा, खुषमस्करीपणा भाड — पशुपक्षादिकाच्या आवाजाची नक्ल करणारी, खुषमस्करी करणारी एक जात भवई — नटाचा व नर्तकाचा धदा करणारी गुजरायेतील एक जात. तरवारीचे अनुमाने — तरवारीच्या पराक्रमाने. शरीर खर्च घातले आहे — जिवाकडे न पाहता कष्ट, मेहनत केली आहे. धुणीपाणी — ऋणानुबध. ब्राह्मण म्हणतील — पेशवे म्हणतील. डाक बसविणे — पूर्वी हली सारखी टपालाची व्यवस्था नव्हती. पेशवे सरकार, सरदार लोक किंवा सावकार लोक आपआपले जासूदजथे ठेवून पत्रे नेण्याआणण्याची स्वतःपुरती व्यवस्था करीत. मध्यस्था निरनिराळ्या टप्प्यावर घोडी किंवा जासूद ठेवून पत्रे जलदीनें नियोजित स्थळीं पोहचण्याची जी रिलेसारखी व्यवस्था केलेली असते तिला डाक बसवणे म्हणतात.

होळकर यांस सहावे दिवशी मजपाशी आणावें. हीं दोन्हीं कामे आज कस. मंत्रभेद न होण्याविशीं फार जपावें. इतकीं अक्षरे श्रवण करून उभयता बाहेर आले. अंत करणी (कीं) पेरस्या पदार्थास फळे सत्वर आलीं. सबब हमराई बदरून सरदारास कागदाच्या रवानग्या स्वाराबोरर होऊन, सांडेच्या डाकेचा बेत करून उदेपुरास तुकोजी होळकर यास पत्रे गेलीं कीं, फौज जेथील तेथें मुस्तकीम ठेवून तुम्हीं जेवीत असल्यास पाणी प्यावयास आम्हापाशी यावें.

(३५) अशा गुप्त रवानग्या करून स्वस्य बसले. ईश्वरास कर्तव्य. तुकोजी होळकर सहावे रोजीं तृतीय प्रहरीं येऊन दाखल जहाले. तेंच क्षणीं अभ्यगस्नान घालून मुहूर्त अथवा कोणास विचारणे काहीं एक न करिता, वस्त्रे देऊन गरडा खेंडीस ढेरे उमे करून तुकोजी होळकर यास डेरेदाखल केले. त्याच दिवशी हजार स्वार हुजरात व पंधराशे सरंजामापैकीं व पाचव्यां बाणाची कैची व सातव्यां जबुन्याचे उंट इतकीं जमिथत प्रहर रात्रीचे आत दाखल केली. तों भोंसल्याकडील फौज हुसगाबाद रेवा दक्षण तीरीं दाखल होऊन छावणी केली होती तेथून साडणी-स्वार आला. गायकवाडकडील वीस हजार फौज आली. मोहनचे राज्याचे काकडावर आली. वरफड सरदाराचे जाब आले कीं “मळ्हारजी होळकराचा उपकार नाहीं असे कोण आहे ? प्रसगास आपले जवळच समजावें.” अशीं हमराईचीं उत्तरे माधवराव सोहब श्रीमत याजलाहि पत्रे गेलीं होतीं त्याचीं उत्तरे आलीं कीं “तुमचे दौळतीविषयीं जो पापबुद्धि ठेवील त्याचे पारपत्य बेलाशक करावें. तुम्हाकडील मुखत्यार दोघे हुजूर पाठवावें.” याप्रमाणे उत्तरे आलीं. तेन्हा दाभाडे गायकवाड याचे खर्चाची सरबरा करून नाक्यावर सोय केली. तों गगावर यशवंत व दादासाहेब एकसधान करून दादासाहेब पनास हजार फौजेनिशीं उज्जनीस आले. अकपातावर येऊन मुक्काम केला. हें वर्तमान तुकोजी होळकर यास समजताच मातोश्री बाईसाहेबाचे पायांवर ढोय ठेवून, रातोरात दत्ताचे आखाड्यावर पडले. तों दुसरे दिवशीं दादासाहेबांकडील

(३४) मंत्रभेद – मसलतीची परिस्कृता. बदरून – ही मोडी बाचनाची चूक दिसते. ‘बदस्तुर’ असा मूळ शब्द असावा. ‘बदस्तुर’ वाचा अर्थ दस्तुरप्रमाणे किंवा नियमप्रमाणे, चालत आलेल्या विहवाटीप्रमाणे. कागदाचा – पत्राच्या. मुस्तकीम – जव्यत, तवार, कावम.

(३५) हमराईची – स्लेहाची, अगत्यवादाची सरबरा – सोय, तरतूद. नाक्यावर सोय केली – आधाडीस तोडावर ठेवले. अंकपात – या नांवाचा एक घाट उज्जनीस आहे. दत्ताचा आखाडा – या नांवाचैहि स्थळ उज्जनीत आले.

फौजेची बिनी क्षिप्रेत आली. हें तुकोजी होळकर यांनी पाहून सांडणीस्वार पाठविला की, “ क्षिप्रा उतरला असतां तुमची आमची तरवार चालेल. याचा विचार करून पाऊल टाकणे.” मग बिनीवात्यांनी श्रीमताकडे सांडणीस्वार पाठवून आपण तसेच उभे गहिले. दादासहेबास विचार पडला कीं, दुसऱ्यांचे घर घेऊ जातां (तो) आपण जाय तोंपर्यंत कस्त करण्यास चुकणार नाहीं. आपले मालक देशी, त्यांचेहि संमत नाहीं, याचे घरावर उपपूऱ, तेव्हा त्यांनी उत्तरे पत्रे लिहून उत्तरे आणलीच असतील. आशादुराशा धरून आगळिक केल्यास साधल्यास लौकिक नाहीं, स्वार्थ मात्र न साधल्यास अर्थ नाहीं. व मल्हारजी होळकर याचा ऋणानुबंधाचा अवसाफ होउन सुद्धावक्तावर मनात पाप आणून बदनक्षा केला हीं अक्षरे कपाळीं लागून पतहि रहाणार नाहीं. त्यास पोक विचार करून तुकोजी होळकर याजकडेस कारकून पाठविला कीं, “ मालारवबाबा वारले यास्तव आम्ही मातंगपोशीस येत असता तुमचे बुद्धीस विपर्यास येऊन वाकडी गोष्ट सागावयांचे कारण काय ? ” तेव्हा यांनी उत्तर केले कीं, “ मातंगपोशीविशीं कृपा केली ते पक्षीं फौजेचे कारण काय ? आपण पालखीत बसून एकटे यावे. ही फौज घरदार दौळत आपले वेगळे काय आहे ? ” असें उत्तर कारकुनाबरोबर पाठविले. तेव्हा होळकराचे मनांत संशय आला हा दूर व्हावा याकरिता तेच समर्यां पालखीत बसून दहा पाच सरदार शागीदपेशा इतक्यानिशीं येऊन तुकोजी होळकर याजपाशीं दाखल जहाले. तुकोजी होळकर पायउतारा पुढे जाऊन पायावर डोई ठेविली. उभताही श्रमी जहाले. तसेच कूच करून इंदुरास आले. ते स्वार शागीदपेशा जिकडील तिकडे लावून (३५) फौजेची बिनी – आघाडीची टोळी. कस्त – श्रम, कट्टी मेहनत. उपपूऱ – स्कट, अरिष्ट. त्यांनी – यांनी, म्ह. होळकरानी. आशादुराशा – लोभ. आगळिक केल्यास साधल्यास लौकिक नाहीं, स्वार्थ मात्र न साधल्यास अर्थ नाहीं – आम्ही आगळिक करून चढाई केली, आणि ती यशस्वी ज्ञाली तरी लौकिक होणार नाहीं, म्हणजे लोक बरे केले म्हणणार नाहीत. मात्र स्वार्थ साधण्याकरिता ही गोष्ट केली असा दोष देतील. बरे, आमचे काम यशस्वी न ज्ञाले तर लौकिक मिळणार नाहीच, पण अर्थ म्हणजे पैसाहि मिळण्याची आशा नाहीं. अवसाफ – महाराष्ट्र यांदकोशात या शब्दाचा अर्थ स्तुति, प्रशसा, देणग्या असा दिला आहे येथे तो जुळत नाहीं. येथे ‘ समाप्त ’ असा अर्थ दिसतो. सुइ वस्तावर – ऐन प्रसंगी. बदनक्षा – दुलौकिक. मातंगपोशी – मातमपोशी, दुखवद्य. पायउतारा – चालत; आदर दाखविण्याकरिता. श्रमी – दुःखी, कष्टी. दोषांनीहि मालेचावाच्या न्यूवर्धीं गोष्टी करून हळूळू व्यक्त केली. शागीद – शिष्या, नोकर.

दोघे शागीर्द व स्नानसंधेचा सरंजामसुदां बाईसाहेबांचे बंगल्यापाशी डेरा देऊन राहिले. ते महिनाभर हेते पाच चार बैठकीत सेव्य सेवकत्व प्रकरणी बोलणी बाईसाहेबापाशी जहाली. अहिल्याबाई बायको माणूस खरीच, परंतु शूद्र होत्साती स्नानसंध्या, शिष्टाप्रदाय ब्राह्मणासारखी. ज्ञातिसंबंध नाही. दुसरे, मल्हारजी होळ्कर संपूर्ण पृथ्वीस काळ, (पण) त्याचा विश्वास बाईसाहेबाचे ठिकाणी. सांगेल तितके पाणी पियावयाचे हा ऋणानुवध. खडेराव होळ्कर सुमेदाराचे चिरंजीव कुभेरीस कामास आले ते समर्थी बाईसाहेबाचा आप्रह सहगमनाचा विशेष पडला. तेव्हा मल्हारजी होळ्कर सुमेदार यांनी पोटात डोकी घातली, बोलले की, “बाई, मला उन्हाळा करित्येस की काय? तू माझे पाठीवर आहेस तर अहल्या मेली, खंडू आहे, हा मला भरंवसा.” तेव्हा सहगमन महकूब जहाले, नीट जहाले. कारण सुमेदार यांनी पैसा उत्पन्न करून मार्गे टाकावा त्याची व्यवस्था व चार माणसांचे संरक्षण बाईने करावै असा ओघ चालत आला. येणे करून बाईसाहेबाचे तेजापुढे दादासाहेबाचे वर्चस्व काही एक दिसप्यान आले नाहीं. महिनाभर राहून तुकोजी होळ्कर यास वऱ्हे देऊन आपले फौजेंत उज्जनीस जाऊन सत्वासचे घारे उतरून देशी गेले.

(३६) मग भोंसल्याकडील व गायकवाडाकडील फौज आली होती त्यांतील खासे खासे सरदार नावाची माणसे हजार पधारें हरदु तर्फेची बोलावून मेजवानी केली. बनातीचे तांगे फाळून बसावयास घालून, एक ताट, पाच पाच वाव्या ठेऊन मेजवानी केली. तुम्ही उपकार केल्यानें आमचा सर्वोपरी बचाव ज्ञाला. या भावी मोठेपण त्यास देऊन मनुष्य पाहून कठी, चौकडे, शिरपेंच, वऱ्हे जशी ज्याची योग्यता तशी त्यास देऊन गौरव केला. घोरव्याचे वृद्धीचे बोलणे करून बिदा केले. राजे-रजवाडे यांनी गृहकृत्याचे समारोपाचे वर्चस्व श्रवण करून बायको (३५) ज्ञाति संबंध नाही – शाति म्हणजे जात. होळ्कराची जात धनगराची, असे असून अहल्यावाईचे वागणे सर्व ब्राह्मणासारखे. सहगमन – सती जाणे. पोटांत डोकी घातली – लहान मूळ जसें आईच्या कमरेला मिठी मारते, व तिथ्या अगावर डोके टेकते, तसे मल्हारराव होळ्कराने केले. उन्हाळा करणे – सर्वनाश करणे. महकूब – तहकूब. नीट जहाले – शाले ते ठीकच ज्ञाले. ओघ – पहिल्या-पासून व्यवस्था, क्रम.

(३६) हरदुतर्फेची – दोहोवाजूकडील. गृहकृत्याचे समारोपाचे – गृह-कृत्याच्या समारोपाचे, प्रांतील लेकडीं व्यवस्थित निकालांत काढण्याचे अहिल्याबाईचे वर्चस्व म्हणजे कौशल्य, वजन, ऐकून किंवा पाहून राजेरजवाडे यांनी तिचा स्तुतिवाद केला.

होस्साती दौलतीचा बदोबस्त केला. जरवेचा जलूष पाहून घरेव्याची वृद्धि असावी पात्तव टिका वर्णे जोतपूर, जयपूर, उदेपूर, बुंदी अदिकरून सर्वांनी पाठविली त्याचाही गौरव करून विदा केले.

(३७) या राजकारणापासून गंगाधर यशवंत राजकारणातून निघून (त्याचे) आचरणानुसार स्वरूपास हीनता आली. देवदर्शनास जातो म्हणून आज्ञा घेऊन तेहि देशी आले. आईसाहेबानीही चाकर नाहीत अशा भावी विदा केले नाहीत. शुष्क विचार दौलतीचे देशी श्रीमताशी बोलप्याविषयी आज्ञा करून रवानगी केली. दादासाहेब गवाल्हेर प्रातीं होते. तेथें सुभेदाराचा काळ ज्ञात्यावर माधवरावसाहेबाचे व दादासाहेबाचे मनओळखीस प्रारंभ झाला. हें राजकारण झालियावर दादासाहेब देशी गेले. स्वारीचे कर्ज व फौजेचे समजाविशीबाबद ऐवज मागवयाचा तगदा लाविला. माधवरावसाहेब यांनी उत्तर केले कीं, “ मागे आपण स्वारी करून घरी कर्ज आणित होता तेव्हा कैलासत्रासी नाना, भाऊ आपल्यास वडील होते ते साभाळीत होते. आता आम्हास दौलतीस वडील आपण. सावकाराचें देणे व लोकांचे देणे ह्याचा धरबध आपल्यास कर्तव्य तसा करावा. शिळक-साखळी असल्यास आमचे स्वाधीन केली तरी साभाळून ठेवू.” या बोलप्यावर तराह खाऊन (३६) जलूष - माहात्म्य, प्रभाव. घरोड्याची - अहित्याबाईशी घरेव्याची. टिका वर्णे - रजपुत राजांत राज्यारोहणाचे वेळी टीका म्हणजे तिलक लावून वर्णे सन्मानार्थ देण्याची प्रथा असते. जोधपूर, जयपूरकर संस्थानिक यांनी आपल्याला होळकराचा पाठिंबा जहर असणे आवश्यक आहे, असें जाणून त्यांनी त्यास वर्णे पाठविलीं.

(३७) या राजकारणापासून - होळकराची जहागिर गिळकृत करण्याच्या कार-स्थानापासून. राजकारणातून निघून - गगाधर यशवन्ताला अहित्याबाई दिवाण म्हणून सज्जा विचारीनाशी शाली. स्वरूपास हीनता आली - लौकिकास कमीपणा आला. चाकर नाहीत अशा भावी - अहित्याबाईने राज्यकारभारांत गगाधर यशवन्ताचा सल्ला घेण्याचे अजिबात सोडले होते तरी त्याला तसें स्पष्ट सांगितलें नाही. कारण तो पेशव्यांच्या समतीने नेमलेला दिवाण होता. म्हणून त्याला काढून टाकणे शक्य नव्हते. तो जेव्हा पुण्यास जाण्याकरतां अहित्याबाईची परवानगी मागूं लागला तेव्हा तिनेहि त्याला शुक म्हणजे गैर महत्याच्या कांहीं गोर्धंचा खुलासा पेशव्याकडून करून घेण्याचे कुद्र काम सांगितले. दौलतीचे - होळकराच्या संस्थान-संबंधीं. मनओळख - खरी अन्तरगाची ओळख, वैर. घरबंद - आवरासावर, निर्वाह, व्यवस्था. शिळक साखळी-शिळक. तराह-तन्हा. तन्हा खाणे-विघरणे.

दादासोहेब कूच करून गंगापूर नजिक नाशिक त्रिबक येथे मुक्काम घालून फौज-बंदी आरंभली. इतक्यांत तुकोजी होळकर वस्त्रे ध्यावयाकरिता पुण्यास आले. श्रीमतानीं वस्त्रे देऊन नजेरेचा ऐवज गगाधर तात्या याचे विद्यमाने ठरला तो त्यांनी देऊन तुकोजी होळकर व गगाधरपत तात्या वस्त्रे घेऊन वाफगांवास आले. तेथे आल्यावर माधवरावसोहेबाचा हुजन्या येऊन तुकोजी होळकर यास सडे बोलावून नेले. कारण एकाती माधवरावसोहेब व तुकोजी होळकर बसून रायानीं तुकोजी बावास प्रश्न केला, “तुमचे कारभारी गगाधर यशवत त्याचा आचार तुमचेही अनुभवी आहेच पुढे तुम्हास चादवडास जाणे. गगापुरावर दादासोहेब (आहेत) तेव्हा रगात रग मिळावयाचा इरादा किंवा सरकार लक्षानुसार चालावयाचें, यातील मनोर्धम वास्तविक बोलावे.” तेव्हा सुभेदारानीं उत्तर केले कीं, “आमची क्रिया कैलासवासी बाजीरावसोहेब व कैलासवासी सुभेदार या उभयताचे वचनप्रमाण झाले आहे. तेच आम्ही अनादी जाणतो जो त्याचे गादीवर तो आमचा मार्टड दुस-न्याशीं आम्हास कारण नाहीं. हे खचित स्वार्मीनीं मनात ठेवावे. बाकी आमचा ब्राह्मणाशीं मेळ पडतच नाहीं. बाईसोहेबापर्यंत जाऊ तावत् ब्राह्मणाशीं आम्हास बिघडतां येत नाहीं. मागाहून आपली आज्ञा लिहिल्यात याली होती त्याप्रमाणे कोणी बोलावयास आपल्याकडे येईल आम्ही फौजसुद्धा चादवडास जाऊ. तेथे दादासोहेबानीं आमचा मेळ घातला तर घालोत. फारण कारभान्याचा त्याचा मेळ. तेव्हा ही गोष्ट अर्थात् प्राप्त होईल परतु सेवकाचे अतःकरण स्वामीचरणीचेच भृग मोजावे.” अशा भावी माधवरावसोहेबाची दीलजमाई करून तुकोजीबाबा गगाधर तात्यास घेऊन वाफगावास जाऊन फौजसुद्धा कूच करून चादवडास आले. हे वर्तमान दादासोहेबास समजताच तेही चादवडास आले. चादवड मुक्कामी दादासोहेब व सुभेदार व गगोबा तात्या याच्या बैठकी होऊन बोलणीं जाहलीं. यातील सुषबो श्रीमत माधवरावसोहेब (यन्या) समजप्यात चौपट आली. तेव्हा (३७) रायानीं – माधवरावानीं, रावानीं. रंगात रंग मिळविणे – सामील होणे. वारतविक – खेर असेल तें. मार्टड – खडोबा, होळकराचे कुलैवत. ब्राह्मणाशीं – गगोबा तात्याशी. सेवकांचे अंतःकरण स्वामी चरणीचेच भृंग मोजावे – आमचे अन्तःकरण मनःपूर्वक तुमचेकडेच राहील असे खचित समजावे. जसे मुरो हे कमळाच्या ठिकाणीं लीन होतात तशी माझी निष्ठा तुमच्याच पायाशीं राहील. मोजावे – गणावे, समजावे. सुघंध – सुगंध. येथे अर्थ वायधार्टीत घाटलेल्कां कारस्थानाचा वास. चौपट – माधवरावा विशद चाललेल्या कारस्थानांत होळकराचे अग योडे असतां पेशव्याच्या बातमीदारानीं तें भलतेच अधीक म्ह, चौपट असल्या-हो. कै. ४

कल्पमा सिद्ध ज्ञाली कीं, तुकोजी होळकर आम्हार्शी बोलणे दाक्षिण्यार्थ बोलत्यें, वेणील (बोलणे) येणेच ठेऊन कारभान्याचे नार्दी लागून रंगांत रंग मिळविला, किंवा बोलण्यावर शाबूत आहेत, यातील परीक्षा पहावयास बिश्वासुक शागीर्द घोड्याच्या डाकेत्यें चांदवडास रवाना केला. त्यास आज्ञा केली कीं, ‘तूं भिसु-कीच्या वेशानें जाऊन पारनेरकर रावजी महादेव याचे घरीं उत्तरून तेथें जो मुख्यार असेल त्यांसी एकांती भेटून, ही चिढी तुकोजी होळकर यास प्रविष्ट करून, उत्तर घेऊन येणे’ अशी आज्ञा होऊन शागीर्दाची रवानगी केली. तो चांदवडास पारनेरकराचे घरीं उत्तरून तेथें मुनीम महीपतराव गिरमाजी होते त्यास वेगळे गाठून श्रीमताचें हातची चिढी (त्यास) दिल्ही आणि बोलला कीं, “ या समर्थी ही चिढी सुभेदारास दाखवून उत्तर मजला प्राप्त होऊन सूर्योदयात्माकृ माझें निघणे येथून होईल असें करावे. येथील व्यवहार पहाता गगाधर तात्याच्या नकळत सुभेदाराशी वेगळे वाटेने कोणी भाषण करील ऐसे प्राप्त नाही. तथापि ही अडचण तशीच, यास्तव सुभेदार भोजनास बसले, सहा घटिका रात्र ज्ञाली होती, त्यासमर्थी जाऊन हुजरे वौरे अवव्यास दूर करून चिढी वाचून दाखविली. त्यात सार हेंच कीं, “ तुम्ही कारभान्याचे नार्दी लागून रंगांत रंग मिळविला, आम्हास सळा काय सागता ? ” तेव्हा सुभेदारानी श्रवण करून उत्तर यावयास झागितले कीं, “ जे समक्ष विनती केली तीच निःसीम मोजून पत्र पावताच नाशिका- (३७) सारखे पेशव्यास समजाविले. दाक्षिण्यार्थ – मुख-शोभेकरता, आदर दर्शविष्यापुरते. घोड्याची छाक – जुन्या ऐतिहासिक काळीं राजे लोक कोटून महत्वाची बातमी आणावयाची असता तेथपैकी जासूदाचें, घोड्यांचे किंवा सांडणीचे दण्डे ठेवीत. म्हणजे मूळ ठिकाणापासून बातमी विलळ न होता लौकर येऊन पोहोचे. येणे अर्थ असा. पुणे ते चांदवडापर्यंत पेशव्याने दहा दहा पधरा पधरा मैलावर घोडीं सज ठेवलं. पेशव्याचा निरोप घेऊन निघालेला त्यास शागीर्द वाटैत घोडीं तवार असल्यामुळे एकसारखा दौडत अगदीं थोड्या बेळात चांदवडाला जाऊन पोचला. मुख्यार – सर्वाधिकारी, मुख्याधिकारी. सूर्योदयात्माकृ – सूर्यो-दयाच्या आंदा. प्राप्त – हिस्मत. दिवाण गंगाधरतात्याच्या अपरोक्ष तुकोजी होळकराशीं कोर्ही स्तलबत करण्याची कोणाची हिस्मत नव्हती इतका गंगाधरपताचा कबक कारभार व केद होती. तथापि ही अडचण तशीच – पत्र खुद पेशव्याचे देण्हा ते त्याने झागितल्याप्रमाणे काय वाढेल ते करून सुभेदारात पोचवै करणे आवश्यकच होते. आम्हास सळा काय सांगता – आता आम्ही काय करावे असे तुमचे म्हणणे ? जे – जी. निस्सीम मोजून – पूर्ण खरी अशी मानत.

अर सुकाम येऊन कलावा. आम्ही व साहेब कूच करून घोडपेच्या सुमरीं झाऱूं लागलीं म्हणजे आषण बेळशक्त कूच करून आम्हांवर यावे. आपले फौजेश्वा धुळेश्वा कोशा अद्कोशाच्या आंत पाहिला म्हणजे घोडे घाळन (दादासाहेबांच्या फौजेस) लुटून घेतो. यात तथा नाही.” याप्रमाणे उत्तर देऊन शारीर्द विदा केला ते ठिकाणसीर पोहोचतांच श्रीमत बमय फौज नाशिकास आले. तों दादा-साहेब दबाव पडून, घोडप जवळ करावी असा विचार करून, दादासाहेब व तुकोजी होळकर कूच करून चालले घोडप तीन कोशा राहिली. त्या संधीस भाघवरावसाहेबाचीही स्वारी दाखल जाली. स्वारांचा धुळेश्वा पाहुन तुकोजी होळकर सुभेदार हत्तीवर होते ते घोडयावर बसून, आपले फौजेश्वी पूर्वसकेत होताच, स्थाप्रमाणे घोडे घाळन दादासाहेबास लुटून घेतले. तो श्रीमत येऊनही दाखल जाहले. श्रीमंत माघवरावसाहेब याचा व तुकोजी होळकर याचा रामराम जाला. माघवराव-साहेबाची मर्जी बहुत प्रसन्न जाली. त्या सर्वीत दादासाहेब सवड फावून किण्ड्यावर गेले. ते समर्थी सुभेदारांनी विनती केली, “ घोडे सोडून पायउतारा होऊन किण्ड्यावर जाऊन धरून आणितो ! हुक्म जाला पाहिजे.” श्रीमतांनी आज्ञा केली, “ आता कोठे जातात ? धरून घेऊ. हकनाक माणसें जाया करू नये.”

(३८) तों इकडे गगावरपत तात्या याजला आपले आचरण स्मरून, त्यांनी काषाय वस्त्रे परिधान करून, दोघे खिजमतगार मात्र बरोबर घेऊन, अणकार्डीचे किण्ड्यास गेले. किण्ड्याचे दरवाज्यापार्शी जाताच दोघे खिजमतगार बरोबर होते त्यांनी दरवाणकरास सागितलें कीं, “ हा गंगाधरपत तात्या, सरकारचा हरामखोर, तुमचे जिमेस आहे ! ” तेव्हा तात्यांनी सरोष खिजमतगाराकडे पाहिले. तेव्हा (३७) म्हणजे जो सकेत केला होता, तोच कायम आहे असें उमजून. साहेब - दादासाहेब पेशवे. धुळोरा - धुराळा. तथा - बाकी, कुचराई. ठिकाणसीर - नेमलेल्या जागी. बमय फौज - फौजसुदां. दबाव - भीति. घोडप - घोडपचा किण्डा. हकनाक - नाहक, विनाकारण.

(३८) याजला आपले आचरण स्मरून - याठा आपल्या दुराचरणाचा पश्चात्ताप जाला व आता आपले पारिपत्य मोठेच होणार असे समजून ते टाळण्यासाठी त्यांने सन्याश घेतला. सन्याशाला कोणी शिक्षा करीत नाही ही उमजूत. स्वकालीं - ते. काषाय - भगवी, कावेने रगवलेली. आणकाई - हा किण्डा खानदेशीत आहे. दरवाणकरास - दरवाजकरास असे पाहिजे. मोठी बाचनाची चूक. मोठीत ‘ न ’ व ‘ ज ’ हीं अक्षरे लाल्ही दिसतम. सरकारचा हरामखोर - सरकारचा गुन्हेगार, गाजदोही. जिमेस - ताब्यात. मूळ शब्द जिम्मा.

हुजरे यांनी उत्तर केले कीं, “ रागे रागे काय पाहतोस ? तुझे मागे आठ महिने खराब आहो. श्रीमंतानीं आम्हांस उभयतांस पाठविलें होतें, रोजची अकबार पैंच-वीत होतो. आज उघडे होऊन तुजला किलेदाराचे जिमेस करून हुजर जातों-पुढे तुमचे प्रालळी असेल तें होईल.” असे निष्टुर भाषण करून उभयताही श्रीमंत माधवरावसाहेबांजवळ जाऊन मुजरा केला. तो लष्करात मशारनिलहे पळाले म्हणून हाकाहाक पडली. हुजरे आल्यावर त्यांनी सागितलें कीं, अणकाईस किलेदाराचे जिमेस करून आलो. तेसमधीं साढणीस्वार पाठवून, घेऊन येऊन पाद-भूषणादिक अलक्षार देऊन पुण्यास प्रविष्ट केले.

(३९) श्रीमंत व होळकर यांनी फिल्हायाखालीं मुक्काम केला. दुसरे दिवशीं किलेदारास ताकीद गेली कीं, “ साहेब पोहोचाऊन देणे ” माधवरावसाहेब यांचे जरबेचा जळूष मोठा. दादासाहेबानीं किलेदारास मुलथापी बहुत दिल्हासा. आशा दुराशाही दाखविली. परतु माधवरावसाहेबाचे जरबेपुढे काहीं एक बनून न येता दादासाहेबास रवाधीन करताच बनले. हरतगत झाल्यावर तुकोजी होळकर सुमेदार यास पुनः वस्त्रे-अलकार देऊन इंदुरास रवाना केले.

(४०) इंदुरीं आल्यावर बाईसाहेब याची भेट घेऊन (नंतर) कारभारी कोणी नेमून द्यावायास्तव पूर्वीं आज्ञाही आली होती (की) दोधे गृहस्थ पाठवावे त्याज-वरून खाजगीकडील कारकून नारो गणेश, (व) दौलतीपैकीं शिवाजी गोपाळ निज-बत, रावजी महादेव फडणीस या उभयताची रवानगी पुण्यास केली. उभयता पुण्यास दाखल होऊन श्रीमंताची भेट घेऊन ज्या कारणास्तव बोलाविलें होतें त्या विषयाचे प्रत्यक्ष निर्देशनास आले. तेव्हा बाईसाहेबाचे व तुकोजीवावा सुमेदार याचे स्तुतिस्तोत्र श्रीमंतानीं स्वमुखे बहुत केले. मग उभयतानीं श्रीमती आज्ञापित (३८) तुझें मागे आठ महिने खराब आहों – गेले आठ महिने तुश्वा सारखे पाळतीवर अक्षौप्रहर राहात आलो आहो व त्यामुळे फार त्रास सोसला अोहे. अकबार – अखवार, बातमी. उघडे होऊन – प्रकट होऊन. हाकाहाक – बोंबाबोंब. पादभूषणादिक अलंकार – बेळ्या.

(३९) जरबेचा जळूष – जरब, कदर, दबाव. करताच बनले – याचा अर्थ लागत नाही. मूळात काष अक्षरे असाचीत त्याचा तक करता येत नाही. द्यावायास्तव – द्यावयास्तव. निजबत – तर्फेचा, कडील. श्रीमन्ती आज्ञापित – अहिल्याबाईने सागितस्याप्रमाणे. शिवाजी बाजी – म्ह. शिवार्डी गोपाळ. नमूद सिद्ध होणे – गोष्ट अमलांत येणे. वस्त्रे दिलीं – होळक-रन्या दिवाणगिरीची.

भाव कारभान्या प्रकरणीं विनंती केली कीं, “ बाईसाहेबांचे सुभेदारांचे सांगणे की आम्हांस कारभारी नेमून द्यावा. ” तेव्हा श्रीमंतांनी आज्ञा केली, “ येथून कोणी नेमून दिल्यास तुमचा व त्यांचा मनोधर्म मिळावयास वर्षभर पाहिजे. यास्तव तुमचे दौलतीपैकीं खातरजमेच्या माणसाची योजना करा. त्यासच आम्ही आपले म्हणोन वऱ्हे देऊ. ” उत्तम आहे, म्हणून बिन्हाडास आले. नारोपत नाना व शिवबा बाजी बसले. उभयतांचा स्नेह अकृत्रिम. बाजी नानासी बोलिले कीं, माझे मनांत आले कीं, “ त्वा दिवाणगिरी करावी. ” तेव्हा नानांनी उत्तर केले कीं, “ भी खाजगीचे कारकुनाचा कारकून. त्यात बायकाकडील. भाकरी मोजाव्या इतकी आमची बुद्धि. दौलतीचे जोऱ्हे आम्हासारिस्यान्या माथां टेवू म्हणतां (तेव्हा) थऱ्हा करिता कीं काय ? ” बाजी बोलिले कीं “ तुम्हांस काय ? मी मातोश्रीसाहेबांस लिहून आज्ञा आणवितों ” असे बोलून ते समर्यां कागद लिहिले. श्रीमतांचे बोलण्याचा आशय व आपले ठार्यां प्रसन्नतेचा गौरव, व कारभान्याविषयी आज्ञा केली तो अभिप्राय दर्शवून मनुष्य-योजनेचा विचार नारो गणेशांचे नाव लिहून पाठविले. ‘ ध्यानास येऊन आज्ञा आली म्हणजे नमूद सिद्ध होईल. ’ अशाभावीं पत्राची रवानगी करून बारावे दिवशीं उत्तर आले. त्यात रुक्काराचा अभिप्राय पाहून श्रीमतास विनंती केली कीं, “ मातोश्रीसाहेबांनी नारो गणेश याची योजना करून पाठविली. ” श्रीमतांचेही ध्यानास येऊन दुसरे दिवशीं मुहूर्त पाहून (त्यास) वऱ्हे दिल्ही.

(४१) गंगाधर यशवंत याचे पारपत्य स्वहस्ते करून कैदेत ठेविले. तथापि

(४०) पारिपत्य स्वहस्ते करून – माधवराव पेशव्याने गंगाधरपतास किती निष्ठुर शिक्षा केली त्या सबर्धीं हे पत्र पाहा. ५-८-१७६८ “ श्रीमतीड. पुरवणी श्रीमत राजश्री रावसाहेब स्वामीस, विज्ञापना. राजकी वर्तमान राजश्री गंगाधर येशवंत याजकडे तीस लक्ष रुपये ध्वावेसे करार आणि एक वर्ष पुण्यात कुडवासुद्धा राहावै ऐसे झाले होते, त्यास त्याजकडून तिसा लक्षा रुपयाचा निकाल होऊन न ये यास्तव श्रीमतांनी अधिक बद्य १ प्रतिपदेस समक्ष दिवाणखान्यांत दोन प्रहर दिवसा बोलाविले. तात्याबरावर बाजी विठल मेहुणे व सखभट व जिरजीव दादा व आपणासह आले. श्रीमतांनी रुपयेचे विचारले. रुपयाचा जावसाल येथास्थित न जाला. त्याजवरेन श्रीमत बहू कोपायमान होऊन चौघाचे मुषके बाघले, पावात आलकार घालून चौघासु छेढवाचा मार विशेष दिला. बाजी विठल यांस तीनसे छडी मोजून मारली, रघत बोकले, त्याप्राप्त सखभटास व दाजीस मारिले. तात्यास बारा छेड्या वैशा मारिल्या कीं रघताचे चिलकांड्या उडाल्या, उपरांतिक चालीस पनास आणखी मारिल्या, कांदी

श्रीमतांचे घरची कैद व इतर ठिकाणची कृपा बराबर होणार नाही. स्मानसंज्ञा, नित्ये भोजनाची टाफटीण, वक्षणप्रादि काही एक कमी नाही. श्रीणार्थाडे त्यांनी जारी नये व त्यांजकडे कीणी येऊ नये इतकी मात्र अटक. असा बंदोबस्त ठेवून घराबर घेवकी पहारा भोजदाद करावयास पाठविला. तेथें प्रथम कागद-पत्रांचे स्पाल हाती लागले. त्यांत दर्यापती करिता शाणीघ लक्ष बत्तीस हजार फक्त धर्मादाय मिळून श्रीमंतांस लिहिले. तें श्रीमतांनी ध्यानास आणून कारकून जसी बोलावून घेतली. कारण ज्याकडून कंपेश कोट रुपये धर्मे, तेथें मार्गे काय असावयाचे आहे ? खा संधीत पिशुमांनी जसीचे घालेमेलीत राहूरकर भिवाजी रणसोड व रावजी महादेव पारनेरक्त या उभयतांचा व गंगाधरपतांचा मेळ, याजकरिता उभयतांचे घरावर जसी करावयाच्या यादी करून श्रीमंतापुढे टाकिल्या. पाहून श्रीमंतांनी उत्तर केले की, “ रावजी महादेव पारनेरक्त याची दौलत कोणास डोळे असत्यास श्रीत्रिवक्त-म्बरी जाऊन पहावी. कारकुनाचा कद किती ? भिवाजी रणसोड फक्त शिराई मनसुमा घैरै कारभार जाणत नाही. ” असें बोलून दोन्ही यादी आपले हातें फाळून टाकिल्या. तदुपर गंगाधरपतांचा पुन्हा उदय झाला नाही. दादाजी गगाधर, (४०) रुपवाचे काही न बोलत. मग पितापुत्राचे नाका कानांस चाप लाविले तै सर्वमई माझा आकांत जाला. वैसी बहुतप्रकारे विटवना करोन थोरल्या चौकात दरवाज्यापासी गाड्याचे हवाल आहेत. सर्वज जन तमासा पाहात आहे. अद्याप रुपवाचा निकाल जाला नाही. कलावे. ” [पेशवे दसर भाग १९ पृष्ठ १७.] श्रीमन्तांचे घरची कैद व इतर ठिकाणची कृपा बराबर होणार नाही – इतर ठिकाणी कोठेहि चैन मिळणार नाही अशी चैन व सुख सौय पेशव्याच्या कैदेत असता गगाधरपतांची चालू होती. भावार्थ गगाधरपतास कैद केलेले हीते तरी तो मातवर राजकीय कैदी म्हणून नजर केदेखेतीज त्यावर बधन घालण्यात आले नव्हते. भोजदाद करावयास – गगाधरपतांच्या मिळकर्तीतून दडाची रक्कम वसूल होते की नाही याची पाहणी करण्यासाठी माणसें पाठविली. दर्यापती – समजांक, आकलन. दर्यासी करणे – सुमजून घेणे. दर्यासी करितां – शोधाअन्ती. कंक – सर्व ! गंगाधरपताच्या मिळकर्तीचे हिशेब पाहता त्यानें बदुतेक सर्व इस्टेट धर्मादाय करून टाकल्याचे आढळून आले. कारकून जसी बोलावून घेतली – जसी करिता पाठविलेला कारकून परत बोलाविला. कंपेश – कमी अधिक, जर्वेक्षण, भुगत. पिशुन – चव्हाडखोर, दुष्ट लोक. कद – लावकी. कार-कुनाचा कद किती – रावजी महादेव साधा कारकून. त्याची मिळकर्ती ती कितीकी असावयाची ह]

त्यांचे विरंजीव, त्यांजवर श्रीमंत माधवराव साहेबाची पूर्ण कुपा. वराथ मसलत साठ हजारांची जहागिरी देऊन जवळ आल्याले.

(४२) इकडे नारो गणेशास वर्ष्ये देऊन, हिंदुस्थानांत सुभा रवाना करावा हें राजकारण सिद्ध करून रामचंद्र गणेश यांची योजना केली. शिंदे नवे सरदार, कारभारी वडिलांचे हातचे, त्यांचे याचे न बने. सबव उज्जनीस रघोबा पागे याची व महादजी शिंदे याची लढाई होऊन रघोबा पाग्याचे ढोके कापिले. येणे करून जरब पहून बाजी नशिंह व राघो मल्हार आदिकरून सर्वे खऱ्यू जहाले. दौलतीचा बदोबस्त करून पुण्यास आले. श्रीमताची भेट घेऊन यांचीही योजना रामचंद्र गणेश यांजबगवर केली. व होळकरांडील कारभारी याजला ताकीद केली कीं, “तुम्ही इदुरास जाऊन फौजेची तयारी करून सरकारी सरंजाम येईल त्याजला सामल होऊन त्रिवर्ग एक विचारे मनसव्याची पैरवी करीत जावी.” अशी आज्ञा जाली.

(४३) तो दादो मल्हार वाघोलकर याचा व नारोपत नानाचा स्नेह फार. त्यांनी नारोपत नानास बुद्धिवाद केला कीं, “होळकराची दिवाणिगिरी आपण केली ही गोष्ट फारच मोठी केली. परतु शिवबा बाजी याचे हाताखालीं तुम्ही व तुमचे यजमान वरैरे आहा, आज पावेतो ‘अरे नारोबा’ असें बाजी म्हणतात, तेव्हा कारभार साराच हे करितील. मलईचे मालक तुम्ही. फौजेचे लोकाचा मारखावा इतकेंच मात्र तुम्हांपाशीं राहिल्याचा विचार काय केला ?” तेव्हा नारो गणेश यांनी उत्तर केले कीं, “आपण कल्पना घेतली ही खरी, परतु याचा धर्वंद कसा करावा ? याची शक्कल सागा.” तेव्हा दादो मल्हार बोलिले, “बाजीचे रहणे हुजूर व्हावे, तुम्ही स्वारी करावी, असें जाहल्या खेरीज तुमचा प्रात नाही. मग (४१) तदुपर – त्यानंतर.

(४२) सुभा – सुमेदार. वडिलांचे हातचे – वडिलांपासूनचे, जुने, वृद्ध. मनसव्याची पैरवी – विचार-अचार, बाटाघाट.

(४३) राहिल्याचा – ‘राहील याचा’ दादो मल्हार म्हणाला, “तुम्ही नांवाचैव कारभारी होणार. खरा कारभार शिवबा बाजी करील व शेवटी फौजेच्या लोकांचा पगार बेळच्या बेळीं पोचला नाहीं म्हणजे ते लोक कारभाराचा दरक तुमच्याकडे म्हणून तुमच्या दाराशीं धरणीपारणी करतील आणि अलेर तुम्हास मारण्हाण करून तुमची अबूहि घेतील. अधिकार तुमचेपाशीं कोर्हीच राहणार नाहीं. फक्त शिपायाचा मार खाल्याची जवाबदारी मात्र पत्तकरली असे होईल. मलई – दंशा, खिंगामस्ती, बलेडा. शक्कल – उणाय, विचार. प्रांत – देवठ, निमाच.

नाना बोलिले कीं, हें घडतें कर्से ? मग दादो मल्हार बोलिले कीं, “ लाख रुपये खर्च करावा, बाजीचे रहांगे श्रीमतार्शीं बोलून पुणे मुक्कामीं करितो.” नारोपत नानानीं कबूल केले मग दादो मल्हार श्रीमतार्शीं बोलिले. श्रीमंतांचेही ध्यानास आले. परंतु बाजीर्शीं ही गोष्ट बोलण्याचा सकोन्च पडतो. कारण कीं, पारनेरकराचे लक्ष श्रीमताचे चरणीं निःसीम, त्यात आमचे लेकुरपणात दादासाहेबाचे दौलतींत आक्रमण (ज्ञाले असता) आम्हास देयाघेयाची अडचण पडू लागली, तेव्हा महादाजीपत गुरुजी याजकद्वन रात्रजी महादेव हुजरू होते त्याशीं बोलून या प्रसर्गी सुभेदारास लिहून आमचे खर्चाची मदत लाख पन्नास हजाराची करावावी (असें केले) तेव्हा रावजी महादेव यानी थोरले सुभेदारास वर्तमान लिहून एका महिन्यात पांच लक्ष रुपयांच्या हुड्या आणून नजर केल्या. व विष्णु महादेव याचे दुकानावर सदर परवानगी पाठविली. याप्रमाणे सरकार लक्षास जपून, अशा माणसास स्वार्थ-पर होऊन, हिरमोड (त्यान्या) उमेटीचा करावा ही गोष्ट कशी ? ” तेव्हा दादो मल्हार यानी विनंती केली हें (न ?) जाल्यास होळकराचे दौलतींत कलह उत्पन्न होऊन सरकारकामात व नक्षास पदोपदीं बाध पडेल. ही गोष्ट श्रीमताचे गळी उत्तरून एक दिवशीं बाजीस भोजनास बोलावून बाजी स्वयपाक करितात, श्रीमत जवळ बसून साहित्य देतात, त्यात बाजीस श्रीमतानीं विचारिले कीं, “ बाजी आम्हास लाख रुपये मिळून तुम्हीं आम्हापाशीं रहावें असें जाल्यास कर्से ? ” तेव्हां बाजीनीं विनंती केली कीं, “ सुवर्ण आणि सौगंध्य ! सरकारचा अर्थ होऊन पादसेवा घडते, या उपर लाभ तो कोणता ? असे होत असल्यास स्वामीनीं मनांत काहीं एक अदेशा न आणितां ही गोष्ट अगत्य करावी. अतःकरणापासून विनंती करितो, स्वामीचे चरण साक्ष आहेत ” तेव्हा श्रीमत निःसशय होऊन या गोष्टीस रुकार दिला. भोजन होऊन घरास आले. नारो गणेश याजला या गोष्टीचा इतला दिल्हाच नाहीं. मग जेव्हां नमूद सिद्ध झाला तेव्हा बाजीस एकांतीं घेऊन (नारो गणेशानीं) सफाईच्या गोष्टी विशेष बोलून, “ आपण कोणीही कारकून यावा अथवा बटीकही दिल्ही तरी दौलतीचा ओघ तिचे टाकाखालून काढीन.”

(४३) नक्ष - लौकिक, कीर्ति, दबदबा. सुवर्ण आणि सौगंध्य - सुवर्णांला सुवासाहि यावा अशी अधिकच उत्तम गोष्ट. सरकारचा अर्थ होऊन - तुम्हास पैसा मिळून तुमचा स्वार्थ साधतो आणि मला तुमचे जवळ राहावे लागून अनामार्ये तुमची चाकरी मजकूर घडते, अशा दोन्ही गोष्टी साधतात. इतला - दबल. नमूद सिद्ध झाला - योजनेप्रमाणे बनाव तयार झाला. दबलतीचा ओघ तिचे टाकाखालून काढीन - बटीकद्वनहि कारभार करून दाखवीन.

असें बोद्धन पायांवर हात ठेविला. बाजीनीं बहुत खातरी केली कीं, “ नाना, आपण दौलतीचे ओऱ्हे उच्चलें तेव्हां आपल्याला अनकूल प्रतिकूल पाहून त्याचा बदोबस्त केला असता यांत वाकडे तें काय ? आम्हीं तुमचे बरोबर असतों अथवा हुजूर राहिलें तथापि नीट वाकडे याचा प्रश्न सुमेदार अथवा श्रीमत आपल्यास करितील ते पक्षीं आपण केलें हें उचितच. आमचें ऐश्वर्य मिळून श्रीमतापाशीं धन्या जवळ आपल्या सारिले मुरब्बी त्याचे निकट आमची गरीबी कायम राहून, वैगुप्याचा दोष न येता त्रिशोऱ्हाचे मनात आमची गरीबी वागली म्हणजे लक्ष या गोष्टीस मिळोन मुस्तकीम होऊन लोभ ठेवावा. श्रीमताचे पाया-पाशीं राहिलें असता आपल्यास अनकूल तेच घडेल. वाया जाणार नाही. ” असे भावीं बोलणे होऊन नारो गणेश याजला श्रीमताची आज्ञा देऊन बिदा केले.

(४४) इंदुरीं आल्यावर श्रीमती व सुमेदार याची भेट घेऊन, झालें वर्तमान अवणारूढ करून शेवटीं ही गोष्ट सागितली. ऐकोन घेऊन (बाईसाहेबाब्या) चित्ताचा विक्षेप बहुत जाहला. “ अद्यापीहि हिंगली न वाफेली इतकियातच न पुसता कारभार करू लागले उत्तम आहे. ज्या समर्थी आम्हावर वक्त कैलास-वासी वडिलानीं माणसे करून ठेवली होतीं त्यानीं तर खटलीं पाहिलीं. तुम्हीं (४३) आमचे ऐश्वर्य लोभ ठेवावा – या वाक्याची कर्ता, कर्म, क्रिया-पद अशी फोड करणे कठीण आहे. भावार्थ असा कीं, आम्ही श्रीमतापाशीं राहिले म्हणजे आम्हाला मिळावयाचे ते ऐश्वर्य मिळून चुकेल, तुम्ही धन्याजवळ म्हणजे तुकोजी होळकराजवळ राहिलात म्हणजे त्यांचा कारभार उत्तम चालेल व तुमचेहि उर्जित व्यावयाचे ते होईल. आणि आमची गरीबी म्हणजे सचोटी किंवा एकनिष्ठता होळक-रांच्या दौलतीशीं कशी कायम आहे ते होळकरांस तुम्ही समजवाल, एकन्दरीत पेशवे, तुकोजी होळकर व तुम्ही अशा तिधानाहि माझी एकनिष्ठता कळेल. मुरळबी – कर्ते, मुत्सदी, हुशार. वैगुण्य – अपमान, दुलौकिक. मुस्तकीम – बळकट, पळा.

(४४) हिंगली न वाफेली – कशास काहीं ठिकाण नाहीं अशी स्थिति. खरूत – कठीण प्रसग. माणसे करून ठेवली होती – विश्वासाचे नोकर सग्रह करून राखले होते. खटलीं पाहिली – ‘खटलीं पाडली’ असे पाहिजे. खटलीं उपस्थित केलीं. भानगडी उपस्थित केल्या. अहिल्याराईचा भावार्थ असा कीं, “ नवरा खडेराव होळकर वारला. पाठोपाठ सासरा मल्हारराव होळकर तोहि वारला. आम्हावर सकट कोसळले. कर्ता पुरुष माणूस नाहीं म्हणून होळकरी दौलतीवरती जस होऱ्याचे सकट उमें राहिले. त्यावेळीं गगाधर यशवत चन्द्रचूडासारखा पुरातन विशासू म्हणून गणला गेलेला माणूस दिवाण त्यानेच राघोबाशीं सगनमत करून भानगडी निर्माण केल्या ! ”

आमचे ममतेतील खासगीचे कारकून. परंतु गुणदोष तुम्हांस समजले असता आपले बचावास्तव मनचे ममत ठेवून राहिला. ते समयी शिवाचा बाजी व राजाराम यांनी जीव झोकून बुद्धिवाद सागितला. खाजवर हा दिवस ईश्वरें दाखवून तुम्हांस संस्थान प्राप्त आले. या गोष्टी तुम्हांस ठाऊक असतां मनोभंगास आमचे आज्ञेचाही आक्षेप घेण्याचाही संकोच पडला नाही. याजवरून पुढे तुमचे हातून दौलतीतील माणसे बोलवून आपसात किलाफ न वाढविता दौलतीचा जळूष राखाल यांतील निर्दर्शन या करण्यातच घ्यानास आले.” अशा भावी दोष पदी घाळून मनांत मशारनिलहीविशी किलाफाचे बीजारेपण जहाले. पुढे हिंदुस्थानांत फौजा जाव्या सबव रावसाहेब यांनी रामचंद्र गणेश सुभे व विसाजीपत विनीवाले कारभारी नेमून देऊन फौजा रवाना केल्या. आणखी शिंदे होळकर याजला तैनातीस रहावयाविशी आज्ञापत्रे दिली. इंदूर उज्जनीचे मैदानात फौज आल्यावर उभयता सरदारांनी सामल व्हावें. त्यात महादजी शिंदे सामल होऊन श्रीमतांकडील सरदार व शिंदे दरकूच करून पुढे गेले. तुकोजी होळकर इंदूर मुक्कामी असतां बाईसाहेबाचे मनात विकल्प मोठा आला कारण दौलत ईश्वरहच्छेने आपले हातें दुसन्याचे घरात घातली, तथापि कारभारी माझा कारकून केला कीं पांच विस्ते तरी त्याचे मन मजकडे ओढेल. म्हणून हा बेत केला. त्यानें घलें घेताच चाचणुक दाखविली. तेहा दौलतीचा आमचा सबध अर्थात राहिला नाही. इतःपर सर्व ईश्वरानें सोडविलेंच आहे. तत्पक्षी महेश्वर नर्मदातटाक पुण्य क्षेत्र आहे तेरें स्नान संध्या करून सार्धकाचा विचार करावा (हा) अमुचा मनोधर्म. दौलत तुमचे

(४४) गुणदोष – गगाधर यशवन्ताच्या कारस्थानाची बातमी जीव झोकून – जीवावर उदार होऊन, प्राणाताचे पारिपत्य मिळण्याचा धोका होता, तोहि पत्करून. तुम्हांस संस्थान प्राप्त झाले – तुम्हांस तुकोजीची म्हणजे होळकरी दौलतीची दिवाणगिरी मिळाली मनोभंगास – आमचा मनोभग करण्यास. मनोभग म्हणजे अपमान, अवश्या. संकोच पडला नाही – अपेक्षा किंवा जलरी वाटली नाही. अहिल्याबाईचा भावार्थ असा “तुकोजीची दिवाणगिरी स्वीकारताना शोभेकरतां का द्योईना पण आमची म्हणजे माझी आशा म्हणजे परवानगी घेण्याचा लौकिक उपचार तुम्ही करावा तोहि तुम्ही केला नाहीं त्यामुळे तुम्ही माझ्या मनोभगास म्हणजे अपमानास कारण झाला.” जळूष – आब, जरव. किलाफ – किलमिष, वाकुड-पण. सुभे – सुभेदार, मुख्य सरकारीपति. तैमातीस – मदतीस. विस्ता – व्यक्त्याचा विसाडा हिस्ता. पांचविश्वे – कांही टक्कांनी, थोडाचा. चांचजूक – चुणूक. सार्यकाचा – दैह सार्यकाचा.

स्वाधीनच केली आहे. वडिलांचा छोकीक संरक्षण (करून) यजमान (व) श्रीमंत याचा खोमाचा ओघ शुष्क न पडे यास जपावें. आमचा परामर्श कराल न करूल याचें अष्टित दिसत्तच आहे.” ही अक्षरे तुकोजी होळकर सुभेदार यांनी श्रवण करून आपले गालांत मारून कंपित होऊन बळकट आईसाहेबाचे पाय धरिले. उत्तर केले की “ महाराज कैलासवासी सुभेदार असता भाऊबदकी एकीकडे ठेवून गुलाम-खाजादानांत या वृत्तीने हुकूम बजावीत आलो. त्याचें कूर्मदृष्टीचें हें फळ ! तथापि सुभेदारहि हरएक विषयी आपले भरंसियावर निश्चित हेते. प्रसंगी सुभेदारचे आशीर्वादाचा अनुषंग पाहून मजला माणूस केले. तेव्हां माझे सुभेदार व मातुश्री प्रत्यक्ष आपणच आहोत. दौलत प्रकरणी राजकारण व श्रीमंताचे लक्ष संपादणे यांतील राखणे जोखणे कारभारी यान्या विचारे करणे प्राप्त. परतु आपले चरणाशी प्रतरणेचा विचार साक्षात् आपला मार्तंड येऊन बोलला असताहि पायाशी अंतर होणार नाही, (मग) प्राण जावो कीं राहो. ही गोष्ट महाराजानी खचित मनात वागवून कूर्मदृष्टी ठेवावी. यांत दौलतीचें व माझे कल्याण.” या भावीं बहुत खात्री केली. मग मातुश्री सोहेबाचे मनात वागून उत्तर केले कीं, “ बोलण्यात अर्थ नाहीं, दिसण्यात येईल ते खेरे. बोलण्याप्रमाणे चालणे जाहले असता ईधर (४४) चेष्टीत - वर्तणूक आपले गालात मारून - आपल्या थोवाडीत मारून येऊन. गुलामखाजादा - गुलाम खानजादा. गुलाम - दास. खानजादा - खानजाद-दासीपुत्र. या वृत्तीने - जणू काहीं आपण गुलाम आहोत, खानजाद आहा, आपणाच काहीं इक नाहींत, फक्क धन्याची नोकरी हुकुमाप्रमाणे बजावणे हेच आपले इतिकर्तव्य अशा भावनेने वागलो. त्याचें कूर्मदृष्टीचें हे फळ - “ मल्हारराव होळकर मजवर कृपा करीत आले. परतु आता तुम्ही मला घिकारून बोलता ! ” कूर्मदृष्टी - कासव आपल्या पिलाला अगावर पाजीत नाहीं. अंगावर म पिताच कासवाचे पिलू मोठे होते यावरून अशी समज रुढ आहे कीं, कासव आपल्या पिलाकडे सारखे वात्सल्य दृष्टीने बघते, आणि तेवढ्यानेच त्या पिलाचे पोषण होते. प्रसंगी - सकट पडले तेव्हा, दौलत जस होण्याचा प्रसग उभा राहिला तेव्हां. अनुषग - सगती, सउर्ग, सख्य, निकट समागम, उबंध. माणूस केले - माग्यास आणले, पदवीप्रत पोहचविले. प्रसर्गी सुभेदारचे...माणूस केले - तुम्हीच सुभेदाराची मजवर फार कृपा होती हे पाहून मला होळकराची सरदारी वहाल करविलीत. सुभेदार - मल्हारराव होळकर. श्रीमताचे लक्ष संपादणे - पेशव्याची मर्जी, कृपा राखणे. रास्तांने जोखणे - कामगिरी, कारवाई. मनांत वागून - मनांत येऊन.

उपेक्षा करीत नाहीं ” असें बोलणे मातुश्रीचे महेश्वरी होऊन देशाचे महाल व माळव्यांतील महाल दरोबस्त यांची देखोरेख मातुश्री साहेबांकडे ठेवून कारभारास नारो गणेश याचे भाचे मुकुंदराव हरी यांची योजना होऊन, मगारनिव्हेचें अल्प बय तेव्हां तोडजोडीचे माणूस कृष्णाजी मल्हार पारनेरकर, बुळे याचे सरदाराचे दिवाण, यांजकडे सोंप केली.

(४५) नंतर मातुश्रीसाहेबाची आज्ञा घेऊन हिंदुस्थानांत रवाना जाहले. अगोदर रामचंद्र गणेश व शिंदे आले होते. यांनी सुभेदार याचे इतत्याशिवाय बादशाहा उठवून बसविला होता. खंडणी घेतली होती. हें राजकारण करून जाबताखान रोहिला फक्तरगडवाला याचे राजकारणास्तव दिल्ली सोहळा अतरवेद उतरले होते. सुभेदार यांनी मागाहून येऊन पुनः बादशाहाचें उत्थापन करून चार रुपये आणखी घेऊन स्थापना केली. ही गोष्ट शिंदे व रामचंद्र गणेश यांजला वैशम्य वाढून शिंदे रुसून पचवास कोस माघारे आले. मग पांडुरग शकर व पाडुंरग रणसोड पारनेरकर यांजकडील सरदारी तुकोजीबाबावाकडे होती त्या वेळेचे दिवाण फडणीस, यांजला पाठवून समजाऊन आणिले. नंतर त्रिवर्ग सरदार एकत्र होऊन जाबताखान रोहिला याचे राजकारणास लागले. तेथें सुभेदाराकडील कारभारी यांनी जाब केला कीं, “ जाबताखानाचा व कैलासवासी सुभेदारांचा भाऊपणा, त्याजला आम्हीं पत्र लिहून वकील आणवितों. जाबसाल करार ठरण्यांत आत्यास उत्तमच. न आत्यास पारपत्य करू. ” असें बोलून पत्रे रवाना केली. तेथून बक्षी पन्नास हजार फौजेनिशीं जाबसालास आला. त्यांनी तुकोजी होळकर याचा करार कीं, “ तुमचे आमचे बोलप्पात तह ठरला असतां नीटच आहे. न ठरल्यास आम्ही ताबेदार, माफक हुक्कम नोकरी बजावणे प्राप्त, याबाबद तुमचा आमचा करार भागीर्थीपार तुम्हास तुमचे मुलखात करून घेऊन आम्हीच तुम्हास छटून घेऊ. हें बोलणे तुम्हास कबूल आसत्यास यावे. ” तेव्हां तो यवन चढावर, त्याचे खातरेत ही फौज नाहीं. पन्नास हजार फौजेनिशीं बक्षी पाठवितों, तसेच काम पडल्यास बक्षी त्यासी पुरा पाडील, असा स्तोम बाळगून वकील बक्षीचा पाठविला. त्याची फौज गंगापार राहून पांचशे स्वारानिशीं इकडे बोलावयास आला. तो (४४) तोडजोडीचे माणूस – तोडजोड करण्यास लायक असा अनुभवी माणूस. सोंप केली – सोपविले.

(४५) इतत्याशिवाय – अनुगेशिवाय, अनुमतीशिवाय. माफक हुक्कम – हुक्कमप्रमाणे, हुक्कममाफक. चढ – गर्व. त्यासी पुरी पाडील – त्यास पुरुन उरेल. स्तोम – गर्व.

होळ्करांचे फौजेशेजारी उतरला. पांच चार दिवस बोलणें जाहलें. परंतु शिंदे व रामचंद्र गणेश यांचे मनात पाप कीं, बादशाईचे इतिकर्तव्यतेस बाध पडून आपणे करणे व्यर्थ केले. तेव्हां या जाबसालांत होळ्करास फिर्के पाडावे, अशा संधानावर त्यांची दृष्टी. तेव्हा बोलण्याचालण्यात रस न पडता वकिलास लुटून घ्यावें असें मनांत पाप आणिले. हें वृत्त सुभेदारांस समजताच यांजकडील कारभारी यांनी सारे दरबार (मर्ये) जाब केला कीं, “ आमचे वचनावर वकील आला आहे. जाब ठेवणे अथवा बिघाड करणे हें तुम्ही श्रीमंतांचे मुखत्यार तेव्हा तुमचे तुम्हाकडे. परंतु वकिलास कोणीही लुटले नाहीं. तुम्ही अशाच विचारास प्रवर्तक जाल्यास आम्ही ताबेदार, परंतु आम्हाकडून वकिलास आणविले. ते पक्षी आम्हीं वकिलास गंगापार त्याचे फौजेंत दाखल करून मग हुक्म कराल तर आम्हीच लुटून घेऊं.” तेव्हा रामचंद्र गणेश यांनी उत्तर केले कीं, “ उत्तम आहे. तुम्ही वकिलास गंगेपार त्याचे फौजेंत प्रविष्ट करून तुम्ही लुटून घ्यावें.” याप्रमाणे उत्तर केल्यावर कारभारी डेव्यास येऊन सुभेदारास वर्तमान सागितले. सुभेदारांनी वकिलास बोलावून वर्तमान जाहीर केले. त्यांनीही उत्तर केले कीं, आम्हास गंगेपार आमचे फौजेंत पावते करावे. नंतर आम्हीं खुदाचे हीबसात नाहीं. मग ते समर्थी त्यांची तयारी करून आपली पाच हजार फौज बरोबर देऊन गंगेपार उतरून दिले. दुसरे दिवशीं सुभेदार जातीनिशीं तयार होऊन गंगापार उतरले. बक्षीशीं तिसरे दिवशीं गाठ घालून लढाई फार मातवर झाली बक्षींचे डोके कापून आणून फौज बरबाद केली. शिंदे, रामचंद्र गणेश यांनी कुमक केली नाहीं. गक्षी बुडविला हें वर्तमान जाबतेखानास समजल्यावर साठ हजार फौज व तीनशे तोफा घेऊन सुभेदाराचे मुकाबल्यास आला. गाठ घालून लढाई सुरु झाली. तीनशे तोक एक समय दीन चालती केली. त्याच्या तोफा, य चे जबुरे, परस्परे मार चालला. त्याचे (४५) बादशाईचे इतिकर्तव्यतेस बाध पडून – बादशाहाबाबत आपण ठरवलेल्या योजनेस किंवा कारस्थानास वाधा पडून. फिर्के पाडणे – फडी पाडणे, गोता देणे, महत्वशून्य करणे. रस पडणे – एकवाक्यता होणे. सारे दरबार – सेर दरबार असे पाहिजे. सेर दरबार – शेर दरबार, भरदरबार. जाब ठेवणे – तहाचीं बोलणीं चालू ठेवणे. करू – करून. हीबसात – ‘हीसाबात’ असे मुळात असावे. हीसाबात – हिसोबात. हिसाबांत नाहीं म्हणजे चिंता नाहीं. पर्व नाहीं. बरबाद – नष्ट. दीन चालती केली – दीन दीन अशी रणगर्जना करीत. दीन – ही मुसलमानी युद्धगर्जना आहे. दणक्यानै चालू केली असाहि अर्थ होऊ शकेल. जबुरा – लहान तोक.

फौजेचा मार लागू न होता जंकुन्याचे माराने रोहित्यांकी फौज फिरवल दिली. असें चिन्ह सुमेदारांमी पहासांच घोडे घालावें असा मनसुवा करून पेंडारी मारणे घालून मुकाबला. . . . .

(४६) सुकाबल्यास तुकोजी होळकर सुभेदार यांनी हल्डा केला. मागाहून पेंढारी याची लाडगेतोड बरीच जाली. दुतर्फा शह पाइन रोहिले कुल वरबाद केले. हे वर्तमान शिंदे, रामचंद्र गणेश यास समजताच, कूच करून, गंगा उत्तरून सुभेदारास सामील जाले. त्रिवर्ग एकत्र होउन पथरगडास येऊन मोर्चे लाऊन किंडुथावर हल्डा केला. बायकापोरे धरून दरोवस्त लुटली. मलकाजमानीचे अन्वये पेंढारी यांनी बायकास उपद्रव केले. दौलत बहुत निघाली. पुनः माघारी फिरले. दिल्हीवरून जाग्रवर यावयाचा हेत. या मसलतीस अप्रेसर तुकोजीराव होळकर. शिंदे व विसाजीपत याचे सकोचार्य सामील खेरे, परतु मनातील धर्म, कोणही मसलतीत होळकरास तोंडघरीं पाइन आपले वर्चस्य होऊन, श्रीमत माधवराव-साहेब यास समजावे हा इरादा. गंगापारीहून पथरगडचे मसलतीचा समारोप करून, दिल्ही डावी सोहून, अरण्यातून शेखावर्टीत आले. तेथोन पुढे जाग्रवर चाल करावी. येविषयीं आग्रह. निकड होळकराची. उभयतां बाहात्कारे सामेल. हुक्कवीत हुक्कवीत हिंडोन बयाणामध्ये मुक्काम केला. तेथोन भरतपूर १२ कोस, दीग १८ कोस. सुभेदाराच्या बोलप्यास रुकार मात्र, परंतु कूच करण्यास अनेक पर्वाय दाखवू लागले. तेव्हा एके दिवशीं रात्री सुभेदार रात्रौ भोजन करून गादीवर हुक्का ओढीत होते. चित्तात बहुत उदासी आली की, जटाच. रुवाब भारी. हे मोकाबल्यास आले जाणून जाट नवलसिंग ८०,००० स्वार, १२०० तोका चालू, (४७) फिरून दिली - फिरून टाकली. मार सहन न होऊन रोहिल्यांच्या फौजें आठ दिली. पक्क लागले.

(४६) कुल - शाहन सर्व, बरबाद - नष्ट. मलकाजमानीचे अन्वयें १० -
मलकाजमानी जवळ पुष्कळ पैका असावा अशा समजुतीने पेढाऱ्यानीं बावकारीहि
प्रव्याकरिता फार छळले. अपेक्षेप्रमाणे दौलत म्हणजे पैका खूपच मिळाला. हेरा -
हेतु, इरादा. आचे संकोचार्थ - वांच्या भिडेसुले. यांचे - तुकोजी होलक-
गाचे. निकह - आग्रह, ईर्षा. पर्वाय - सदरी, अडचणी. रुधाव - रुबाब,
जोत, वरचधम, सैन्यसामान. समरूची पलटणे - वेगम समरूची पलटणे.
गन्नसंसीळ धर्म - अतस्य हेतु. उदासी - उदासीनता किंवा खिनता. चालू -
श्रीभेद्या नव्हेत तर प्रत्यक्ष लढाईत उत्तम काम देतील अशा, तरतुशीत राखलेल्या.

लाल पायदळ, शिवाय सरखचीं पलटणे ४, का सरंजम्मनिशीं दीम पाठीगांगे १
कोस टाकून, पुढे याचे फौजेवर रुख दिला. सोबत्याचे मनातील धर्म उघडाऱ्या
दिसतो. आपले जातीचा अजमास पाहतां, पंधरा हजार इतलाखी शिलेदार, पांच
हजार सरंजमी व पांच हजार पागा व पंचवीस हजार पेंदारी एक्केण पन्नस हजा-
रची जड. ईश्वर मार्तंड प्रांत कसा लावील असी मनांत व्यावृत्ती. तितक्यांत कांहीं
डोळाही लागला. इतक्यांत साक्षात् मार्तंड, निळा घोडा, पाढरा पोशाख, खांदावर
भाला, गळ्यांत गाठाळा, पाठीं भडार (असा) समोर येऊन बोलला कीं, “धन-
गरा ऊठ. आठ अक्षरीं मत्राचा जप कां करतोस ?” मी पुढे चाललो. तू मागें कूच
करून जलद ये.” इतकीं अक्षरे श्रवण करून जागे होतात, (तोंच) स्वार गेला
असा भास झाला. तों इतक्यांत नगारखान्याचा जमादार येऊन विनति केली कीं,
“चौघडा अखेर होऊन दोन घटका ज्ञाल्या, मी माणसासुद्धा सामसूम निजलों.
पहरेवाला बसला होता. तीन डके नौवतीवर गैबी झाले. कानावर घालावयास
आलों.” हें श्रवण करून शरीरात हिंमत येऊन, उपाध्यायास बोलावून नौवदीची
पूजा करून, कोणास न पुसता कूच केला. दीडा प्रहराचे आंत जाटाचा यांचा
मुकाबला चौ कोसाचा राहिला यानी मुकाम जमवून, गोविंदराव बुळे याचें पथक
छविन्यास उभें करून, सुभेदार स्थळ करून भोजन करून, पलंगावर आंग टाकिले, तो
छविन्यातून साडीस्वार आला कीं, जाट येऊन पोंचला. आमची व त्याची
(४६) रुख – रोख. सोबती – शिंदे. मनातील धर्म – अन्तस्थ हेतु. जातीचे –
जमावाचे, सैन्याचे. अंगठण – मोजमाप, अदमास इतलाखी शिलेदार –
पगारी शिलेदार. जड – जमाव. प्रात – शेवट. व्यावृत्ति – चिंता. गाठाळा –
खडोवाच्या भक्ताच्या गळ्यातील रुप्याची हांसळी किंवा कडे असते त्याच गाठा
किंवा गाठाळा म्हणतात. पाठीं भेंडार – पाठीवर किंवा खाकेत. भडार म्हणजे
कळद भरलेली पिशवी. आठ अक्षरी मंत्र – “कसे करु काय करु” हा. चौषडा
अखेर होणे – तळाबरून सैन्याचे कूच व्हावाचे असे त्याबेळी तीनदा नगार वाज्ज-
वून इशार देष्यांत येष्याची पद्धति होती. तिसऱ्या म्हणजे अखेरच्या नगाच्यानतर
तळावर कोणीहि राहाता कामा नये अशी मराठी लळकराची शिस्त असे. तीन ढंके
नौवदीवर गैबी झाले – तीनदा नौवती वाजसी. मात्र नौवती किंवा ते वाजविणारे
कोणीच दिसले नाहीत ! गैबी – गुस. मुकम्बला – मुफ्फासला असावे. फ्लासला-
अन्दा. मुकाम जमविणे – लळकराच्या तळाची असळणी करणे, भूऱ रचना
ठरविणे. छविना – लळकराच्या तळापुढे धावूच्या वातमीसाठी फिरती ठेवलेली
रखवालीची टोळी. स्थळ करणे – मुकाम करणे.

योळागोळी होती. तों सुमेदारांनी नारो गणेश यांजला सांगून पाठविले कीं, फौज तेयार करून मुकाबल्यास जाणे. हुक्कूम येतांच नानांनी फौजेस ताकीद करून घोड्यावर बसून ढालेपाशी गेले. फौजही कट्टी होती. मानाजी फांकडे व भगवत-राव कदम, खंडोजी भोयठे व यशवतराव चक्षण, दोन महिने अगोदर तलब चुकउन घेऊन, शिंद्याचे जवळ चाकरीस राहिले होते. हे कूच करून पुढे आले तेव्हां तेही यांचेबोवर कूच करून आले ४०० स्वारांचे पथक. धनगर उद्यां म्हणेल, पैका खाऊन समयास . दाखविली. याकरिता विना बोलावप्पायांचून सामील झाले. शिलेदार घेऊन नाना पुढे चालले. तो छविन्यातून साडणीस्वार दुसरा आला कीं, स्वारी लवकर यावी. आमचे पाय टिकत नाहीत. तेव्हा सुमेदार उठून, शौचाहून जाऊन येऊन, हत्तीवर बसून ढालेपाशी गेले. रखमावाईसाहेब बोवर होती. त्यांनी विनोदाने भाषण केले कीं, “मी शेणगोळा करून ठेविते.” सुमेदार स्वार होऊन पुढे झाले भिवाजी रणसोड राहूरकर पागनीस हे पाच चार हजार हुजुरात तयार करून हत्तीपाशी आले. सुमेदारांनी हत्ती बसवून आपल्या भडारीतील भडार भिवाजीपत नाना याच्या कपाळी लाविला, आणि बोलले कीं, “झाल्या गोष्टीची उजळणी आज करून दाखवावी” हें उत्तर न करितां पुढे चालले. सुमेदारांच्या बोलण्यातील तात्पर्य, नारो गणेशाशी व राहूरकराशी काहीं चुरसाचुरस झाली होती. त्याप्रसरांनी भगवतराव कदम व मानाजी फांकडे यांनी सहूरकराचा पक्ष करून वर्चस्व ठेविले. असले किरकोळ किस्त्याचा बयाण फार होतो. श्रवण करणार चित्त पुरवून पुसल्यास सागावयास येतील त्या दिवसापासून उभयता सरदार व राहूरकर याचा सकेत होता कीं, जाटावे लढाईचे प्रसरणी (४६) होती – होत आहे. ढाल – सैन्यातील मुख्य झोड्याचे निशाण. कट्टी – निवडक. तलब चुकवून घेणे – पगाराची बाकी पदरात पाझून घेणे. समयास**दाखविली – ऐन वेळी दगा केला. कुचराई केली. पाय टिकत नाहीत – आमच्यांने शात्रू थोपविला जात नाही. शेणगोळा करून ठेवते – अनिष्ट निरसनार्थ एक तोडगा ! भंडारी – भडार ठेवण्याची पोतडी. उजळणी करून दाखविणे – उत्तीर्णता करून दाखविणे, बोलल्याप्रमाणे करून दाखविणे, सूड घेणे. चुरसाचुरस – चुरस, स्पर्धा, बोलाचाली. पक्ष करणे – पक्ष घरणे, बाजू घेणे. किस्त – भानगड. बयाण – विस्तार. असले किरकोळ कित्त्यांचा बयाण फार होतो. श्रवण करणार चित्त पुरवून पुसल्यास सांगावयास येतील – असल्या बारिक गोष्टी तपशीलवार सांगणे तर फार बयाण म्हणजे विस्तार होईल. परतु शोल्यानाच जिज्ञासा असल्यास त्याही सांगता येतील.

दैनंही गोषावर तुम्ही उभयतांनी असावें. मध्यवर्ती हुजरातं. हुजरातीचे निशाण उठलें म्हणजे तुम्ही बेलाशक उठावें. त्यावर उभयता सरदार गोषावर होतेच. हुजरात जाऊन मर्यां उभी राहिली. जाटाकडील तोफखान्याचा मार अनिवार पौज थिजून गेली. तेव्हां नारो गणेश यांनी सांडणीस्वारासमागमें चिठी भिवबा नानाकडे पाठविली कीं, “ दिवस चार घटका राहिला. या समर्यां व्यर्थ मार खाऊन घोडे माणूस जाया करावें, हें ठीक नाहीं. या वेळेस टाळा याचा. सकाळी पाहून घेऊ. ” तेव्हा नानानीं उत्तर केलें, जबानी सागितलें कीं, “ आम्हास फार दिवस वाचावयाचे नाहीं. आपण यजमानापाशी उमे राहून तमाशा पाहावा. ” असें सागून पाठवून सांडणीस्वारानें तोंड फिरवताच हुजरातीचे निशाण उठले. हें कदम फाकडे यांनी पाहून, हजार हजार स्वाराचे सरदार त्यानीही घोड्याच्या अनिनी उचलव्या. ते समर्या, गोलंदाज तोफ भरू लागले नाहीत, तो बासडे सही केले. तोफा मारें टाळून पायदळ कडव्यासह कापले गेले. हुजरात व कदम फांकडे याचें हत्यार लागू. झाल्यावर तमाम फौज उठली. पायदळाचें बींबूड करून स्वारात शिरलें. तों रागडे स्वार घोड्याचें वेठण कमी, यासुळे बाजूने पेंढारी व समोर फौज. जाटांची स्वार सरजाम जमू न शकता प्रायशः मारले फार गेले. काहीं जीव घेऊन पठालेही असतील. याप्रमाणे जाटाची ताराबळ करून, जाट जातीनें विवक्ष होऊन, गोपीनाथ घुले मथुरेकर महाराष्ट्र भिक्षुक उभयता घोड्याचे रथात होते. ते पेंढान्यांनी विवक्ष करून, खास जाट हा हें त्यास न समजल्यासुळे (४६) गोपा - बाजू ? टोंक ? उठणे - हळा करून जाणे. फौज थिजून गेली - फौज म्हणजे घोडदळ. तोफाच्या मारासुळे घोडदळास पुढे घुसणे अशक्य क्षालें. टाळा देणे - आग काढून घेणे, पकून जाणे. जबानी - तोंडानै, लेखी नव्हे. नारो गणेशाने भिवबा नानाकडे लेखी चिठ्ठी पाठविली होती परतु त्याने लेखी उत्तर न देतां जबानीनेच कळविलें. तमाशा - पराक्रम. हुजरातीचे निशाण उठले - हुजरात पथकानै चालून घेतलें. अनीन उचलणे - घोड्यांनी दवडावे म्हणून त्याना लगामाचा हशारा करणे. तों बासडे सही केले - गोलदाजाना तोफा भरू देण्याचा अवकाश न देतां त्यास शिलेदारानी आपल्या भाल्यांनी ठार केले. बासडा - भाला. सही करणे - जिंकणे, काबीज करणे. कडव्यासह - कडव्यासारखे. बींबूड - निकाल, नष्टाश, सपूर्ण कत्तल. रांगडे स्वार घोड्याचे वेठण कमी - रागडे स्वारांजवळ घोड्यावर बसण्याचे कौशल्य किंवा कसब मराडे शिलेदारासारखे नव्हते. वेठण - कसब, कौशल्य. घोड्यावरील मांड. जाटांची स्वार - मूळ पाठ ‘ जाटाचा ’ असा असला पाहिजे.

शेंडी उडत डिगेत शिरले. लढाई फते ज्ञाली. ४ पलटणे समरूची ते लढाईचे अबलपासून तुदून किल्या बांधून होती. त्यावर कोणी जाटाचा माणूस गेलाही नाही. पेंदारी याचे स्वार गेले आले, त्याजवर गोळा टाकून जवळ फिरकूं न दिले. किल्या बांधून शाबुतीने आपले ठिकाणास गेले. बाकी सरंजाम तरवितर करून, चारी प्रहर रात्र बेटांत उभे राहून सूर्योदयी मुक्कामास आले. लढाई लागली हें वर्तमान विसाजीपंत व शिंदे यांस कळताच, येऊन सामील ज्ञाले. होळकराची फौज मरी-मान्यांत. शिंद्यानीं लूट मनस्वी केली. श्रीमंताकर्डिल विसाजीपंताचे फौजेपैकीं जंबु-न्याचा मार काही उपयोगी पडला. एवंच दोन्ही फौजेनीं लूट केली. लढाई होळकरानीं मारली. दुसरे दिवशीं सुमेदार तुकोजी होळकर यांनी शिंदे, विसाजीपंत व आपले फौजेंत रुख्यात न ठेविता, तिन्ही लष्करची लूट जबरदस्तीने एकत्र करून बरहुकूम हिस्सा वाढून दिली.

(४७) इकडे देशी माधवरावासाहेब याजला राजयक्ष्म्याचा उपद्रव होऊन त्याचा काल ज्ञाला. हें वर्तमान समजताच, फौज माधवारा फिरोन, जाटापासून चार हजार रुपये घेऊन पूर्वस्नेह कायम करून सुमेदार इंदुरास आले. शिंदे उज्जयनीस, विसाजी कृष्ण देशी गेले. शिंदे-होळकर यांनी फौजेची समजावीस करण्यास आरंभ केला. राडा बहुत पडला गंगाधर तात्याची हतोटी थोडक्यात माणसाची समजूत ठेऊन माणूस हमराहा ठेवावे. हें करणे नारो गणेश याजपाशी कमी. याकारितां राडा पडोन राणोजी शिंदे चौंडीकर, बाईसाहेबाचे भाचे, पाचवें स्वाराचें पथक शूरत्वाने व

(४६) शेंडी उडत डिगेत शिरले - निशाण पुढे धावत असता त्याच्या काठीची पताका मार्गे फडकत राहते. जाट व गोपीनाथ घुले हे जीव घेऊन पक्कून जात असता त्याच्या शेंडथा बाज्यावर मार्गे उडलेल्या दिसत होत्या. ते - तीं, तीं चार पलटणे. अबलपासून - प्रारभापासून. तुदून - अलग अशी. किल्या बांधणे - आवळून शिस्तीने गोल बांधून उभे राहणे. फरकूं देणे - फिरकूं देणे. फरकूं न दिले - फिरकूं दिले नाही. शाबुतीने - शाबूत राहून, तुकसानी होऊ न देता. तर-वितर - तारवितार, तरवितर करून - उध्वस्त करून किंवा दाणादाण करून. मरीमान्यांत - जीवावरच्या सकटात. भावार्थ होळकरांच्या फौजेने एकटीने जीव घोक्यात घालून लढाई केली. शिंद्यांच्या फौजेने लढाईनतर लूट तेवढी केली. जंबुरा - उटावरील तोफ. रुख्यात - भीडमाड, सकोच. बरहुकूमहिस्सा - छरलेल्या हिंशाप्रमाणे, हिंशावरहुकूम.

(४७) राजयक्ष्मा - क्षय. राडा - भानगढ, तटा, बळेडा, नास. हम-राहा - घुरुष, स्लेह्कित.

काहीं मातुश्रीसाहेबाचे हिमायतीनें, नारोपंत नानाची अपेष्ट फार करून तोंडाचा मागि-
तला रूपया घेऊन, सुभेदारास रामराम करून, बाईसाहेब इंदुरास समजाविशीचे
बंदोबस्ताकरितां आली होती, त्याजलाही रामराम करावयास गेले. तों बाईसाहेबांनी
सांगून पाठविले कीं, “असा मळईखोर आहेस, तर मला तोंड दाखवू नको.”
तेव्हा राणूजी शिंदे यांनी विनती सागून पाठविली कीं, “धनगराचेच घरावर
ईश्वर सुवर्णाचा पाऊस पाडतो, आणि इतर सरदार मेले असें नाहीं. तुझे आशी-
वर्देकरून चाकरी मिळवितों कीं, तें पहावे. ध्यानास येईल.” असें बोलून,
जबाब देऊन, नागपूर प्रात वन्हाड भोंसल्याचे घरी चाकरीस राहिले. सदतीस
वर्षे चाकरी केली. इकडे कोणाचें तोंड पाहिले नाहीं. पाच चार वर्षांनी काळ
होईल तेव्हा बाईसाहेबांनी पत्रे पाठऊन बोलावून आणिले. निंबहेडा महालपैकीं
निमे जागा राणीपुरा जहागीर देऊन जहागीरदार केले.

(४८) इकडे माधवरावसाहेबाचा काळ झाल्यावर नारायणराव गादीवर बसले.
दादासाहेब कैदेत होते सखारामबापू व मोरोबा फडणीस, थोडेबहुत आनंदीबाई
याचा विचार एक होऊन, नारायणराव यांचा आठवे महिन्यात प्राण घेतला. हें
वर्तमान समजताच शिंदे, होळकर काहीं फौज पागा सरजाम घेऊन पुण्यास दाखल
जाले. दादासाहेब यांनी कर्मीतर करून साताऱ्यास जाऊन राजाचीं वस्त्रे घेतलीं.
तो नारायणरावसाहेब याचे कुटुंब पुगदरास, दो महिन्याचा गर्भ असें कारभाऱ्यास
समजल्यावर, अग्रेसर बाळाजीपत नाना फडणीस, बराय मसलत बाह्यात्कारे
सखारामबापू, मोरोबादादा यास घेऊन मसलत केली कीं, साहेबास पुण्याला येऊ
न देता विनती करावी कीं, राजाचे शिरपाव झाले, ते पक्कीं जेजुरी, पढरी देव-
दर्शन करून मग यावे. त्यांचेही मनास येऊन पुण्याकडे न येता जेजुरीस गेले.
फौजेत मुखत्यार त्रिवकरावमामा पेठे व लिहिण्याचें कामावर हरिपंततात्या. फौजेत
(४७) हिमायत - वशिला, पुष्टीबळ, पाठिबा. तोंडाचा मागितला रूपया
घेऊन - तोंडाला येईल तो आकडा सागून आणि तेवढा जबरदस्तीनै घेऊन.
मळईखोर - दगेखोर. मळई - मलई, दगा. धनगर - होळकर. मिळ-
वितो कीं - मिळवितो कीं नाहीं तें. काळ होईल - काळ होईल असें वाटले
सेव्हा, मरणकाळ जबळ आला असें वाढू लागले तेव्हा.

(४८) कर्मीतर - कियाकर्मीतर. राजाचीं वस्त्रे घेतलीं - राजाकहून,
छत्रपतीकडून पेशवेपदाचीं वस्त्रे घेतलीं. बराय मसलत - मसलतीसाठीं, मस-
लतीकरता, साहेबास - रघुनाथराव पेशवे यास. शिरपाव - शिरोभूषण,
पेशवाईचा दरक दिल्याबदल. राजाचे - छत्रपतीचे.

हुक्कम उभयतांचा. जातीचा सरंजाम सोहवांचा हजार बारारो. जेजुरीहून पंढरीस आले. पंढरीस आल्यावर दादासाहेबास फितूर समजला. मग आपल्या सरंजामानिशी सावध राहूं लागले. एके दिवशी देवदर्शनस मामा व दादासाहेब बरोबर गेले. तेथें मार्गात हुक्कमें चुरसाचुरस होऊन तरवार चालविली. त्रिबकरावमामा क्षामास आले. साहेब आपले सरजामानिशी वेगळे पडून, सरकार फौजेत हरिपंत-तात्यांनी बंदोबस्त करून, पुणे मुक्कामीं नानास पत्रे लिहिली कीं, “ येथें आपसांत तरवार चालून त्रिबकरावमामा कामास आले. श्रीमंत आपल्या सरंजामानिशी वेगळे राहिले. आम्ही सरकारी फौजेचा बंदोबस्त करून मुकाबला करून आहोत. खर्चाची मदत लवकर करावी. ” ऐसीं पत्रे रवाना केलीं. जो जो ही मसलत उघडी होत चालली, तो तो बापू, मोरोबा फडणीस हे मनसव्यातून गाठीत चालले. हरिपंततात्याचे पत्र आल्यावर बापूस चिठी नानांनी लिहिली कीं, पंढरपुरी प्रसंग असा गुजरला. पुढे कैसे करावे ? तो अभिप्राय प्राय. घ्यानास आणून उत्तर सागून पाठविले फौजेचा बंदोबस्त हरिपंततात्यानी केला आहे. खर्चाची मदत तुम्ही करावी. हें श्रवण करून नाना प्रसन्न झाले कीं, भूतभविष्यवेते हीं माणसें खरीं. मग हरिपंततात्याचे खर्चाची मदत केली. यावर हरिपंततात्या दादाचे मार्गे लागले. दादासाहेबाचा विचार महेश्वरास जाऊन होळकरास आपलेंसे करावे. अशा बेताने कसरावदेवर आले तों बाईसाहेबांनी कृष्णाजी मुरार याजबरोबर फौज देऊन दादासाहेबाचे मुकाबल्यास पाठविले. “ या प्रसर्गी आपले येणे अप्रशस्त. आपण धनी. आपल्यास प्रतिकूल कोण आहे ? पण प्राप्त प्रसंगाची हवा पाहिली असता, आम्ही मारले जाऊ यास्तव आपणास नर्मदा उतरणेस सल्ला नाहीं. ” तेव्हा अलीमोहनचे राज्यातून महीचे सुमारे गेले

(४९) इकडे शिंदे, होळकर पुणे मुक्कामीं आल्यावर येथें फळी होतीच. शिंदे व नाना फडणीस यांचा मेळ पडून, होळकर, सखारामबापू व मोरोबादादा यांचा मेळ पहिल्यापासून होताच. तशात तोतया भाऊसाहेब उभा राहून, डोंगर-
(४८) हुक्कमें - हुक्कम देष्याचा अधिकार कोणाचा या मुद्यावरून. चुरसाचुरस - बोलाचाली. मुकाबला करून आहोत - दादासाहेबांच्या फौजेवर नजर ठेऊन आहो. मसलत उघडी होत चालली - बारभाईच्या मसलतीची परिस्कृटता होऊ लागली. मनसव्यांतून गाठीत चालले - मसलतींतून अग काढून घेऊ लागले. बाईसाहेबांनी - अहिस्याबाईनै. हवा - रागरग. आपणास नर्मदा उतरणें सल्ला नाहीं - आपण नर्मदा उतरणे योग्य होणार नाहीं.

(४९) फळी - पक्ष, पक्षभेद, आपसांतील फूठ.

कठाडीचे किल्टे दरोबस्त घेऊन सिंहगडास येऊं लाग़ा. तेहां शिंदे होळकर यांस आज्ञा झाली कीं, तुम्हीं यासी धरून आणावे, हुक्म होतांच शिंदे कूच करून गेले. होळकरास जाण्यास अनुषगावरोधेकरून अवकाश लागला, तित-क्यांत शिंद्यांनी धरून आणिला. त्याचें पारपत्य केले. किल्टे, जागा घेतल्या होत्या, त्या खालीं करून घेतल्या. रामचंद्र नाईक परांजपे तोतया याचा पक्ष धरून खेरे असें म्हणत होते, ते सरकारचेर झाले. यामुळे ते आपले ठिकाणी साशंकित यास्तव सरकारभास, मातबर माणूस याचा आब घेतला असतां सरकार उपयोग (नाहीं) व लौकिक तादृश. दौलतींतील माणूस मात्र जाया होईल, असें जागून पुरंदरास कोणास पाठऊन त्याची दिलजर्माई करून किल्याखालीं आणून पूर्ववत् व्यवसाय करून असावे असें केले. शिंदे व नाना फडणिसाचा पेक्या एक. यांनी मसलत करून बापू व मोरोबा व नारो गणेश, होळकराचे कारभारी, तिघांस जरब द्यावी असा व्यूह सिद्ध केला हें वर्तमान इकडे समजत्यावर मोरोबा फडणीस, नारो गणेश उभयताची मसलत होऊन बापूस इतल्हा केला. बापूनीं या मनस-व्यास दूषणे लाविलीं कीं, “ श्रीमताचे राज्यात फळी बांधून, धनी माथ्यावर नसतां अपस्वार्थकरितां बखेडा करावा ही नेकसल्हा नाहीं. असेंच करणे असतें तर कपेश वर्खाचा आरसा होता. यात यावे तर दिल्हीपावतर पुणेपावतर वंश केला असता. परतु हे कृत्य करून हरामखोरीन्या मरातव्यास येऊन आपले इहपत्र (४९) अनुषगावरोधेकरून – अनुषग–सोबत. होळकराच्या परिवारांतील लोकांनी त्यास अवरोध म्ह. अडथळा आणला यामुळे. भावार्थ सैनिकांनी पगाराकरता दगा केल्यामुळे. खेरे असे म्हणत होते – तोतया हा खेरे भाऊसाहेबच होत, असे रामचंद्र नाईक पराजपे म्हणत होता. सरकारचोर – सरकारचे चोर, सरकारचे गुहेगार. आब घेणे – अब्रू घेणे. लौकिक तादृश – तूती लौकिक मात्र होईल. दौलतींतील माणूस – घरदाज, सरकार कामास उपयोगी पडण्यासारखा मातव्यर वजनदार माणूस. पेट्या एक – एक पेट्या, गट्टी. इतल्हा करणे – विचारणे, पुस्तणे. या मनसव्यास दूषणे लाविली – हा मनसवा म्हणजे मसलत योग्य नाहीं असा दोष दिला. अपस्वार्थकरितां – स्वतःच्या स्वार्थकरितां. कंपेश वर्खाचा आरसा होता – वर्ख म्हणजे सोनें किंवा इतर धातूचा अस्यंत पातल पापुद्वा. सोनेरी किंवा घेपेरी मुलाम्याचाहि कागद करतात. तो अर्थातच खरा सोन्याशयाचा नसतो तो अत्यत चकचकीत असतो व त्यांत प्रतिबिंबहि दिसते. तथापि काचेवर लावलेल्या पान्याच्या आरशात जसें स्वरूप स्थिर व स्पष्ट दिसते तजें त्यांत दिसू शकत नाहीं. म्हणून खन्या आरशाची त्याला योग्यता नाहीं. येथें अससल घ

कों बुढवावें ? सांप्रत आपस्यास कैद करून प्राण घेतील. यांत आपली किया राहून परत्र साधन घडेल. वांचणे किती दियस ? कोणीही अग्रेसर होऊन श्रीमंताचे दौलतीची पैरवी वांधावी ही नेकसल्ला. ” असा भावी इतल्हा करून योजिला घाट माझून टाकिला. पुढे मोरेबा फडणीस याला कैद करून नगरचे किळृथावर पाठविले. सखारामबापू यांजला कैद करून कोंकणकठाडीचे किळृथावर ठेविले. जाते-समयी आक्षेप घेतला कीं, नानांशी आम्ही दोन गोष्टी बोलूं, मग जाऊं. तेव्हां नानास गाठ घालणे प्राप्त आले. गाठ घालून बोलणे ज्ञालें कीं, “ तुम्हीं हें कृत्य केले फार चागलें. उगाच प्राकृत संसार करण्यात चार हुक्म असल्यास पुरी पडत नाहीं. तेव्हां ही तर दौलत. त्यांत धनी नाहीं. चार हुक्म म्हणजे दौलतीचा नाश आहे. परंतु या दौलतीचे रफीक पूर्वींपासून होळकराचे घर साप्रत तुम्हीं सिंदीबन वाढविले आहे. यापासूनच तुम्हास अपाय होईल. हें खचित मनांत वागवून फार जपावे. बाकी तुम्हीं विचक्षण, रजाचा गज करून दौलत नमुदास आणाल, हा मज भरवंसा. सागित्र्या गोष्टीस फार जपावे.” इतके सांगून पालखींत बसून किळृथावर गेले. पुढे नारो गणेश यासी कैद करून पुरंदरावर ठेविले, आणि होळकराची दिवाणगिरी दादाजी गगाधर यास सागित्री. या गोष्टीस समत काहीं वार्दीसाहेबांचेंही खरें. परंतु तुकोजी होळकर सुमेदार याचा व दादाजी गंगाधर याचा मेळ न पडता सुमेदारांनी दुखणे काढले कर्चेरी ज्ञालीच नाहीं. इकडे नारो गणेश यांनी शिंद्याचें साधन करून लाख रुपये देऊन सुटका केली. नानास (४९) नक्ल या अर्थी आरसा व वर्खे हे शब्द वापरले आहेत. सखारामबापूचे म्हणणे असें कीं राधेबा हा पेशवार्ईचा खरा धनी नाहीं. त्याची बाजू उचलणे म्हणजे वर्खाला आरशाची प्रतिष्ठा देणे होईल. कंपेष – या शब्दाचा अर्थ येथे सहज, विनासायास असा आहे. नेकसल्ला – योग्य विचार. मरातब – मान, पदवी. दौलतीची पैरवी वांधावी – दौलत सांवरावी. असाभावी – अशा भावी. आक्षेप घेतला – आप्रह धरला. प्राकृत संसार – छोटासा सवार. भावार्थ छोट्याश्या सवारांतहि एकमुखी सत्ता असली तरच तो सुरक्षीत चालतो.¹ चार हुक्म देणारे असून कसें भागेल ? मग ही तर पेशव्यांची दौलत म्हणजे सान्या हिंदुस्थानचा सवार. तेव्हां तेथे चार जण हुक्म करणारे अग्रेसर असतील तर दौलत बुडावयास बेळ लागणार नाहीं. रफीक – स्नेही. सिंदीबन – बापूनीं केलेली ही कोटी. शिंद्याचे म्हणजे ताडीचे शाढ निषिद्ध आहे. दिन्दे हे शिंद्याच्या शाढासारखेच निषिद्ध व त्याज्य होत. पण तुम्ही तर शिंदे घराण्यावर भलताच लोभ दाखवीत आहात. असा बापूनीं नानास इशार दिला आहे. नमुदास आणणे – सुस्थिर करणे.

समजाविलें कीं, तुकोजी होळकर याचे मनोधारण तोङ्न आपला अर्थ तो काय ? नारो गणेश कंपेष करतील याचा जिमा आमचा. ऐसी खात्री करून, नारो गणेश याजला सोडवून आणून पुनः दिवाणगिरीची वस्त्रे दिली. दादाजीचा कारभार सहा महिने राहिला. सहा महिने सुभेदार यांनी कंचेरी व समश्रू सोङ्न पलंग धरला होता. नारो गणेश कंचेरीत आल्यावर समश्रू व स्नान करून शिरे दरबार झाला. त्या समयी शिंदे यांनी १५ लाख रुपये नजर कबूल करून विनंति करून घेतली. तेव्हा कोणीं कोणीं सुभेदारासही सूचना केली आपणही विनंति करून द्यावी. त्यांनी उत्तर केले कीं, “ रुपये द्या, विनंति करून ध्या. यात विशेष तें काय आहे ? आम्हास श्रीमत धनी आणि ब्राह्मण यांचा आशीर्वादच चागला. ” विनंतीची खटपट केली नाहीं.

(५०) इकडे हरिपततात्यास मसलत तोलेना. सबव शिंदे, होळकर याजला मदतीस पाठविलें. शिंदे व नाना फडणीस याचा भीतरपेठा मेळ काहीं कारणांग-भूत शिंदाचे जाप्यास दिनावधी लागली. होळकर दरकूच पोंहच्चून कोंडाईबारी गुजराथचा काकड तेथे हरिपततात्या, होळकर मिळेन दादासाहेबांशी लढाई मातवर झाली मानाजी फाकडे वगैरे पांच चार सरदार जखमी पाडाव करून होळकरांनी आणिले. तसाच पाठलाग केला. दादासाहेब भडोचेस दाखल झाले. तेथें काहीं उपद्रव करावा, (तर) इंग्रजाशीं वैर करून आज शहास गुंतून (पडावें पण तसें) पडावयाचें कारण नाहीं. ऐसी मसलत हरिपततात्यांनी करून माघारी फिरले. सुभेदार इदुरास गंले. हरिपततात्या, फौज खानदेशात पुणे मार्गाकडे रवाना करून, सडे, अहिल्याबाई पुण्यवान् व कारस्थानी दोन्हीं अर्गे एक-सारखीं, तेव्हा दर्शन घेऊन जावे या भावीं, महेश्वरास आले. बाईसाहेबाची भेट झाली. शिंदाचार आदरस्तकार बहुत उत्तम झाला. तात्याचे मनात बाईसाहेबासारखें मनुष्य, याचें आपले काही प्रामाण्य असावें असें मनात येऊन, कृष्णाजी मुरार याशीं बोलप्याचा व्यूह काढला. त्यांनी स्पष्ट उत्तर दिले कीं, “ अशा गोष्टी बाई-ताहेबाशीं आम्हीं कोणीही बोलाव्या, इतके कोणाचेही पुण्य नाही. येथें त्यांचे (४९) कंपेष - कमीअधिक. येथे अर्थ आवाडाव किंवा घालमेल. शिरेदरबार - खुला दरबार, भरदरबार. विनंती करून घेणे - नजरेचा पैका भरून पेशव्याची समतिर्दशक पत्रे आणविणे.

(५०) तोलेना - सभाळवेना. भीतरपेठा - अतस्थ, गुप्तपणे. मेळ - दोस्ती, एकमत. तसाच - त्याचवेळी, वेळ न गमावता. सुभेदार - तुकोजी होळकर. प्रामाण्य - सख्य, शपथ, करार.

मुख्यावाटे आज्ञा होईल तितका व्यवहार करून आहों. अगोदर पुत्रशोक. त्यांत राज्य दुसऱ्याचे स्वाधीन केले. त्यात मनस्ती किलाफ. मातुश्रीच्या स्वभावांत पीछ. सूर्योदयापासून पुनः सूर्योदयापर्यंत सदाचरणाच्या घटका नेमलेल्या. त्यांत अवकाश करून हाफ मारली असता जाऊन प्रभ करतील, तितकी विनंति करावी. अधिक बोलले असतां मर्जी कोणे कलास जाईल ही भीती. उदास म्हणोन गवताची पेंडी अथवा पावशेर तेल आज्ञेशिवाय कोणास प्राप्त होईल, इतकी मुखत्यारी कोणाकडे नाही. हा विषय आपण समक्ष बोलले असता, रुकार अथवा अन्य विचार उत्तरात काय निधन होईल तो खरा.” हें त्याचे गळी उत्तरून, तिसरे दिवशी रात्री फराळास बोलाविले होते. पाचरे खाशाचा बेत त्याचा समारम्भ उत्तम प्रकारचा सिद्ध होऊन, हरिपंततात्या मठळीसह आले. मठळी कचेरीत बसवून जातीने आंगरखा पागोटे काढून बाईसाहेबाचे स्नानसघ्येचे बगल्यात आले तों मातुश्री-साहेबांची स्नानसघ्या सपून देववरातून बाहेर आली. तात्यास पाहिल्यावर गालीचा मखमली बसावयास टाकून, हरिपंततात्यांनी दादाजीस हांक मारली. त्यास बोल-प्याचा ओघ दादाजीकडून अगोदर समजलाच होता दादाजी आल्यावर बंदी करून, तात्यांनी बोलण्याचा व्यूह काढला. तेव्हा मातुश्रीसाहेबांनी उत्तर केले कीं, “ आपले बोलणे मुत्सदी काव्याचें. आमचा विषय पाहता गैरसमजुतीबद्दल आमच्या उपमा अन्यत्रास देतात. ते आम्ही प्रत्यक्ष, त्यात वायका माणसे. आमची समजूत ती काय ? आम्हास जें बोलणे तें उघडें बोलावें. त्याचें उत्तर करूं.” तेव्हा तात्यांनी काहीं स्पष्टही बोलून दाखविले. त्याचें उत्तर “ तात्या, ईश्वरहङ्गेकडून (५०) राज्य दुसऱ्याचे स्वाधीन केले – तुकोजीकडे तिने सरदारीचा सर्व अधिकार सौंपविला होता त्यास अनुलक्षून. किलाफ – भानगडी, तटे सदाचरणाच्या – जप, देवपूजा, कथापुराण, ब्रतवैकल्य इत्यादिकाच्या. अवकाश करून – सवड काढून. विनंति करणे – नम्रतेने उत्तर देणे. किंवा जवाब देणे. उदास म्हणोन – अहिल्या बाईसाहेब लैकिंक व्यवहारास उदास आहेत म्हणजे तिकडे लक्ष देत नाहीत म्हणावे तर त्यांच्या हुक्माशिवाय गवताची पेंडीहि कोणास देतां येणार नाही ! हा विषय – बारभाईशी करून ध्वाव गाच्या दोस्तीसवधीच्या प्रामाण्याचा म्हणजे शपथ किंवेचा विषय. बद्री करून – रात्रा बद करून, जवळचे लोक बाहेर काढून देऊन. आपले बोलणे मुत्सदी काव्याचें – आपण जो विचार सांगितला तो अनुभविक, राजकारणी मुत्सदांनीच विवरण्याचा आहे. मी मूर्ख, अज्ञान. माझी उपमा लोकांना देतात. ती मी, या विषयांत काय निर्णय देऊ ? फिरून त्यांत मी बाईमाणूस पडले. बावकांना तें ज्ञान किती ?

मजवर सर्वोपरी गहजब. अशांत म्यां दौलत दुसऱ्याचे स्वाधीन करून राहिले. आयुष्य तें परत्रेचे विचारात काढावे, अशा भावी नमदातीरीं क्षेत्र पाहून दिवस लोटते. तथापि आमचा हा विचार कैलासवासी मल्हारजी होळकर यांने श्रीमताचे गादीशीं केला. त्यांत अवघे आम्ही बांधलों आहों. जागजागां असें विचार घडू लागले असतां, आमेचे बुद्धीनें बेल म्हणजे भाजीपाला त्यांचे साधन असें आहे ! आपण श्रीमतांचे दौलतीचे खैरख्वाह आहां. आपण वेगळे बोलणे बोलतां हेच अप्रशस्त.” अशा भावीं सडेतोड उत्तरे केली. यात हरिपंततात्यांचे मनांत वैषम्य तर आलेच, परतु तात्यांची साधकता विशेष, यामुळे तो बोलण्याचा सबध सोडून अन्यत्र गोषी बोलण्यात, पोटांत कळ निघाली म्हणोन पाव घटका तेथेच निद्रा करून बोलले कीं, “उपद्रव विशेष होत चालला. आज्ञा होईल तरी मी डेऊस जाईन.” “बहुत उतम आहे” असे बोढून त्यांस विदा केले. ते मडळीसह गोटांत गेले पाचशें पात्राचा समारभ. पात्रे वाढून सिद्रता झाली होती. मडळी गेल्यावर आपले पदरची मडळी मुत्सदी, भिक्षुक, पांगे वगैरे बोलावून फराळास घातले. त्यांजकेही दहीपेहे, लोणचीं, पापड, वडे ऐशा बहग्या भरून शागिर्दी-हातीं पाठवून दिस्या. त्याजवर तिसरे दिवशी कृष्णाजी मुरार यांसी समाचारास पाठविले. ते जाऊन बोलणी झाली. कृष्णाजी मुरार यांनी विनति केली कीं, “ये विषयींचे मनोधर्म सुचविलेच होते. मालरावबाबा कैलासवासी झाल्यापासून

(५०) परत्रेचे विचारात आयुष्य काढणे – मृत्युनतर परलोकात चागली जागा मिळावी अशा देत्नै, राहिलेल्या आयुष्यांत पुण्यकृत्ये आचरीत असावीं इतकेच आतां करत्वं राहिले. हा विचार – पेशवाडीं एकनिष्ठ राहण्याचा. जागजागा असे विचार इत्यादी – आम्ही म्हणजे होळकराचे घराणे, पेशवाडीं म्हणजे धन्याशीं एकनिष्ठेतेन बाधलेले असता तुम्ही आम्हास एकनिष्ठेविषयीं आणप्रमाण करावयास सांगता आश्रव्य वाटते. मनाची एकनिष्ठता ती खरी. नाही तर शिवावरील बेल उचलून देण्याचे नाटक केले तरी तें खरे नव्हे बेल म्हणजे काय ? शाडाचा पाला ! साधन – सोडवणूक, गुता उकलण्याची रीत किवा मार्ग किंवा उपाय. खैरख्वाह – हिताचितक. पोटांत कळ निघाली म्हूळून – हरिपत तात्वाना पोटशूलाची कायमची व्यथा होती. यावेळी विषय बदलण्यास ती त्यांना उपयोगी पडली ! साधकता – समेदून घेण्याची हातोटी. बित्ता करणे – निरोप देणे. त्यांज-कडेसाहि – हरिपताकडेहि. बहंगी – पिशवी, करडी. स्वभाव कोणाचेही हातीं नाहीं – कोणाचेच ऐकत नाहीत.

स्वभाव कोणाचेही हाती नाहीं. पुण्यवान् धैर्यवान् यामुळे दिवस भ्रमाने निघतात-
त्यांत आपले येणे या ठिकाणी कशास ? तो योग ज्ञाला असतीं त्यांत मज ओळ-
खीचे कारण काय ? आपलेसारखे मिडास व दुसऱ्याचे मनोधारण हें श्रीमंताचे
रज्यांत धुंडाळल्याने मिळावयाचे नाहींत. ते पक्षीं रंगान्या मोटा बाघून कूच करावे
हे नेकसल्ला.” तेव्हा तात्यानीं उत्तर केले, “ आपण बोलता तसेच घडेल.”
दादाजी प्रकृति पुस्तुन आले. दुसरे दिवशी हरिपंततात्या वाढथात आले एकांतीं
बाईसाहेबांशीं किंत्येक प्रकारचीं बोलणीं होउन बिदा मागितली. वर्षीं, अलंकार
देऊन बिदा केले. ते पुण्यास आले महादजी शिंदे गुजरायेत न जाता मार्गे राहिले
होते, ते मागून उज्जनीस आले. तुकोजी होळकर गुजारथची स्वारी करून खान-
देशात होते. त्याजकडे महेश्वराकडे जाणे वाकडे. कारण सहा महिने दिवाणगिरी
दादाजी गगाधर याणी केली. ते बाईसाहेबाचे इतल्याने जावे. पुन. नारो गणेश
याची मुक्तता व कारभार सुख ज्ञाला. याचा इतल्या सगळा मातुश्री बाईसाहेबास
नाहीं. यामुळे बाईसाहेबाचे अत. सरणीं संशयाचे पर्वत. तेव्हा महेश्वरीं जाऊन
सफाई होणे इतके पुण्य कोणाचेही नाहीं. तथापि शमरुडाचे घाटे परभारे इंदुरास
आले. मग महादजी शिंदे यांस इंदुरास बोलावून त्याशीं बोलणे केले कीं, “ तुम्ही
आमचे बंधू, ते पक्षीं मातुश्रीसाहेबाकडे जाऊन, आपसातील सफाई करावी.”
तेव्हां पाठीलबाबांनी उत्तर केले कीं, “ श्रीमत, मोंगल, भोंसले, या प्रकरणीं
अधिकउणे जाब असल्यास त्यातील व्यवस्था आपले मनोगतानुरूप घडून येईल.
पण बाईसाहेबापाशीं जाऊन यश यावे असे मनोत्साहास वाटत नाहीं. परतु घरचे
काम, ते पक्षीं जातों. घडेल तें खरें ” असे बोलोन एक पालखी व चौधे खिज-
मतगार व दोन घोडे कोतवाल इतक्यानिशीं महेश्वरास आले. बाईसाहेबास सम-
जताच मुकुदराव हरी दिवाण यास सामेरे पाठवून बहुत समारंभाने किलुद्यावर
(५०) पुण्यवान्, धैर्यवान् यामुळे दिवस भ्रमाने निघतात – अहिस्याबाई
पुण्यवान् आहे, धैर्यवान् आहे वामुळेच केवळ तिच्या दबदब्यामुळे होळकराच्या
दौलतीकडे कोणी पापदृष्टीने पाहू शकत नाहीं. भ्रमाने – जोरावर. रगाच्या
मोटा बांधणे – स्लेहाचा किंवा ऐक्याचा वरकरणी देखावा राखणे बिदा मागणे –
जाण्यासाठीं परवानगी मागणे. त्याजकडे महेश्वराकडे जाणे बाकडे –
अहिस्याबाईचे व तुकोजी होळकराचे पूर्ण वैमनस्य असल्यामुळे त्याला आपण होऊन
महेश्वरास अहिस्याबाईकडे जाणे प्रशस्त वाटत नव्हते. इतल्या – दखल, माहित-
गारी, समति, अनुशा. सगळा – विलकूल. पुण्य – सुदैव, भाग्य कोतवाल –
स्वारीच्या घोळ्यालेरीज जादा वरोवर बालगलेले.

आणोन वाडथंतच राहावयाची सोय केली. दुसरे दिवसापासून संपूर्ण कारभार, यांवै, देणै, मुद्धा सोपला. जामदारखानेवात्यास लाख रुपये पावेतों परवानगी कीं, पाटिल-बाबांनीं लाख रुपये कोणास देवविळे असतां यांवै. आमचे परवानगीचा आक्षेप घेऊं नये. असा बंदोबस्त करून, त्रिकाल भोजन मुतपाकंत, त्यात दोन प्रहरां पंतीस, प्रातःकाळ सायंकाळ मावशीबाईस आणून नाना प्रकारचीं खाणीं त्यांनी व ब्राह्मणाचे पदार्थ करवून आपण जवळ बसून भोजनास घालावै. हा क्रम तीन महिने एकरूप चालला. पाटिलबाबा बहुत प्रसन्न करून, अशा मावलीचे पोटीं जन्म ध्यावा अशा भावी बोलण्यात, परतु ज्या कामाकरिता आले त्या बोलण्याचा प्रारंभ केला असता पाटिलबाबाची रुख्यात काहीं एक न ठेविता, कायम करून समेटाचे पर्यवसानास येऊ दिले नाहीं. शेवटीं पाटिलबाबाही दिक होउन बोलले कीं, “ बाईसाहेब आपण इतकी अगवणाचीं बोलणीं बोलतां परंतु आम्हीं पुरुष आहोत. आपले ढगावर आलों असता आपण काय कराल ? ” याचे उत्तर, “ जसें तुम्हीं आपल्या बाया सुपारीच्या खांडासारख्या तोंडात टाकून गिळून गेला, तोच बोध तुकोजी होळकरास करून उभयता फौजबदीनें पेण्याचें करावै. इदुरी-हून तुमचें कूच, त्याच दिवशीं हत्तीचे पायात अडीं घालून तुमची खात्री करीन, तरच मल्हारजी होळकराची सून तुमचे मनात गुवार होता तो तुम्हीं बाहेर (१०) यावे देणे – कुलमुखत्यारी. ‘ यावे ’ असा शेरा दिवाणाने लिहावयाचा व ‘ देणे ’ असा शेरा मालकानें लिहावयाचा, असे हे दोन्ही अधिकार महादजीकडे झुपूत केले. परवानगी – तोंडी आज्ञा किंवा हुक्म. एकरूप – एकसारखा, कमीअधिक न होता. खाणीं त्याची – मासादिक पदार्थ. अहिल्याबाईकडे ते सर्व वर्ज होते दिक्क – खिल रुख्यात – भीडभाड. अंगवणाची – ईर्षेची, जोन्याची. आपले ढगावर आलों असता – आपल्याप्रमाणेच आम्हीही जोरा घरला तर, तुम्हीं आपल्या बाया सुपारीच्या खांडासारख्या इत्यादि – हा महादजीला योमणा आहे. दत्ताजी व जयाप्ता यांच्या वायकाचें आणि महादजी शिंद्याचें सरदारीकरिता पूर्वी भाडण लागले होतें. व त्यात शेवटीं पेशव्यांना पदावै लागले. त्या प्रसगास अनुलक्ष्ण अहिल्याबाई महादजी शिंद्यास म्हणते कीं, तुम्ही आपल्या घरच्या खन्या अधिकारी बायांचा निकाल लावलात तोच सह्या तुकोजीस द्या व दोधे एक होउन माशा निकाल लावा म्हणजे शाळे ! अडी – मोडी वाचनाची चूक. ‘ अदू ’ असें पाहिजे, अदू म्हणजे लढाईचे वेळीं हत्ती जाग्यावरून फक्कुं नवे म्हणून त्याच्या पायांत जो साखळदड घालतात तो. गुवार – मनांतील गुस दुष्ट हेतु, कपट.

काढला. या गोष्टीस तुकाल तर तुम्हांस मार्तंडाची शपथ. ” मग पाठिलबाबांनी हंस-ल्यावर गोष्ट नेऊन मातुश्रीचे शांतवन केले. तार ध्यानास आणिला. यश यांवै ऐसें पाऊल दिसप्पात येईना. सबब आज्ञा घेऊन इंदुरास आले. ज्ञालें वर्तमान सांगितलें. नारो गणेश यानीं पाठिलबाबांशी वेगळे वाटें बोललें की, उभयतां सरदारांचे संमत घडेल तर आठा दिवसांत बदेबस्त करितो. हें बोलणे पाच विश्वे महादजीबाबांसही रुचलें. मग सुभेदार यांचे मानस महादजीबाबांनी पाहिलें. तेंथे सुभेदारांचे उत्तर एकच पडलें कीं, “ बाईसाहेबाचे पायापाशी हरामखोरी मजकळून एकरूप व्हाव-याची नाही. कदाचित् ढग दोषें करून तिचे मनात मजविष्योही पाप आल्यास मी हात बाधून रुवरु जाईन मग ती प्राण घेवो वा कैदेत ठेवो. तें मजला कबूल आहे. परतु हरामखोरी माझे प्राणात प्राण आहे तोपर्यंत होणार नाही. याकरितां दौलत उद्यां जात असेल तर आज जावो. मी जोडा सभाकून उभा राहीन, परतु माझे वस्तू ही गोष्ट सुतराम होणार नाही. ” असा खंबीर सुभेदाराचा पाहून पाठिलबुवा नारो गणेशांशीं बोलोन उज्जनीस गेले. नतर सुभेदार कूच करून आल्या वाटेने पुण्यास गेले.

(५१) नाना फडणिसाचे मनात पूर्वदंश होताच. यामुळे वाफगावीं राहणे पहून सरदारी गळाठायांत आली. तें इकडे दादासाहेब यांनी अम्रेजांशीं बोलणे केले कीं, “ आमची दौलत चोरापोरी लुटली जात आहे, ते पक्षीं सहा आणे घेऊन आमची मदत करून आम्हास राज्यावर बसवावे. ” ही गोष्ट अम्रेजांचे मनात भरून पाच पलटणे व पापडसाहेब व इस्टर फांकडा दोघेही बरोबर देऊन बोरघाटाखालीं आले. तेव्हा पुण्यात हलकळेळ होऊन, पुणे जाळून बाहेर पडावै असा विचार झाला. मग सुभेदार पुण्यास बोलावून मसलतीचा प्रश्न केला कीं, “ साहेबांनी अरिष्ट आणिलें, ते पक्षीं आपणही पुणे जाळून मोंगलास सार्वील करून यांचे मार्गे लागावै असा बेत केला आहे. ” तेव्हा सुभेदारांनी उत्तर केले कीं, “ धनीपणाची मुख्यत्वारी आपणाकडे. आम्ही ताबेदार. सांगाल तैसें करू. परंतु (५०) तार – रागरग. वेगळे वाटे – गुपपणे, एकांतात. पाच विश्वे – पांच टके, म्हणजे काहीसैं. ढंग दोषेकरून – अभिमानामुळे किंवा गर्वामुळे. माझे बस्तु – माझ्या हातून, माझेकडून. खंबीर – खमीर, निश्चय.

(५१) गळाठायांत येणे – खालावणे, ओढघस्त स्थिति येणे. सहा आणे – रुपथायांत सहा आणे हिस्ता. इस्टर फांकडा – कॅ. स्टुअर्ट. ‘फाकडा’ ही मराठायांनी कॅ. स्टुअर्टला त्याच्या शौर्वाबद्दल खूब होऊन दिलेली पदवी. साहेबांनी – (१) खुनाथरावदादांनी. (२) इग्रजांनी.

आमचे मनास वाटतें कीं, आपण एक लक्ष धरून गर्भवासी श्रीमतांची आज्ञा या क्रमावर दौलत नमुदास आणिली, ते पक्कीं मुर्गीस बिसमिळ्ठा तो कशास ? आपली फौज जमा करून बोरघाट धरावा. घाट चढून वरती होतील तेव्हां घडणे तें घडो. आपले हाते आज आपले घर जाळावें असें तुम्हांस संकट तें काय ? ” ही गोष्ट नाना फडणीस यानी श्रवण करून बहुत संतोषाते पावले. मनांत विचार केला कीं, सरदार गळाठ्यांत असून समयास मसलतीचीं पैरवी उत्तम प्रकारची सागितली. तेच समर्थीं सुभेदारास फौज ठेवावयाची आज्ञा होऊन, वरकड सरंजामी जमा करून कांहीं इतलाखीचाही भरणा केला. तमाम फौज सुभेदाराचे हुक्मात चालाची ऐसी ताकीद होऊन बमय फौज सुभेदार घाटाचे तोंडी आले. तों फिरग्यानीं एक पलटण ५०० माणूस, जथ्यत चार तोफा, घाटावर चढवून लढाईचा मुकाबला घातला. त्या पलटणाने घाटावरून चौ तोफाने असा मार दिला कीं, पाच स्वार एके ठिकाणी उभे राहूं दिले नाहीत. अशी दररोज लढाई चार महिने सतत झाली. ऐशी हजार फौजेचा मेळ असता उमष खाऊ दिला नाही यामुळे नानाही फार दिक्क झाले मग श्रीमतांनी स्वदस्तुर चिठी सुभेदारास लिहिली कीं, “ आपण जातीने ऐशी हजार फौज असतां, एका पलटणाचे पारपत्य न होता फौज हवा खाऊन राहिली. तेण्हा आम्हास जातीने येणे लागेलं कीं काय ? आपले उत्तर आले म्हणजे तसाच बेत करावयास येईल ? ” असी चिठी घेऊन साडणी-स्वार सुभेदार घोड्यावर होते तेथें आला. चार घटका दिवस होता. गाशा टाकून चिठीचे वृत्त श्रवण करितात, इतक्यात पाच माणसे एकत्र पाहून तोफेचा गोळा आला. चार महिने श्रमाची दगदग आणि चिठीन्या मजकुराच्या फासण्या, येणे-करून चित्त विमनस्क होऊन डेव्यास आले. नंतर काशीराव होळकर, बापू (५१) या क्रमावर – वा रीतीने, दौलत नमुदास आणिली – दौलत सुप्रतिष्ठित केली. मुर्गीस बिसमिळ्ठा तो कशास ? – कौंबडी कापायला मुसलमान आणावयाची यातायात कशास पाहिजे ? किंवा कौंबडीची हत्या करायला धर्मान्तर करून मुसलमान होण्याचे दिव्य कशाला ? भावार्थ, क्षुद्र, गोष्टीच्या परिहारास भलतीच मोठी तथारी कशाला करता ? बिसमिळ्ठा – मुसलमानी मुलाणा किंवा मुसलमानी धर्म. सरंजामी – सरजामी सरदार. सैन्याच्या नोंकरीकरता ज्यांना सरंजाम लाऊन दिलेला होता असे सरदार. उमष – उमष, विसावा, शास घेण्याहूतकी कुरसत, निश्चास टाकण्याहूतकी कुरसत. हवा खाऊन राहणे – भयमीत होऊन राहणे, जरब खाऊन राहणे. गाशा – घोड्याच्या खोगिरावर घालावयाचे पातळ गादीसारखे आच्छादन. फासण्या – टोचण्या.

होळकर, भिकाजी होळकर, मल्हारराव होळकर चौधे पुत्र. त्यांत मल्हारराव होळकर यांचे वय आठा वर्षांचे. तिघेजण बराबरीचे, काम करण्याजोगे. चौघासही बोलावून आई, माई, जोरू, बेटी काहीं एक विचार दुर्भाषणे बोलून, “श्रीमतांचा मजला ओळंबा आला, ते पक्षी उर्दृशक मजला मरावयांचे. मग तुम्हास उमजेल.” कोणेहि गोष्टीची बाकी ठेविली नाही. तेव्हा मल्हारजी होळकर लेंकरू, काशीराव होळकर एकागहीन, भिकाजी होळकर ते होळकरच राहिले. बापू होळकराचे काळ-जास भोंक पडून, त्याप्रसंगी काहींएक उत्तर न करिता तेथीन बाहेर आत्यावर पागे, बारगीर व शिलेदार सरदार यांस, प्रसंगास उपयोगी तितक्यांच्या घरेघर हिंदून, पदर पसरून, पायावर डोकें ठेवून, मागणे मागितलें की, “सुभेदाराचा वृद्धापकाल, त्यानीं श्रमसाहस या दौलतीत केले, तें आपण कानानीं ऐकिले नाहीं, मग पाहणे तर दूरच! हे सर्व गावखुर्द होउन या प्रसंगी वृद्धापकाळीं त्यास श्रीमताचा ओळंबा अला. तेव्हा त्यानीं तर मरणाचा सकल्प केला. पण त्यानीं मरावे व आपण वाचावे, या वाचप्यास विकार असो! आमचे मरणाचे सोबती व्हावयांचे असत्यास चौघडा आखर ज्ञात्यावर अमुक जागा घोडे न घेतां पादचारी ढालतरवरेनिशीं त्या ठिकाणीं हजर व्हावे. वडिलाचे पुण्येकरून कामकाज होउन (५१) आई, माई, जोरू, बेटी इत्यादि – सतापाच्या भरात त्याना तुकोजी होळकराने आईमाईवरून शिव्या दिस्या. जोरू – बायको. हिंदुस्थानी शब्द आहे. ओळंबा येणे – दोष येणे, आरोप लागणे, ठपका येणे. एकागहीन – एक अग लुळे पडलेला. काशीरावाच्या एका अगावरून वारे गेले होते. भिकाजी होळकर ते होळकरच राहिले – भिकाजी होळकरास अकल वा समजूत काहींच नव्हती. प्रसंगास उपयोगी – लढाईत जीव गमवावयास तयार अशा इर्षेंचे. तें आपण कानानीं ऐकिले नाहीं मग पहाणे तर दूरच – होळकराची सरदारी रक्षण्यासाठी तुकोजी होळकरानीं फार पूर्वीपासून कमालीचे श्रमसाहस केले. आपण जन्मलोहिं नव्हतों त्याच्या आर्धीपासून त्याचे पराक्रम झाले. ते इतके पूर्वी होउन गेले कीं आपल्या लहानपणीं त्याच्या दन्तकथाहि आपल्या कानावर कधीं आस्या नाहीत. मग ते प्रत्यक्ष पाहण्यास मिळणे तर त्याहून अशक्य. या विचित्र भाषणाचा इत्यर्थ हा कीं, तुकोजीवावानीं फार पूर्वीपासून पेशव्यासाठीं लढायांत अगणित काम-काजे केलीं, पण यावेळीं तीं सर्व विचरलीं जाऊन त्यास बोल लागण्याचा म्हातारणीं प्रसुग आला आहे. तेव्हा ती गोष्ट आपण होऊ देतां कामा नये. गांवखुर्द होणे – गांवखुर्द व गांवखुद एकच. रद्दवातल, नष्ट, विनकिमतीचे. चौघडा आखर होणे – चौघडा समात होणे. घुटी – प्रासादिक मद्य.

आत्यास दौलत तुमची आहे. वांदून खाऊं." या भावी बोलणी अस्तमानापासून दोन प्रहर रात्रपर्यंत एकेक माणसाशी बोद्धन, आनंदानें रुकार दिला त्याचें नंव यादीवर लिहिले. ज्याने रडाऱ्या गोष्टी सांगितल्या, त्यास रामराम केला. ऐसी आसामी यादीवर १८०० आले. इतके सिद्ध करून डेऊस जाऊन, घुटीची प्रार्थना यथास्थित करून, स्नान करून देवावर भंडारा टाकून, सुभेदारांचें नंव घेऊन कबर बाघली. सकेतस्थानीं आले, तेथें यादीबरहुकूम जमाव झालाच होता. कोणकोण यावयाचे तेही आले. एकत्र होऊन चाल केली. हें वृत्त कोणासही नाऊक नाही. घाटाचे तोंडी गेले. तोंपर्यंत पलटणवात्यासी ही खबर नाही. आठ कोसाचा छटा राहिला. त्यांने विघडून जागा बिकट केली होती. जोंपावेतों पलटणवात्यास समजले नाहीं, तोंवर मुकाट्याच गेले. गडबड केली नाहीं, तोफे-पासून गोळीच्या पलुड्यावर बिकट पाहेर होते. त्यांनी ऐकताच, झडपून पाहेर कापून टाकिले ! तेथीन हजार वाराशे बदुकीचा एकदाच ताशेरा दिला. दुसऱ्यांने मेण्यांतून काढून हल्डा केला. त्यांनीही छेरे मारण्यात कमी केली नाहीं. आठ-राश्यात मेळ होईपावेतों ६०० राहिले सहाशानीं तरयार करून, पलटण दरोबस्त बुडवून, चारी तोफा अडीचशे माणूस परतून आले. यात चोवीस पालखीनवीस व सेरा हत्तीनवीस कामास आले. याशिवाय पागे बारगीर याची संख्या नाहीं.

(५२) हें वर्तमान सुभेदारास समजले. मर्जी प्रसन्न झाली. भेळे, गेले, राहिले, इतक्याचे घरोघर जातीने सुभेदार हिंडोन, सर्वांची दिलजमाई करून, श्रीमंतास पत्रे लिहिलीं कीं, " आज्ञेप्रमाणे पलटण कापून काढलें व इतक्यात अंग्रेजाकडून (५१) ऐसी आसामी - असे लोक छटा - छटा, अन्तर, फासला. त्याने - इग्रजाने. विघडून जागा बिकट केली होती - इग्रजाने तळाची रचना बदलून मोर्चे बाधून जय्यत तयारी ठेविली होती. बिकट पहारे - ' पिकेट्स.' छविन्याच्या चौक्या. ' बिकट' हा इग्रजी ' पिकेट' शब्दाचा अपभ्रंश आहे. त्यांनी ऐकताच - ' त्यांनी येताच' असें मुळांत असावे. त्यांनी म्हणजे होळकराच्या लोकांनी. ताशेरा देणे - फैर झाडणे, सरवत्ती करणे. मेण्यांतून - म्वानांतून. मेण्यांतून काढून - अर्थात तलवारी. आठराशांत मेळ होईपावेतों - लढाई सपून लोक परत आपल्या गोटात येईपावेतों, १८०० लोकपैरीं अवधे ६०० च जिवन्त राहिले. बाकीचे हल्डा करीत असता ठार झाले. सुभेदारावर ओळें ठेवून - सुभेदारावरच जबाबदारी किंवा जोखीम सोंपवून. चारी तोफा अडीचशे माणूस परतून आले - शत्रूच्या ४ तोफा व २५० इग्रजाकडील शिपाई पाडाच करून आणले.

सुमेदारापाशी प्रेष आला कीं, “ तुमची दोस्ती आम्हास तोडावयाची नाही. दादा-साहेबांस तुमचे तुम्ही आटोपून बंदोवस्त करावा. तुमची आमची दोस्ती पूर्वापार आहे, ती कायम करावी. ” असें बोलणे आलीयावर नानाकडे प्रेष पाठविला. त्यानींही सुमेदारावर ओळें ठेवून उत्तर लिहिले की, आपण प्रसंगी आहां. कल्ले त्याप्रमाणे ठरावत अणून साहेब हस्तगत करून घ्यावे. मग सुमेदारानीं अंग्रेजांशी बोलणे करून, दादासाहेब व सहा आणीचा लेख व काहीं मसलतखर्च व दादासाहेबाचा जवाहीरखाना मुंबईस आहे तो आणून घ्यावा. त्यानीं उत्तर केले कीं, “ जवाहीर व सहा आणीचा लेख हें कलकत्यास आहे. आम्ही चकती देतों. कोणास पाठवावें. घेऊन येईल. गुता पडणार नाही. ” ऐसें बोलणे झाल्यावर मसलतखर्च व दादासाहेब व चकती भाणोन हजर केली. मग सुमेदार पुण्यास आले. श्रीमत जातीने तीन कोस सुमेदारास सामोरे आले होते. भेटीचे समर्थी श्रीमताकडील व सुमेदाराकडील तोफखाना सुरु झाला. शनवारचे वाढ्यात आले. नाना फडणीस यानीं शिरेदरबार सुमेदाराचे चार घटका स्तुतिस्तोत्र केले. सुमेदारानीं एकच उत्तर केले कीं, चाकरी चाकरानीं केली, त्याचा इतका बडिवार कशास पाहिजे ? इतके बोलून विडे घेऊन मुजरा करून मुक्कामास आले. दुसरे दिवशी बापू होळकरास भेटीस पाठवावे म्हणोन निरोप आला. यानी बापूस बोलावून सागितले कीं, भेटीस जाणे. बापूनी उत्तर केले कीं, “ मला श्रीमताशीं काम काय ? आपण चलाल तेव्हा बराबरच चालेन. ” सुमेदारानीं शिव्या दिल्या. हें वृत्त निरोप आणणाराने अवघे डोऱ्याने पाहिले, मग सुमेदारानीं त्या गृहस्थाशीं बोलले कीं, “ कारटा हड्डी-खोर आहे. मी येईन ते दिवशी बराबर घेऊन येईन. ” मग चौ दिवस'नीं सुमेदार गेले. त्याचे बराबर बापूही गेले. सुमेदाराचे पाठीमागे दोघे खिजमतगार त्यात आपण उमे राहिले. नानानीं सुमेदारास विचारिले कीं, “ बापू कोठे ? ” तेव्हा बापूने हात जोडून विनंति केली कीं, “ मी हजर आहे. ” नानानीं पराक्रम ऐकिला.

(५२) एकाद्यावर ओळे ठेवणे – एकाद्यावर विश्वासाने निर्धास्तपणे काहीं एक जवाबदारी सौंपविणे. साहेब – दादासाहेब. सहा आणीचा लेख – दादा-साहेबानीं रुपयात सहा आणे हग्रजास देण्याबाबत जो तहनामा केला तो. चकती – प्र. गुंता – अडचण, हरकत, अडथळा. शिरेदरबार – जाहीर दरवारात, जाहीरणे. बडिवार – स्तोम, बडेजाव. चलाल – जाल, निघाल. सुमेदारानीं त्या गृहस्थाशीं बोलले – सुमेदार त्या गृहस्थाशीं बोलले. हड्डीखोर – हड्डी, हटवादी. आचार – वागणूक, रीतभात. पराक्रम तो ऐकिला आचार हा पाहिला – इतका पराक्रम केलेला असून अशी गर्वरहित लीन वागणूक पाहून

आचार हा पाहिला. येणे कदून बहुत प्रसन्न होऊन, रावेर व कोंच महाल त्या दिवशी जागीर करून दिली.

(५३) नंतर दादासोहबांस शांशीचे किळ्यांत ठेवावे असा विचार. श्रीमंतां-कदून हरी बावाजी व होळकराकदून जीवनराव पागनीस अवसरकर या उभय-तांस बराबर देऊन, साहेब कुटुंबसुदां ज्ञाशीस रवाना केले. मार्गात हरी बावाजीचा जाच फार होऊं लागला तेव्हां सौभाग्यवती आनंदीबाईंनी अमृतरावसाहेब यांजला संगून ऑकारेश्वराचे अलीकडे तीन कोस मुक्काम, तेथून कूच करून पुढे जावे. तयारी झाली. घोड्यावर बसल्यावर अमृतरावसाहेबांनी हरी बावाजी याचे गोटांत येऊन मशारनिल्हे आंगरखा घालून घोड्यावर बसावे, इतक्यात रावसाहेब कां आले म्हणून यांचेसमोर आले. तोंपर्यंत रावसाहेबांनी बासडा मारून पाडले, आणि घोडा उडवून आपले सरजामात जाऊन, तयारी होतीच, ज्ञाशीचा रस्ता सुधरून गुजराथचा रस्ता धरून पुनः अंग्रेजाकडे गेले. होळकराकडील व श्रीमंताकडील सरंजाम राहिला. ते कूच करून देशी गेले.

(५४) नंतर मल्हारराव होळकर, सुमेदाराचे द्वितीय कुटुंबाचे चिरंजीव, याचें लग्न फार मोठें झालें. लाभाते यांची सोयरीक झाली. लग्नसमारंभ फार मातवर झाला. लग्नांत विन्न, कचेरीचा माडव जळाला! लाखों रुपयाचें नुकसान झालें! काहीं माणसेही जाया झाली. श्रीमंत व नाना फडणीस लग्नास आले होते. नंतर श्रीमंताचें लग्न झालें.

(५५) नंतर टिपूने खडणीचा ऐवज द्यावयास लबाडी करून फौजबंदीने काकडावर मुक्काम केशा. तेव्हा मसलत प्राप्त होऊन हरिपंततात्याबरोबर फौज देऊन भेंसले, मोंगल सामील करून, हरिपंततात्या व सुमेदार व मोंगलाकडील फौज व भोंसल्याकडील फौज मिळून लाख फौजेचा जमाव करून टिपूचे मुलखांत शिरले. सावनूर बंकापुरावर लढाई मातवर होऊन टिपू उधकून आपले मुलखांत गेला. मार्गे हेही दरकूच चालले. टिपूचा कागदपत्र येणे तो सुमेदारांकडे यावा. इतराशीं त्यांने गरज ठेविलीच नाही. नादी लावून श्रीमंताचे फौजेवर घापा ठाकवावा, हा मनसबा करून तयारी केली. हें वर्तमान सुमेदारास समजतांच, अवघेस सरदारांस इतल्हा करून, बुणगे पिछाडी ढोंगर याचे आश्रयानें अलीकडे ठेवून, (५२) नाना फडणीस फार प्रसन्न झाले.

(५६) या उभयतांस बगवर घेऊन – या उभयतांस बगवर देऊन असें पाहिजे. आंकोरेश्वर – ऑकारमांधाता.

(५७) इतला करून – दखल देऊन. इतराशी – इतरांची. पिछाडी – पिछाडीस.

सहे भारी घोडा राजत असा सर्वांस इतल्हा केला. कोणी ऐकून वेतले. मोंगल, भोसले यांनी थऱ्या केली कीं, सुमेदारांस म्हातारपणीं फार दिवस वांचावें हा अभिलाष उत्पन्न झाला आहे. अशा भावीं बोलले. ते सुमेदारांचे कानावरही आले. तथापि क्षमा करून, आपले बुण्गे दामदस्त राहुटी पाल पडदे बेलबाधी या काहीं-एक न ठेवितां, एक विचोबा (व) पलग मात्र ठेविला. बाकी आपला गोट सडा जगरा केला, तों मागील प्रहर रात्र राहता गोठा चालला. मोंगल, भोसले यांचें येथें रामजानीचा तमाशा होत होता. ते जेथील तेथें राहून प्राण वेऊन निघावयास मुष्कील पडली ! त्या काळीं अवघ्यास वाटलें की, सुमेदार सागत असता आपण हयगय केल्याचें फळ पावलें. मग टिपू सुलतानांने फौज लुटून नेऊन वेगळाली उभी केली. त्यात सुमेदारांकडील एक म्हतारीचा बैल, जातें व पाळ ! तेव्हा त्यास आश्वर्य वाटले. ज्यांनी हिंदुस्थान कांबीज केलें, तेथें अशा सावधानीनंच राहिले म्हणून गुजारा झाला. नंतर टिपू सुलतान यांने लूट सुतकीच्या तोडयासुद्धा ज्याची त्यास पावती केली. सुमेदाराकडील म्हतारी तिजला साडी चोळी देऊन, एक बैल मातवर देऊन बिदा केली. पुढें दो चौ महिन्यांनीं सुमेदारांचे विद्यमाने खडणीचा ठराव ठरून, पैका चुकवून देऊन, तमाम फौजा मुळुखातून काढून दिल्या. पुणे मुक्कामीं आल्यावर सुमेदार वाफगांवास आले

(५६) इकडे हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे उज्जनीस होते गोहदकर जाट यांचा इरादा, ग्वालेर घ्यावी, हें कायवाञ्चनःपूर्वक परतु जातीचें अंगवण थोडें. तथापि उद्योग करीतच होता. तों ग्वालेर श्रीमतानीं शिंद्यास दिली. त्यांच्या सोडचिठी वेऊन अंबोजी इंगले ग्वालेरीस आले होते. अशा सर्धीत जाटांने कानपूर छवणीत फिरंग्याशीं पैगाम लावला. “ पांच लक्ष रुपये आर्हीं तुम्हास देतों. तुम्हीं ग्वालेरीचा किल्डा घेऊन आम्हास घावा. ” त्यांनी कबूल करून, चार पलटणे रवाना केली. त्यांनी येऊन किल्ल्याची बदली होती असी संधी पाहून, उरवाईचे

(५५) इतक्का केला - सल्ला दिला. दामदस्त - शाहून सर्व. बेल-बाधी - बैल वैरे भारवरदारीचे साहित्य. या - वा. विचोबा - छोटी राहुटी, लहान विनसांवी तबू. जगरा - जरारा असें पाहिजे. जगरा - सडा, सामानसुमान, अडगळ, बोजा जवळ नसलेला. रामजानी - कळवतीण. सावधानी - सावधानता, दक्षता.

(५६) ग्वाल्हेर घ्यावी - ग्वाल्हेर घ्यावी असें पाहिजे. अगवण - पराक्रम. पैगाम - बोलणे. किल्ल्याची बदली होती - एका अमलदाराकडून दुसऱ्या अंमलदाराकडे किल्डा जात होता अशी सेधि पाहून.

माजी किलेदारकडील जमादार होता, त्याजला पंचवीस हजार रुपये देऊन, फितुरात आणून त्या मार्णी किल्ड्यावर चढून आले. हे वर्तमान माजी किलेदार गोविंद शामराज यांजला समजताच त्यानीं तरवार धरली. ते सावध, हे बेसावध. तथापि निमक खाण्याची शर्त करून जुवामर्दीनें देह अवसान जाहळें ! लौकिक स्यांचा जाहला. घ्वालेसारखा किल्डा एकाएकीं हातीं आल्यावर अंग्रेज हमराहा होऊन शिरोंजेकडे चाल केली अंबोजी इंगळे फिके पडून उज्जनीस आले. तेव्हां अंबोजीबोवर महादजी शिंदे यांनी दहा हजार फौज घेऊन फिरण्याचे मुकाबल्यास रवाना करून, श्रीभत्तास पत्र लिहिले की, “ घ्वालेर प्रातीं फिरण्याची पलटण घेऊन घ्वालेर घेऊन पुढे चाल करून शिरोंज घेतली. आम्हीही त्याचे मुकाबल्यास अबोजी इंगळे दहा हजार फौज देऊन रवाना केले. साज सकाळ आम्हीही कूच करून जातो. फौजेची खर्चाची मदत ज्ञाली पाहिजे.” असें लिहून आपणीही अंबोजीचे मागे चार मजलीचे अतरानें गहत गेले, अंबोजी इंगळे याचा व पलटणाचा मुकाबला लागला. समोर मुकाबला करून लढाई करावी, तर पुरे पडणे हे तर कठीणच म्हणून खांद्यावर भाला टाकून, भोंवताले हिंडून, रसद चारा पाणी याजवांचून जेर केले. मागें महादजीबाबा हा दबाव, सबव पुढे चालावयाची हाव सोडून मागें घ्वालेराचे मैदानांत आले तेथे अबोजी इंगळे व महादजी शिंदे एकत्र होऊन घेराघेरी आरभिली. ऐसा क्रम ८ माहिने चालला. कज्याखीचे आग महादजी शिंदे यांजला हीन अगामुळे कमी, सबव बेजार ज्ञाले. मग मातुश्री बाईसाहेबास पत्रे पाठविलीं की, फौजेची मदत करावी त्यावरून बाईसाहेबानीं बालूजी इंगळे सरदार व राजाराम रणसोड वरावर देऊन, दहा हजार फौजेनिशीं शिंदे यास सामील ज्ञाले. क्रम तोच घेराघेरीचा प्रसग. त्यात पलटणवाल्यांनी महादजी शिंदे मागें असत असी बातमी ठेऊन, चार तोफा, एक पलटण शिरोंजचे सुमोरे जाऊन, तिकडून उलटून महादजीबाबावर छापा टाकला. पाठिलबाबांस जिवंत धरावें असा समय (५६) निमक खाण्याची शर्त करून – निमक हलालीची शर्थ करून, खाळून मिठास जागून. निमक – मीठ. जुवामर्दीने – पराक्रम करून. वेह अवसान जाहळे – ठार ज्ञाले. हमराहा – वेयं अर्थ उत्साहित. फिके पडून – लजित झोऊन, अबू जाऊन. सांजसकाळ – दिवस रात्र न पहाता सारख्या मजली करीत. कज्याखी – जातीनै केलेले कष किंवा पराक्रम. हीन अंगमुळे – पानपतच्या युद्धात महादजीचा पाव लगडा ज्ञाला होता, वामुळे. क्रम लोक घेराघेरीचा प्रसंग – गनीमी काव्याचे सतत धावपळीचे युद्ध. मागें असता – मागें आहेत, अशी बातमी काढून.

प्रास ज्ञाला होता. होळकरांकडील फौज बाजूस होती. त्यांस समजस्यावर, सरदार धरला जातो जाणोन, मागील चार घटका रात्रीचे संधीत घोडे घातलें. पलटणे कापून चारी तोफा घेतव्या. फत्ते ज्ञाली. व पुढे अघाडीस अंबोजी इंगळे यांनीही एक पलटण ज्ञामडले. नक्ष जमला असतां महादजी शिंदे यांनी हैबत खाल्यी. छापा खाल्यावर तिसेरे दिवशी, मागील चार घटका रात्र आहे तों बाळाराव दिवाण व राघो मल्हार पोतनीस यांनी मसलत केली. फौज कमी. तेही खर्चाचे अडचणीसुळें तन देईना. तेव्हा जातीने उज्जनीस जाऊन खर्चाची सरबरा व देशी लिहून आणया फौज आणून मुकाबल्यास यावे असा मनसबा सिद्ध करून, राजाराम रणसोड होळकरांकडील याजला बोलावून बराय मसलत विचारली कीं, “आम्ही असा विचार काढला आहे, ही गोष्ट कशी ? ” मग राजाराम रणसोड यार्नी बहुत निषेध केला कीं, “उज्जनीस जाऊन मसलतीचा सजल पाडणार, तोंपर्यंत समोरचा हरीप तुमची येण्याची वाट पाहील कीं काय ? उज्जनीस येऊन गोळे करणे त्यास अवघड तें काय ? यास्तव मसलतीचा सजल येथील येथेच करणे ती करावी. पुण्याहून फौज व खर्चाची सरबरा होऊन त्या भरवशावर यासी पुरे पाडणे हें घडत नाही. तुम्हास न तोले तर नजीबखान दिल्हीचा वजीर याजपाशी लाख स्वार व तीन लाख पायदळ व बाराशे तोफा चालू आहेत. त्याजकडे वकील पाठवून पुढे मुद्रख सोडविला जाईल त्याची सहा आणी त्याजला कबूल करून त्याची फौज आणवावी म्हणजे सहजच इभ्रत पडेल.” ही गोष्ट पाटिलबुवाचे मनास रुचून, “अत्याजी ! तुमचा त्याचा विशेष मेळ आहेच. तुम्ही हें काम करावे.” (असे बोलले) मग याचे सरदार त्रिबकजी इंगळे पैक्याचे ज्ञाड. फौज खर्चाचे तोंड. सबब इंगळे यांनी आपले अंग काढून सरदारी राजाराम रणसोडास याचे गळ्य घातली. निय गांड घोडे खर्चाची अनुपत्य जाणोन, येथे राहण्यात आपली पुरे पढत नाही. महेश्वरास उठून जावे तर नाकाबली येती. तेव्हा ही मसलत कबूल करून, पंचवीस हजार रुपये पाटिलबावांपासून घेऊन दरकूच जयपुरास आले. जयपुरी हिंमतबहादर गोसावी मशारनिलहेस भेटले. त्यास त्यार्नी मसलतीचा ओघ

(५६) ज्ञामडले – ज्ञाडप घातली. ज्ञाडप घालून लुटले. नक्ष जमला असता – शत्रूवर मराठी फौजेचा जोरा किंवा वरचष्मा बसला होता अशा वेळी. हैबत खाणे – कच खाणे. भीति घेणे. तन देणे – छाती करणे. सरबरा – तरतूद. सजल – सज, उपक्रम. इभ्रत पडणे – दरारा किंवा वचक बसणे. अनुपत्य – वचन्यण, ठणठणाट, अनवासि. नाकाबली – नाकाबिलात, नादानपणा. मसलतीचा ओघ – इतिशास, पूर्वपीठिका.

सांगितला. त्यांनी उत्तर केले कीं, “ तुमचा आमचा भाईचारा, ऐकाळ तर नेक-सल्ला सांगूऱ्.” पंत मशारनेल्हे यांनी उत्तर केले कीं, “ या विदेशात आम्हांस तुमच्यासारखा रफिक कोण ? सरकारची फौज कायम राहून गुजारा चालेल ऐसे कांहाँ सागावें.” मग गोसावी बोलले कीं, “ नजीबखान तुम्हीं पाहिला, तो आता राहिला नाहीं. दिल्हीत आत्यावर नेकबंद, खरीच चाल, एक भाषण, तें कांहाँच राहिले नाहीं. आम्हीं रात्रंदिवस जवळचे राहणार, त्यास सहा सहा महिने वर्ष वर्ष आमचे दर्शन नाहीं. तेव्हां तुम्हीं जाऊन तुमची भेट होयास वर्ष सा महिने पाहिजेत. इतक्यात तुम्हीं खर्चाचे कोचवणींत येऊन डेन्याचे दाढे होतीलना ! शिंद्यावर उपकार व धन्याची चाकरी. यास्तव आमचे मर्ते तुम्हीं याच जिल्हांत काळ काढावा हें चागले ” कोणे रीतीने काळ काढावा ? तेव्हा हिंमतबहादर बोलले कीं, “ आम्हीं नवाचापाशीं त्रासून येथे आलो. राजास शपथ केले. त्याचे म्हणणे भाईभेट यांनी आम्हांशीं फेरबदलाच्या गोष्ठी करतात. यात एकादोघाचे पारिपत्य केले असतां जरब पडून बंदेबस्त होईल. तुम्हीं ही गोष्ठ करावी. त्यास आम्हांस या जिल्हात काळ काढणे. सर्वांशीं भाईचारा. वाईट कोणाशीं व्हावें ? यास्तव तुम्हीं विदेशीं. तुम्हापासून ही गोष्ठ घडावयाजोगी. तुमचा व राजाचा भेठ करून देतों.” यांनी उत्तर केले कीं, “ टोंक, रामपुरा हे आमचे महाल. हे अकलेश सोइून देऊन बाईसाहेबांशीं सफाई करावी म्हणजे आम्हास राहप्यास प्रशरत. पोटापाण्याचा बंदोबस्त करावा. सागाळ तरी चाकरी करू. ” त्यांनी कबूल करून राजाशीं बोलणे केले. त्यांनी ही गोष्ठ कबूल करून यान्या त्यांच्या भेटी झाल्या. त्यांनी टोंक, रामपुरा, अकलेश सोइून, विसा लक्षाची जायदाद फौजेस लाऊन देऊन, कामकाज सागण्याचे तें सांगितले. बाईसाहेबाचे संमत आणून तेंये राहिले.

(५७) इकडे फिरंग्याचे पलटणास घेराघेरी चाललीच होती. तों काशीचा राजा चेतासिंग यांने जमीयत करून फिरंग्याचीं पाच पलटणे कापून काढलीं. काशीचे राज्यांत टोपी पाहिली असता कंठसनान घालावें हा क्रम चालला. तेव्हां पलटणास

---

(५६) भाईचारा - दोस्ती, स्नेह. नेकसल्ला - योग्य तोच सल्ला. रफीक - स्लेही. गुजरा - गुजारा, उपजीविका. नेकबंद - नेकीने चालणारा, प्रामाणिक. खरीच चाल - सरल वर्तणूक. एक भाषण - एकवचनी, दिलेला शब्द पाळणारा. कोचवणी - तगी, अडचण. डेन्याचे दांडे होणे - डेन्याचे कापड सहून जाऊन फक्त दांडे शिळक राहणे. भावार्थ गळाठा होणे, दुर्दशा होणे. भाईभेट - भाईबेटे असे पाहिजे. अकलेश - अळेश, विनायाच. जायदाद - जहागीर.

पर्यावंद पुरकस बसला. मग त्यांनी पाटिलबाबाशी सल्द्रव करून निघोन गेले. जाट गोहदबाला फिका पडला. मग पाटिलबाबांनी ग्वालेरचा किल्डा घेऊन तमाम अंमल फैल केला. शेवटी गोहदही घेतली. जाटास धरून कैद केले. तें इकडे नजीबखानाचा काळ दिल्खीस झाला. तेळ्हां सुनें रान पाहून, चमडावती उतरून आग्याचा किल्डा घेतला. त्यासमयी लाला नौबतराय कोणी कायस्थ पाटिलबाबांचे तोंडीं लागला होता. त्याजला फौजेची कंपूची बक्षिगिरी सागून, जिवबादादा, बाळोबातात्या वैगेरे श्रीणवई यांचे कांहां एक न चालता लाला नौबतराय सांगेल ती पूर्वदिशा. आग्रा येथील किल्ड्यात अंमल फैल करून जयपुरचे मुलखांत स्वारी आली. जयपूर-वाल्यांनी, जोतपुरवाले व अमदानी, नजीबखानकडील सुभा व आपली जमीयत एकत्र करून लालसोडचे मुक्कार्मी मुकाबला केला. अमदानी याने हवा पाहून, लाला नौबतराय याजला तीन लक्ष रुपये देऊन फितूर केला. लढाईचा मोहरा यांचा त्यांचा लागला. एक दिवस तर फितूर समजप्पात आला नाही. दुसरे दिवशी निकराची लढाई, पलटणे कपू मुकाबल्यास उभा. एक ताशिर खालीं चालवून लाला नौबतरायसुद्धा पलटणे उठून गेली. राठोडांनी हळ्डा केला पाटिलबाबास जिवंत धरून द्यावा हा इरादा. तो ईश्वरी कृत्य. आमदानीस हत्तीवर गोळी लागून कामास आला. त्याची फौज बेबाद होऊन गेली. जयपुरवाले लगाडच, तेही तारगोवारगी राहिले. राठोडांनी निःसीम चालवून घेतलें. महादजीबाबास धरून द्यावे तों विचूर-कर यानी आडवे घोडे घालून, राठोड थोपवून कटा केला, यामुळे पाटिलबाबास सवड पाऊन ग्वालेरीस आले. पागोटे टाकून केटा बांधिला. जुने मुत्सदी यांचे गळां हात घातले. “केल्या कर्मांचे फळ (मला) पावले. आतां संभाळावयाचे

(५७) पुरकस - पक्का. अम्मल फैल केला - आपले अम्मलदार नेमले. चमडावती - चर्मज्वती नदी. तोडी लागणे - प्रियपात्र बनणे. हवा - रागरंग पाहून. मोहरा - तोंड. एक दिवस तर - एक दिवसपर्यंत. ताशेरा खालीं चालविणे - बंदुकीची फैर शत्रुच्या अगावर न सोडता खालीं जमिनीवर सोडणे. भावार्थ, लढाईचे खोटे सोंग दाखवून. बेबाद - बेबद असे मुळांत असावे. ‘ब’ ‘बा’ चा मोडीबाचनांतील घोटाळा. तारगोवारगी - ! कटा केला - ‘खद्दा केला’ असे तर मुळांत नसेल ! कटा असाच शब्द धरल्यासु कक्तल केली असे होईल. पागोटे टाकून केटा बांधला - उद्वेग किंवा शोक दर्शविण्यासाठी. जुने मुत्सदी यांचे गळा हात घातलें - जुन्या मुत्सद्याची पुनः विनवणी केली. फळ पावले - फळ (मला) पावले. हमराहा केली - बरोबर दिली किंवा एकत्र केली.

असत्यास संभवावें.” (असा पश्चात्ताप केला.) तेव्हां सर्वांनी विचार करून मराठे फौज हमराहा केली.

(५८) आऱ्याचे किळुथास बादशाही सरंजामपैकी नजीबकुलीखान यांने आऱ्यास मोर्चे लाविले. किळुथांत लखोबा अंतरीवाला होता. यांने खूप किळु लढवून ग्वालेरीस पत्रे पाठविलीं कीं, कुमक आऱ्यास उत्तम आहे. आतां आमची पराकाष्ठा झाली तेव्हा फाळके वगैरे पथके थोरल्या लखबाच्या बराबर देऊन आऱ्यास किळुथाचे मदतीस पाठविले. यांनी जाऊन, नजीबकुलीखान आऱ्याचे किळुथास लागला होता, त्याशीं लढाई करून मोर्चे उठविले. मथुरा वगैरे ठाणी कायम केली.

(५९) इकडे रजवाडेमात्र लहान मोठे एकत्र होऊन विचार केला कीं, दक्षप्याचा अंमल ज्याच्या जिल्ह्यात, त्यांने (तो) उठवून घावा. ऐसीं पत्रे राम-पुरा व सावेर व इदूरपर्यंत आलीं. या मसलीस रुकार बुंदी कोटेवाले यांचा मात्र पांच विश्वे. तुमचा अवध्याचा नमूद सिद्ध झाल्यावर आम्हासही करणे अवघड तें काय ? असा लपेटवार रुकार देऊन, तरतें बुडतें पहावें या बेतात. बाकी चद्रावतानीं रामपुरा घेतला. उदेपूरची दहा हजार फौज येऊन निंबहेडा, जावद वगैरे ठाणीं उठविलीं सावेरचे जमीनदारदेखील बाहेर पडले होते. राणाजीची फौज येऊन निंबहेडा, जावद वगैरे ठाणीं उठविलीं. तेव्हा बाईसाहेबानीं आबाजीपंत, राघो रणसोड पागनीस याचे मावसबंधु, याचेबराबर हुजरात सरंजाम दीड हजार व काहीं शिलेदार ऐसी तीन हजाराची भीडभाड त्याचे मुक्काबल्यास पाठविलीच. चकरडा प्रात मेवाड येथील मुक्कामीं राणाजींचे फौजेनं दोन प्रहरा छापा घातला. अंबाजीपत मारले गेले. फौज रणभरी होऊन जावदेस जमा झाली. हें वर्तमान (५७) मराठे फौज हमराहा केली – खरी विश्वासाची दगा न देणारी अशी आपल्या देशाची मराठी फौज बरोबर दिली.

(५९) मात्र – झाडून सर्व. रजवाडेमात्र – झाडून सारे रजवाडे. पांच विश्वे – अर्धवट, संपूर्ण नाहीं असा. नमूद – मसलत. लपेटवार रुकार देणे – रुकार म्हणजे मान्यता असें लिहून देताना पुढे लपेटीत “नाही,” असें लबाडीने लिहून ठेवणे. भावार्थ, पळवाटीस जागा ठेवून मान्यता देणे. तरतें बुडते पहाणे – बुडेल त्याची बाजू टाकून देणे व तेरेल त्याची बाजू धरणे. भावार्थ, आधीं कोणाचाच पक्ष न धरता जो विजयी किंवा बळवान् ठरेल त्याची बाजू वेष्याचै स्वार्थी व लळाडीचे धोरण. भीडभाड – सैन्य, जमाव. रणभरी होणे – भय खाऊन रणांतून पद्धून जाणे.

महेश्वरी मातुश्रीसाहेबांस समजतांच, आबाजी रणसोड पागनीस यांचे डेरे बाहेर करून, शरीफभाई निसवत पागा हुजरात याजला पाठवून, करबंदीप्रमाणे थालनेर येथे पेंढारी पडले होते ते दरोबत्त आणून, जमादारांस मेजवानी करून वर्षे दिलीं. आणि ताकीद केली कीं, “ भेळे हो ! तोंड दाखवावयास आलां, तर मेकसू घालून मारून टाकीन मेवाड होतें कीं नव्हते असे करून टाका.” पेंढारी व आबाजी रणसोड व शरीफभाई रवाना झाले. शिलेदारांची तार बांधवून दिली. परंतु चकरव्याची लढाई मारल्यावर मेवाड हमराहा होऊन चंद्रावतांकदून रामपुरा घेवविला. तेव्हा उज्जनीस शिंद्याकडील कुटुंबे होतीं. त्यांचे धैर्य हत होऊन, महेश्वरास पत्रे वाईसाहेबांस आलीं कीं, “ आम्ही आपलेजवळ येतों.” त्यास उत्तर वाईसाहेबांनी लिहिले कीं, “ आल्यास तुमचे घर आहे. परंतु नक्षास बाध पडतो. तसाच प्रसग पडल्यास तीन प्रहरात तुमचेपाशी दाखल होईन, घाबरू नये.” असे उत्तर लिहून खाजगत डेरा बाहेर दिला. तेथे रोज फौजेची हजरी. शंभर स्वार आले ते रवाना केले पन्नास आले ते रवाना केले. पाचशे आले ते रवाना केले. आबाजी रणसोड व शरीफभाई तिसरे दिवशी रामपुर्यास गेले. जाताजाताच मोर्चे लागले. हें वर्तमान मेवाड्यांस समजताच कूच करून दोन मजला चल्द उत्तरून आले. हें वर्तमान आबाजी रणसोड व शरीफभाई यास समजतांच रामपुरीयाचा शह सोडून संजीतीस मुक्काम केला. त्याचा याचा छटा सा कोसाचा राहिला. तेव्हा रागव्यास खबर जाताच, दबाव पडून चल्द उत्तरून गेले. सडा स्वार उत्तरून गेला. बुण्गे चल्द उत्तरत होते इतक्यात पेंढारी पैंचून बुण्गे लुटून आणिले. दोनशे उंट व दीडशे घोडे शिवाय बैलबधीया घेऊन आले. शरीफभाईनी आबाजी

(५९) करबंदीप्रमाणे थालनेर येथे पेंढारी पडले होते इत्यादि – करबद गारीस पुळळ पेंढारी होते. तसेच थालनेर येथे पेंढारी कामावांचून बसून राहिले होते त्याच आणविले. भेळसू – भेळसू. कपाळमोक्ष करण्याकरितां डोक्यांत हाणतात ती मोठी लाकडी मोगरी. तंबू राहुष्याच्या भेळा ठोकण्यासाठी उग्योगांत आणतात तो हातोडा. तार बांधवून देणे – एकसारखा पुरवठा होण्याची तजवीज करणे. भेळाड हमराहा होऊन – भेळाडचा राजा होळकरास मिळाला. धैर्य हत होऊन – धैर्य गळून. नक्षास बाध पडतो – तुमच्या अबूस कमीपणा थेझील. शिंद्याच्या बावका भीतीनै पलाल्या असा शिंद्याचा दुलींकिक होईल. महणून तुम्ही आहा तेथेच रहा छटा – छटा, अन्तर, फासला. बैलबधीया – भारदारीचे बैल. ‘बधीया’ हिंदुस्थानी शब्द आहे, त्याचा अथ a bullock; any gelded animal असा सोपडतो.

यांजला सांगितलें कीं, तुम्ही कूच करून चला, खडेदम लुटून घेतों. परंतु उभयतरीनी रेकिलें नाहीं. मग मकाजी गिते शिळेदार यांच्या तैनातीस होते. त्यांजला दम देऊन अर्धे रात्री कूच करून पेंढारी घेऊन गेले. आबाजी शरीफभाई यांजला न पुपतां यशाचा अभिलाष सर्वत्रास, मुकाबल्यास गेले. तेथें रांगड्यांनी बुणगे काढून सडा स्वार उभे होते. अंधाराचा मामला. यांच्या मर्ते कालद्यासारखे बुणगेच आहेत. पेंढारी यानी तोंड लाविले. तोंड लावताच रांगड्यांनी सऱ्कले. तों पाच चार पेंढारी जाया होतांच यांनी पळ काढला. दामदस्त पेंढारी नाहींसा झाला. इकडे लष्करात खबरही नाहीं. मागील सा घटका रात्र राहतां फौजेचे कूच होऊन दिवस उगवतांच चव्हाचे काठीं मुक्काम झाला. कोणी खोगीर उतरले, कोणी उतरतो, कोणी घोड्यावरच, तों नदीचे पार फौजेचा धुराळा उठून राहिला पेंढारी दोन दोन कोसावर तुंगचे तुग उभे. तों रांगड्यांनी मकाजी गिते यांत जिवंत धरावे या भावीं गराडा घातला मकाजीपाशीं पागेचे स्वार मात्र दहा वारा. मकाजी गिता जुवामर्द, जातीनें शिराई, हासड्याचे बळे रांगडा जवळ फटकू दिला नाहीं. तशात गांडीखालील घोडा पडला तेह्णा पायउतारा होऊन मरणोन्मुख होऊन हातांत भाला, स्वार जवळ येऊं दिला नाहीं. इतक्यात मशारनिलेहेच्या पागेचा कारकून नारो सिद्धेश्वर व चोपदार बोंब मारीत आले. त्या रांगड्याची सरशी ऐकून पेंढाच्याचे बुणगे काठाशीं होतें, त्यांनी आवळाभावळ करून मल्हारगड पाहिला. मग आबाजीनी केशवशव फणसे तीनशें स्वाराचें पथक रवाना करून पार उतरून दिले. त्यानें जाऊन मकाजी गिते याजला शाबुतीनें काढून आणिले. तों रागडे हमराहा होऊन, पन्नास राऊत उठून फणसे याचे मार्गे लागले हे त्या स्वराशीं खेळत खेळत येत आहेत रागडे गालभ, ते आबाजी व शरीफभाई ढोळ्यानें पाहतात. दरम्यान नदी मात्र. तों आबाजीपाशीं शंभर राऊत हुजरातीचा. भरवशाचीं माणसें. हे घेऊन, नदीचे काठीं येऊन, ठासण करून गोळ्या मारूं लागले. त्यांत ईश्वरी कृत्यानुसार रागड्याचें पन्नास स्परात अप्रगण्य पजू जमादार सिद्धी व मालजी मेहता व चतरसिंग चेचाणी व बहादरसिंग साढुडीवाला आणखी एक दोन याला गोळ्या लागून कामास आले. बाकी राहिले ते गलबलले. तों (५९) खडे दम - याच दमांत, उम्हा उम्हा. दम देऊन - धीर देऊन. जुवा-मर्द - जवान-मर्द. तुंगचे तुंग - ठिकठिकाणी घोळके कस्ल. हास-ड्याचे बळे - 'बासड्याचे बळे' असें पाहिजे. बासडा - भाला. मरणो-न्मुख होऊन - मारू किंवा मरू असा निश्चय करून. गालभ - गालब, जोर वढलेले. ठासण - दासण, दबा, मान्याची जागा.

शरीफभाई यांचे हातास रामपुन्यावर गोळी लागली होती. रांगडथांचे स्वार गलबल्ले पहून, नदींत घोडा घालून पार झाला. तो मागाहून निराजी शामराज हुजरातचे स्वार घेऊन तोही उतरला. रांगडथांचे राहिले स्वार तेथेच कापून टाकले. पुढे घोडे उच्चल्लें तेही हें चिन्ह (पाहून) पेंढारी जवळपास होतेच त्यांनीही उठावणी केली. तें मारीत मारीत एकलिंगाजीपर्यंत गेले. कपेश घोडे पांच हजार बारांशे मेहन-तीच्या श्रमांने मेले. बाकी लृट कायम आली असेल, ती पेंढारीचे पेंढारी जाणेत.

(६०) सादढीवाला राजे सुलतानसिंग घरला आला. दुसरे दिवशी कूच करून जावद, निंबेहडा, राणीपुरा वगैरे किरकोळ महालात ठाणीं बसवून राम-पुन्याकडे आले. रामपुराही साताविसा दिवशीं अमल झाला. चन्द्रावत पळून अमदेस गेले. अमदेस मोर्चे लागले. ज्वाळा तोफ रामपुन्यास होती ती आणली. मोर्चे जमवून ज्वाळा जाया होती (सबव) निमे बार भरून एक गोळा मारला. इकडील अलग फोडून, भवानसिंग निजला होता त्याचे खपरेल उडून पलीकडील सफेल फोडून गोळा पार झाला त्यातच त्याचे टाके ढिले झाले. दुसरे दिवशी हल्डा करावा असा आबाजी रणसोड, शरीफभाई याचा विचार ठरल्यावर हें वर्तमान चद्रावतास समजले. त्यांनी मार्गात दारू बिछावून दिली कीं, हल्डा येताच बत्ती घावी, म्हणजे माणसें उडून जातील. अशा भावीं दगा केला. इकडे मार्टंड साध्य. हल्डा आला नाही. तो अगोदर, भवानीसिंगाचे बधु सोभागसिंग किल्याबाहेर माणसें बसविष्यास आले. त्यातून तोडयाचा गुल पळून दारूचा भपका उडाला. तों पन्हास माणूस जळून जातीने सोभागसिंग फार जळाला. इतक्यात हल्डा जाऊन पोंचला. त्याजला उच्चल्लन नेप्याचे किलेवाल्यास न बनता किल्यात सापडला. परतु किलेवाल्यानीं हल्डा मारून काढला. सोभागसिंगास घेऊन आले. त्यांने रदबदल फार केली. परतु न ऐकता सोभागसिंग चद्रावत यास तोफेच्या तोंडीं देऊन उडवून दिला. चद्रावतात शूरल्याचा व कर्तृत्वाचा तोही खर्ची पडला. तेव्हा भवानीसिंगाची हिंमत न पुरता तीनशे स्वारानिशीं रात्रौ पळून गेला. चेहो-

(५९) घोडे उच्चल्ले – घोडे उडविले, दौड केली. तेही – त्यांनी. हें चिन्ह – श रागरग.

(६०) सातावीसा – सत्ताविसाव्या. ज्वाळा – तोफेचे नाव. अलंग – तट. सफेल – तटावरील गच्चीची ठेगणी भित. टाके ढिले होणे – घावणे. बिछाऊन देणे – पसरवून देणे. तोडा – बदूक पेटवण्याकरिता उपयोगात आणतात तो काकडा. गुल – ठिणगी. तेव्हां भवानीसिंगाची हिंमत न पुरता – भवानीसिंगाल दम न राहून.

कळून जलुष वाढून पूर्ववत् बंदोबस्त राजास राज्य, प्रजास चैन (ज्ञाले) पुण्यास खबरा गेल्या. नाना फडणीस यांस वर्तमान समजून तोफा सोळून शिरेदरबार बाई-साहेबांचे सुतिस्तोत्र सहा घटिकापर्यंत गेले. शापादपि शरादपि असे बायकांत अहिल्याबाई दिसण्यांत आली. आजपाबेतो स्नानसंध्या धर्माची प्रवृत्ति एकप्रयांत येत होती. आज पराक्रमाची गोष्टहि मोठीच केली. पुण्याचा दरवाजा म्हणजे माहिभती नर्मदा तीरचे, आम्हांस आज समजले. सपूर्ण मानकरी सरदार यांनी माना डोलविल्या.

(६१) पाटिलबाबा ग्वालेरीस, फौजेची कमती, खर्चाची अडचण बदनक्षीचा बुरखा, यामुळे रात्रिदिवस चैन नाही. तेव्हा शेणवाई माणसें मोठी सदाशिवभाऊ व जिवबादादा व बाळोबा तात्या आदिकरून यांनी आपसात छाती चालवून पचवीस लक्षाची तजवीज करून, देशी जाब गांवी बाळाजी जनार्दन होते त्याजकडे कांही ऐवजाचा भरणा करून, दहा हजार फौज नवी कलमजारी करून आणविली. त्यांनी फौज ठेवून, बापूजी जनार्दन कनिष्ठ बंधूसमागमें देऊन फौज रवाना केली. तेही अमद मुक्कार्मी येऊन पावले. त्या काळी ग्वालेरहून शिंदे याची पत्रे दिवसातून दोन तीन आबाजी रणसोड, शरीफभाई यास येत होती. याचेही मनांत मदतीस जावे. तों देशीहून सुभेदार, शिंदे सोबती अडचणीत यास्तव नाना फडणीस याजशी बोलणे केले की, “ सोबती अडचणीत. आम्हास आज्ञा द्यावी. आम्ही मदतीस जाऊ. ” त्यांनीहि विचार करून ‘ उत्तम आहे ’ म्हणून शिरस्यान्वये विदा केले. पुण्याहून वस्त्रे घेऊन माहिष्मतीस आले. अगोदरचे दश, त्याची सफाई पांच वर्ष संशयाची निवृत्ती तुकोजी होळकर सुभेदार याचे लक्षांतील निर्दर्शने परभारे झाली.

(६०) जलुष – दरारा, दबाव. राजास राज्य प्रजास चैन – राजाला राज्य व रवतेला सुख अशी सुस्थिति निर्माण झाली. नर्मदा तीरचे – नर्मदा तीरावरील. माहिष्मती – महेश्वर. पुण्याचा दरवाजा इत्यादि – पेशव्यान्या राज्याची उत्तरेला पहिली चौकी महेश्वर असै तुम्ही सिद्ध केले.

(६१) बदनक्षीचा बुरखा – दुलौकिक शाल्यामुळे बाहेर तोंड न दाखविण्यासारखी झालेली परिस्थिति. नक्ष – लौकिक. बदनक्ष – दुलौकिक, महादजीला लढाईत फार मोठा पराभव खावा लागल्यामुळे लौकिकात त्याची अबू साहजेकच कमी झाली होती. छाती चालवून – हिया करून. जांब गांवी बाळाजी जनार्दन होते – हा बाळाजी जनार्दन म्हणजे नाना फडणवीस नवे. शिंद्याचा पदरचा कोणी मुत्सदी. कलमजारी करणे – पत्रे पाठवून नवी ईन्यभरती करणे. सोबती – शिंदे.

आमुळे श्रीमंत दयाळू, कागदीपर्णी सफाई ज्ञालीच होती. आज्ञा घेऊन हिंदुस्थानात जाप्याचे समत अगोदर बाईसाहेबांचे आणून, मग नानाशी बोलप्याचा उपयोग. श्रीमंतांकळून बिदा होऊन महेश्वरी आले. भागाबाई, काशीराव होळकराची कन्या, हिचे लग करून कालगावडे मोत्याजीबाबांचे पुत्रास देऊन, अंबोजी इंगळे शिंदे याजकळून आले. ते सालशी दाखवावयास गेले. स्वार सरंजाम उज्जनीस ठेवून, एक पालखी, एक घोडा, पांच चार शारीर्दपेशाची माणसे असी जाबेपर्यंत येऊन, तेथें शारीर्दपेशा अवघे टाकून, एक घोडा, दोन माणसे घेऊन शहरात आले. घोडा माणूस शहरात सोळून, एक माणूस आपण रोजची प्रवृत्तीसारखे जाऊ आगले. ते किलश्याचे दरवाजात जाऊन बगल्यात शिरून रामराम मातुश्रीस करून बसावयास लागले. मातुश्रीसाहेबानी ओळखून डोळे फाळून बोलली कीं, “मेले हो, सोदे हो, चार सोदे मिळून शिंदे याचे दौलतीस वका दिला. तसी बयमानी करून येथेही छऱ्य करू पाहता. परतु मेखसू घालून डोकसे फोळून टाकीन.” ऐसे बोळून शिरेदरबार उठवून दिले. करावयास गेले साधाकपणा, त्यास श्रीमंतीचे समजप्यांत आले कीं लबाडी करून चवकशीस बट्टा काढला. हे समजुतीस येऊन जरब दिली. तो साधला. गोविंदपंतदादा खाजगीबाले याजकडे जाऊन, लाख रुपये नजर देऊन, त्याच दिवरी मर्जी संपादून लौकिक व्यग दिसू दिले नाहीं.

(६२) पुढे सुभेदार कूच करून चालले. तेहा पुढे काशीराव होळकर याचे बरोबर फौज व पाढुरग शकर मुखत्यार करून देऊन, पुढे रवाना करून, मागाडून खासा स्वारीचे डेरे बाहेर होऊन पंधरा दिवसात कूच ज्ञाले. मेवाड येईतो पावेतो इंगळे बराबर होते. भिलाड्याचे मुक्कामी आलीयावर आपला प्रसर होत नाही असे पाहून, युक्तीने आज्ञा घेऊन ग्वालेर प्रांती गेले. भिलाड्यास मुक्काम (६१) सालशी – साळपूदपणा, सचोटी, गरीबी. रोजची प्रवृत्ति सारखे – रोजच्या प्रवृत्तिसारखे, नेहमीच्या शिरस्थाप्रमाणे. बयमानी – बेहमानी. छऱ्य – कपट. श्रीमंती – श्रीमताचे खालिंगी रूप. येथे श्रीमती ही पदवी अहिस्वाबाईस लाविली आहे श्रीमत पेशवे तशी ही श्रीमती अहिस्वाबाई. श्रीमती म्हणजेच श्रीमति. चवकशीस बट्टा काढणे – चवकशी म्हणजे जुन्या काळज्या टाकसाळींतील, खरीं-खोटीं नारीं तपासून घेणारा अधिकारी. त्यावरूनच ‘चोकशी’ हे आडनाव पारशांत, गुजरप्यांत रुद झालेले आढळते. येथे भावार्थ कीं, अंबोजी इंगळ्यानें सरकार कामात स्वतःचा स्वार्थ साधला. समजुतीस येऊन – समज करून घेऊन.

(६३) प्रसर – प्रवेश.

फार ज्ञाले. तळ सडक चार कोस. मार्गे पुढे होण्यांत बमण्याची गढी चौबुर्जी त्या गढीवरून रंब पडली. ठाकूर पाच सात दहा माणसें पारावर बसली. सरकारस्वारी निघून गेली भेटी केल्या. सर्वांशी रामरामी ज्ञाली. रवेचा तमाशा पहात बसले होते तों जिवबा आणा सबनीस याचे बंधु यास काहीं गैरभाराम सब्र पालखीत होते. यास बिगारी पाहिजे होता म्हणून गावकन्याकडे जासूद पाठवून बिगारी आण-विला. ठाकरानें उत्तर केलें कीं, आम्ही भले माणूस शिपाई बसलें आहेत. गावात माणूस असल्यास बेगारी आणून देऊ, असें माणसानें येऊन सांगितलें. यानी तोराखालीं सांगितलें कीं, त्यातून एक ओढून आणावा. तेळ्हा जासूद पुन. जाऊन एकास ओढलें. तों गावचा ठाकूर ओढून आणला त्यानें बहुता प्रकारीं सांगितलें कीं, मी ठाकूर गावचा आहें. क्षण दम धरा. बिगारी आणून देतों. असें नरम बोलताच, सबनीस यानी शिवी दिली. शिवी ऐकताच तरवार मेणातून ओढून सबनीसावर हात टाकिला तों पिंजणी नव्हती दाढी तोडून गर्दन एका हातानें वेगळी केली. आणखी दोघे चौघे जरबाऊन गावात गेले. सबनिसाचे वर्तमान सुमेदाराला समजताच स्वारी माधारी आली. येताच गराडा घालून हल्हा केला. रागड्यांनी तीन मारून काढले. मग शेवटीं सुमेदारानीं बापू होळफर याजला शिव्या दिल्या. 'तुम्हीं एकीकडे व्हावें. आम्ही हल्हा करतों.' मग बापूसाहेब पायउतारा होऊन कुदून पडले. गढीच्या चारी अलगा मजबूत, चढावयाचा लाग नाहीं. मग सयदूभाई यानें गोळे-माणसाचे डोकीवर हातावर गोळा, त्यात हात घालून वर चढावें असें हातावर गोळा, अशा तनेनें हल्हा चढला. त्यात रजपुतांनी गोळ्या मारल्या. तेल कढवून टाकिलें. दगड जात्याच्या तव्या त्याही वर टाकिल्या यांत

(६२) सडक - सपूर्ण किंवा आखल्ये. गढी चौबुर्जी - बुरुज असलेली तटबंद लढाऊ गढी, किळा. रंब पडणे - सैन्याचे कूच होतांना एकामार्गे एक माण-सांची लागलेली राग. भले माणूस - शिलेदार. तोरा - गर्व, ऐट. पिंजणी - गळ्याचे रक्षण करणारी कॉलर? दाढी तोडून - गळा कापून. कुदून पडणे - उडी घालून पडणे, तुदून पडणे. अलंग - तट, भित. लाग - सोय. माण-साचे डोकीवर, हातावर गोळा इत्यादि - या वाक्यांचा अर्थ लागत नाहीं. तट चढावयास आलेल्या सैनिकाच्या डोक्यावर एक हातभर उंच असा तोफेचा गोळा तटांत मारावा. मग त्या गोळ्यानें पडलेल्या भौकांत हात घालून सैनिकांनी वर चढावें. मग पुन्हा सैनिकांच्या डोक्यावर एक हात अतर ठेवून तोफेचा गोळा मारावा कीं त्या सैनिकांनी त्या दुसऱ्या भगदृढात हात देऊन आणखी वर चढून जावें. अशा कष्टानें तट चढून तुकोजी होळकरांच्या सैनिकांनी हल्हा चढविला !

माणस जाया फार ज्ञालें. नक्षावर नजर. बापू होळकर जातीनें आंत कुदून दरोबत्त कापून टाकिले. एक बायको होती, ती मात्र मारली नाहीं. जिवंत धरून आणली. गर्दीत अर्थ पाहतां एका मढक्यात पावशेर दारू, याशिवाय धान्य अथवा काहीं-एक नाहीं. त्या बायकोस लुगडेचोली देऊन सोळून दिलें. माणस जखमी अतोनात ज्ञालें. ऐशी हजार रूपये जखमीना लागला. त्याशिवाय बक्षिसा. नक्षामुळे इतके करणे प्राप. शिवाजी बल्हाळ प्रस्तुत हुजूर आहेत त्याचे घरचे पुरुष या दौलतीत, याजसुद्धा तरवारीखालीं अठरा कामास आले

(६३) तेथोन अहूंबहादरासुद्धा कूच करून मथुरे सुमोरे महादजी शिंदे यांच्या भेटीचा इरादा धरला. तेव्हा नारो गणेश याचें कर्तृत्व पाठिलबाबा याचे ध्यानात. आजपावेतों डोंगरी मोर नाचविलें, आता अवघड पडले. ऐसें जाणून आबा चिटणीस याजला सामदामादि भेटार्थ पुढे समोरे पाठविले. ते साता मजलीचे तफावतीनें येऊन भेटले नारो गणेश असताना चढवीत होते. त्याचे शांतवन एक रात्रीत करून, प्रातःकाली नारो गणेश याजला ब्रावर पाठिलबाबां-कडे घेऊन जावे असें ठारवून, आबाजी चिटणीस व नारो गणेश उभयता गेले. तों महादजीबाबा जातीने तीन मजला सामोरे आले. नारो गणेश याची व पाठिलबाबाची भेट ज्ञाली. नारो गणेश याची जरब बाळगून पाठिलबाबा होते. त्यातील कंपेशी आबा चिटणीस याची भेट ज्ञाली होती. खाशाची भेट ज्ञाली होती. खाशाची भेट होऊन भाविष्यानुरूप बुद्धीचें (वाटोले) होऊन रंगात रंग मिळविला. पुढे सुभेदार व अहूंबहादर याच्या व पाठिलबाबांच्या भेटी ज्ञाल्या. तोफखाने सुरु होऊन पूर्वर्ग उत्तम ज्ञाला. मथुरेस आल्यावर मुळख सुटला, त्याच्या वाटणीचा प्रसंग पडला. त्यात नारो गणेश याच्या बोलण्यांतील आशय, भेटीचे पूर्वीं इरादा दिसत होता, त्यांतील समारोप होऊन बोलणें मिश्र पढू लागले. तेव्हा मिलाफाचें (६२) आत कुदून – तटाच्या आंत उडी टाकून. जखमीना – जखमी ज्ञालेस्या शिपायाना जखम बरी करण्यास मदत म्हणून देण्यांत येतो तो खच. नक्ष – प्रतिष्ठा, प्रतिष्ठेचें रक्षण.

(६३) डोंगरी मोर नाचविणे – मोळ्या आव्यताखोरीने वागणे. कंपेशी – न्यून. इरादा दिसत होता त्यांतील समारोप होऊन – पूर्वीं जो इरादा म्हणजे हेतु त्यांनीं धरला होता त्याचा समारोप ज्ञाला म्हणजे त्यांनीं आपला हेतु बदलला, आणि म्हणून मिश्र बोलू लागले. मिश्र बोलणे – सरल न बोलता छके पेंज ठेवून किंवा काहीं हातचें राखून बोलणे. मिलाफाचे – किलाफाचे असें पाहिजे.

बीजारोपण होऊन सुभेदारांचे मनांत विकल्प आला. पुढे महादजी शिंदे गंगा-स्नानास चालले त्यांचे समागमें नारो गणेशाहि गेले. पुढे जातेसमर्थी शिळेदारी खर्चाची याद होऊन मोघम ऐवज राजश्री पाराजीपंतबाबा याजकङ्गन देण्याविषयी आत्माराम शिवराम तांबोळी, वाकड्याचे गुमास्ते, याजला सागून गेले. गोस गेलीयावर, गोगच्या साक्षभूत काय बोलणे ज्ञाले असेल तें त्यांचे ते जाणोत, सुभेदारांकडे मुलुखाचे वांटणीबद्दल नव लक्षाचा मुद्रख खुरजा, गडमुक्तेश्वर वैगरे महाल लाऊन दिले. अहंकारिभादरांचे बोलणे खर्चास घेऊन स्वस्थ असावें. हे भाव बोलण्यात आणून महालच्या सोडचिंड्या घेऊन माघारीं आले. सुभेदारास सर्वार्थी समजाविला, त्यांत बोलणे मागीठ काहीएक ओळख दिसण्यात न येता सोबत्याकडील कड धरून बोलणे पडले. त्या बैठकीत मनओळखीचा प्रसर होण्यास आरंभ झाला हे कारभारी सरदार याचे मनओळखींत तथा राहिली नाहीं. ते दिवसापासून दिवाणाचे चालीचे पर्याय, मातुश्रीसोहबास व श्रीमतांकडे नानास, कच्चे व्यवहार ज्यात अल्टीब्रहादरसहित प्रतिकूलता पै दर पै दर्शविण्यास आरभ होऊन, जुने माणूस शिवाजी गोपाळ पारनेरकर याजला नानाचे संमर्ते बाई-सोहबानीं महेश्वरीं आणिले. मग कैद करण्याविशीं दोहीकडील हालवत रजा आणविल्याच हेत्या. तों पाराजीपंतबाबास नानानीं विचारलें कीं, शिळेदाराची वाटणी कसी केली? त्यानीं उत्तर केलें कीं, फडणिसाचे कागदात पाहून घ्योवें. मग खंडोपंतबाबास विचारलें कीं, शिळेदाराच्या वांटणीच्या यादी दाखवा. त्यानीं काढून दाखविस्या. त्यात सागितत्याखेरीज शिळेदार कारकून याचें नावें आठ दहा हजार रुपये जास्ती पडले. ते पाहून नारोपतास अति क्रोध येऊन, खडोपतास अनिर्वच्य शब्द शिरेकचेरीत बोलू नये, ते बोलले. तथापि खडोपत याजकडे कारकुनीचा पेशा, सबव खामोश करून उत्तर केलें कीं, हा राग आम्हावर काढून अर्ध क्याय? देण्याघेण्याची मुखत्यारी आम्हाकडे नाहींच. सुभेदाराचे परवानगींने पाराजीपंत-बाबाकङ्गन देवउन आम्हांकङ्गन लिहिविले तें आम्हीं लिहिले. असे बोलल्यावर कमलदान उचलून मारावें. मारले मात्र नाहीं. परंतु सुभेदार व पाराजीपंत या उभयताचा उद्दार ज्ञानाचा व उत्पन्न करून होतें याचा उच्चार करण्यात सेव्यसेव-कल्प राहिले नाहीं. नंतर खंडोपंत यांणीं रुमाल आटोपून घरात आले. अंतःकरणास बहुत खेद केला कीं, रावजीपंतबाबाचे संस्थानाशीं आजपावेतों अर्जीं भाषणे कधीं ज्ञालीं नव्हतीं. आम्हीं त्याचे सेवकांत असे कुलदीपक उत्पन्न होऊन, या अधिकारास प्राप्त ज्ञालों. मग अर्धरात्रीचे समर्थीं यजमानांचे चिरंजीव चिमणावापूर् (६३) तथा - बाकी. हालवत - हाल *adj* Quick जलदीने. रजा → परवानगी.

हे रुमाल व कलमदान घेऊन सुभेदाराकडे गेले. रुमाल, कलमदान बापू सुमे-दारापुढे ठेवून नमस्कार केला कीं, “ या दौलतीत थोरले सुभेदारापासून रावजी-पंतबावाचे घरचा अपमान करीहि ज्ञाला नाही. तो मी कुलदीपक कारकून उत्पन्न— (यापुढील काहीं मजकूर गहाळ)

(६४) चिंजीव काहींएक निघो पावळे नाहीत. कोट रुपये घावे म्हणोन चिंजीव जातीने उन्हांत उमे केले मुखें करून अनिर्वाच्य शब्द तसेच चालले. मग तोडगुळाची माळ घातली. तगाड्याची पराकाष्ठा केली. एकसारख्या अडीचर्ये घोडथा हुजरातीत नेल्या, असेच जें देन्या रावटीत सापडेल तें सरकारात गेले. शेवटीं पंधरा लाख (ठरले) मग ते रुपये पदमसीकङ्गन हमी जाल्यावर कुटुंब व तिचा पिता-पुत्र धाकटे रामपुन्याचे किल्यास पाठविले. चौकशीस सुभानजी नाईक हुजन्या कोल्हापुन्या दिल्हा शृखळाबधने होतीच. तेथें सुभानजीचा त्रास विशेष पढून पधरा लाख (रुपये) खर्च घेतला (च होता शिवाय) आणखीही काहीं दिल्हे (असे) असता आपली सुटका होती असे घडत नाही. तथापि सुभेदाराकडे शेखसरीफ याचे द्वारे प्रेष केला कीं, “ अन्यायाचें फळ पावलो. धनी मायबाप आहांत. कृपाळू होऊन एकवेळ मस्तकीं हात ठेवावा. एका संवत्सरात दौलतीस कर्ज राहुं देणार नाही. हें न व्यानास येता निग्रहच धरिल्यास माझा प्राण रहातच नाही. तेन्हा पुढे प्रस्ताव होईल. दूरदेशी पाहून चित्तीं दया उत्पन्न होऊन कृपा करून बोलणे नमूद सिद्ध करून देर्इन. ” अशा भावीं प्रेष पाठविला. परंतु श्रवण करून शेखसरीफ यास आज्ञा जाली कीं, “ या समर्थी ही गोष्ट तुम्ही होता

(६४) मुखें करून — तोडगुळाची — वास्तविक मुळात ‘गुडगुलची’ म्हणजेच ‘गुडगुलची’ असे असलें पाहिजे. ही वाचनाची चूक होय. गुडगल — हा एक अगदीं लहान तोफेचा प्रकार आहे. अशी ही जड तोफ गुन्हेगाराच्या गळ्यांत अडकवीत असत. जुन्या काळीं गुन्हेगाराचा छळ करण्याचे जे अमानुष प्रकार होते त्यातलाच हा एक. (मुळात मोर्डीत ‘गुंडगुळाची’ असा शब्द असावा. मोर्डीत ‘तु’ व ‘गु’ हे सारखे दिसतात. मोर्डी लिपी जलद लिहिताना वरच्या मात्रा किंवा खालचे उकार पुष्कळ वेळा मागे पुढे होतात.) तगाडा — पैशाची मागणी. एकसारख्या — एकाचारख्या एक, नामी. पदमसीकङ्गन हमी जाल्यावर — पदमसी सावकारानें रुपये भरण्याची हमी घेतल्यावर. किल्यास पाठविले — कैद करून किल्यावर पाठविले. मस्तकीं हात ठेवावा — अमव यावें. प्रस्ताव — पक्षात्ताप. दूरदेशी पाहून — दूरवर विचार करून, दूरदृष्टि देऊन. बोलणे नमूद — बोलण्याप्रमाणे. प्रेष — निरोप, पत्र.

म्हणून ऐकून घेतले, इतःपर कोणी गोष्ट बोलिले असतां त्या पंगतीचा स्वीकार करावा लागेल.” मग सरीफभाईने तितके बोलण्याचा समारोप करून विराडास गेले. मासपक्षात इंदुरास येऊन काळ जाहला. हें वर्तमान नारो गणेश यांस समजतां विचार केला कीं, या पार्यी मृत्युचं घर पाहणे प्राप्त. ते व्यर्थ यातना नरी कां भोगाव्या ? ऐसा विचार करून एके दिवशी स्नान करिताना हातरुमाल होता त्यांतील कागद पाण्यांत भिजवून सुभानजी नाईक यास बोलावून तो कागदांचा गोळा स्वाधीन केला कीं, “ तुकोजी होळ्करांस सांग कीं, हा गोळा फलांने विस्तानेच्या फलाण्यांत घाल आजपावेतीं आशा होती आता शेवटलीच गोष्ट ऐकाल.” ऐसें बोलणे सुभानजी हुजरे यासी बोलून स्नानसध्यादिक भोजन जहाले. त्याचे तिसरे दिवशी देहावसान जहाले.

(६५) इकडे कारभार पाराजीपत व खडोपंत करूं लागले. राजकारण-सबधी ललसोंठचे लढाईत महादजी शिंदे कच खाऊन ग्वाल्हेरीस गेले. त्या संधीत इस्माल बेग व गुलाम कादर यानी एक होऊन, गुलाम कादर जाबताखानाचा नातू, मालक व कारभारी व इस्मालबेग यानी पनास हजार फौज जमा करून, बड माजवून, दिल्ही हस्तगत करून, बादशाहाचे ढोळ्यात सळ्या फिरवल्या. त्याकाळी इस्मायल बेग यानी बहुत रदबदल केली कीं, तुमचे मनात बहुत काळ्कूट

(६४) त्या पंगतीचा स्वीकार करावा लागेल – त्याच्यासारखी तुमची अवस्था करीन. विस्तान – बस्ता म्हणजे कागदाचा किंवा कापडाचा गडा. बस्तान म्हणजे तो गडा बाधण्याचा रुमाल किंवा त्यावर घातलेले कव्हर किंवा आच्छादन. बस्तान बसणे या रुढ मराठी वाकप्रचारात तोच अथ आहे. ‘विस्तान’ असा शब्द कोशातून सापडत नाही. कदाचित् ‘बासन’ असें मुळांत असण्याचाहि सभव आहे. कपडे किंवा कागदपत्र ज्यात बाधून ठेवतात त्याला बासन म्हणतात. मोडी बाचनाची चूक होऊन ‘बासन’ ऐवजी ‘बस्तान’ असें बाचलै जाणेहि शक्य आहे. फलाणे – कोणा एका विशिष्ट. आतां शेवटलीच गोष्ट ऐकाल – आतां नारोपत मेस्थाचीच वारी तुमच्या कानीं वैरील. “ तुकोजीने पुढे नारो गणेशाचे इतके हाल केले कीं, के पाहून सर्वांस मोठी कींव आली. तवे तापवून पुढे टाकिले, हत्तीचा साखलदंड गळ्यांत घातला. अगास बत्या लावल्या. मिर्चीची घुरी दिली. राखेचा तोवरा दिला. खीस व पुत्रास उण्णामध्ये उमे करून कानास चाप लाविले. खांद्यावर बदुका दिस्या. तापस्या तव्यावर उमे केले. तेब्हा तीस लाख रुपये कबूल केले. पुढे आणखी निकड लाविली.” [मराठी रियासत भाग ३ पृष्ठ २३.]

(६५) डोळ्यांत सळई फिरवणे – डोळे काढणे. काळ्कूट – डोऱ्या

असल्यास त्याचें उत्थापन करून आणखी कोणी वस्त्रावयाचें असल्यास बसून.
 परंतु हीनाग न करै. तुम्हीं कजीर, तुम्हापासोन अशी अमर्यादा होण्यात ईश्वराने
 न राहना तुम्हास फलादेश सत्वरच येहेळ. त्यांने न ऐकतां वडिलांचे उसांने घ्यावें
 या इरादियावर ढोळे काढिले. तेव्हा इस्मलबेग तड खाऊन तीस हजार फौजे-
 निशीं उठोन गेला. दहा हजार फौजेनिशीं गुलाम कादर तेथें राहून वजीरात करूं
 छ. गले. हें वर्तमान पाटिलबाबांस समजताच थोरले लखबा शेणवी याजबराबर कंपू
 व फौज देऊन गुलाम कादराचे पारपत्यास रवाना केले. हें वर्तमान गुलाम कादरास
 समजत्यावर जरबेपुढे पाऊल न टिकता बाहेर पडला. लक्षण अनंत यांनी
 दिल्हीस येऊन पादशहाची बहुत खात्री केली. पादशहानीं प्रसन्न होऊन वजीरात
 पाटिलबाबास दिली. नालखी व खलत भूषणादि जो वजीराचा मरातब तितक्का
 देऊन न्वालेरीचे आलीकडे आले होते. तेथें तीन कोस पाटिलबाबानीं सामोरे
 जाऊन मरातब प्रहण केला. मग लक्षण अनंत यास गुलाम कादर याचे बदेवस्त
 करण्यास म ॥ निल्हेस त्याचे मार्गे लागण्याची आज्ञा जाऊन कौशा रक्कीर याजला
 वजीरात्तीचे मुत्तालकीची सोंप करून पातशाई सलतनतीचे दरोबरस्त महालची
 अहिंशाठ फक्कीर मजकूर याजकडे करून पादशाई खर्चाचा व दिल्ही शहराचा बंदो-
 बस्त न्हांगला केला. व लक्षण अनंत हे गुलाम कादराचे पिच्छा करून एका
 कळद्याईत बरबाद केला. जातीने पकून गेला. त्याचे शोधास हेर लाढिले. चोहों
 झाहा महिन्यांत (एक) उजाड खेडे, पाच चार घराची वस्ती, तेथें एका पटवारी
 याचे घरांत राहिला होता. तों यांनी महालात गावगळा द्वाही घरघरास उड्या

(६५) त्याचे उत्थापन करून – त्यास गादीबरून काढून टाकून. परंतु हीनाग न
 करै – वाटल्यास हा काढून दुसरा बादशहा बसवा. परंतु याची आंगे हीन करूं
 सका. मृणजे त्याचे डोळे काढून नका. ईश्वराने न राहता – ‘ईश्वराते न साहता’
 असा मूळपाठ असावा. ईश्वरास न आवङून. फलादेश – फळ, प्रत्यय. उसांने
 खेणे – बदला घेणे, परतफेड करै, उडै काढणे. इरादा – हेतु. तड खाऊन –
 सगाखून, विथरून. वजीरात – वजीराचा कारभार, दिवाणगिरी. कंपू – युरो-
 पियन सरदाराच्या हाताखालीं कवाईत शिकवून तयार केलेले पायदळ सैन्य.
 फौज – घोडदळ. (सच्चां आपण ‘फौज’ हा शब्द सर्वसामान्य खैन्य वाअर्धी
 कापरतो; परतु मराठेशाहीत ‘फौज’ याचा अर्थ फक्क घोडदळ असाच होत असे.)
 जरबेपुढे – कवाईती कपूच्या तोकांच्या मान्यापुढे. जरब – तोक. मरातब –
 सन्मान चिन्ने. पिच्छा करै – पाठलाग करै. पटवारी – कुलकर्णी. उड्हाई –
 वर्दी, ताळीद.

फिरविस्या होत्या कीं, जो गुलाम कादर दख्खवून देर्हाड़ स्वाजल पांच हजारसे कमागीर देऊन बादीष केली जाइल. आशा दुराशा त्यांत कायथाची जास. पठावाची कायथ होता. त्यांने गुलाम कादराची दिलजमाई करून इकडे लक्ष्मण अमंताकडे प्रेष लाभिला कीं, गुलाम कादर आमचे घरी आहे. दोनशें स्वार पाठवावें त्यांचे स्वार्थीन करून देतों. तेव्हा दोनशें स्वार पाठवून हस्तगत करून पाटिल्बुळपाणी पौंचवून दिल्हा. अलीबहादर आलियावर त्यांचा बस न बसे तेव्हा सुभेदार यांगी हिम्मतबहादर याजला हमराई करून शिंदे शुद्ध सरदार टेवून मुखत्यारी अली-बहादरकडे आणावी या राजकारणास अग्रसर केला. त्यांने मास पक्ष परिश्रम करून नमूद सिद्ध केला. हें वर्तमान पाटिलबाबास समजल्यावर हिम्मतबहादर हस्तगत करावा, या कारस्थानास लागले. हस्तगत करून आणीत होते. येतांना अली-बहादराचे फौजेंतून आले. त्यांने जरीपटका शेंपनास हात (दूर) पाहून घोडिया-वरून उडी टाकून जरीपटक्याखालीं जाऊन बसला. तेव्हां अलीबहादरास बहुत कढीण पडले. पाटिलबाबानी निरोप पाठविला कीं, अशा लेकुरपणानें प्रात कसा लागेल ? यांनीही उत्तर पाठविले कीं, “ आपण वडिलाचे हातचीं माणसें. तेव्हां आमचेकडे लेकुरपणा खराच, परतु जरीपटक्याचा आश्रय केला, आम्ही न आणितां त्यांने केला, तेव्हां आता जें होणें तें विचारानेच हेर्हाईल. ” असे उत्तर पाठविले असताही पाटिलबाबाचा दुराग्रह विशेष पहून कपू बमय फौज अलीबहादराचे समोवते फिरवून दिल्हे. तेव्हा अलीबहादर यांगी मुत्सद्यांस बलावून कौसल केले.

(६५) बादीष - सन्मान. आशादुराशा - लोभ कायथ - कायस्थ. हिम्मत बहादर याजला हमराई करून - हिम्मत बहादराला सामील करून घेऊन. शुद्ध सरदार टेवून - फक्त सैन्याची सरदारी त्याकडे राहावी. बाकी लढाई, तह करण्याचा आखत्यार त्याकडे राहू नये. ती मुखत्यारी अलीबहादराकडे असावी, असें राजकारण तुकोजी होळकरानें केले. या राजकारणास अग्रसर केला - या राजकारणाचा पुढारीपणानें उपक्रम केला. असें घडून वावें वासाठीं पुढाकार घेऊन खटपट केली. त्याने - हिम्मतबहादराने. नमूद - कारस्थान. लेकुरपणानें - मूर्ख अविचारी वागणुकीने. अलीबहादर म्हणू लागला कीं, हिम्मतबहादर हा सर्वांत अष्ट अशा वेशव्यांच्या जरीपटक्याखालीं आश्रयास किंवा अभवार्थ आला आहे. मृष्टून त्यास तुमच्या हवाली करता येत नाही. या अलीबहादराच्या बोलण्याला उद्देशून हा लेकुरपणाचा टोमणा आहे. प्रांत लागणे - शेवट लागणे, निमाच लागणे, सभी-बतें फिरवून दिल्हे - अलीबहादराच्या सैन्याला शिंदाच्या फौजेने व कंपूने वेळा दिला. कौसल - कौन्सिल या इग्रेजी शब्दाचा अपभ्रंश. कौसल - उल्लंघन.

संदाचिवपंत अवसरकर पुरंदन्यांचे तर्फेचे दिवाण व आप्पाजीपंत दामले खासयत-
 कीचे दिवाण व भिकाजीपंत पाळंदे फडणीसांकडील असे गणनीय माणसे जमा
 करून विचार केला. कोणी बोलला, असामी त्याचे स्वाधीन करावी, कोणी काहीं,
 इदमथ जहाले. त्यांत भिकाजीपंत पाळंदे फडणीसांकडील यांणी अग्रसर होऊन
 बोलले कीं, “ हिंमतबहादरास यावयाचा नाही. याचे सोईने होणे असेल तें हो.
 श्रीमंतांचे राज्याची बडती दौलत. तें पक्षीं शिंदे आगटीक करतील असे होणार
 नाही. कदाचित् तमावर चढून आगळीक केल्यास मरून मिठू. मार्गे शिंदे यास
 पुसणार बळकट आहेत. श्रीमतांचे दौलतीचे कायमींत शिंदाचे शिंदेपण राहणे
 कठीण पडेल. आपले हातें आसामी देऊन श्रीमतापासून मुकाबला कबूल करणार
 नाही.” अशा निर्धाराची गोष्ट सागून उठले. हे वर्तमान येशवतराव निंबाटकर
 अकलोजांचे राहणार, पदरपुरानजीक, आठशे स्वारांचे पथक, महादजी शिंदे याज-
 पाशीं होतें. त्यांणी (ऐकून) नौबत देऊन आपला गोट जावळून अल्लीबहादर
 यास सामल जहाले. अल्लीबहादर त्यांचे गोटास जाऊन त्याची खातर बहुत केली.
 एकच उत्तर केले कीं, “ शिंदे यांणी आम्हास पैक्याची कमी (केली) म्हणून
 आले नाहीं. तुमचे सकेते इरादा बसून गोष्टीचा ठराव जहाला, हें वर्तमान ऐकून
 श्रीमंतांचे राज्यांत रहातों, दुसरे सल्ला बदनेक, याजवर अतःकरण प्रसन्न होऊन
तुमचे करप्यास सामल जहालो.” परस्परे शिंदाचार होऊन हीच सल्ला मुस्तकीम
 (६५) असे गणनीय माणसे – अशी गणनीय माणसे. गणनीय – प्रतिष्ठित,
 जवाबदार. इदमथ – ‘ इदमित्थम् ’ या सूक्ष्म शब्दांचा अपभ्रंश, इदम – हे.
 इत्थम – या रीतीने. याचे सोईने – ही गोष्ट मान्य करून मग इतर पर्याय काय
 काढता येईल तो काढा बडती दौलत – उत्कर्षकाल, होत काळ. तमावर
 चढणे – ईर्षेस, पेटणे. तम – ईर्षा. मरून मिठू – तोड देऊन लढतांना
 मरून जाऊ. आपले हाते आसामी देऊन श्रीमंतापासून मुकाबला
 कबूल करणार नाही – मी आपल्या हाताने आसामी म्हणजे हिम्मत बहादरा-
 चारखा मातवर माणूस पारिपत्याकरिता शिंदाचे हवाली केला, तर श्रीमंत माशा
 मुकाबला करतील म्हणजे मला जात्र विचारतील त्या रुजवातीस आपण त्यावर नाहीं
 असे पाढ्याने स्पष्ट सांगितले. खातर – खात्री, खातरनिशा. तुमचे सकेते
 इरादा बसून गोष्टीचा ठराव जहाला – तुमच्या इशान्याप्रमाणे कारस्थान
 घाऱ्ये शाळे. दुसरे सल्ला – दुसरा विचार. श्रीमतांच्या विरोधी अशा गोटांत
 सामील होऊन राहण्याचा. बदनेक – विश्वासप्राताचा, गैर इत्वारीपणाचा.
मुस्तकीम – काकम.

जहाली. तेव्हां पाटीलबाबांची निकड पडली. बराय मसलत सुमेहरासकडे प्रसरहीं शिंदे यांनी पाठविला कीं, “ आपण बडील आहा मुख्यास समजून सांगा. बाबी हरामखोर उया रीतांने हस्तगत होईल त्या रीतीने करू, तोफेचे तोंडी देऊ, आपण शब्द ठेवाल, याजकरितां आपलेही कानावर घातले आहे.” यांनी उत्तर पाठविले कीं, “ मूळ खरेच, परतु धन्याचे, यद्यपि अमार्गाही असल्यास त्याची अमर्यादी करणे आपल्यास असकच. या (१) ही गोष्ट तर मार्गाची दिसती. तेव्हां याचा विचार होऊन न्हावें हें उचित.” मग पाटीलबाबा यांणी तुम्हार्कडे ल कोणी बोल्यावयास पाठवा म्हणोन सांगून पाठविले. त्याजवरून भिकाजीपंत पाठदे बोलावयास पाठविले. व पाटीलबाबार्णी बोलणे पडलें कीं, आपसात बखेडा होऊन आज पावेतों श्रम साहास करून श्रीमताचा रबाब जमविला, क्रोड रुपयांचे खर्चात आलें, या गोष्टी ध्यानास न येता या हिंदुस्थानांत अनुपगीर गोसाव्यासारखा सोधा पाठीस घालून जमलेला लक्ष विघदू पाहता हें आम्ही घडू देणार नाहीं. ज्या रीतीने हस्तगत होईल त्या रीतीने करू. यासाठी श्रीमतांनी आम्हास तोफेचे तोंडी दिल्हेयास कबूल आहे.” मग पाठदे यांणी उत्तर केले कीं, “ आम्ही त्याजला बोलावून थाणिलें असें जहालेंच नाहीं. त्यानें जरीपटक्याचा आश्रय केला असता प्राण वांचेल म्हणून आला घरचे दबावणीच्या जरबा खाऊन तुमचे स्वाधीन लेकरू.

(६५) सळा — विचार. बराय मसलत — मसलतीसाठां प्रसर — प्रेष, निरोप. हरामखोर — गुन्हेगार. वेदे हिमतबहादर. असकच — अशक्यच. या — अथवा, व. रबाब जमविला — रुबाब, प्रतिष्ठा वाढविली. सोधा — सोदा, डांबिस माणूस. ‘सोदा’ ही उत्तर हिंदुस्थानातील लक्ष्यरातील लुटाऱ्या लोकांना दिलेली एक सजा आहे. लक्ष — ‘नक्ष’ असें पाहिजे नक्ष — वरच्याभ्या, कीर्ति. घरचे दबावणीच्या जरबा खाऊन गोष्ट सांगणे प्राप्त — ‘घरचे’ ही मोङी वाचनाची चूक. ‘याचे’ असें मुळांत असले पाहिजे. याचे दबावणीच्या जरबा खाऊन म्हणजे याच्या दमदाटीमुळे जरब म्हणजे भीति खाऊन जर लेकरू म्हणजे अल्टीबहादर तुमच्या स्वाधीन होईल म्हणजे तुम्ही सागाल तसे ऐकू लागेल तर त्याच्या शौर्याची परीक्षाच झोऊन गेली असें समजावें लागेल ! शिंदे घरचे परिचयाचे, त्याच्या दरडावणीने जर आम्ही इतके हतबल होऊन जाऊ, तर बाहेरचे परके हराणी दुराणीसारखे शान्त वेऊन त्यानी आम्हास दमदाटी करावयास सुरुवात केली तर स्वतःचे प्राण वांचविष्वासाठां आम्ही ‘आमचे प्राण वांचवा, वाटल्यास आमच्या फौजीवीहि वळती करून न्या’ अरेहि आम्ही सांगू!! हे कसें शक्य आहे ? श्रीमतांनी जरीपटक्याचा अधिकार देऊन आम्हांस पाठविले ते आम्ही बावळट भित्रे नव्हे म्हणूनच.

तेव्हा इतरांची गोष्टी गाठ पडली असतां आपले प्रण थोळाचित्याविशेषीही गोष्टीची गोष्ट घासाची गोष्ट. तेव्हा श्रीमतांनो जरीपटका सोपणा हें तुकून केली गेली निरुद्ध देवता. श्रीमतांनं वास्तव्यास दोष सिद्ध करून यावत् आयुष्य बेश्रमीचा उत्तम निकाल नवंजावें या व्याप्त्यास विभक्त. आपले यासी फिरोन गोष्ट सांगितली तेव्हा युधी यडली हे कल्याच आहि. हिमतबहादरास घेऊन श्रीमतांपाशी जाऊ नेव्हेच याचा इच्छाक होईल. परंतु तुमचे स्वाधीन करणार नाही. ” अशा तंत्र्याच्या गोष्टी सांगेन उक्तेन आले. पुढे सुभेदारांचे विचारें पुरी पडणे कठीण, येऱ्यां पाठीलवाचा आगळीक करून तुम्हाशी बिघडनितो असें घडत नाही, परंतु सर्वा-परी खराब करील, देण्याचें पेंचांत येऊन मु (१) काबलीस पाठवावें हेही टीक नाही. यास्तव हिमतबहादर, कारस्थानी माणूस, मोहरा हातीं लागला आहे, याजला अप्रसर करून बुदेलखडांत जावे. असा मनसत्वा सिद्ध करून अल्लीबहादर बुदेल-खंडास गेले इकडे नारो गणेश प्रकरणी व अल्लीबहादर प्रकरणी पाठीलवाचाचे अनांत दंश होताच. सुभेदारही आपले ठिकाणी सारंकित. परंतु शिंद्यांचे दौलतींत माणसें चांगली. त्याणी विचार करून पाठीलवाचास बुद्धियाद केला, “ आपण व्याकर श्रीमतांचे. लाख फौज, पनास हजार पायदळ व पांचशें तोफा घेऊन मुक्त्या-

(६५) श्रीमतांचे करण्यास दोष सिद्ध करून – श्रीमतांनी आमची नेमणूक केली, ती तुकीची केली असें जर आम्ही आमच्या कृतीने सिद्ध केले तर सबव्य आयुष्यभर आम्हास बेशरमीचा डाग कलक लाऊन घेऊन जगावे लागेल. आपले यासी – आपल्या मागणीस. फिरोन गोष्ट सांगितली – अनादर केला. पुरी घडली हे कल्याच आहे – आम्ही आमचे जे उत्तर सांगितले, त्याचप्रमाणे आम्ही निश्चित अखेतपर्यंत वागणार. पुढे सुभेदारांचे विचारे ह० – पाळदे व अल्ली-बहादर यांनी सुभेदाराचा म्हणजे तुकोजी होठकराचा सुष्णा बेतला तेव्हा तुकोजी होठकर म्हणाला, “ आपण केली ही गोष्ट येथें शिंद्याच्या सगरींत राहून निभावणे कठीण आहे. शिंदे आता प्रत्यक्षव तुम्हावर हळ्ळा कस्तूर हिमतबहादराला पकडून झेईल हे धडणार माही. परंतु तो तुम्हास सर्व तन्हेने नुकसानींत आणील. व मग मुम्हास फुळा हैम्बाच्या खर्चाकरता शिंद्याकडे च माणूस पाठवावा लागेल. त्यासारखी असेपानास्पद गोष्ट मुसरी नाही. करता हिमतबहादर हा बुदेलखडाचा माहीतगार आहे. तिकडील मुद्दास जिकांवा व फौज केहावी. म्हणजे फौजेचा खर्च तिकडील संडर्यातून कोढावा म्हणजे शिंद्याकडे तोंड वैगडावें लागणार नाही व आपले वरचप्पा व स्वातंत्र्य कावय दिकेल.”

रीतें काम करिसो, विश्वापिधीचे मुबादल्यात. तथापि श्रीमंतांशी किंवा आली असती एकया घोड्यानिती बुजूऱ्यां हा श्रीमंतास भरंवसा व आपणेही शील असेच. याजवर श्रीमंतांशी व्यवहार होऊन प्यायाचे फक्की केले. त्या भरंवशास अल्लीबहादर याच असा व्यवहार होऊन, काढून दिस्यासारखें, अणि सुभेदाराशी ही किलाफाची बृद्धि करून, तेही साहेबसुमे, केवळ तैनाती करून राहणार नाहीच; एवंच श्रीमंतांशी हरामस्खोरीस पात्र होऊन वेगळे पढून कोण्या कलावर उंट बसेल, तेव्हां कृत परिश्रम व्यर्थ नाऊन रवाबास खामी पढून हरामखोर असे वानऊ. यास्तव होठकर आपले भाऊ, त्यांगी आपले घरीं पाहिजे तसें केले (तरी) त्यांसी आपल्याशी कारण तें काय ? यांसी मेळ घाळून एक विचारें धोरण चालवावें. यांत अल्लीबहादर प्रकरणी (जा) हाला व्यवहार याजवर माती पढून सुभेदाराचे मिळ-ध्यांत शील्वास बद्दा येणार नाही ” ही गोष्ट पाठीलबाबाचे गळीं उतरून याच मनसुव्याचे पैरवीत राणेखान भाई याजला घाळून सर्गाई करून पुढे राजकारण होणे तें एक विचारें होत असावें असे कायम जहाले पुढे इस्मायलबेग तीस हजार खार व लाख पायदळ व पाचर्ये तोफेने नबाब कूलीखां व अफरासखां इत्यादि नजीबखानाचे चेले फौजबंद तितके साम-दाम-दडमेद करून पिशवीत घाळून त्यांचा जागा व सलतन समेटून नार जालेर या जिल्ह्यात येऊन जपूचे राजास उषद्व आंभिला. बंदोबस्तास बापू होठकर दहा हजार फौजेनिशी व शिंद्याकडील अंबोजी इंगळे असे रवाना जाले. शिंद्याचा व इस्मयलबेग याचा शिल-शिल्हा होता. याजमुळे शिंद्याचे तोंडावर काशीराव होठकर व शिंद्याकडील बाळोजी इंगळे वीस हजार फौजेनिशी उभयता सरदार रवाना केले. इलंडे इस्मायलबेगाशी बपूजी होठकर (व) अंबोजी इंगळे यांशीं मुकाबला होऊन दूरावरचे पाटणा. (६५) कोळ्यावधीचे मुबादल्यात – कोळ्यावधी रुपये वसूल होतील अशा मुलस्ताचे मालक, धनतर, कोणावर अवलबून नाही असे. साहेब सुमे – मोठे सरदार. तैनाती – नोकन्या, सांगकाम्यासारख्या चाकन्या. कोण्या कलावर उंट बसेल – कोण्या कलावर उट बसेल ते सांगवत नाही म्हणजे आपले दैव करू फिरेल तै सांगतां येणार नाही. खामी – मुक्कासानी. वानऊ – वानिले जाऊ; अशा ज्ञापला लौकीक होईल. बानणे – कौतुक करणे. याच मनसुव्याचे पैरवीत – ता भनसुवा किंवा ही मसलत सिद्ध करण्याच्या कार्यात. खेळा – धरच्यासारखा, गुलाशारखा पाळलेला माणूस, पालकपुत्र, शिष्य, खेळेशारगीर. पिशवीत घालणे – सामीक करून घेणे, कुटात मिळून घेणे, घशात घालणे, पक्कणे. नारजालेर – ‘ नारनोस्ट ’ असै मुळात असेल ? शिलशिला – सख्य, दलमन्दळ.

वर लढाई सुरु जहाली शिंद्यांकडील पळटणे होतीं. तोफांचे लढाईत आपली फौज थिजली दिवस थोडा राहिला, अस्तमानीं लढाई महकूब होऊन आपलाले जागां मुम्तकीम राहून सूर्योदय होतांच गोळा फिरून सुरु जहाला. मग अंबोजी इगळे व बापूजी होठकर याणीं विचार केला कीं, तोफांचे लढाईत आपल्या वस्तु सुरी पडेल असें नाहीं. तेव्हा घोडे घालावे. यात ईश्वर यश दर्हेल तो देऊ. असा खचितार्थ करून एक्या बाजूस बापूजी होठकर, एक्या बाजूस अंबोजी इंगळे, पाठीचे बाजूस पेंदारी (असे) तीनरुख शह वाळून हृष्टा केला. तेव्हां इस्मायलबेग कायल होऊन शिकस्त जहाला. लाख स्त्रार जिकडील तिकडे जाऊन जिवंत धरून आणला. तोफखाना वैरै दोबस्त हस्तगत जहाला. फते जहाली.

(६६) पुढे मारवाडवाले जमाव धरून काकडावर आले. अजमेर जागा आपली प्राचीन साधावी व जयपूरवाल्याचेही महाल दाबावे. (असा इरादा) हें वर्तमान मथुरेस सरदारास समजल्यावर मारवाडवाल्याची जरब जयपूर प्रातीं लाल-सोटचे लढाईत बाबद गालद होती याजमुळे पाटीलबाबा (स) संकट वाढून फौज वीस हजार, त्यात गोपाळगाव चिटणीस व जिवबादादा प्रमुख तैनातीस ढबाईचा कापू असे रवाना होण्याची सिद्धता होऊन मुभेदाराकेडे आले. ' मारवाडवाल्यानें डोके उचलू आहे. अजमेर घ्यावी हा त्याचा इरादा आहे. त्याचे मुक्काबल्यास फौजेची योजना जहाली आहे. आपलेकडील फौज व सरदार जेमेयत घ्यावी. असें बोलणे पडले तेव्हा इस्मायलबेग धरत्यावर शिखाचे फौजेचे मुक्काबल्याचे कारण राहिले नाहीं. काशीराव होठकर व बाटोजी इगळे पटाव्याहून हुजूर येऊन दाखल जहाले होते. काशीराव होठकर मारवाडांत रवाना करून ब्रापू होठकरास पत्रे गेली कीं, तिकडील मसलत समारोप होऊन इस्मायलबेग हस्तगत जहाला. ते पक्षीं तुम्हीं फौज पेंदारी याजसुद्धां काशीराव यास मारवाड प्रातीं जाऊन स मल व्हावे. अशी पत्रे रवाना जहालीं काशीराव होठकर व शिंद्या-

(६५) थिजली - कचरली, बेहिमत झाली. दवली. आपल्या वस्तु - आपल्या-च्यानें. खाचितार्थ - निश्चय, सकल्य. तीन रुख - तीन तोडानें, तीन बाजूंते. शिकस्त - पराभव. शिकस्त झाला - पराभूत झाला.

(६६) सरदारास - दिंदे यांस. लालसोटचे लढाईत बाबद गालब होती - ' लालसोटचे लढाईबाबत गालब होती, ' असें मुक्कात असले पाहिजे. लाल-सोटचे लढाईत महादजी शिंद्याच्या झालेस्या प्रचड पराभवासुळे मारवाडवाल्याची जरब जयपूर प्रातीं गालब होती, त्यामुळे इ. गालब - जोरावर, प्रवळ. ढबाईचा-डीवांइनचा. डोके उचलणे - आव्हान देणे, बंड करून उठणे.

कडील संजाम अजमेरीवर मुकाबल्यास दाखल जहाले. तो बापू होळकर यांसी पत्रे पोंचाऊन अबोजी इगळे यांसी पाटीलबाबानी हुजूर बलावले तेव्हा इस्मायल-बेग याजला घेऊन मथुरेस गेले. बापू होळकर फौज बमय पेढारी बमय काशीराव होळकर याजपाशी दाखल जहाले. मारवाडबाब्याचा मुकाबला घालन एक लढाई होऊन मारवाडबाब्यास हठवून मेडत्यावर नेऊन घातले. हें वर्तमान राजास समजून त्यांणी आपले भाईबेट्यांस बलावले तेव्हां तुम्हांकडून कांहीच बनून आले नाहीं. मग राठोडाचे फौजेंत जाटाचे गणनीय माणसें होतीं त्यांस वीरश्री पद्धन आठर्शे असामी रजपून याणी केशाच्या करून मरणोन्मुख जहाले. लढाईची तयारी शिंशांकडील फौज जरब खाऊन (होती) तथापि त्यांने नक्षा बाधून उभे राहिले. पुढे पलटणे. पलटणापुढे रणगाड्याचा जंजिरा. यापुढे तिकाच्याचे गोखरू. असा जाबता तोफाचे गोळ्यांत करून कपूचे एक एक बाजूस गोपाळराव व जिऊबा-दादा. होळकराची फौज त्यास गणनीत नाहीं. बापूराव व काशीराव अदकोसाचे

(६६) बमय - सुद्धां, सह. जाटाचे - जाटाची. गणनीय माणसे - मानकरी, नावाचे, ईरेचे एकाडे. केशरी करणे - मारु किंवा मरु असा निश्चय करून रजपूत प्राणपणाच्या लढाईस उभे राहात, त्याचेली ते केशरी पोशाख परिधान करीत असत अगर छातीवर केशराच्या गधाचा पजा उठवून घेत असत. नक्षा बाधून - ईर धरून, विरशा धरून. किंवा 'नकाशा बांधून' असेहि होईल. नकाशा बाधणे - व्यूह रचना करणे. रणगाड्याचा जंजीरा - रणगाडे आणि तोफा. जंजीर - या शब्दाचे तोफ आणि साखळदड असे दोन अर्थ आहेत. म्हणून 'साखळदडाने एकमेकास जोडलेले रणगाडे' असाहि अर्थ होऊ शकेल. तिकाच्याचे गोखरू - तिकार म्हणजे पोलाद. विल्सनच्या कोशात दिलेल्या गोखरू या शब्दाच्या अर्थावरून हल्डा करून दौडत येणाऱ्या घोड्यांच्या पायांत पोलादी काटे शिखून त्यांची गति कुठित करण्याचा प्रवत्त करण्यात आला हें स्पष्ट दिसते. विल्सनचा अर्थ असा a large kind called गोखरू ढाकिनी bars a fruit of a triangular shape with prickles at the angles, and hence the same name is given to the iron crowsfeet thrown on the ground to check the advance of the cavalry. असा जाबता तोफाचे गोळ्यांत करून - ? होळकराची फौज त्यास गणनीत नाहीं - होळकराची फौज त्याच्या विसगणतीत नव्हती. म्हणजे होळकराच्या फौजेला त्याने क्षुल्करुंद गणून त्यांस महत्वाचे काम न सागता रणांगणामार्गे अर्धा कोस ठेवले होते.

पिण्डांनीने उमे होते. तेव्हां राठोडांनी ओसे खले असलेले² आणुला गाळावा केला उजव्ये हाती हुका (!) डावे हाती अनीन आणि चालीने गेले. रुग्गाडे तरवारीने सोहून तोफांवर तरवार चालविली. सफे कोर्टेही असरें न बोलता गेले. गोपाळ-राकडी व जिवादादा तीन कोस परास्मुख जहाळे. तेव्हां ढवई भयभीस हैऱ्यांना काशीसाप व आपू होळ्यार उमे होते, खाजपाई येऊन टेपी आपटली. “ बद्दलासाप व मुक्तसान माझे होत नाही. सरदार आहा (आतां) चांगले दिसेल तें करावै.” मग आपूसाहेबानी बालासाहेबास ठिकाणी उमे करून, चार हजार स्वार निवडक घेऊन घाडे घातले. रुग्गूत गोळा, छरा, संगिन यांत निमे खपलेच होते. निमे राहिले त्यांणी हल्डा बापू होळकराचा गोळ उठला हें पाहून पलटणचा मुकाबला सोहून यांजवर आले. भेळाभेळ होऊन चार घटका समरगणी भाला, बंदूक याचे काळम पडलेच नाही. एकमेकांचे गळा हात घालून घोड्याखाली येऊन तरवार,

(६६) तेव्हां – अशा सिथीत. आउणचा गाळावा घेऊन – मुळात ‘ अङ्गुचा गाळावा किंवा गोळ्या घेऊन ’ असें असले पाहिजे. लढाईत वेभान होऊन लदता यावे म्हणून उत्तर हिंदुस्थानांत अफू इत्यादिकाचा अम्मल करण्याची चाल असे. चालीने गेले – दौडत चाल करून गेले राठोड वीरानी वेभान होप्याकरतो अफूच्या गोळ्या खाल्या. व उजव्या हाती हुका धरून ओढीत, आणि डाव्या हाताने घोड्याचा लगाम घरीत ते वेदरकारपणे दिच्याच्या फौजेवर येऊन पडले, तथापि हुका वा शब्दाचा हातगोळा असा एक अर्थ आहे. व तोच वेयें खरा शोभून दिलेल. म्हणजे असें कीं, डाव्या हातात घोड्याचा लगाम व उजव्या हातात दारूचा बॉब-गोळा शत्रूवर केळून मारप्यासाठी अशा पवित्रात राठोड दबडत आले. आधी हातातील बॉब केळून नतर शिंद्याशी प्रत्यक्ष भिडताच त्यानीं तरवार चालू केली. रुग्गाडे तरवारीने तोहून इ० – रणाड्यावरील लोक तरवारीने मास्तून, तोफावरील गोलदाजहि तरवारीने मारले. सफे कोर्टेही असरें न बोलता गेले – वाष्पता किंवा हाकाहाक होप्याच्या आंत. याप्रमाणे घीरी शाळून राठोड यीर परतही भेले. परास्मुख शाळे – पळाळे. टोपी आपटली – वैतागाने उर्बनाश शाळा अशा त्रायाने डोकीची टोपी काढून त्याने जिम्मेवर आपटली. खुन्या काळीं अशीच पद्धति होती. शाहुराजानेंहि, वसईच्या मोहिमेत आफले चालीस शत्रावर मराठे भेले, त्यासवर्धी इम्रज वकिलासमोर त्रावा करतांना डोकीचे पागोडे काढून अमीनीवर आपटस्याचा प्रसग सुप्रसिद्धच आहे. बदनक्षा – काळीमा, तुलौ-किक. गोळ – जमाव. गोळ उठणे – जमावच्या जमाव उठणे. भेळाभेळ – उरमियळ.

कल्पर, दारु अशमिली रज्यून एक जडं न दिल्हा. चार पांचकों रात्रडे खर्बू
देऊन आपलेकडील महाराजी पिंगठेसारखी दोन सीमांशे नावाची माणसी कल्पासे
आली. येशवंतराव महाराज, वारा वर्षांचें वय, प्रथम तरधार तेथें केली. आवाजी
खडेलव पासनेरकर फडणिसाकडील यांनीही तरवार चांगली केली त्या पांचसा
रज्युतांचे लढाईत माणसामाणसांची परीक्षा जहाली. खेत कायम करून शाहजहां
काजवून सुमेदारासी, कागद शाई हजर नव्हती सबव कोळसा उगाळून, चिंडी
लिहिली. यात माव रज्युतांच्या केशाच्या पाहून शिंदाकडील फौज तीन क्लोस
पळली. कायू बरबाद जहाला. मग डबई आम्हाशीं येऊन बोलला कीं, नक्षा क
कारखाना माझा बुडतो असें नाहीं. सरदार आहा, चांगलें ते क्तरा. (मग)
आम्ही घोडे घातले. श्रीमार्टंड कुपेने फत्ते जहाली. यांतील खरें खोटें डबई पाटील
बावांस लिहिल. अशी चिंडी लिहून साडणीस्वाराबराबर रवानगी केली. मग खर्बू
याणे आपले बेडथांत जाऊन सरदार पळाले हेते त्यांजकडे साडणीस्वार पाठ्यून
बलावून आणून मग लढाई खतल जहाली त्याची खुशी होऊन त्यांणी आपले परी
पाटीलबाबास पत्रे लिहिली. डबईने जे सरदार येथें जाजती देऊन पाटीलबाबास
जालें वृत्त वास्तविक लिहून पाठविलें की, तुमचे फौजेकहून कांही एक जहालें
नाहीं. होळकराकडील सरंजाम नसता तर करणे त्याचा कारखाना बरबाद होऊन
बदनक्षा मुळुखभर होता. याणे मात्र वास्तविक लिहिलें हेते.

(६७) नंतर गोपाळवारजी व जिउबादादाचीं पत्रे पाटीलबाबांस जबळ पैंत्रून
स्फीत्यर्थ पाटीलबाबा मुस्सदी मडव्यासह पत्रे घेऊन सुमेदारांकडे आले. बिचोब्यांत
(६६) स्पू देऊन – स्पू दिले, मारले. खेत कायम करून – आपल्या
सरदाराचे व सैनिकाचे मुडदे रणांगणावर लांबवर कोठे कोठें पडले आहेत त्याचा
तलास लावून. शाहजहां – जयशाद्य, जयसूचक वाद्य. बरबाद – नष्ट.
बेड्यात – बेहड्यात. बेहडा-कारखाना येथे अथ तोफखाना, तोफखान्याचें शिवीर.
आणून – आणले. खतल – खतम असे पाहिजे. खतम – समाप्त. लढाई
खतल जाहली त्याची खुशी होऊन – ‘लढाईत शत्रुची सपूर्ण कतल म्हणजे
कतल शाली. त्याणे खूश होऊन’ असाहि अर्थ होईल. डबईने जे सरदारांस
येथें जा जाती देऊन – ? करणे त्याचा कारखाना बरबाद होऊन –
‘करणीलाचा कारखाना’ असे तर मुळांत नसेल ? म्हणजे कर्नेल डिबाईचे कवायती कंपू.

(६७) स्फीत्यर्थ – फिंदी फिंदी हसप्याकरता, होळकराची फजिती उडवप्या-
करता, किंवा आपल्या फौजेचा दिमाल दालविष्याकरता. स्फीती – दम, प्रतिष्ठा,
ऐड. बिचोब्या – लहान विन खाली तबू.

प्रकांती बसून पत्रे वाचून दाखविलीं. सुभेदार श्रवण करून हांसून उत्तर केले कीं, “ श्रीमतांचे प्रतांये करून शिंदे, होळकर ज्या समरगणांत तेथें अपेशाची दाद ती काय ? बाकी कच्छे व राठोड माझ्या बापानें शंभर वेळां पाय पसरून भारले आहेत ! हे तुमचे आमचे पाहिले ऐकिल्यांत (आहेच.) ” मग चिमणाजीबापूस आज्ञा करून बाळासाहेब व बापूसाहेब यांची चिड्ठी जाली ती दाखवा म्हणोन सागितले. मग ती चिड्ठी पाहून व डबर्डीचे पत्र महादजी शिंदे यांस आलेच होते व यांचे चिड्ठीतही खन्याखोव्याच्या हवाला डबर्डीचे पत्रावर होता (मग) पाटीलबाबा मनचे मनांत समजून सर्द जहाले सुभेदाराचे बोलण्यावर उत्तर होऊ पावले नाही. पानसुपरां अत्तरगुलाब शिष्टाचार होऊन आपले फौजेत गेले.

(६८) पुढे देशी टिपूवर फिरगी आले ते समर्थीं श्रीमताकडे टिपूकदून व फिरंगी याजकदून वकील मदत करण्याविशीं आले. तेव्हा नाना फडणीस यांणी विचार केला कीं, टिपू आपले ठिकाणीं मुस्तकीम राहिल्यास पुण्याचा दरवाजा आहे ते पक्षी आपण इग्रजास नार्दी लावून (ठेऊन) मदत मात्र टिपूत्री करावी. अशी मसलत सिद्ध करून हरीपततात्या याज समागमे पन्नास हजार फौज देऊन रवाना केले. या स्वारीस मोहीमशीर महर्गता अशी झाली कीं, दाणे रुपयाचे पावशेर भाव मात्र चारा आव्याची पाने वगैरे वाळलेलीं रुपयाची टोपलेभर. आणि टिपू फिरंगी मिळून पाच लक्ष जीव मसलत दिवसेदिवस वाढत चालली. नाना फडणीस यांणीं हरीपततात्याचे खर्चाची मदत करण्यास कमी केली नाहीं व हरीपततात्यानीं दुतर्फा पैसा उत्पन्न करण्यास कमी केले नाहीं. परंतु मोहीम-शीर फौजेस, घरीदून मदत व मागितला पैसा अशा महर्गतेंत कोठून पुरणार ? तेव्हां फौज गळून मसलत जड पडली. हे वृत्त पुण्याहून विदिलानीं शिंदे यांस (६७) दाद - वार्ता, बात. पाय पसरून - काही श्रम न पडल्यासारखे, जागचे उठावेहि न लागता. माझ्या बापाने - थोरल्या मत्खारराव होळकराने. सर्द होणे - थिजणे, खजील होणे

(६८) पुण्याचा दरवाजा आहे - पुण्याला म्हणजे पेशव्याच्या राज्याच्या घराला एकत्रन्हेने दरवाज्यासारखा आधार आहे म्हणजे टिपू तिकडे इग्रजाच्या उतावर कायम आहे तोपर्यंत इग्रज पुण्यावर चालून येऊ शकणार नाहीत. मोहीमशीर - मोहीम चालू असता. दाणे रुपयाचे पावशेर भाव मात्र - रुपयाचे पावशेर दाणे द्यावे अशा लक्षकराच्या बाजारात भाव ठरला परतु प्रत्यक्ष दाण्याचे दर्शनच होईना ! जीव - माणसे. फौज गळून मसलत जड पडली - शिलेदारास पगार व घोड्यास दाणावैरण न मिळाल्यासुले फौज गळाठली

लिहिले. ख्याजवरून याजला आशा उत्पन्न झाली कीं, हिंदुस्थानाचा बंदोबस्त आपले हातींच आहे. परंतु तेथील बंदोबस्त ठेऊन आपण देशी जावयाचे करून टिपूची (हि) मसलत आपले हाते सुदरावी. म्हणजे ब्राह्मण अर्थात् टाळे जातील. ही उमेद धरून जिजादादा व गोपाळरात्र व डर्बी याना पलटणानर्ही हिंदुस्थानचे जिल्ह्यांत सोऱ्हन जातीने पन्नास साठ हजार फौज व दोन अडीच कूप घेऊन दरकूच देशास चालले.

(६९) दरम्यान मेवाढचा मामला येणे होता याजकारिता मासपक्ष गडबड करून रबाबाचे पोटीं खडणीचा जाब बोलण्यात आणून वसुलास अबोजी इगळे यास ठेऊन खासास्वारी झाऱून उजनीस आली तेथें मागील फौजेचा जाब व पुढील खर्चीची वैगरे तोडजोड करून हड्या हर्द्याचे घाटे उतरता घाटात नेमावर पचमहालपैकीं सत्वास महाली बाईसाहेबानीं गढी मजबूत बाघून वस्ती आबादी चागली केली होती जागा सोयकर पाहून गढी खालीं करून होळकराचे ठाणे उठवून बन्हाणपूरचा सुमार धरला त्याकाळीं बाईसाहेब म्हणजे प्रत्यक्ष अहल्या. तिचे मुखावाटे अक्षरे निघालीं कीं, “ हा मेला पुन्हा हिंदुस्थान पहात नाहीं. ” देशीं येण्याचे राजकारण पार्टीलबाबाचे मनात भरून कूच जाले. तेव्हा वकील पुण्यास लिहीतच गेले की, टिपूचे मसलतीचा समारोप आपले हाते करावा हा इरादा धरून येत आहेत. तेव्हा नाना फडणीस याणी हरीपंत-तात्यास निकड आरंभिली कीं, महादजी शिंदे बन्हाणपुरापर्यंत आले नाहीत तोंपावेतों टिपूचे मसलतीचा समेट, अग्रेजाची व त्याची दुरुस्ती करून वमय फौज पुण्याचे मुक्कांमीं येऊन दाखल व्हावे तरी तुमचे परिश्रमाचे सार्यक. हें न जात्यास आजपावेतों गर्भवासी श्रीमतापासून सेवासेवन केले हे गावखुद होऊन यशाधिकारी आणखीच होईल. यातील कार जे उगवून लिहिण्यात येत गेले त्याज-

(६८) व मसलत लवकर तडीस जाईना, कारण फौजेत शक्ति व ईशो राहिली नाहीं. वकिलांनीं — शिंद्याच्या वकिलानैं. म्हणजे ब्राह्मण अर्थात् टाळे जातील — ?

(६९) मामला — खडणी. रबाबाचे पोटी — दहशत देऊन, दहशतीच्या पोटीं, दबाव देऊन. खंडणीचा जाब बोलण्यात आणून — खडणीची रक्म ठरून घेऊन. गढी खाली करून — गढीतील होळकराचे लोक हाकून देऊन. हिंदुस्थान — उत्तर हिंदुस्थान. दुरुस्ती — स्नेह. सेवासेवन — सेवाचाकरी, कष्ट. गावखुद होणे — नष्ट होणे, निष्फल होणे. आणखीच — निराळाच कोणी तरी, भलताच, दुसरा. कार — दश, मर्म, मुहा. उगडून लिहिणे — खोलून खुलासा करून लिहिणे.

करून हरीपंततत्याही कृतकर्मीच, तांब व टिपू उभयताश्र भय प्रीति अळवी स्थापिरे घालून, हवा याप्रमाणे, महागाई या प्रकारची, ते पक्षीं सालमजकुरी तहरू ठरवून तऱ्हे घावी. पुढे बस पडल्यावर पाहिजे तसें करावें हे नेक्सष्ट्रा. धसी बळे गोऊन गुंतून पडणे हे राजधर्मास अप्रशस्त. असाच टिपूसही बुद्धिवाद केला की, या गर्दशीत पानावर पान घालून तूर्त सफाई करावी. या भावी ज्यांचे त्यास वेग-वेगळालीं बोलणीं करून (इग्रज व टिपू दोघासही सागितलें कीं) याप्रमाणे तुमच्याने होत नसल्यास आमचे घरीं राजकारण उपन जाले आहे याजकरिता मसलत खर्च लागला हा तुम्हापासून घेऊन आम्ही नियून जाऊ. यात उभयतासही अडचण पडेल हें उभयताचे मर्नी बिंबून त्याचा त्याचा आपसात किलाफ न ठेविता सफाईचे पोटीं भेटी करून स्वारी खर्च पुण्याहून मदत जाली त्याजसुद्धां दुतर्फा आपला हात उगवून फौजेची समजावीस तेथील तेथें करून, दरकूच महादजी शिंदे बन्हाणपुरास दाखल जहाले नाहीत तो साठ हजार फौजेनीशीं हरीपंततात्या पुण्यास दाखल जहाले

(७०) हे वर्तमान पाटिलबावास समजल्यावर मनची उमेद मनांत गवून ठोकर फार मोठी खाली पुढे जाऊन अर्थ नाहीं, मार्गे काय समजून जावे ? मग देशी येण्यास कारण वजीरातीचा आप्लाब बमय मरातब श्रीमतास नजर करावा,

---

(६९) कृतकर्मा – मोठमेठी कामे केलेला, अनुभवी. ताम्र – इग्रज. तऱ्हे ढेणे – तऱ्हा देणे, दिरगाईवर टाकणे. बस पडणे – बस बसणे, बळकटी होणे. घसीं बळे गोवून गुन्तून पडणे – उगाच आपणच होऊन सकटात स्वतःच गोवून घेणे. ‘धस’ व ‘धसमुसळ्या’ या शब्दांचा मूळ अर्थ फार अशील आहे. गर्दशी – सर्वनाशाचा प्रसग. पानावर पान घालणे – हो ला हो म्हणणे.

(७०) ठोकर खाणे – हिरमोड होणे. पुढे जाऊन अर्थ नाहीं, मार्गे काय समजून जावे ? – टिपूच्या मोहिमेचे यश आपल्या पराक्रमानें पदरात पाहून स्वावें म्हणून आपण जलदीनें दक्षिणेत चाललो, तो मोर्हीम यशस्वी करून हरिपत शुष्यास परतलेहि. तेव्हा दक्षिणेत जाण्यात आतां स्वार्थ काय राहिला ? बरे, असेच क्लिट परतून हिंदुस्थानात जाववाचें करावे तर तेही शोभण्यासारखे नाहीं, कारण नाना फडणवीस तुम्ही उत्तर हिंदुस्थानचा बदोबस्त सोडून दक्षिणत येऊ नका असे वार-वार बजावीत असता आपण हट्टांनें येण्यास निघालो तेहीं काय करावे ? असा मोठा पैंच महादजीला पडला. आप्लाब – मूळ आपसाब असा शब्द असला अहिजे. आफ्टाब – (१) अवदागीर. (२) येथें वजिरातीचा ‘आफ्टाब’ म्हणजे वजिरातीच्या प्रतिष्ठेचे घोतक असै अब्दागीर वैगैरे सामान. मरातब – सन्मानचिन्हें.

ही गोष्ट प्रधान करून, ताबडतोव जाण्याचा समरोप बजहणधूर पावेतों होऊन सोहळतीने पुण्यास गेले. इकडे हिंदुस्थानात गोपाळराव चिटणीवीस मुक्त्यार, अल्पीबहादर सबंधीं व्यवहार होऊन, पुढे सुमेदाराशीं मेळ शिंदे यांनी सखल. यांतील आदिपश्चात् पहांणे याची माहिती जिउबादादास त्याजकडे ताबेदारी. गोपाळराव चिटणीवीस याचे अल्पश्य, दुरादेशी पहावयाचा तोटा. त्यांत धन्याचे प्रतांपे कडून एक दोन कामे बनून आलीं. यावर तरवारीचे अदमासाचा सुंदर पाटिलबाबा असता सुमेदाराचे मनोधारण राखांणे हा क्रम न धरितां लहान मोठ्या गोष्टी बेशिस्त घडून आल्या. तेळा सुमेदारानीं विचार व रुन येथे राहून आपसात कंबेशी उत्पन्न होईल, म्हणोन चार दिवस जयपूरचे राज्यात काढावे, खंडणीही ध्यावयाची आहे, (अशी) सबब (सागून) कूच करून जयपूर प्रातो आले. कंबेशी न याची याजकरिता सुमेदारानीं टाळा दिला. किले कामा प्रात ब्रीज येथे अमल शिंद्याचे, परतु खुशाल कुवर त्या जिल्ह्यातील राहणार त्याजकडे पागा हजार बाराशे धोड्याची तो कामास राहिला होता. गोपाळराव चिटणीसाचे मनात काहीही करून होळकराशीं कळ वाढवून फाट पाडावा भर्से होतें. सुमेदार जयपूरचे जिल्ह्यात (होते.) हा तेथें राहिला होता त्यास हुस्कून यावें म्हणोन लखबा दादा थोरले याजबराबर पाच हजार फौज देऊन रवाना केले. हे कामा मुक्त्यारी आल्यावर त्यांणी त्यासी जाब लाविला कीं, आमचे खटल्याचा एक गवत वेगळे

(७०) ही गोष्ट प्रधान करून – या गोष्टीकरतांच मुख्यत्वे येत आहोत अशी जाहिरात करून. समारोप – निश्चय आदिपश्चात् – मागील पुढील, अर्थात् आरभापासूनची माहीतगारी. त्याजकडे ताबेदारी – वास्तविक खरा माहितगार जिवबा दादा होता. त्याजकडे हिंदुस्थानची मुख्यारी महादजींने यावयास पाहिजे शेती. परतु ती दिली गोपाळराव चिटणीसाला. आणि जीवबादादाला ताबेदाराचे म्हणजे दुव्यम नोकराचे काम सागितले. दुरादेशी पहावयाचा तोटा – दूर दृष्टीचा तोटा, अविचारी बुद्धि, कोती बुद्धि. यावर – यामुळे. तरवारीचे अदमासाचा सुंदर – आपस्या फौजेच्या पराक्रमाविषयींचा सुन्दर म्हणजे गर्व शाला होता. कंबेशी – कलह. टाळा देणे – दूर निघून जाणे. फाट पाढणे – वैर उत्पन्न करणे, ताटातृट करणे. आमचे खटल्याचा एक गवत वेगळे करून इ० – खुशालीसिंगानें उत्तर केलें कीं, “आम्ही या किळघात जमेती-निझी राहिले असले तरी तुमच्या प्रांताची काही एक नासाडी करीत नाही. आमच्या खटल्याला म्हणजे धोड्या तडांना गवत वैरे लागते तेवढे फक्त वेधून येतो. या वेगळा आमचा कोणचाच उपद्रव तुम्हास होणार नाहीं.

करून काही उपद्रव असल्यास शोध घ्यावा. (तथापि) त्यास हरतन्हेने बिघाड करावयाचा, तेव्हा मोर्चे लाविले. तोफ सुरू जहाली. तिसेरे दिवशी पांच लोकां-निशीं बाहेर निघून मोर्चे तुडवून तोफा ओढून आणावयास लागतील यास्तव ठिकाणीच छकड्याखाली टावून आले. अशी सत्तावीस रोज लढाई झाली. तीन वेळा मोर्चे कापले. शिपाई जुवामर्द खुशाल कुवर एकच होता, परतु होळकराच्या घरचीं माणसें, कोण्या नावाची बायको घरात घातली होती तिचा भाऊ याचा प्राण घ्यावयाकरिता हिंडतच होता ते दिवशीं दोन प्रहराची वेळ, हुक्का ओढीत बसला होता त्याने संधी पाहून जवळ कोणी माणूस नाही, बंदुक धरलीच होती, गोळी छातीत मारून प्राण घेतला. तेव्हा ह्याणार मेला, आतुन मजबूत परतु धर्णी नाही. यामुळे सर्वांनी विचार करून हजार बाराशे सरजाम, दीडेंशे उट जबुऱ्यांचे सरजाम तयार करून बाहेर निघून सुमेदाराकडे जयपूरचे मुलकात आले. याजवर जयपूरचे खंडणीचा जाब ठारवून राजान्या भेटी जाल्या. परस्परे मेजवान्या शिष्टाचार व्हावयाचे ते होउन ऐवज भाई-बेट्यावर वराता दिल्या, त्यात तीन लाई रुपयेची वरात प्रतापसिंग माचा हेडीवाल्यावर होती ते ऐवज सुमेदारांनी बापूजी होळकराचे खर्चास दिल्हा. बापूसाहेब सरजामानशीं वसुलास गेले. जयपूरताले दुतीघर गोपाळरावभाऊ व जिवादादा याच्या गोडींत शिसून हिमायत केली. त्याचा प्रेष बापूसाहेबाकडे आला कीं, माचाहेडीवाल्याकडे आमचे दहा लक्ष रुपये घेणे. आमचा ऐवज वसूल होय तें पावेतों तुम्ही तगादा करू नये, येणार नाही. असें पत्र पाठवून मागाहून कूच करून मुकाबल्यास आले तेव्हा यानीही सुमेदाराकडे पत्रे पाठविलीं कीं, येथे असा प्रसग प्रास जाला आहे आज्ञा घेईल तसे करू.

(७०) कोण्या नावाची – कोण्या फलाण्या नावाची. लेखकास नाव स्मरत नसल्यामुळे असे लिहिले आहे. ह्याणार – मोडी वाचनाची चूक. लढणार असे पाहिजे. लढणारः— लढवय्या असा एक खुशालकुवर होता, तो मेला किळथात मजबूती पुष्कळ होती. परतु खुशालकुवर मेल्यामुळे धरी किंवा पुढारी नाहीसा झाला. म्हणून किळथातील लोक तो टाकून पकून गेले. जंबुरा – एक तन्हेची तोफ, ही उटावरून चालवीत असत. ऐवज – ऐवजासाठी. वरात – सध्याच्या चेकसारखी पैसे पटविष्यासारखी हुडी किंवा हुक्कम. दुतीघर – द्वामुम्बायण ? दोहीकडे अग देणारा ? दुदील ? तरते बुडते घाहात वसणारा ? याच्या गोडीत शिसून हिमायत केली:- यांच्याशीं सख्य करून वजन मारले, वयिला लावला. येणार नाही – पैसा येणार नाही. वसूल मिळणार नाही. खंडणी हातीं लागणार नाही.

तेच दिवशी होळकराकडील पेंढारी याणी शिंद्याकडील 'फौजे'चा तीनहों उंट व कांठी घेऊ बैल व बंदीशाळा ही छादून आणली. ही अनाहूत फिसाद होऊन त्यांनी चालून घेतले. यानीही बुणगे छादून पुढे रवाना केले. सडा घोडा राऊत मुकाबला सांभाळीत सांभाळीत जयपूरचे मुलकांत आले. सुमेदाराचा मुकाम बनारसचे कांठी होता

(७१) एक दिवशी जयपूरवाह्याचे व शिंद्याचे फौजवाह्याचे अंत्र एक (असता) इकडे दौलतराम हळ्डे जयपूरचे कारभारी याजला आणून सुमेदारानी ताव दिल्हा की, ऐवजास इळाबिल्डा दाखउन आमचे आपसात कलह उत्पन्न केला. त्यांने उत्तर केले की, “ तुमचे हत्तीची लढाई तुमचे तुम्ही जाणा. आम्ही पैसा कबूल केला तो देऊ-आम्ही त्यांचीही देवाळ व आपलेही देवाळ. जबरदस्त असेल तो घेईल. ” असें बोलणे होताच त्यासमर्थी गोपाळराव व जिजबादादा याचा छापा बापू होळकरास सोडून सुमेदारावर आला. पाराशर दादाजी जुवार्मद सर्वी गोर्धीस बहादूर परतु स्वभाव तपीक. सुमेदाराचा हात धरून वोडून “ कसत्चे कपाळाचे बोलणे बोलता ? हरीप उरावर आला. ” सुमेदारांस घोड्यावर बसवून, दोन हजार स्वार हुजुरातीचे बरावर देऊन पुढे काढून दिल्हें. मार्गे शिलेदार कांहीं हुजरात घेऊन जातीने मुकाबल्यास राहिले. बाजार वगैरे कटुप सुमेदाराचे मार्गे रवाना केला. तों शिंद्याकडील फौज नदी उत्तरून आली. त्याठिकाणी दोन घटका हुरमठ फार मोठी जाली. माणीकचद हजारी व

(७०) बदीशाळा – शत्रूकडील पकडून कैद करून आणलेले लोक ? फिसाद – कटकट, फितूर. छादून – निवड करून, निराळे काढून. बनारसचे कांठी – बनासचे कांठी असें पाहिजे. हे नदीचे नाव आहे.

(७१) अंत्र – सूत्र, आतडे. एक अंत्र असणे – एक विचार असणे, सख्य असणे. ताव देणे – समज देणे, जरव देणे. इळा बिल्डा – चाळवणी, देऊ दिलाऊ करणे. तुमचे हत्तीची लढाई – तुमची हत्तीहत्तीची लढाई. एकाल्य शरण जावे, तर दुसरा मारणार. तेव्हां आम्ही दोघानाहि शरण जाणार. तुमच्या दोघांत मारामारी होऊन जो विजयी ठरेल त्याला आम्ही खडणी देऊ. देवाळ – देणेकरी. तपीक – वाचनाची चूक मूळशब्द ‘ तपीळ ’ किंवा ‘ तपळ ’ असा आहे. त्याचा अर्थ ‘ तापट, ’ ‘ तळळव ’ असा होतो. हरीप – शत्रु. कटुप – मोठी वाचनाची चूक. ‘ लादून ’ असें पाहिजे, हुरमठ – हुरमठ, झोंबाझोंबी, मारामारी, हातघाई.

किंतु जी वाघमारे असे पांच पनास नांवांची माणसें कामास आलीं. दिन-कर्त्राव पागनीस याजल्ला भाल्याची जखम लागली. तेव्हा सांभाळून पाठीवर घ्यावी. (पण) निशाणाचा हत्ती भवानी शंकर मार्गे फिरेना तेव्हां निशाण उत्तरून वेतस्या-वर मार्गे फिरला. प्रसंगी माणसें कामास आलीं इतक्या अवसरांत सुमेदाराचा याचा चौं पाचा कोसांचा छाटा पडला. तों इतक्यात बापू होळकरही येऊन सामील जहाले. तो सरंजाम आलियावर मुस्तकीम होऊन मुकाबल्यास सडे उभे राहून मार्गे ढाला उभ्या केल्या. त्यानींही यांची बळकटी पाहून तीन कोसांचे छाटीने मुक्काम केला. सुमेदार बाबीस कोस, मौजे बाबी तालुके ब्राह्मणगाव, हडोतीचा अम्मल जहागीर होळकराची, गढी मजबूत, पाणी चाच्याची सोय, असे पाहून मुक्काम करून, महेश्वरी बाईसाहेबास पत्रे रवाना केली कीं, “येथे प्रसग असा गुदग्ला. इतपर खर्चाची व फौजेची मदत जाली पाहिजे.” वर्तमान मातोश्रीसाहेबास समजून अगुष्टाची आग मस्तकास गेली. तुकोजी होळकर मारला गेला असता विता नव्हती, परंतु म्हातारपणी चाकराचे हानून बदनक्षीचा गोष्ट! असो “जीवन्नरोभद्रशतानि पश्येत्” ऐसा धैर्याचा विचार करून पाच लक्ष रुपयेच्या हुड्या सुमेदाराकडे पाठवून पत्र लिहिले. त्यातील आशय कीं, “हिंमत न सोडता हरामखोराचे पारपत्य करावे. खर्चाचा व फौजेचा श्वेत बाधितें. म्हातारपणी जरब खाली असल्यास लिहून पाठवावे. मी ढेरे दाखल होते.” अशा रवानग्या तिकडे दोन चार लगत करून, देशीं दहा कारकून नालबंदी बाबद ऐवज बराबर देऊन खानदेशांत व स्वदेशी पाठवून शिळेदार आणिले. एक्या महिन्यात दहा हजार हजेरी होऊन चिमणाजी फडणीस याजबराबर रवाना केले. दुसरे महिन्यात आठ हजार स्वाराची हजेरी जाली. काशी-राव होळकर जयपूर प्रातीं देवाशाचे मुक्कामीहून लग्नारातिं महेश्वरीं आले होते. त्याचेबराबर रवाना केली. अशा फौजेच्या चुंगी पाचशे, हजार, पधराशे, दोन हजार जशी हजेरी होत गेली तशी पाठवीत गेले. याशिवाय सुमेदारानीं गोसावी

(७१) तेव्हा सांभाळून पाठीवर घ्यावी – तेव्हा अधिक हानी होऊ न देवां माघार घ्यावी. प्रसंगी – तेवळ्या अवर्धीताहि. म्हणजे हत्तीवरून निशाण उत्तरून घेईपर्तच्या योड्याशा अवर्धीत शालेस्या हातघाईत कांही माणसें ठार क्षालीच. छाटा – छाटा, अतर. ढाल – निशाण. अंगुष्ठाची – पायाच्या अगळ्याची. श्वेत – सेतु, पूल. श्वेत बांधणे – एका पाठोपाठ रवाना करीत राहणे. जस्ते ‘पत्रांचा श्वेत बांधला.’ लगत – लागेपाठ. चुंग किंवा चुंगी – योव्ही. गोसावी-बैरागी – या उत्तर हिंदुस्थानांतील लढाऊ जमाती होत्या.

मैरगी चाळीस हजार टेविले. चाळीस हजार स्वारंच मरणा जदीद कदीम जाहला. माशिवाय पायदळ. रोज लढाई चालली. एक दिवशी स्यांनी कंपु पुढे घाळून मर्गे फौजेच्या मुकाबल्यास आले. तोफांच्या मान्याखालीं यांचा टिकाव न होतां पाथ उठले. सांभाळून मुकाबला सोडविला. पुढे चिचार करून सुमेदार व बुणगे कोव्यास पोंचून नगारा, घोडा, राऊत बापू होळकर व पाराजीपंत राहिले. मग मुकाबला न पडता पलटणास घेराघेरी केली. पलटण सोडून स्वार सरंजाम मुकाबल्यास आल्यास उचलून घ्यावे याप्रमाणे कजाखी तीन महिने केली. तीन महिन्यात त्याचे लष्करांत रुपेये शेर अन्न व रुपयाच्या पांच पेंद्या चान्याच्या जाल्या. ते कायर जाले. मग त्याजकडील पेगाम आला की, जाली गोष्ट ही भविष्यावर टाळून, आपण धणी, मार्गे आम्ही सेवक, पूर्वीपासून मुलकाच्या वैगेरे वाटण्याचे शिरस्ते, त्याप्रमाणे अतरवेद वैगेरे मुलकाची वाठणी घेऊन आम्ही ताबेदार. सुमेदारानी एखादी मोहीम करावी आम्ही चाकरीस हजर (राहावें) याप्रमाणे पेगाम आल्यावर सुमेदारास लिहून परवानगी आणली. त्याजवरून पाराजीपंत बाबा व बापू होळकर व गोपाळरावजी व जिवबादादा याच्या भेटी होऊन यादी बुदी ठरून यांचा बेलभंडार त्याची उदी परस्परे सलामाई जाली.

(७२) तो महेश्वरी मल्हारराव होळकर सवाई यानीं महेश्वरीहून बाहेर पडून बड केले. खानदेश स्वदेश मोंगलाचा मुळख लुटून दहा हजार फौज जमली होती. तें बंड श्रीमंतानी फौजा पाठवून बुद्धीबठाचे खेळासारखे घेरीत घेरीत वाफगावचे किल्ड्यात आणला. तेथें हस्तगत करून पुण्यास नेऊन महेश्वरी बाईसाहेबांपाशी

(७१) जदीद - नवा. कदीम - जुना. पाय उठणे - धर न धरवणे. उचलून घ्यावें - त्यावर उलटून पडावें. कजाखी - कष्टाची लढाई, मेहनत. कायर - कायल म्ह. घावरे पेगाम - पैगाम-बोलणे. झाली गोष्ट ही भविष्यावर टाळून - अदृष्ट द्वैते त्याप्रमाणे न व्हावी ती गोष्ट हातून झाली, ती आता विसरा. यादी बुदी - करार, कराराचीं कलमे. उदी - पिराजवळ ऊद जाळून त्याचा अगारा प्रसादार्थ घेतात तो. बेलभंडार, उदी, गंगाजळ, देवावरील तुळशी कुले ह० देऊन शपथप्रमाण करण्याची पूर्वी पद्धत असे. सलामाई - दिलजमाई, सख्त.

(७२) मल्हारराव होळकर सवाई - तुकोजी होळकराचा मुलगा मल्हारराव. सवाई हा इंग्रीजी Junior किंवा The second असे लिहितात त्यासारखा देशी शब्दप्रयोग आहे. जरें सवाई माधवराव, सवाई जयसिंग, सवाई शिकदर.

पावर्ते क्रेले. त्याची उमेद कंपूस एक दिवसांत मारून बराबर करीन ! हें बोलणे. देशी बंडांत मोंगलाशी व श्रीमताशी पञ्चास पन्नास स्वारांनशी कुदून पदून फौजे हात बेहत्तर केल्या. त्या भरंवशियावर हें बोलणे गोडसे वाटून जोत्याजी घोरपडे वैग्रे नंवाची माणसे दहा हजार फौज बराबर देऊन रवाना केले. ते येऊन पोंहचले. मातोश्रीचा लेख गेलाच होता की, समेट जाहला हा सर्वोपरी चागला. परंतु जाल्या गोष्ठीची उजटणी न जाली हें अंतःकरणी खटकणी राहिली. यानंतर मल्हार-राव होटकर दहा हजार फौजेनशी येऊन पोंहचले याचे शूरखाचे वोहोम्यावर व मुख्य भावी होणारान्मुख बुद्धि उपन्ह होऊन ठरला प्रकार बेळभंडारसुद्धा त्या गोष्ठीस फेरपगडी बाधून बदलून गोष्ठ सागितली यात पारजीपत, बापू होटकर यांनी तीन महिने श्रम करून वचनात आल्या गोष्ठी रहीत होऊन पूर्व दिवस प्राप्त जाला. यांत उभयता उदास जाले पुन्हा घेराघेरी चालली सुमेदारानीं मथुरेचे मुक्कामीं जुंजरनेक फराशिस चाकर टेवून कपूतयार करण्याविशीं आज्ञा केली होती त्याचीं पांच पलटणे तयार जाली होतीं. लढाईचा मुकाबला ठरला. त्याचा कपूत्याची पलटणे त्याचीं साठ तोफ व यांत्या पाच तोफा. लढाई सुरु जाली. यांत्या पांचा पाचा पलटणाची बोबरी गोसावी चाळीस हजार त्यात बाणाच्या कैन्या. सूर्योदयापासून (तों) चौदा घटका तोफाची लढाई जाली. त्यांत त्याच्या चौदा तोफा गैर उपयोगी करून छक्क्याखालीं पडल्या. डर्बई झाडावर चदून दुरभीण लावून पहात होता. त्या खादीस गोळा मारून खालीं पाढला. चौदा घटकेत पाचा तोफानीं संत्तावीस हजार गोळे मारले. दोन प्रहरचा समय. पाणी पाणी मनुष्य करूं लागले त्याचे कंपूत उटान्या पखाला भरून येऊ लागल्या. इकडे पाण्याचा तोटा. येणे करून गोसावी व बैरगी याचे पाय उठले. पलटणात सरंजामाची कमत्री पडली म्हणून, एवं पलटणे बैरगी निघाले. स्वाराचेही पाय उठले. लाखरीचे

(७२) कुदून पडणे – उडी घालून पडणे. फौज हात बेहत्तर – वाचनाची चूक. फौजा तारबतार केल्या असें पाहिजे. तारबतार – तारबतार म्ह. उधस्त, विकीर्ण, दाणादाण. उजळणी न जाली – उडे काढतां आले नाहीं. खटकणी – बोंच, रखस्त. बोहमा – वहमा, आवाई, लौकिक. भावी होणारान्मुख – भविष्यात होतें त्याप्रमाणे. फेर पगडी बांधणे – बचनभग करणे. जुंजरनेक – दुद्दनेक. कैची – २४ बाणाची गड्डी. बाण – दारूचे बाण. छकडा – तोफ ज्यावर घातलेली असते तो गाढा. यांचे पाय उठले – हे जागा सोडून निघून गेले, पळून गेले.

बारीतून निघता त्या तलावाचे काठी मल्हारराव होळकर फारबस होऊन पाण्यात पडले आहेत. ज्याचे भरंत्वशियावर फेरपगडी, त्याची ही दशा ! ! मग त्यांतला उठचदून हत्तीवर बसवून तेथून काहडले. तों मागाहून शिंद्याकळील पेंढारियांने स्लगट करून खराबा बहुतच केला. भिकाजी होळकर सुमेदाराशीं येत तोंपर्यंत तीन घोडे ठार जाले. वाटेंत पाणी नाही. पाराजीपंत बाबा सुमेदारांपाशीं आले. घोड्यावरून उत्तरून तळतकून सुमेदारांयुदे हात करून “ जाल्या गोष्टीस फेर-पगडी बांधल्याचे फळ पावला आतां उठा. माझा मार्तंड मल्हरी आला.” तो सम-यास फरबस होऊन तलावांत पडल . ॥ ॥ त्यास साभाकून आणणे कठीण पडले. खंडोबा खडोबाचे जागा राहिला. म्हातारपणी अपेशाचे ठिकरे घेतले. मग सुमेदारास उठवून हत्तीवर बसवून काहडले. पटती फौज, पाणी पधरा वीस कोस नाबूद, त्यात पेंढान्याची अडचण. सुलतानपुरापासून तीन कोस गांव तेथें तलाव होता. त्या तलावाचे पाणी आटून कर्दम शेष राहिला. तो मागाहून आले त्यांनी वस्त्रे घालून पिळून प्याले. ही दशा जाली. शेंकडैं घोडे व शेंकडैं माणूस पाण्या-वांडून गावखुद जहाली. या तऱ्हेने मुकुंदराव उत्तरून दरकूच इदुरास आले. गोपाळराव चिटणीस याचे मनात धर्म होता कीं, सुमेदारास जिवंत धरून पाटिल-बाबापाशीं न्यावे, आणि तो करताही. परंतु जिवबादादा जुना माणूस दुरांदेशीचा, त्याने बनासचे छायात व लाखेरीचे लढाईत टाळा दिल्हा. लाखेरीची हार जाल्या-वर त्याने गोपाळराव व कपूर याजला लाखेरीची बारी उत्तरूं न देता आपण जातीने मुकुंदराव हे रामपूर प्रगण्यात येऊन मेवाडकडे निघून गेले. इकडे पिच्छा केलाच नाही. यामुळे इमान ठिकाणी राहून भावी प्रारब्धानुसार होणे तितके जाले. हे वर्तमान महादजी शिंदे याजला पुणे मुक्कार्मी समजल्यावर आबा चिटणीस यांनी तोफा सोडण्याविरीं परवानगी तीन वेळा विनंती केली, परतु पाटिलबाबा बोललेच नाहीत. तिसरे वेळेस झाडझाहून उत्तर केले कीं, “ आपसांत कटकट करून

(७२) फारबस – ‘ परवश ’ असा शब्द साने यांनी सुचविला आहे. परवश – बेहोष झाल्यामुळे तर नव्हे ? मल्हारराव एक नवरचा व्यसनी व दास्तावज होता. जाल्या गोष्टीस फेर पगडी बांधल्याचे फळ पावला – ठरलेला कपर मोडलात त्याचे प्रायश्चित तुम्हांस मिळाले, समयास – लढाईच्या वेळीं. ठिकरे – खापर. नाबूद – साफ, स्वच्छ. गावखुद – नष्ट. मुकुंदराव – मुकुंदरा असे असावे. मुकुंदरा हे स्थानिक विशेष नाम आहे. धर्म – अतस्थ हेतु. टाळा देणे – पळ काढणे. हार – पराभव.

त्याचे मनुष्यणीर्थात आणी घालले ! तोफा सोडण्याविशी मजला वाटत नाही ! इत्यत्यवर सुमेदारांची मास्ती भेट होते नाहीं.” डोळ्यांस पाणी आणले, गोपाळांचा वांश कैद करून भेळशास ठेविले. जिजबादादा यास बोलावून आणून हुजूर घेतले. तुम्हाचे काम जगन्नाथराव व लक्षण अनंत याजकडे सांगितले. त्याचे वर्षात महाद्वारावांचा काळ जहाला. पाटिलबाबा जिवंत असतां सरदारीची वळे दौलत-सव शिंदे यास द्यावी असे मनांत होते. तोच मजकूर कारभारी यांनी श्रीमंतवि कल्नावर घालून विनंती केली. त्याजवरून श्रीमंत कृपावत होऊन पाटिलबाबाविं मनोदयानुरूप वळे सरदारीची दौलतराव शिंदे यास दिली. पुढे मोंगल चर्दाई करून आले. त्याचे सुकाबस्यास श्रीमंत जातीने जावें हा इरादा धरून बोहेर निघाले. होटकरांस पत्रे आली की, तुम्ही सरंजामसुद्धा येऊन सामल व्हावें म्हणून. येथे फौज मनस्वी, हिंसेबाबा राडा पडला होता, (तो) राडा निपदून सुमेदार महेश्वरी आले पुढे श्रीमंताचे अज्ञेप्रमाणे हजर होण्याचा विचार तावल्काल-पर्यंत दिवाणगिरीचे मोहेगम होते. पाराजीपत, खंडोपंत काम करीतच होते ‘असे’ ‘नाहीं’ म्हणावयास पाराजीपतवाबा. परतु मातुश्रीबाईसहेबाचा व सुमेदारपासून शिलशिला लोभाचा व शृणानुबंधही रावजी महादेव पारनेरकर फडणीस याचे घर-वर यांतील वास्तविक अर्थ व निर्दीशीने बाईसहेब कारभारत अव्वल अखेर माहीत-गारी त्यांची व सुमेदारही तोंडापुढेच होते. त्यांजलाही ठाऊक. त्या ओघावर सुमेदार मातुश्री एखादे बारीक मोठे विचारणे तें खंडोपंतास विचारीत असावें, त्या घोरणावर ओघ चालावा, असा क्रम होता. त्या प्रसंगी खंडोपंत यांनी विचार केला की, श्रीमंताचे हुजूर जाणे. समयसमर्पक द्रव्याचा, राजकारणाचा, लढाईचा प्रसमा तेह्यां मुकल्यार कोणी असावा म्हणजे धण्यास पुसावयास व आपल्यासास्खे गेश्वरीबाबाचे बचावास नीट. यास्तव नारो गणेश बहुतां दिवसाचे पदरचे. भविष्यानुरूप धण्याचे लक्षांत न जपतां कंदेशी आली न आली त्यांचे फळ पावून प्राणास मुक्तले, तं पक्षीं त्याचिच मुलास वळे देऊन बाळाजी लक्षण व त्याचे मुतालक श्रीपत्राव मैराळ रांजणगांवकर यांनी उभयतांनी कारभार करावा ही सह्या खावंदास

(७८) भाऊषणीर्थात पाणी घालणे – भाऊपांत विक्षेप आणणे. स्लैर्हात वैर वाढणे, तोफा सोडण्याविशी मजला वाटत नाही – तोफा सोडाव्या खुशी करणी असे मला वाटत नाही. हुजूर होण्याचा विचार तावलकालपर्यंत – हजर होण्याचा विचार फका ठेववेत. मोहेगम – मोषम, पके नार्ही असे, शिलशिला – शृणानुबंध.

देऊन नमूद सिद्ध केला. सवत १८५१ चे सालीं वर्षीं दिस्हीं. रामराव आबाजी पलक्षीकर याजलाही म्हाळसाकाताचीं वर्षीं जाली.

(७३) याप्रमाणे बंदोबस्त होऊन पुण्यास याक्याकरिता सुमेदार नमदा उत्तरले. पुणे मुक्कामीं दाखल जहाले. श्रीमंत भोंसले, शिंदे, होळकर व किरकोळ सरदार मानकरी मिळोन असल्य सैन्य जाले. दहा कोसांत तळ रहात होता. तसाच मोंगलहि असंल्य सैन्य मिळवून तीन वर्षाचा सरंजाम भारवरदारी करून आले होते त्यात श्रीमताचे प्रतांपे करून एक्याच लढाईत मसलत सिद्ध जाली. छौकिक शिद्याकडील तोफखाना व भोंसल्याकडील बाण याचा फार जाला. फंतु तरवारीशीं गाठ परशुरामभाऊ पटवर्धन मिरजकर व होळकरशींच पडलीं ! यांतील दर्यासीने ज्या प्रसंगीं हिंडण्यात वागण्यात त्यास आहे नानासाहेब यांस पुर्ते उमजले होते.

(७४) हा अध्याय संपल्यावर श्रावण वद्यात चतुर्दशींस मातोश्रीबाईसाहेबाचा काळ जाहला. त्यासमर्यीं सुमेदाराचे कनिष्ठ बंधु संताजी होळकर किले सेदव्याचे जिम्मेस होते, ते समयास येऊन हजर जाले. उत्तर कार्य त्यानीं केले. प्राणोक्तमण बहुत सावधानीने जाले. श्रावण मासचा महिमा. बारा हजार तेरा हजार पात्र जेवण्याचे, त्याचा सकल्य सोडून, आसनकाळीं मोक्ष घेनु उत्कात घेनु (दिल्या), वर्माची प्रवृत्ति होऊन, नामस्मरणाचे घोषात देहावसान जाले. साच

(७२) म्हाळसाकाताचीं वर्षे – देवाचीं प्रासादिक वर्षे.

(७३) दहा कोसात तळ रहात होता – सैन्य इतके अगणित जमें होते कीं, त्याला दहा कोसाएवढे विस्तृत क्षेत्र उत्तरावास लागत होते भारवरदारी – सामानसुमान वहाण्यासाठी बैल, उट, तट्टे, बौरे. यांतील दर्यासीने ज्या प्रसंगीं हिंडण्यांत वागण्यांत त्यास आहे – “ यांतील दर्याप्त जे त्या प्रसंगीं हिंडण्यांत वागण्यांत होते त्यास आहे ” असे पाहिजे. दर्यास किंवा दर्यासि – समजणूक, आकलन, भावार्थ, त्याप्रसमीं जे हजर होते त्याना वा गोष्टीची पूर्ण जाणीव आहे. नानासाहेब – नाना फडणवीस.

(७४) किले सेंदव्याचे जिम्मेस होते – सेंदवा किलेवार किलेदासीचे काम करीत होते. सावधानीने – शुद्धीवर असता. श्रावणमासाचा महिमा – धार्मिक दृष्ट्या अति महत्वाचा असा श्रावणमास सुरु असल्यामुळे. मोक्ष घेनु आणि उत्कलन्त घेनु – ही मरणसंमर्थीं करावयाचीं दाने. सुखानें मृत्यु कावा व पोंप-काळन व्हावें मृणून मरणसंमर्थीं गाई दान करीत असत. त्या दानांची हीं नांवे आहेत.

समर्थी प्रातःकाळी दीर्घनी गाय होती तिमें हामडोन प्राण सोडला. बाईसाहेब होळकराचे घरांत आल्यापासून समजू लागल्यावर खंडेराव होळकर यांचे जहाला सरदारी चलण, त्यांत शुटी प्राधान्य खर्च वैगेरे अव्यवस्थित. आचारही सदर्हु अन्वयें. यामुळे वृत्तीस उदास राहुन सासू सासन्यांचे सेवनी तत्पर असून अंगादास पुराणीक याजपासून परत्र साधनाची कांही व्यवस्था ग्रहण करून सासुरवाशी सबव खंडेरावमहाराजाकडील बोलावण्याचा प्रसग येईल ते दिवशीं खाशानीं सर्वे गोष्टी व्रतस्थ रहावें. थाळाही दुवक्तीं हिकडून जावा. प्रहररात्र जाहल्यानंतर बाईसाहेबांनी डेव्यात जाऊन सहा घटका रात्र रहाताना निघून (परत) यांवे, अशी रुढ. थांत ईश्वरी कृपेंकरून एक पुत्र व एक कन्या मालराव बावा व मुक्ताबाई जाली. थोरले सुभेदार यांचा पूर्ण लोभ. कशीही तवियत बेज्याह असल्यास बाईसाहेबांचा निरोप गेला असतां त्याप्रमाणें व्हावयाचे. दौलतींत उत्पन्नाविशीं सुभेदारांचे प्रारब्ध व पराक्रम. परंतु व्यवस्था करणे, नफालुकसानी पहाणे हें कारभारी यांने बाईसाहेबाचे आज्ञेने करीत असावे. असाच ओघ. याचप्रमाणे गौतमाबाईसाहेबांचाही लोभ करणे (असे) बाईसाहेबाचे करण्याची रीत प्रखर. धनीपणाचे वारे कांही एक न ठेविता कोणेही करणे ते करावे. दुसरे, खावंद या प्रकारचे, परतु स्नान-संचादि आचाराविषयीं सबाद्य एकरूप. येणेंकरून दिवसेंदिवस जास्ती बाढून खंडेरावमहाराज कुभेरीवर कामास आले. तेसमर्थीं सहगमनाचा निर्धार. परंतु सुभेदारांनी बहुतच ग्लानी केली. दौलतींचे सांभाळण्याविषयीं खंडू हें नांव तुजला ठेऊन मी उत्पन्नाची काळजी करून होतो हें माझे सौभाग्य कायम ठेवणे असल्यास विचार करावा. तेव्हां बाईसाहेबांनी सुरत सांभाळल्यावर इष्ट अराध्य सुभेदारच असे मानून काळ काहाडला. तेव्हा संकोच प्राप्त होऊन मनेच्छा रहित

(७४) दीर्घनी गाय – रोज सकाळी जिचे दर्शन अहिल्याबाई घेई ती. शामडणे – हवरहा फोडणे, जहाला – जहाल. चलण – वर्तणूक. शुटी – आबलेला पदार्थ, दाळ वैगेरे. (कांही) ठ्यवस्था ग्रहण करून – कांहीं मत्र वैगेरे वेऊन. त्या वस्तूचे दास्य करीत राहिल्या – त्या मत्राचा जप करीत गाहिल्या. थाळा – जेवणांने ताठ. हिकडून – थाहिल्याबाईकडून. रुढ – पदत, बेज्याह – अनावर, सतस, ओघ – पदति, वहिवाट. प्रखर – प्रकट, किंवा उघडाउघड. खावंद – नवरा, ग्लानि – अजजी, आर्जव. सुरत संभाळल्यावर – शरीर सांभळतां वेऊ लागल्यापासून, कळू लागल्यापासून.

केली. सुमेदारांची सर्वोपरी झकली त्यात दबाऊन आदिपक्षात विचाराच्या गोष्ठी बोलणे असे पुण्य व भीड अहिस्याखेरीज दुसरे कोणाची नव्हती. अशा वर्तेणु कीने ईश्वरे पुत्ररूप नेऊन दौलत आपले होते दुसऱ्याचे घरांत घाळून स्वच्छ रेवातीरीं वास करून स्नान-संध्या-दान-धर्म यांत्रं निमग्न राहून दौलतीचे धोरण दक्षण उत्तर महालची वहिवाट लावणी-उगवणी दामदस्त बाईसाहेबांपाशीं. दरभ्यान सुमेदारांची बैठक वाफगांवीं पडून आठ चार चा (२) प्रसंग प्राप्त जाल्यावर खानदेश गंगातीर महालची चुकोती वाफगांवीं करीत जावी, मृणून सागून पाठ-विलें. जातीने महालची वहिवाट केली. धर्माचा लौकिक परंतु पंधरा लक्षांची गांव-खेडी चालले होते तेव्हा वाढ्यातं पाहिजेल तें केले. परंतु महालचे रुपयेपैकी धर्माकडे एक कवडी न खर्चता तिसरे वर्षी चवये वर्षी हिशेब मामलेदारापेक्षा जुजरशीने वाफगांवीं पाठऊन घ्यावे. त्याचे मनोदयानरूप हातीं कर्तव्यतेविशी नानाफडणीस यांस लिहून पुसून ऐक्य करून रवाना केले. श्रीमतांचे दौलतीचे बारीक मोठे विचार आपले होते ठेऊन वैराग्याचा प्रकार करून स्नान-संध्या, दान-धर्मादि वार्ता कोपटचे म्हातारीस देखील ठाऊक. दोन हजार तेलंग द्राविडांची कुटुंबे अक्षयी राहून बंशवाळीचे विस्तार होऊन सोयरिका येथेच जाल्या. हिंडणार वागणार मनुष्यास यांतील दर्ज माहीत असावा याजोर्गेच.

(७५) असो. बाईसाहेबाचा काळ जहाल्यानंतर काशीराव होळकर महेश्वरचे बंदोबस्तास रवाना केले. महेश्वरीं आल्यावर जखीन्याची व जामदारखान्याची वैरे मोजदाद करून यादी सुमेदारांकडे रवाना केल्या. पुढे आधिन शुद्ध १४ स श्रीमत सवाई माधवरावसाहेबांचे देहावसान जाले. पुढे सुमेदारांची प्रकृत परतंत्र होत वालली. समक्ष कारभारी बाळजी लक्षण व श्रीपतराव मैराळ व बळंतराव (७४) झकली - झकली-स्वच्छदी वृत्ति. आठ चाराचा प्रसंग - भांडणाचा प्रसंग. जुजरसी - चवकशी. विरामास आले नाहीत - आश्रयास आले नाहीत. हाती कर्तव्यतेविशी - 'इतिकर्तव्यतेविशी' असे वाचन पाहिजे, कापेटचे म्हातारीस देखील ठाऊक - भावार्थ असा दिसतो कीं, भारतान्या कोनाकोपन्यातील म्हातान्या कोतान्यापर्यंत तिच्या दानधर्माचा बोलबाला झाला दोता. दर्ज - सबध, सगति.

(७५) जखीरा - धान्याचे कोठार.

कांफडे. परंतु अंतःकरणीया विचार शरीराचें अवसान पाहून खंडो महादेव व पारशर दादाजी यांस सल्ला विचारली की, “ साप्रत फाळीं शरीराची दशा वा प्रकारची. घटकेचें शाश्वत नाही. दौलत अव्यक्तिस्थित या प्रकारची. तेव्हां दौलतीचें ओळम्बों कोणाचे माथां यावे ? दोन वेरे दोन प्रकारची.” तेव्हां उभयतांनी यथाबुद्धि सुचेल ती विनंती करून बोलले की, “ दौलतीचे थामडे कायम ठेऊन, चार जुने माणसे वडिलांचे व आपले हातची जनलाज मनलाज घरून काशीराव होळकर वागवील. वरकड मजकूर जाल्यास जुने माणसांस देशांतरास जावे लागेल. आयु-प्याचे पहाणे आणणही पहावे ध्यानास यावयाजोगे (आहे.) केवळ आमचे साहित्यावर राहू नये.” तेव्हां सुभेदार यांचे गळी उत्तरून आनंदराव माधव नि ॥ बुळे याजला तेच समर्थी बोलावून चार गोष्टी दौलत प्रकरणी उपेदशप्रद ठरण्यात आल्या. गोष्टीबाबत सागावयाच्या त्या सांगून सत्वर येण्याची ताकीद करून मशारनिलहेची रवानगी दुसरे दिवशीं काशीराव होळकर याजफडे केली मशारनिलहे महेश्वरी दाखल होऊन अज्ञापित विषय तेच निवेदन करून चाल वालावयाचा विचार तों कार्शी राव होळकर याजला पुत्र जहाला. तेव्हा चार पाच महिने राहण्याचा विचार होऊन पुत्रोत्साह वाईसाहेबांचे कृतीप्रमाणे जाला. पुणे मुक्कामी सुभेदार याणीही तसेच केलें जोशी व शास्त्री व व्यापाराची माणसे याजला गांव इनाम, पालव्या सुभेदारानीही वाटल्या. आनंदराव माधव यांची रवानगी आठा चौ दिक्षात सुभेदाराकडे केली की, चौ पांचा महिन्यांनी वडिलांचे पायापाशी येऊन दाखल होतो. त्याजवर महेश्वरी महालचे हिंसेब व हुजुरांत पागानिहाय हजेच्या, गणत्या, दादी, फिर्यादी, जुजरनेकाची समजूत इत्यादि कामे होण्यास दोन दिवस आरतेपरते लागल्यामुळे (येणे शाळे नाही) सुभेदारांची शरीरप्रकृति दिवसे-दिवस गळिल (म्हणून) पुन्हा आनंदराव माधव व सुकजी बारोसे व सोमाजी लांबहाते, म्हाळोजी बारगळ इतक्याची रवानगी होऊन स्वच्छ ताकीद तेथील कामे तशीच ठेऊन चिरंजिवास उच्छ्रूत घेऊन येणे. ते येऊन पोंचल्यावर आणखी मास पक्ष लागून महेश्वरी रामराव आबाजी पळशीकर व आबाजी रणछोडे

(७५) थामडे – डोलारा. वरकड मजकूर जाल्यावर – अन्यथा मजकूर किंवा श्रकार शाल्यास, म्हणजे काशीरावाऐवर्जी मल्हारराव होळकरास गावी दिली गेल्यास. आयुरुद्धाचे पहाणे – चरित्र, खतर्णक. वाईसाहेबाचे कृतीप्रमाणे – अहिस्यावाईच्या कीर्तीला शोभेल असा. व्यापाराची माणसे – कामकाजास उपयोगी पडलेली माणसे.

पागनीस राहुरीकर व भाशमळ होळकर यांजकडे मुकत्यारी ठेऊन वरकड दरखदार मंडळीचे कारकून आपलाले कामावर होते. हुजुरीहून मंडळी आली ती बाढा-सहिबांस घेऊन दरकूच आले. मनमाडचे मुक्कार्मी आशियावर ढेरे उमे होत आहेत तो सुभेदारांची प्रकृत केवळ अवसानकाळास प्राप्त होऊन पत्रे आली की, जेवीत असल्यास पाणी येथें येऊन प्यावें अशी पत्रे आली. तेव्हा पाच हजार स्वार काशीराव होळकर याजबाबर हुजुरात व इतलाळी सरंजामी होते, त्यांतून चौदाशें स्वार निवड करून ते वेळेस निघून सोळावे प्रहरास पुणे मुक्कार्मी (येऊन) दाखल जाहले. चौदाशें स्वारात बारा स्वार ठरले. त्यात चौधे ब्राह्मण, आठ स्वार. खिं-मतगार देखील एक नाही. प्रातःकाळीं जातांच सुभेदारांची भेट होताच मल्हारजी होळकरही सामोरे गेले होते ते बरावरच होते. बाष्प होळकर व भिकाजी होळकर जवळ होतेच येशवंतराव होळकर यानी अवसानकाळीं सुभेदारांची सेवा कार केली, तेही सनिध होते. सुभेदारांनी अगोदरचा बेत होता त्याप्रमाणे वळांची तयारी करून ठेविलीच होती. दिवाण फडणीस वैरे दरखदार सर्वा देखता काशीराव होळकर यास वळें दिली. सुभेदार यास नमस्कार करून मार्तंडाकडे चालले. ते समयीं मल्हारराव होळकर यानी हात जोडून सुभेदारास विनंती केली, “मजला आज्ञा काय आहे ?” उत्तर केले की, “काशीराव यास माझे ठिकार्णी मोजून चाकरी कर. तो तुजला आज्ञा करील.” हुकूम म्हणोन कुरणिसा करून काशीराव होळकर यांचे मार्गे आले. उभयतानीं मार्तंडास भडार बोबर वाहून गादीकडे आले. काशीराव गादीस कुरणिसा करून गादीवर बसले. बधु वौरे मंडळी दरखदार बरावरच होते. काशीराव गादीवर बसल्यावर मल्हारराव होळकर यानी काशीराव यास कुरणीस करून चालले ! बहुतानीं आग्रह केला कीं, या समयास जावे हें नीट नाही परंतु कोणाचें न ऐकिता आपले गोठात जाऊन नयबद दिली. कूच करून फिरया बेटाचे व शुढाशुठा नदीचे दरम्यान मैदान होते तिथें मुक्काम केला.

(७५) चौदाशें स्वारात बारा स्वार ठरले – मनमाड ते पुणे अशा दौडीत काशीरावबोबर चौदाशें स्वारापैकीं फक्त बारा स्वार मजलीला निभले. चालले – निघून चालले. किंम्या बेट – पुण्याच्या सगमावरची श्रियशी रेसिडेन्सी.

काशीराव ऊर्फ बाळासाहेब होळकर

(७६) पुढे भाद्रपद शुद्ध ८ संवत १८५३ ते दिवशीं सुभेदारचं देहावसान झाले. किया त्यांनी वेगळी केली. सपिंड्याही दोन जाल्या. सर्वाई मल्हार यांनी खानदेशात महालानिहाय फौजा पाठऊन दंगा पुरक्स करून महालचा खराबा जाला. आबाजी लक्षण व धोंडो माणकेश्वर व सदाशिव भवानी यांनी नंदुरबार, मुलतानपूर, आबेड वगैरे जागा धूळधुमासा करून दिला. त्या काळीं शिंद्याचा मोठा जळजळाट. तेव्हा महालचा पैसा येऊन पुरीं पडावा असा अर्थ राहिला नाही. दौळतीत काशीराव होळकर यांजला खर्चाची अडचण फार पडली येणे करून पागा, पीलखाना, दाम-दस्त बरबाद जहाले. मास पक्षात शिंद्याकडे, श्रीमंताकडे जांणे येणे जाल्यास सरजाम बाहेरून आणाऱ्या, येथवर वारद जाले. मग काशीराव होळकर यांणीं मसलत केली त्यात रघुपत खडेराव व बापू होळकर व चिमाजी बुळे याणीं कौसल करून शिंदे यास पांच लक्ष रुपये देऊ, मल्हारराव हस्तगत करून आमचे स्वाधीन करावा, असा बेत ठाऊन बोलणीं, लिहिणीं, पुसणीं जहालीं. काशीराव होळकर यांचे अंतःकरणापासून मारावे असें नाही. परतु भोपे सबळ. रघुपत खडेराव याणीं व बुळे, बापू होळकर यांनी काशीराया वेगळे बोलणे केले कीं, हस्तगत न होता तैसाही प्रकार जहाल्यास विता नाही. हे बोलणे काशीरायास न समजता केले. दरम्यान समेटांचेही बोलणे जहाले कीं, “माझा मनोधर्म व सुभेदाराची आज्ञा. त्याप्रमाणे बाळासाहेब मजला कैलासवासी सुभेदारांचे ठिकाणी. माझे हातून मुखत्यारीचे काम घेतील तर त्याचा हुक्म मजवर, माझा हुक्म दवलतीवर. घेणे-देणे, स्वारी-शिकारी, श्रीमंताचा हुक्म, शिंद्यांचा भाऊ-पणा राखणे इत्यादि कांहीं एक आच लागू न देतां कैलासवासी वडिलांचे मारणे

(७६) त्यांनी – मल्हारराव होळकरांनी. पुरक्स – लढाई, तया. धुळधुमासा करणे – वेचिरात करणे, उध्वस्त करणे, लुटणे. जळजळाट – सताप. पीलखाना – हत्तीखाना पील – हत्ती. दाम-दस्त – दरोवस्त. वारद, वारीद – प्रविष्ट, दाखल, प्राप्त. येथवर वारद जाले – येथपर्यंत स्थिति आली. कौसल – खलबत, मसलत. लिहिणीं पुसणीं – पत्रापत्री, लेली करार-मदार. भोपेसबळ – भोप्या हा देवीचा पुजारी येथे मुख्य देव किंवा देवी काशीराव, परतु त्याचा सह्य गुडालून ठेवून पुजान्यासारवे जे रघुपत खडेराव त्यांनी वेळच आली तर मल्हाररावासु मारण्यासाही कमी करू नये असें ठरविले! तैसाही प्रकार – मासून दाकष्याचा प्रकार. आंच लागू न देतां – कांहीं एक कमी पहू न देलां.

आकरी कस्तु दाखवीन. हें न जाल्यास बाळासहेब माझा बाप आहे, त्यांने आज्ञा केल्यास जोडा सांभाळून राहीन. नेमणूक देतील तितक्यांत गुजरा करीन. मजला कोणाच्या बापाचा संकोच नाही. परंतु बापू होळकर याजला काढून देणे म्हणजे मी सर्वोपरी अनकूल. बापूचे नांव यांत पैक्याची तरवारीची खासी पडेल. जाब मजपासून भरून ध्यावा. बापूचे निघणे न जाहल्यास ईश्वरे नेमले तेंच घडेल. तिसरा जाब नाही.” इकडे बापूचा अगत्यवाद विशेष पडल्यांचे पेटी, दिवसें-दिवस किलाफाची वृद्धि होत जाईल अशाही अडचणीत काशीराव हस्तगत करावे अशी गांठ बाबासहेबाशी तीन चार वेळ पडली. काशीरायाबरोबर मार्गी घोडे शेंपन्नास स्वार. बाबासहेबाबरोबर पाचशे स्वार प्रति बाबासहेबांस (१) सहजात उचलून ध्यावे असा प्रसग. परंतु कैलासवासी सुमेदाराची आज्ञा व मनोधर्माचे बळकटीवर मुस्तकीम राहून एकटे पुढे येऊन घोडियावरून उतरून, कुरणीस करून आपले सरंजामात जावे काशीरायास वावगी नियत धरलीच नाही

(७७) दरम्यानवाल्यानीं किलाफाचे पर्वत टाकून सदरीं लिहिल्याअन्वये मसलत सिद्ध केली. शिंदे यांणीं पैक्याचे लालचीने कबूल केले. जमियेतीचे धणी परंतु मल्हारजी होळकर हस्तगत करण्याचा विचार पडला कीं, दोन तीनशे स्वारानिशीं मुसळी मारून निघून गेला तर अवघडच. अधवा आपल्यावरि येऊन पडला तरीहि विचारच. शेवटी कसेही होवों, लेखपूस जाला तेहा उद्योग करणे प्राप आहे. विठोबा व येशवतराव होळकर हे बाबासहेबाकडे जाऊन सामल जाले. आबेड परगण्याकडे सदाशिवभाईंनी काहीं सरंजाम घेऊन होते ते तिकडे मोंग-

(७६) मनोधर्म - मनापासूनची इच्छा. सकोच - आडकाठी, पर्वा, फिकीर. बापूचे नाव यात पैक्याची तरवारीची खासी पडेल-खासी - नुकसानी. बापू होळकरनीं दिवाण म्हणून काम केले तर तो तुम्हास उत्पन्नात खोट आणील व लढायांतहि अपेश आणील. जाब मजपासून भरून ध्यावा - माझे शब्द खरे झाले नाहीत, तर मग मला विचारा. बापूचे निघणे न जाहल्यास-बापू होळकरास तुम्ही दूर न केल्यास. किलाफाची वृद्धि होत जाईल - किलाफाची वृद्धि होत जाई, म्हणजे गेली असे पाहिजे. गांठ - सधि. बाबासहेब - मल्हारराव होळकर. प्रति - या शब्दाचे प्रयोजन येथे काष तै कळत नाही. उचलून ध्यावे - पकडावे, इला करून पकडावे. नियत - वर्तणूक.

(७७) दरम्यानवाले - मध्यस्थ. किलाफाचे पर्वत टाकून - मोठे वैर निर्माण करून. जमियेतीचे धणी - शिंदाजवळ भरपूर जमियत मह. सेन्य सेतै, परंतु. मुसळी - मुसळी. लेखपूस - करारमदार.

लाचे फौज त्याचे मुकाबल्यास आली. त्याचे मदतीस आठरों स्वार येथून बाबा-सहेबांनी स्वाना केले. जबळ अडीचशा तीनशांचा भरणा. ही खबर (ठेवून) रघुपत खंडेराव याणी भाद्रपद वद्य ९ चे प्रातःकाळी छाप्याची तयारी केली. हें वर्तमान बाबासहेबांस समजतांच गोट आवळून अडीचशे स्वारानिशीं कंबरा बाधून ढुशार जाले. बुणगे आवळून एकीकडे बाढाचे आश्रयानें उभे केले. मागील प्रहर रात्र राहाताच बाबासहेबाचे वकील बजाबा कुटे नानाफडणीस याचे दरम्यानकीत हीते. रघुपत खंडेराव याणी कुटे याचे नावें चिंडी लिहिली कीं, आजच बेत होता खरा, परतु रहिला. पुढे प्रसग पडेल तसें पाहून घेऊ. अहेव नवमीचा स्वयंपाक करवून सुत्रासिनी सांगाव्या. खन्चीत बातमी आहे. ही चिंडी बाबासहेबापाशीं आली. ते वेटेस रात्र तीन घटका होती चिंडी वाचून अतःकरणास विश्राती पडून, जिजीसहेबास सागून पाठविलें कीं, सैपाक करावा. लोकासही सागितले कीं, कंबरा सोडून झाडाश्टका करावा आणि फिरून यांवे. तेन्हा कोणी कंबरा सोडल्या, क्षेणी सोडितो, कोणी सोडून शौचास गेले, कोणी कंबरा न सोडिता हुक्का तमाखू करितात. इकडे शिंदे यास मोठीच मसलत पूऱ्यून लज्जर आंवळून कांहों फौज पलटणे ब्रदोबस्तास ठेऊन जातीने पर्वतीचे डोंगरावर जाऊन बसून पलटणाचा परीघ पहाडामेंवता केला स्वार, सरजाम याचा ताता बाधून कुभारवेशीचे नदीपर्यंत स्थाराचा थट उभा केला. पुढे मोहन्यावर मुजाफरखानाचे पथक घालून त्यांनी बाबासहेबाचे गोटाचे मुकाबल्यास येऊन एक ताशीरा दिला त्या काळीं बाबा-सहेबांनी आग टाकिलें होतें. तितक्यात लाख्या बारगीर येऊन, जागे करून,

(७७) बाढ - खाशाच्या राहण्याच्या राहुच्याजबळ तबूच्या किंवा डेन्याच्या भौंवर्ती अगण करून कपाउडासारखे कनातचे पडदे लायतात, त्याना 'बाढ' म्हणतात. बुणगे आवळून - तळावरील व्यापारांची दुकानें लुटलें जाऊ नयेत म्हणून व्यवस्थित एकत्र जमवून उभी करून. दरम्यानकी - मध्यस्थी. बेत - मल्हार-गवाच्या गोटावर शिंद्याचा हळा होण्याचा. झाडाश्टका - शौचमुखमार्जन, वैरे. करितात - करीत बसले मसलत पडणे - सधि, किंवा मोक्का सापडणे. परीघ - वेदा. ताता - शिस्त, मित. थट - जमाव. मोहन्यावर - आशाडीस. ताशीरा - ताशेरा - फैर. बदुकीची, तोफांची फैर, शिलक. आंग टाकिले होते - विसावा घेत होते, आडवे झाले होते. लाख्या बारगीर - हा एक नामाकित एकाडा एक लाख तैनात कबूल करून मल्हाररावांने पदर्यं बाळगला होता. लाख तैनात म्हणून त्यास लाख्या बारगीर असे नांव पडले होते. बखर्णातून व पोवाड्यांतून त्याचा उलेख आहे, परतु समकालीन कागद पत्रात

दुष्पार होऊन घोड्यावर बसा मी पुढे होतों (असें बोलत्ता) त्याचेही अगोळ येशवंतराव होळकर घोड्यावर बसून एक बाण चालविला. तो बाण त्याचे स्वारंत न जाहां आपले लष्करांत आला. इतक्यांत हवा समजून, कळहडतें घेऊन शहस्रा मुमार धरला. माकड हाडावर भाल्याची जखम लागली. परंतु निघून शहरांत दाखल जहाले. त्याचा लाल्या बारगीर त्यांत गडप जाला. तो पुन्हा माघारी आला नाहीं त्याचे शव अथवा घोड्याचे हाड दृष्टीस पडलें नाहीं. मग पार होऊन गेला कीं मारला गेला, कसे असेल तें असो, पुन्हा कोठें उमगला नाहीं. त्याचे मागून आनंदराव बहाड यानीं घोडा घातला उलटणी एक करून दुसन्या उलटणीस ढच्चीस जखमा खाऊन खेतात पडला. चवध्याने बाबासहेब उठले पहिले उठावणीस कोणी त्याजवर हत्यार धरले नाहीं. दुसन्याने घोडा घातला, तीन जखमा अनीनीच्या हातावर आल्या चवध्याने घोडा घातला तेव्हा मुजाफरखा जातीने सामोरा येऊन बोलला कीं, “ अरे सरदार ! तेरे तरवारकी हाद हो चुकी. खूप तरवार कियी. आब तो मेरे पास आवो ” त्यासी उत्तर केले कीं, “ मी मल्हारराव होळकर धरलेला शिंशाचे येथे जाऊ ? हें घडणार नाहीं. ” असें बोलून त्याजवर तरवारीचा हात टाकिला. त्याचे आगात दहाशेर रुईचे डगले. तरवार लागू जहाली नाहीं. इतक्यात एके स्वाराने भाल्याची जखम छातींत मारून पार केला. घोडियाखालीं आले. मग त्यानी गोटात जाऊन घोडीं व जामदारखाना लुटला. वरकड कशास हात लाविला नाहीं. मुजाफरखाकडील ऐशीं खासा कामास आला. ते निघोन आपले गोटात गेले. राहिले बारगीर वगैरे शिलेदार जिकडे ज्याला वाट फुटली तिकडे ते गेले. रविराव दोघे बधु रात्री येऊन उमेदवाराचे नातें बाबासहेबांस भेटले (होते.) त्यानी दोन पक्ष्या पानान्या दिल्हा होत्या. तेही कामास आले.

(७७) तो सापडत नाहीं. हवा – दुर्लक्षण, अपशकून. त्याचे – शिंशाचे. इतक्यात – या घटनेसुळें. कहाडते घेणे – आग काढून घेणे. उलटणी – पळत असता एकदम उलटून हल्ल करणे. अनीनीचा हात – लगाम धरणार्य ढावा हात. धरलेला – कैद झालेल्या स्थिरीत. आगात दहा शेर रुईचे डगले – मुजफरखानानें दहा शेर वजनाच्या कापसाचे जाडजूळ चिलखत बखतर अगात घातले होतें. भाल्याची जखम – भाल्याची फेंक. रविराव – हा एक शिंदे धराण्याचा किताब होता. त्या धराण्यातील दोघे भाऊ आदलेच दिवशी मल्हाररावाकडे येऊन नोकरीस राहिले होते. ते उमेदवाराच्या नात्याने आले होते. म्हणजे कोणच्याहि विकट प्रसर्गी हार न खाता छातीने लऱ्य अशा प्रतिजेने नोकर झाले होते. व त्यानीं तसे पैजेचे विडेहि उचलले होते. पट्टी – विडा,

इकडे कामास येताच पांच कोस लोणी तेंदे बायकांनी खांद्याखालीं पदर टाकून बसल्या. सासू-सासन्याने निषेध केले की, “ तुम्हांस कशावरून समजले ? ” तो दोघांचीं माणसे आलीं. त्यांणीं वर्तमान सांगितले. नंतर त्यांनीं सहगमन केले. मग बापू होळकर व रघुपत खंडेशव व चिमणाजी बुले जातीने जोउन बाबासाहेबांचे शब पालखींत घालून बाया जिजी आदि करून विठोजी (व) यशवंतरावाच्या बायकासुद्धां घेऊन आले. अग्रिसंस्कार करून उत्तर कार्ये जाले

(७८) पुढे शिंद्यांकडील पाच लक्षाचा तगादा लागला. धरणेपारण्याचा प्रारंभ झाला. तेव्हा रामपुण्याची मामलत रामचंद्र शिवाजी याजकडे सागोन त्याचे बधु कामावर पाठविले आणि अडीच लक्ष रुपये पटघून दिल्हे. तगादा काहीं शम जाला तेव्हा श्रीमंतानींही दिवाण देण्याबदल पधरा लक्षाची वरात शिंदे यासी होळकरावर दिल्ही. या साडेसत्राचे पेव्यात महेश्वर व स्वारी व दरखदार आदि करून कशाचाही भ्रम न राहतां दारोदार पचाईत होऊन आब जाब काहीं एक रहिला नाहीं रोज रोजीना खुराक आणखी देणे घेणे मिळून एकूण चाळीस लक्षाचा भरणा जाला. शिंद्याचे हिशेबीं पाच चार लक्ष बाकी काढून तगादा चाल-लाच होता. तो कृष्णाजी बाणाजी हुजरे यांनी बाळोबातात्या यांजला कैद केले होते ते सुदून क्रामारास लागले. तों शेख करीम फौजदार दौलतरावबाबाचे कृपे-

(७७) खांद्याखालीं पदर टाकून बसल्या – वैधव्य आले असे समजून त्यांनी डोकीवरील पदर खांद्याखालीं काढून टाकला. तों – इतक्यांत. सहगमन करणे – सती जाणे

(७८) धरणे पारणे – आपला पैसा वसूल करण्याकरता देणेदाराच्या दारीं आपण स्वत. उपवास करीत बसावयाचे व धरात देणेदारासहि उपवास पाडावयाचे, अशा रीतीने त्याला हैराण करून वठणीवर आणप्याची जी सुरास रुढ अशी पद्धति जुन्या काळीं होती, तिला धरणे पारणे म्हणत. धरणे – धरणे धरून बसणे. पारणे – उपवास पाढणे. शम होणे – शमन पावणे. साडे सत्राचे पेण्यात – साडे सत्रा लक्ष रकमेच्या पेटात. पेण्यांत – पोटांत. भ्रम राहणे – अबू राहणे. भावार्थ असा कीं, साडे सतरा लक्ष रुपयांचा भरणा करतां करता नाकीं नव आले. महेश्वरास बरीच रकम मिळेलसे वाटले होते, पण भरती झाली नाहीं. दरकदार होते त्यांजकडूनहि काहीं उकळता आले नाहीं. स्वतः खाशाच्या स्वारीचा खजिना तपासून पाहिला तोहि मोकळा. मिळून काय ? सगळा भ्रम फिटला. दारोदार तोऱ्ह वेगाडप्याची पंचाईत म्हणजे पाळी आली, व आबजाब (आबदाब) म्हणजे काहीं एक अबू शिळक राहिली नाहीं.

तील, पाचव्यां स्वारांचा बेहडा करून दिल्हा होता, त्यांनं तगायाची पराक्राष्टा केली. हें वर्तमान बाळोबातात्या आल्यावर इकडून व परभारे त्याचे लष्करांत तगायाचें वर्तमान समजत्यावर बाळोबातात्यांनी दौलतराव शिंदे यास बुद्धिवाद फार केला कीं, “ होळकर कोण ? आपण कोण ? अडचणीचे प्रसंग. त्याजकडून आपला उपयोग कोणेसमर्थी कसा जाला ? व गोपाळराव चिटणीस याणी आगळीक करून शिंदे, होळकर याची दुजागी राजेरजवाड्यात दाखवून होळकरांची कमती पाडली. यात नक्सान किती जाले ? या रागांने पाठिलबाबाचे अवसानच जाले. तुकोजी-बाबा (स) व अहल्याबाईस तोंड दाखविले नाहीं. त्या गोष्टीचें पहाणे, राखणे, जोखणे, त्याचे त्याचे बराबर जाऊन, आपण पुढे गौण राजकारणात सामल होऊन होळकराची दौलत शिंद्यांनी बरबाद केली हे ठिकरे आपल्या माथ्यावर घेऊन, पुढे होळकर बुडल्यावर आपणही राहू असे होणार नाहीं. व वक्त पडल्यावर परस्परे लौकिक दिसण्यात उपयोग ? आदौ घटत असावे. यांचे निर्दर्शन होळकराकडून पैदरै पघडत आले. त्याजवर समय प्राप्त जाल्यावर आपल्याकडून हा लौकिक जाला. अशीच धोरणे राखण्याची मर्जी असल्यास आम्हास घोरात घालू नये. ज्या ठिकाणी होतो तेथें आपलें शुभविंतन करून होतो. अशीच उमेद राहिल्यास आम्हासारखे गरीबगुरीब जवळ असल्यास उपयोग नाहीं.” अशा भावीं बोलण्याचें प्रसग तीन दिवस पडून दौलतराव शिंदे यास कायल करून, पुढे आला तो वसूल, रहिलें तें कृष्णार्पण असे करून, शेवटीं फौजदार मजकूर यांने शिंदे, होळकर याचे घरो-व्याचा शिरोभाग केला, त्यास तोफेचे तोटीं उडवून यावे, व होळकराचे घरीं (७८) बेहडा – तैनात बेहडा. शेव करीम याला पाचव्यां स्वार चाकरीस ठेवून चाकरी करावी असा दौलतराव शिंद्यांनी तैनाती बेहडा करून दिला होता. बेहडा – Budget, A statement of ways and means बुद्धिवाद – उपदेश. आपला उपयोग कोणे समर्थी कसा जाला – आपल्या उपयोगी कसे पडले. दुजागी – द्वैत, फूट, वैर. अवसान – मृत्यु. त्या गोष्टीचे पहाणे, राखणे, जोखणे, त्याचे त्याचे बराबर जाऊन – त्या बाबतीतली विचारी व धोरणी अशी पाठिलबाबांची वागणूक किंवा त्याचे धोरण त्याच्या मृत्यूवरोबरच सपले. गौण – क्षुद. ठिकरे-खापर, दोष. आदौ घटत – ? पैदर पै – वारवार. समय – सकट. लौकिक – दुलौकिक, दुलौकिकाची गोष्ट. आम्हास घोरांत घालू नये – आम्हास कारभान्याचें काम करण्यास लाऊ नये. उमेद – भलत्याच गोष्टी करण्याची हौस, ईर्षा. शिरोभाग – शिरोभाग असें पाहिजे. शिरोभंग – नाश. होळकराचे घरीं चालून – होळकराचे घरीं चालून जाऊन.

चोळून पूर्वे क्रमास शिकल राहील असें होत असल्यास, आम्हांसारख्यास हांक मारख्यास हजर आहेत. भग शिंदे यांनी कायल होऊन कबूल केले. दुसरें दिवशीं फौजदार याचा गोट दामदस्त लुटला. मशारनिले हस्तगत करून तोफेचे तोंडी दिल्ले. तिसरें दिवशीं दौलतराव यांसी घेऊन होळकराचे येथे आले. शिथचार समाधाने भविष्यानुरूप होणार ज्या गोष्टी तुमचे आमचे स्वप्रीही नसाब्या त्या गोष्टी प्रत्यक्ष दिसण्यांत आल्या. आपले वडील घर, ते पक्षी मनांतील कलुष टाकून पस्स्परे वर्डिलोपार्जित आचार याचेच परिशीलन मनात परस्परे वागून एकविचारे श्रीमंताचे सेवन समर्पक सेवा घडेल तें होत असाऱ्ये यात फार चांगले आहे. हरदु दौलतीचे पुण्य पुरुषार्थ वोहेदे परत्रीचा विचार आहे असें कल्याण-दायक गोष्टी बोळून साकर वाटून गेले दो चौ रोजानी होळकर शिंद्याचे येथे गेले तेथे पानसुपारी अत्तर-गुलाब होऊन, डेन्यात आले.

(७९) पुढे दोन्ही दौलतींतही वागलेत अशा इरायाने बाळोबातात्यांनी यश-वंतराव शिवाजी पुढे करून होळकराची दिवाणगिरी करावी, अशा पैरवीचीं बोलणी चालू होऊन पांच पन्नास हजार रुपये आतून बाहेरून खर्चास दिल्ले. बोलत्या क्रमाचा नमूद निर्दर्शनास यावा तों शिंदे याचे बाजारात सरजेराईचा प्रसर होऊन दौलतरायास घुटीचा प्रारंभ करून त्या झपाठ्यात दौलत प्रकरणी अनेक तन्हेचे भर सरजेरायांनी भरून एकूण (वीस) आसामी कैद केली त्यात बाळोबातात्या व धोंडोबा व नारायणराव बक्षी व रामचंद्र शिवाजी व रायाजी पाटील वाबळे असे नावाचीं कामाची माणसें एकूणीस असामी कैद केलीं. श्रीमत बाजीरायास सामल करून तेथील कारभारी नारोपत चक्रदेव वगैरे कैद करून दोन पलटणे शनवारचे वाढ्याभोवतीं चवकशीस ठेविलीं पुण्यामधी उल्कापात केला सरजेरायाने होळकराशीं आगाळीक केली नाही. स्नेहच राखिला. शिंद्यांचे दौलतींतील माणसे

(८०) शिकल - उजळा, पाणी, चकाकी. पूर्वक्रमास शिकल राहील असे होत असल्यास - पूर्वीच्याच घोरणास उजळा मिळणार असेल तर. कायल - निश्चर कलुष - किलिमष, वाकडे, सशय. हरदु - दोन्ही, दोहीकडील. वो हो दे - ?

(८१) सरजेराईचा - सरजेराव घाटग्याचा - प्रसर - प्रबळता, वरचम्मा. दौलतरायास घुटीचा प्रारंभ करून - दौलतरावास दारूचे व्यसन लाऊन. भर भरणे - सळा देणे. उल्कापात - उत्पात. सजराव घाटगे हा इतका घोरकर्मी होता व पुण्याच्या लोकाचे त्यानें इतके हाल हाल केले की, तेव्हापासून ' सर्जेरावी जुळूम ' असा वाक्प्रचारच मराठीत रुढ आलेला आहे.

कैद केली होती ती सरदाराचे परंत्रतेंत परवानगी घेऊन एकसमयावच्येदें एको-
णीस असामी मारून टाकिले. दौलत माणसांचून खाली केली.

(८०) इकडे काशीराव होळकर याचा गुजारा मोत्याजी काठगावडे व्याही
खानदेश प्रातीं बड करून पांच पंचवीस हजार फौज घेऊन फिरत होते त्यांजवर
चालत होता इकडे यशवंतराव होळकर निघोन पुण्यांत गेले. ते बापू विडुल
परभू पूर्वी आपले होळकरांचे दौलतींत शिलेदारीनें होते, चौभास माणूस, लिहि-
णार बोलणार, शिपाई इरादाच्या माणूस, त्याच्या घरीं जाऊन त्याजला घेऊन
जेजुरीस आले. मर्तंडाची महापूजा करून नागपूरचा रस्ता धरिला. नागपुरास
जाऊन रघोजी भोंसले याची भेट घेतली. त्यानी मोठथाचा मूळ वक्तव्यार आपल्या-
पाशीं चालून आला, ते पक्षीं सर्वोपरी बरदास्त करून आपल्यापाशीं ठेविलें हें
वर्तमान पुणे मुक्कार्मी (काशीराव) होळकर यास समजताच श्रीमंत व शिंदे
याचे कानावर घालून नोसल्यास पत्रे घेतलीं कीं, यशवतराव होळकर तुम्हापाशीं
पळून आला आहे त्याजला कैद करून पुण्यास पोहोंचाऊन घावें अशीं पत्रे
श्रीमंत, शिंदे, होळकर याचीं गेलीं इकडे मल्हारजी होटकर याचे कुटुब जिजी-
बाई वगैरे होतें. त्यास स्वतंत्र डेरा देऊन चौकी पहारा काशीराव होळकर यांचा
जावता होता तेव्हा मल्हार शामजी दिम्मत होळकर निः। कापडणीस तुकोजी-
बाबा सुभेदाराचे लोभातील असामी, नाना फडणीस मेणोलीस निघून गेले होते,
तेथून फौज ठेवण्याविशीं, पैका द्यावयाविषयींचा करार ठरला त्याचे जावसालांत व
ऐवज आणण्या-नेण्यात मल्हार शामजी होते, त्या आरोपावर कैलासवासी सुभेदार
वर्तमान असता दिवाण यांने मुतालिक बाळाजी लक्षण व श्रीपतराव मैराळ यांनी
कैद करून वाफगावचे किळूयात ठेविलें होतें तेथून पळून नाना फडणीसाचा

(७९) सरदाराचे परंत्रतेत - शिंदाच्या बेहोष स्थितींत. दौलत माणसा-
वाचून खालीं केली - माणूस-नामांकित माणूस, मुत्सदी माणूस. शिंदाच्या
दौलतींत एकहि नामांकित मुसंदी, विचारी माणूस शिल्क राहिला नाहीं.

(८०) चौभास - चार भाषा बोलणारा. त्यावरून भावार्थ हुशार, हरहुन्नरी.
शिपाई इरादाचा माणूस - शिपाई बाप्याचा माणूस, लढवथ्या,
बक्कशीर - वक्त पडल्यामुळे म्हणजे संकटामुळे. जावता - पहारा, दिम्मत -
पदरचा. निसबत - कडील. जेसे निसबत-कापडणीस म्हणजे कापडणीसाकडील.
कापडणीस - कापड पुरविणारा किंवा कण्णाचा कारखाना ज्याच्या ताब्यांत
असतो तो कापडणीस. बटकी - दासी. श्रीपतराव मैराळ यांनी - येचे
'यानी' या शब्दाएवजी 'याना' असें मुळात असावेंसे वाटतें.

अम्रय करून पुण्यास होते. त्यांनी जिजीबाईशीं सधान लावून तुम्हीं ठिकाणांहून निघून मुळामुठा नदी उतरून यांवै म्हणजे तुम्हास घेऊन जाऊ. त्या सधानावर एके दिवशीं त्याचा जाबता नदीपार ठेवून इकडे बाईस सूचना जाली बाई शौचान्या मिसें करून शेतखान्यात जाऊन, बटकीचा लहगा नेसून, आपले लुगांडे बटकीस नेसवून डेण्यात वाटे लाविली. ताच्या घेऊन कुणबिणीच्या रूपाने नदी उतरून पार गेली. तेथे जाबत्याची गाठ पडली. पुण्यात दाखल जाली मल्हार शामजी यांनी खर्चाचा वगैरे बदोबस्त ठेवून तीन महिन्याची गरोदर होती, सहा महिन्यानंतर पुत्र झाला. त्यांचे नाव खडेराव ठेंधिले

(८१) हिकडे भोंसले याचे मनांत होक्कराचें मूळ आपले येथे आले तेहा काहीं यास जाहागीर देऊन जाहागीरदार करून ठेवावा ऐसा इरादा. तो श्रीमताचीं, शिंदे, होळकराचीं कैद करण्याविषयीची पत्रे गेली होतीं त्याजवर मनात विचार केला होता तो रहित करून यशवतराव यास कैद केले पलटणात होते. पाच चार महिने कैद भोगिली पुढे भोसल्याचा विचार पुण्यास पोहोचते करावे असा विचार होऊ ठागला. हें वर्तमान यशवतरावास समजत्यावर बापू विठ्ठल याशी विचार केला कीं, पुढे काय करावे, तेहा बापूने सागितले की, “ आपण शौचास जावै. तेथें माणसाचा चोटणा, पागोटे घाढून बाहेर पडावै. आपले बिछान्यावर मी निजतों. गोष्ट फुटत्यावर माझे काय होणें ते होवो. आपण निघून जावै ” असा विचार करून निघून गेले इकडे बोभाट जाहात्यावर बापू विठ्ठल यास धरून नेऊन पुरशीस भोंसले यानी वेली. याने साफ उत्तर केले की, “ आम्ही वक्ताचोर फीक सरदारास काढून देऊन हजर आहोत. यात सेवाधर्मास विरुद्ध केले नाहीं. आपणही सरदार आहात. पाहिजे तें फरा. ” भोंसले उत्तरावर प्रसन्न होऊन गुण घेतला. परतु इकडे पुण्यास वाईट वाटेल याजकरिता त्याचे पायात विड्या घाढून चार महिने कैदेंत ठेऊन पुण्यास यशवतराव निघून गेल्याचे वर्तमान लिहिलें. तिकडून काहीं यशवतराव गेल्यासंबंधीं अधिकउणे दिसप्यात आले नाहीं. सबब बापू विठ्ठल यांस सोडून दिल्हे.

(८०) त्याचा जाबता – बाळाजी लक्ष्मण व श्रीपतराव मैराळ याचे लोक.

(८१) माथूस – हुजन्या, चाकर माणूस, खिजमतगार. पुरशीस – चौकशी. आम्ही वक्ताचोर फीक – ‘ आम्ही वक्तांचे रफीक ’ असे वाचन पाहिजे. रफीक – स्नेहीसोबती. वक्त – सकट प्रसंग. भावार्थ आम्ही याचे निदानचे सावती आहो. मरेपर्यंत त्यास सोडणार नाहीं. सरदारास – यशवतराव. सरदार – मोठे लोक.

(८२) यशवंतराव होळकर पायात जोडा नाहीं, अनवाणी पादचारी निघाले, तों नागपुरापासून दोन मजला आले. एक जोरीचे शेत होते. त्या शेताचे छायेस दहापांच तांत्राचे आड जाऊन बसले होते. तों वाटेने लोक भवानी शंकर कायथ घोड्यावर बसून चालले होते स्वार पाहून यांजला आशका उत्पन्न जाहाली. हा स्वार धरण्यातील आहे किंवा पाथस्थ आहे ? असा सदेशा उत्पन्न होऊन जोरीत शिरले. तों पुढे नाला होता तेथें लाला स्नानास उत्तरला हे पाहून, (हा) पाथस्थ असा निश्चय करून, बाहेर नियून त्याजपासून पाच पवचीस हातावर आपणही स्नानाचा उद्योग केला त्याचे लक्षाचे सधान पाहिले. तो वाटसरू, त्याचे लक्ष याजवर कशाकरिता असावे ? असे पक्के ध्यानास आणून त्यास जाऊन रामराम केला. पुसर्ले ‘तुम्हास कोठे जावयाचे आहे ?’ त्याने उत्तर केले की, “आम्ही उमेदवार नागपुरास आलो होतो येथे काहीं रोजगाराची सौय बनली नाहीं, सबव हिंदुस्थानात जातो ” “आम्हास तिकडेच यावयाचे आहे सांभाळून न्याल तर सोबतीने चालू ” त्यांनी म्हटले की, “उत्तम आहे ” हे बोलले की, “आम्ही ढुटले गेलों, घोडे कंठाळ अगदीं गेले, आम्हापाशीं खर्चास राहिलें नाही. काहीं खर्चाची मदत कराल तर माळव्यात गेल्यावर इदूर, उज्जन येथे आमचे आसविष्यां आहेत तेथे तुमचे रुपये देऊ ” त्याने कबूल केल्यावर त्याचे सोबतीने चालले. दिवसेदिवस बोलण्याबस्थात वाट चालण्यात भरोंसासा दिसून आल्यावर त्याजपाशीं वर्तमान सांगितले त्यास अनुकूल करून चार कोस यानीं घोड्यावर बसावें, चार कोस त्याने बसावे. (पुढे तो) सेवाचाकरी करू लागला खानदेश प्रांतीं आल्यावर जुझार नाईक भील याचे हाटीवर आले. त्यास भेटून खासगत वर्तमान सांगितले. त्याने सर्वोपरी आगेजनी करून आपल्यापाशीं ठेविले. तेथे शिबदीची कलमज्यारी करून पांच चारशे माणसे ठेवून सुलतानपूर, नदुखावर येथें लुटण्यास प्रारंभ केला. हे वर्तमान सेदव्यास भिकाजी होठकर यास समजल्यावर आनंदराव होळकर यांस

(८२) जोरी - ज्वरी. कायथ - कायस्त. धरण्यातील - आपणास धरण्यासाठी पाठविलेस्यापैकी. संदेशा - अन्देशा, सशव. त्याचे लक्षाचे संधान पाहिले - त्याचे लक्ष कोणाकडे कशात आहे, त्याचा अदमास पाहिला. कंठाळ, कंठाळी - जनावराच्या पाठीवर दोहो अगास सारखी वसेल अशी पडशी, गोणी, वारदान. वाट चालण्यांत - प्रवासात. भरोंसासा - भरोंसा असा, विश्वास. हाटी - डोगरातील भिण्ठाची वस्ती. आंगे-जनी - अगिकार सर्वोपरी - पूर्णपणे, निखालसपणे. शिबंदीची कलमज्यारी करून - सैन्य (ठेवण्यास) जमवण्यास सुरुवात करून.

समागमें तीनशें स्वार व पांचशें पायदल देऊन यशवंतराव होळकर यांस धरून आणिं या इराण्यावर रवाना केले. त्याची याची एक दोन वेळं क्षुरमट होऊन, येथें आपले पाय टिकत नाहीत असें समजून, तेथून जुळ्यार नाइकास न समजतां रातवा बेऊन शेंगलनास माणसानिशी निघून बडवाणीचे आसपास गोवर्धन नाइकाची हृषी होती तेथें जाऊन विसावा घेतला. तेव्हां गोवर्धन नाइकाचे पोटात पाप उत्पन्न झाले कीं, याजला हस्तगत करून सेदव्यास पावते करून आपण सरकरास व्हावें. यांतील गुणगुण समजताच आपले माणसानिशी शाबुतीने निघून बडवाणीपाशी नर्मदा दरतरून धर्मपुरीस बेटात आले. काहीं दिवस तेथें राहिले. बेटातून निघून आठाचौदिसां महेश्वरास येऊन शहरात फिरून जावे असें केले. त्यात एके दिवशी महेश्वरी किळ्यात येऊन फडनिसाच्या वाढ्यात जाऊन दाणे मागितले तों माणसानीं शिंडकाऊन दिल्हें मग तेथें तात्या आलेकर योने आपले येथें घोडयाचे दाण्यातून ओंजाळभर हरमरे घेऊन यशवंतराव महाराजास घातले. ते दाणे घेऊन निघून गेले.

(८३) सेदव्याहून भिकाजी होळकर यानीं भारमल दादास लिहिले कीं, यशवंतराव होळकर नागपुराहून पक्कून, खानदेशात सुलतानपूर, नदुबार परग-प्यात येऊन जुळ्यार नाईक भिळ याचे आश्रयाने राहून पाच चारशें माणसाची जमियत करून परगण्यात लटलुबाडी केली जाम्हास समजल्यावर आनंदराव होळकरास पाठवून तेथून हुसकावून दिल्हे तेथून नर्मदा उत्तरून पार गेले. इतके वर्तमान आम्हास ठाऊक आहे. तेथेहि जमियत करून तुम्हास उपद्रव देतील. यास्तव त्याची आगाऊ चौकशी ठेऊन हस्तगत करावें. त्याजवरून भारमल होळकर यानीं चौकशी केली. तर धर्मपुरीचे बेटात ठिकाण लागला. तेथें काहीं उपद्याप करावा तों यशवंतराव होळकर यास समजून तेथून निघून धारेस येऊन आनंदराव पवार याजपाशीं चाकर राहिले. तीनशे माणसाचा तैनात जावता केला. बाळाजी कमळाकर हळशी किनास (१) आहेत. हे धर्मपुरीचे बेटात सोबती जाहले. धारेस हजीरी देऊन काहीं दिवस राहिले. तेथें आनंदराव पवार व रंगराव वोढेकर दिवाण. दिवाण सरदाराची लढाई झाली. त्यात पत्राराची जमियत स्वार पायदल हजार बाराशें. एक तोफ रंगराव वोढेकर याचे बरोबर. तीन हजार स्वार पेंढारी-

(८२) क्षुरमट - शटापट, लढाई. रातवा घेणे - रात्रभर चालून मजल मारणे. सरकरास होणे - सन्मान पावणे.

(८३) लट लुबाडी - लुटालट. उपठ्याप - उपदव्याप, उद्योग. यशवंत-राव होळकरास पकडण्याचा. हळशी किनास - ?

यांचा त्याचा मुकाबला होऊन धारकरांन्या जमियतीचे पाय उठले. मग यशवंत-राव होळकर यानी, खंडेराव होळकर याचे नावाचे शिक्के खोदले ते अक्षयीं कमरेसे शहात होते मनात विचार केला की, या शिक्कयात काहीं सामर्थ्य आहे नाहीं पहावें. म्हणून याचे खासगत जमियतीपैरीं पाच पनास माणूस याचे भिंडेवर होते त्यास हामराहा करून तोफेंत आपले हातें बार भरून पाच गोळे मारले. ईश्वर इच्छें करून, पेंढारी स्वार मरतो कशास ? गोळ्याचा भरावा येताच स्वार पेंढारी (८३) धारकराच्या जमियतीचे पाय उठले – धारकराच्या सैन्याचा टिकाव लागेना, ते पक्का लागले. हामराहा करून – त्यास साक्षीस ठेवून पेंढारी स्वार मरतो कशास ? – पेंढान्याचे लक्ष मुख्यत्वें लुटीवर, त्याची आशा नसेल तर पेंढारी जीव धोक्यात कधींच घालीत नसत. म्हणूनच शिपाई, शिलेदार, बारगीर निराळा आणि पेंढारी निराळा. “ मराठ्यांच्या लष्करातील प्रचड घोडदळावरोवर त्यांच्या सैन्यात पेंढारी घोडेस्वाराची पथरीहि फारच असतात. या पेंढान्या पथकाना पगार वरैरे काहीं एक नसतो पेंढान्याचे नायक मुख्य सरदाराकडून लूट करण्याचा लेखी परवाना मिळवतात म्हणजे झालै. हे पेंढारी जाळपोळीची व लुटीची इतकी कमाल करतात कीं विचारावयाची सोय नाहीं. पगार देऊन ठेवलेले लष्करसुद्धा शत्रूच्या मुलुखाचा माणसा—काणसाचा नाश करीत नसेल इतका हे करतात. पेंढारी शिपायाचा सारा डोळा लुटीवर असल्यामुळे त्याचा प्रत्यक्ष लढायाच्या कामास काहींच उपयोग नसतो. लुटीचा लग्गा मिळण्याची आशा नसेल तर हे पेंढार आपला जीव धोक्यात घालण्याची आशा नको पेंढान्याच्या सैन्याची छावणी ज्या लष्कराचे ते असतील त्या लष्कराच्या शेजारींच पण स्वतत्र असते. म्हणजे होळकरांचे पेंढार असलें तर त्याचा तळ होळकराच्या तळानंजीक कोठेंतरी असावयाचा. माझ्या पहाण्यांत आले ते बहुतेक पेंढारी सारे मुसलमानच दिसले. तथापि मुसलमानाचा धार्मिक कडवेपणा किंवा कडक आचारपालन दिसले नाहीं. मला मुख्यत्वें करून या पेंढान्यात मुसलमानाचाच भरणा दिसला, तरी इतराहि जातीचे लोक पेंढान्यात असातात. या पेंढान्याची वस्ती मुख्यतः माळब्यांत आहे व यिंदे—होळकराच्या लष्करातच यांचा भरणा फार हे पेंढारी लोक सामान्यत. भिकार भणगच असतात. एखाद्याला दैवयोगने बरीच लूट मिळाली, तर ती पुजी संपोर्येत तो पेंढारी लष्करात दिसावयाचा नाहीं. या पेंढान्याचीं घोडीं—घोडीं कसलीं तडैं—फारच काटक असतात व त्याना साज—सामानहि फारसें काहींच नसतें. या दृष्टीने लष्करातील लढवाई घोडदळाच्या मुकाबल्यास तीं टिकण्यासारखीं नसतातच. कर्सेहि असो, या पेंढान्याच्या उपद्रवाचा सर्व प्रांतांना मोठा धाक आहे. किंबहुना यांच्या भीती-

पळाले. रंगराव जातीनें मर्द पांच पक्कास स्वार पागेचा होता तो घेऊन एक दोन परतण्या केल्या. परतु तोफेपुढे जुमस न खातां पाहून निघोन उज्जनीस गेले. नंतर यशवतराव होळकर तोफ घेऊन धारेस आले. आनंदराव पवार यांची भेट घेऊन वोळबा दिल्हा कीं, अशा जमातीच्या भरवशावर लढाई घेत असता कीं काय ?

(८४) अशा भावी बोळून बिन्हाडास आले. तोच शामराव माहडीक पिंपळो-द्यास होते ते नागो जिवाजी याजकडील कारकून दुंदरनेक याजपाशी इटुरी होते. त्याजपाशी येऊन काहीं पोटापाण्याची सोय पहावी या उद्देशे आले होते बहुत हालाकीत तेथे सोय बनून आली नाहीं आणि यशवतराव होळकर धारेस आहे हें वर्तमान समजले तेव्हा इंदुरीहून निघून धारेस गेले यशवतराव होळकर याची भेट घेतली. बहुत निषेध केला की, “ तू तुकोजी होळकराचा लेंक, आणि पवाराचे घरीं पायदर्ढीत चाकरी करितोस, ठाज कशी वाटत नाही ? ‘साहा देशी परदेशी चोरी.’ ” असें राहणे तुजला योग्य नाहीं हाजारों हाजारो कोणी वाचत नाहींच. शभराचे आत कारभार यांत एकदा मरणे खरें ते पक्की अचाट बुद्धी खेळवून खुळेच लक्ष्मीस हात घालावा. त्यात ईश्वर साद्य होऊन साध्य झाल्यास नीटच आहे.” अशा भावी धैर्य देऊन उमेद वाढविली. मग यानीही शिक्क्याचें वर्तमान सागित्रेले.

(८५) त्याजवर आशादुराशा उत्पन्न होऊन काहीं उद्योग करावा असा निश्चय

(८३) मुळेच लहान सहान खेळ्यानीसुद्धां गांवकुसे घातलेली असतात व गांवकुसवाा-आत मध्यास गढी किंवा बालेकिळा बाघलेला असतो. (१७९५ सालीं मॅलेट्ने खडर्थाच्या तळावरून लिहिलेल्या पत्रातील उतारा) भरावा – मार, सोसाया. परतणी – उलटणी, उलटून केलेला हल्ला. परंतु तोफेपुढे जुमस न खातां पाहून निघोन उज्जनीस गेले – हें वाक्य उघडच गलथानपणाचै आहे वास्तविक “ परंतु तोफेपुढे जुमस खाऊन निघोन उज्जनीस गेले ” असें वाक्य मुळात असेल, किंवा “ परतु तोफेपुढे आपले स्वार जुमस खातांना पाहून निघोन उज्जनीस गेले. ” असें तरी असावें. जुमस खाणे – दहशत खाणे, घावरणे. बोळबा देणे – दोष देणे, ठपका ठेवणे, उणे काढणे, टोमणा देणे.

(८४) दुंदरनेक – Dudreneoc दुंदरनेक या युरोपियन विशेष नामाचा मराठी अपभ्रंश. हा फ्रैंच सरदार होळकराच्या पदरी होता. पायदर्ढीत – पायदल शिपायांत. ‘साहा देशी परदेशी चोरी’ – ! हाजारो हाजारो – हजारो वर्षे, किंवा हजार हजार वर्षे.

(८५) आशा दुराशा – लोम, महस्वकंक्षा.

ठरवून पवाराचे घरीं धरणे देऊन तीन हजार रुपये बाकी निघाली ती घेऊन, चारपांचरों माणसाची जमियत होतीच, शेंदोनशें स्वार त्या जिहांतील नौकर ठेऊन लाला भवान शकर व शामराव माहडीक व बाळाजी कमठाकर असे जमेतीसह निघून देपाळपुरावर येऊन पडले. तेथें शेंदोनशें घोडे पागेचे व रोकडहि ईश्वर इच्छेकरून पाचपन्नास हजार हार्टी लागली. तेथून कलमजारी चालली जमियत करून जावरा बरडावद या मैदानात गेले. तेथें जावऱ्यास गगाराम कोठारी मामलतदार होता त्याशी लढाई होऊन तेथेही पाय ठरला नाही त्यानेही आपले महालातून काढून दिले यानी बरडावदचे आलीकडे फरणाजीस येऊन, बोहरा बेपारी पन्नास हजाराची बनात घेऊन जात होता त्याजला छूटून, पन्नास हजाराचा ऐवज हार्टी लागला वजीर हुसेन येऊन तेही सामल झाले त्याजला थुराळास पाठवून स्वार सरंजाम आणविला त्याने जाऊन मीरखान याजला घेऊन (तो) आला प्रथम हजीरी एकरों अठरा स्वाराची झाली तेव्हांपासून कलमजारीची शहारत पडून स्वाराच्या चुंगी येऊ लागल्या मग लिहिण्याचे कामावर विनायकराव सदाशिव उज्जनीस होते त्याजला समजव्यावर येऊन सामल झाले. भेट घेऊन मी फडणीसाकडील कारकून आहे. शामराव माहडीक याचीहि सोनओळख होती त्याने रुकार दिल्हा मग दसराचे काम त्याचे हवालीं केले. फीर फीर महतपुरावर आले त्यानेही ठिकाण लागू दिला नाही लढाईस उमेरे राहिले यशवतराव होळकर याजपाशी काहीं बैरागी होते त्यानीं तलबे विषयी धरणे दिले. हें वर्तमान महतपुरी वाघास समजून त्याने बहिराग्याशी पैगम लविला कीं, “ तुम्ही धरणे निकटीचे देऊन यशवतराव होळकर आमचे हाती यावा ” हे वर्तमान यशवंतराव (८५) देपाळपुरावर येऊन पडले – देपाळपुरावर हळ्डा केला. कलमजारी – सैन्याची जमवाजमव, सैन्यभरती जमियत – जमाव. बोहरा – बोहरी. बनात – कापड शहारत – शाहरत आवाई, बोलवा, जाहिरात. चुंगी – दोली. लिहिण्याचे कामावर – कारकून शिलेदाराच्या कामावर. शिलेदाराच्या पगाराचा हिशेव ठेवणारा कारकून तो कारकून शिलेदार. सोन ओळख – तोऱ ओळख. दसन्याच्या दिवशीं सोने देण्यास ओळख पुरते तितपत. रुकार दिल्हा – आपली विनायकरावाची ओळख आहे असे सागितले फीर फीर – फिरत फिरत. त्यानेही ठिकाण लागू दिला नाही – महतपूरकर दबले नाहीत, शरण जाऊन ठाणे हवाली करीनात. तलब – पगारपैकी मिठावयाची राहिलेली बाकी. पैगम – सूब, बोलणे. निकटीचे धरणे देणे – पके धरणे देणे, व देणेकन्यात जागचे जारीं हल्दनहि न देणे.

होळकर यास समजताच बैरागी धरणे न बसता त्याजला बोलावून हिशेब करून पैका रोग्य पदरी घाल्कन काहाडून दिल्हें. यावर महतपुरकराशी काही द्यावे व्यावे असें बोलणे होतें त्यास तन्हे देऊन अर्धरात्री कूच करून चालले. हें वर्तमान वाघास समजल्यावर पाचें स्वार पाठवून घेराघेरी करून यशवंतराव यास सांपळविलें. धरून घ्यावे, (यांत) तथा राहिली नाही. परतु पुण्याची ती दशा. कोण्या कलास उंट बसतो. तेव्हा तन्हे देऊन निवोन गेले. यशवंतराव महाराज हंडे हार्द्याची सुमारे आले.

(८६) यशवंतराव जमल्याचे वर्तमान पुण्यास कळळ्यावर तेथून बापू होळकर यास रवाना करावे हा मनोदय बाढासाहेब याचा परतु मुत्सदी याचे मनात बापू होळकर गेले असता कार्यास खोट नाही परतु बापूस कोणे आकळावे ? तेव्हा नागो जिवाजीची सिद्धता करून शिलेदार, बाराणे स्वार पागा व फुलणसाहेब निसवत दुदरनेक याचे पलटण पुणे मुक्कार्मी होते ते दिल्हें. चादवडा आलीकडे घोडोपंत गोडबोले श्रीमताकडून होते त्याशी कईकबाढावरून कटकट झाली. ते चून आले. यानी मुकाबला केला स्वार सरंजाम होता परतु फुलणसाहेबाने अप्रसर होऊन स्वार सरंजामाचा जाबता ठेऊन पाचा गोळ्यात लढाई खतम केली. मग तेथून दरकूच नागो जिवाजी महेश्वरी नर्मदा उत्तरून इदुरास दाखल झाले.

(८५) बैरागी धरणे न बसता - बैराग्यानी धरणे धरून बसावयाच्या आधींच महतपूरकराशी काही द्यावे घ्यावे इत्यादि - महतपूरकरालाहि तुम्ही काही पैका दिला पाहिजे असें बैरागी शिराई अडवू लागले होते. तज्हा देणे - थाप मारणे, सबव सागणे, भूल करणे. सापडविले - पकडले तथा - बाकी, शिळक. परंतु पुण्याची ती दशा. कोण्या कलास उंट बसतो - परतु पुण्य किंवा दैव तारणार असल्यावर ते कोण्या प्रकारे तारील ते कसें सागणार ? उट जसा कोणच्या कलावर बसेल हे सागता येत नाही. तसाच दैवाचा प्रकार असतो. ते तारणार असले म्हणजे कसेहि तारते.

(८६) यशवंतराव जमल्याचे - यशवंतरावाजवळ सैन्य जमल्याचे कार्यास खोट नाही - कार्य विघडणार नाही. आकळणे - मन वळवणे कई कबाढ-कही - धान्य. कबाढ - लाकूड-फाटा. सैन्यावरोबर एक टोळी असते ती असपासच्या प्रदेशांतील धान्य लुटून व धरें मोळून लाकूडफाटा आणते. तीस 'कही' अशी संज्ञा आहे. चून येणे - इला करून येणे. खतम केली - समाप्त केली. फुलणसाहेबाने तोफेची कैर शाडताच घोडोपत गोडबोस्याचे सैन्य पळून गेले.

(८७) तों इकडे यशवंतराव महाराजांनी पांच हजार फौजेचा जमाव करून नेमावर हांडि हांदै लटून खरगोणचा सुमार धरला. तों इकडे इंदुराहून नागो जिवाजी यांनी पांचशे स्वार शिल्देदाराचे बापू पिंगवेबोवर देऊन, एक पलटण त्यांत ज्यानसाहेब किऱगी, असे नर्मदा उतरून कसरावदेवर आले. तेव्हा यशवंतराव महाराज यांनी अवघड वाटून डागरकराडा धरावा अशी मसलत शामराव महाडीक यांसी बोलले. तेव्हा महाडिकानें शिव्या देऊन स्पष्ट बोलला कीं, “ गांडीत शेषपूट घातत्यानें हरतन्हेने हस्तगत करून, तू धनगराचे बीज आहेस, पोटास भाकर, आगास वस्त्र, बसावयास घोडे मिळेलच. परंतु आम्हासारख्याचे मस्तकीं मेखसूची योजना होऊन राडापें ढाणकास वाटतील. तुझे मनात धैर्य नसत्यास पाठिंबा ठेऊन हें पलटण तरी उडउन टाकू यात जय अपजय ईश्वर देईल तसें पाहून घेऊ. विना एक वेळ दाती दिल्खाखेरीज नक्षा जमणार नाही ” हाच मनसुबा सिद्ध करून मीरखा वगरे रिसालदार बोलावून आणून, त्याची खातरतसलीम करून हामराहा केले. तेच समर्थीं तयारी करून पलटणचे सुमारास आले तों इकडे पलटणे कूच होऊन खरगोणचे सुमारे जात होतीं. तितक्यात यशवंतराव होळकर सडा घोडा राऊत दोन हजार येऊन पोहोंचले. पलटणचा किळा बाधून होते. हें पाहताच घोडे घालून माणसें जाया करून जानसाहेबास धरून घेतले. स्वार सरजास महेश्वरींच होता. यांनी पलटणे गुडाळून जावडाचावडी नर्मदेस घोडे पाणी पाजून पुन्हा मुक्कामास आले. मावशीबाई व भारमल होळकर याचे मात्र मिळाले होते. जावडाचावडीस मुक्काम ठेवून मावशीबाई उतरून जाऊन घेऊन

(८७) ज्यानसाहेब – जीन बॉटीस्ट. डागर कराडा – डोगर कठडी. डागर कराडा धरणे – डोगर कठडीचा आश्रय घेणे. हस्तगत करून – हस्तगत करून घेतील. तू लपून डोंगराचा आश्रय घेतलास तरी तुला पकडतील. धनगराचे – येथे अर्थ थोरल्या मल्हारराव होळकराचे. मेखसू – तबू, राहुल्यांच्या मेला ठोकण्याची मोठी लाकडी मोगरी. ढाणक – महार, मांग ढाणकास वाटणे – शिरच्छेद करण्याकरता मागाच्या हवाली करणे पाठिंबा ठेऊन – पाठिंबा ठेव. म्हणजे माझ्या पाठीशीं मुक्काच्याने बैस. दाती देणे – दाताडावर हाणणे, तोंडांत मारणे. नक्षा – कीर्ति, वरचष्मा, जरब. खातर तसलीम – खात्री. हल्ल्यात काम करून दाखविलेंत तर तुमचे अमुक अमुक उर्जित करु, अमुक तमुक बक्षीस देऊ असें त्यास आधासन देऊन. किळा – व्यवस्थित अशी सैन्याची शिस्तशीर रचना. धरून घेतले – पकडले, हस्तगत केले, कैद केले. मात्र – ‘आत्र’ असें पाहिजे. मावशीबाई व भारमल होळकर हे आतून यशवंतराव होळकरास फित्र ज्ञाले होते.

आली. ते मावशीबाईचे वाढ्यांतच होते. किल्यावर शिंबंदी भिकाजी जमादार खानदेशी व टकापा कर्नीटकी वैरे बाईसाहेबाचे हातचे होते. त्याचा विश्वास न पडे. सबव त्यांशी बोलणे लघिलें कीं, तुम्ही किल्याखालीं उत्तरून भवानीपाशी राहावें तुमचा हिशेब तुम्हास चुकवून देऊ असे बोलणे करून किल्यावरील शिंबंदी दरोबस्त काहाडली आपले बरोबरील मेहेरबानसिंग हजार बाराणे माणसे किल्यावर घालून चौकीपहारे नेमिल्यावर खासास्वारी किल्यावर दाखल जाहली नतर शिंबंदीचे तलबेविशीं बोलणे पडले तेव्हा त्यासी उत्तर केलें कीं, मी होळकर होतो म्हणून तुम्हीं आपले तलबेकरिता किल्या माझे हवाली केला. दुसरा कोणी येता त्याजलाही असे करिता कीं काय ? हा दोष त्याजकडे लावून हुसकून दिल्हे तलबेपैकीं कवडी दिल्ही नाही मासपक्ष महेधरीं राहून कलमजारी चाललीच होती.

(८८) तों इदुराहून नागो जिवाजी बमय फैज पलटणसुद्धा समेरुढचा घाट उत्तरून कलाहई आखेपुरा छकडा बावडीचे सुमारे आले तों हेही महेश्वरीहून संरामसुद्धा मुकाबल्यास गेले तेथें पलटणाशी पाय न टिकता महेश्वरास आले. किल्याचे दरवाजे लावून पाहरे चौक्याची मुस्तकी करून दरखदार मठांची बोलावून बाईसाहेबाचा जामदारखाना फोडला त्यात किमती भारी, वजनात हल्के, अशी रकम काहडून घेऊन काहीं चादी काहीं सोन्याची भाडी बर्तन माफक भार बर्दारी ओळ्याचा अजमास घेऊन त्याक्षणी बाहेर पडले तारापुराचा घाट चृदून किळ्ठे माडवास आले. त्याचे मागे आबाजी रणसोड व भारमल होळकर वैरे निघून गेले नागो जिवाजी व दुदरनेक यांनी मागोमाग येऊन किळ्ठा घेतला असता

(८७) बाईसाहेबाचे हातचे – आंहेस्याबाईच्या पदरचे, वेळचे. मी होळकर होतो म्हणून . . . असे करितां की काय ? – यशवतराव होळकर त्याना म्हणाला, “ किल्याचा कवजा मीं घेतला तो काहीं तुम्हा शिवदीतील लोकाशीं करार करून नव्हे ” माझा करार काय असेल तो तिसन्याशीच होता. पण मी होळकरपैकींच आहे असे पाहून तुम्हीं आता आपल्या पगाराची बाकी माझ्याकडे मागता काय ? दुसऱ्या कोणी किळ्ठा असा बळकावला असता तर तुमची त्याकडे बाकी मागण्याची प्राज्ञा होती काय ? व त्यानें तरी ती दिली असती का ? तेव्हां तुम्हास काही एक मिळा वयाचै नाही. चालते व्हा !

(८८) मुस्तकी – खरीरता रकम – ऐवज, जिन्स, वस्तु, नग. बर्तन – भाडे भाडीबर्तन – भाडीकुंडी. माफक भार बर्दारी – भारबर्दारी माफक – ओळ्याच्या वाहनास झेपेल इतके. भार बर्दारी – ओळें वहाण्यासाठी बैल, तडे वैरे.

महाराजास मसलत कठीण पडती. हें त्याजपासून न घडता अडीरात देऊन प्रहर दिवस चढताना आले. इतक्या अवसरात त्याच्यानें जें घेवबले तें घेऊन किल्ला मोकळा टाकला. तें ते येऊन आत येऊन शिरले. यानीही मासपक्ष किल्यात राहून शाहिले साहिले बरबाद करून महाराजाशीं रहबार लाविला कीं, “आपण जमविले हे नीटच, परतु शिक्का काशीराव याचे नावाचा चालवून कारभार मुक्त्यारीनें करावा” असे बोलणे हैवतराव हमीर व निळोबा साठे निसबत पवार धारकर याचे विद्यमाने होऊन हैवतराव हमीर हे बोलण्याचे दरम्यान त्याजकदून किल्यातील श्रीरामजीच्या तुळशी उच्छ्वन देऊन नागो जिवाजी याचे मनातील सशय दूर होऊन भेटी जाहल्या नतर दहापाचा रोजानीं नागो जिवाजी धरून पायात विड्या घातल्या सोळा सस्कार करण्याचे ते केले दुदरनेक याचे बोलणे पडले कीं, “आम्हीं चाकर ते पक्षी सागर्तील (ती) चाकरी करू आमचे भेटावयाचे प्रयोजन ते काय ? तेव्हा लिंग अडीच शेर पाहून लखबा दादावर जगन्नाथराम जयपूरचे शाहवर होते त्याचे मदतीस रवाना करून किल्ले रामपुरा ही जागा बसावयास दिल्ही. त्यास लखबादादास सामल होऊन जयपुराची लढाई मारून फिरून रामपुरास येऊन बसला. इकडे किल्ले माडव येथून कूच करून इदुरास आले. मावशीवाईचा काळ माडवावर झाला भारमल होळकर याजला महेश्वरास रवाना करून खरगोण वैरै महालचा बदोबस्त देला. नतर इदुराहून कूच करून सुजपालपूर, सारगपूर व अष्टे पाच महाल याचा परामर्श करून शिरोजेस गेले तेथून पुढे मीरखान सुभा करून सागर प्रातीं रवाना केला त्याने सागर लूटून मावारा शिरोजेस आला. मग फिरत फिरत राघोगडावरून समेरुढचे घाटावरून महेश्वरास आले. महेश्वरीं आत्यावर पदरचे गोरगरीब वाईसाहेबाचे लोभातील होते त्याचेही अगी भूतदया खरीच, (८) अडी रात देऊन – अडवी रात देऊन. रात्र आड करून. भावार्थ त्यानी रातोरात कूच करून जावे, तसें गेले नाहीत. रात्रीं मुक्काम करून दुसरे दिवशी आले. रहबार – वाचनाची चूक. रहदार असे असावे. रहदार म्हणजे रावता जा ये. येथें अर्थ बोलणे, सूत्र. सोळा संस्कार – येथें अर्थ पूर्वीं कैद्याचा छळ करण्याचे जितके प्रकार होते तितक्या तन्हेने त्याचा छळ केला. लिंग अडीच शेर पाहून – ‘शेठ सुवाशेर आणि लिंग अडीच शेर’ भावार्थ मालकापेक्षा नोकर शिरजोर. लिंगायत लोक गळ्यात शिवलिंग घालतात. तें पुष्कळ वेळां मोठे व जड असते. यावरून वरील म्हण प्रचारात आली. मीरखान सुभा करून – मीरखानाला सरसेनापतीपद देऊन. त्याचेही अंमी इ० – यशवतराव होळकराच्या मनात. भावार्थ, अहिल्याबाईच्या पदरच्या गोरगरीबानाहि लुटप्पाचे यशवतरावाच्या जीवावर

परंतु फौजेचा जमाव होऊन खर्चाच्या अडचणीकरिता आपपर विचार राहिला नाही. कसेंही करून पैका उत्पन्न करून फौजेस घावा, हेंच लक्ष. गोविंदराव भगवंत व काशीनाथ आपाजी घैरे मामलेदार होते द्यांजपासून ठोकून पिटून चार रुपये घेतले. मग फौजेसुद्दां इंदुरास आले. मग देशीहून लाडाबार्डीचे वर्तमान आले. मग प्रपंचाची बुद्धि धरून गोतपात (पाहून) नंतर भिवाजी फणसे यांचे कन्येशीं विवाह केला. लग्न शात्यावर केसू बाहुर परगणे धार येथे छावणी झाली. तेथें आनंदराव पवार घैरे याच्या भेटी जाहल्या. एका खवाचे गहू चार महिने सारे फौजेने खाले.

(८९) पुढे कधू भरण्याचा इरादा (होऊन) फुलणसाहेब याजला कधू भर-प्याचा हुवूम देऊन, विठ्ठल महादेव कारवून फडणिसाकडील बराबर देऊन, जावरें व देपाळपूर घैरे महाल खर्चास लावून देऊन, कंपू भरण्यास पाठविले. त्याच मुक्कार्भीं शिंद्याकडील बाया सेदव्याचा घाट चढून पुढे महाराजास पत्रे आली कीं, आम्हीं उज्जनीस येतों, तुर्हीं आम्हास अनुकूल असावें, त्याजवरून पुढा इंदुरास येऊन शामराव महाडीक याची रवानगी बायास घेऊन योवैं याजकरितां सरजाम बरोबर देऊन वाटे लावले नर्मदेचे जवळ महाडीक याच्या व बायाच्या भेटी जाहल्या. बोलणे चालणे परस्परे होऊन दरकूच इंदुराजवळ घेऊन आले. याच्या त्याच्या भेटी जाहल्या. बाटाभाऊ कारभारी याचीं बोलणी परस्परे झालीं कीं, तुर्हीं आम्हास अनुकूल असावें तुग्हास उज्जनीस पावल्यावर खर्चास दरमहा बोलत्याप्रमाणे देत जाऊ. परस्परे बेलभट्टार होऊन बायांबराबर स्वारी उज्जनीस गेली. तेथें गेल्यावर बायानीं लखबादादा मेवाडात होते त्याजकडे पत्र पाठवून त्याजला बोलविले तेही दरकूच अग्रकानडचे सुमारे येऊन त्याचीं पत्रे बायास

(८८) आले. परतु करतो काय ! फौजेचा खर्च वेळच्यावेळीं भागलाच पाहिजे. म्हणून मिळेल तेथून मिळेल त्या उपायानें त्याला पैका उभारावा लागला व म्हणूनच त्यानें वरीलप्रमाणे अहिंस्याबाब्दीच्या पदरच्या लोकाना छढून त्यांजकडून मिळेल तेवढे द्रव्य काढले. प्रपंचाची बुद्धि धरून – लग्न करावै अशी इच्छा होऊन. गोतपात पाहून – मुलीचे कुळशील जुळते कीं नाहीं तें पाहून. खवाचे – मोडी वाचनाची चूक दिसते. मूळ शब्द ‘पेवाचे’ असा असावा. धोरेस सुबत्तेची कमाल होती. तेथें इतकीं प्रचड पेवै होतीं कीं, त्यापकीं एकाच पेवातील गव्हावर साऱ्या फौजेची चार महिनेपर्यंत गुजराण झाली.

(९०) कधू भरणे – कवायती कधू शिपायाची भरती करणे. पर्यावर-कार.

आलीं कीं, होळकरापाशीं कबूल केले त्यापैकीं एक पैसा देऊं नये, आम्हीं येऊन पौंचल्यावर जें करणे तें करूं. ही बातमी महाराजांस कठतांच गावांत स्वारी बायां-कडे गेली. तेथें बोलप्पाचा पर्याय दुसराच पहाप्पांत आला. कारभारी यांची बोलणीं चढावीं पाहिलीं, तेव्हां महाराज स्पष्ट बोलले कीं, “तुम्ही आम्हाला सामल केले. साप्रत बोलप्पाचा विचार तुमचा दुसरा दृष्टीस पडला. त्यापक्षीं आमचीं तुमचीं बोलणींप्रमाणाच्या गोष्टी जाहल्या त्या तुमचे तुम्हापाशीं आमचें आम्हापाशीं. तुम्हांस कळेल तें तुम्हीं करावें, आम्हांस कळेल तें आम्हीं करूं.” असे बोलून पानसुपारी, अत्तर-गुलाब काहं न घेता आपले लष्करात स्वारी आली. तों मार्गे बाया शहरातून निघून उडोशाच्या तळावर त्याजकर्डील फौज पडली होती तेथें येऊन राहिल्या.

(९०) इकडे महाराजांनी रात्रीं शामराव महाडीक व चिमणाजीपंत भाऊ व मीरखा बोलावून सल्ला केला कीं, लखबादादा व बाया सामल झाल्यावर आपणास जड पडतील यास्तव बायावर जरब द्यावी खसा मथितार्थ होऊन फुलणसाहेबाचा कपू व माखणलालशिंगाचा कपू या उभयतास ताकीद करून उडोशाचे तळावर बायाकडील फौज पडली आहे त्याचे रुखे तोफा लावून मागील दोन घटका रात्र राहता तोफा सुरू करणे मग त्याणीं फौजेचे रुखे तोफा लावून मागील दोन घटका रात्र राहता गोळा सुरू केला. फौज लुटून घेतली. ज्याला सवड फावली तो शहरात निघून गेला. बाया सह्या निघून लखबादादाकडे गेल्या. हें कलत्यावर फौजेचे कूच करून सर्डी स्वारी त्याचे मार्गे गेली लखबादादोच व इकडील पाचा कोसाचे अंतर राहिले.

(९१) मग लखबादादादाकडील भला मनुष्य पेगाम घेऊन आला. बोलणीं झालीं “परस्परे ऋणानुबंध वडिलोपार्जित त्याजवर नजर देऊन झाली गोष्ट ही भविष्यावर टाकून आपण आपला उद्योग करावा. आम्ही आपले उद्योगास जातो.” ही गोष्ट इकडे सोयकर पडली. माघारीं कूच केले. तों बातमी आली कीं, सत्वाशाकडे शिंद्याकडील तोफा पलटणे, देवजी गौळी, चिंतो आत्मराम वगैरे सरदार आले काहीं पलटणे मुकाबल्यास आलीं. तेव्हा फौजेचे कूच करून

(९०) बायावर जरब द्यावी – शिंदे बायाच्या सैन्यावर हळा करावा. मथितार्थ – मसलत.

(९१) भला मनुष्य – मुत्सदी, वकील, बोलणे चालणे करण्यासारखा वजन-दार मनुष्य. झाली गोष्ट भविष्यावर टाकणे – घडले तें अदृष्टातच होते म्हणून नाईलाजानें घडले अशी सपादणी, बतावणी करणे. सोयकर – सोईस्कर.

तिकडे चालले. सताजी लाभाते व कृष्णाजी मुकुद बक्षी याजला त्याचे तोडावर पुढे रवाना केले. त्याने नेवरीजवळ पलटणे घेरली. त्याची याची गोळगोळी झाली, तो मागून स्वारी दाखल झाली. पलटणे लुद्धन तसेच माघारी घाट उत्सून सत्वाशाजवळ फौजेचा मुक्काम करून पलटणे व स्वारी रेवे पावेतो गेली. इक्हानुसारे पार होऊन शिंयाकडील जिनसीचे गोळे चालले. लदाई मातवर झाली. देवजी गौळी कामास आले. जागा अडचणीची, मैटानची जागा गाठ पडत्यावर पाहून घेऊ असा विचार करून नर्मदेचे काठी आपल्या तोफा सोहऱ्यानुसारी आलास लाज कशी वाटली नाहीं^१ मग कुशाबा बद्दी यानीं जीव झोळून पाच हजार स्वार मराठा घेऊन तोफेवर जाऊन बसला आणि लोकास बोलला कीं, “मजला तरी मरावयाचे आहे. तुम्हास होठकराचे निमकापासून आदा होणे असल्यास घोडीं सोहऱ्यानुसारी काढाव्या. हे न करिता मागे गेल्यास होठकर प्राण घेईल, सोडणार नाहीं. त्याचे हाते मरावे याजपरीस येथे मरावे यात लौकिक व पुण्य पुरुषार्थ आहे.” मराठा लोक, अबूल तलम. घोडीं सोहऱ्यानुसारी तीस तोफा दराबीवर धरून तीन कोस आणिल्या. तो पावेतो कारखान्याचे माणूस बैल रसा काही एक नाहीं. झाडींत असल्यास लागून होते कारखाना जैयद, तेव्हाच मेळामेळ होऊन तोफा काहऱ्यानुसारी काढाव्या. मग सरकार प्रसन्न होऊन कृष्णाजी मुकुद याजला बक्षीस जाहली कीं, आज पावेतो तुजविरीं पाप-पुण्य मनात होते ते टाकून समाई जाहली. हे वाणी बक्षीने श्रवण करून जिरजीव तन्हेतील कुरणिसा करून हात

(११) जिनसी – तोफखाना कुशाबा – कृष्णाजी मुकुद बक्षी जीव झोळून – जीवावर उदार होऊन. निमक – मीठ निमकापासून आदा होणे असल्यास – खालिया मिठाची उत्तीर्णता करून दाखविणे असल्यास, खालिया मिठास जागणे असल्यास. मराठा लोक अबूल तलम – मराठे लोक अबूला फार जपतात. तलम वज्र जरा कोठे खोंबारा लागला तरी फुकट जाते. त्याप्रमाणे अबूलची गोष्ट आहे, असे मराठे मानतात व ती जाऊ नये यासाठीं प्राणहि देतात. दराबी – तोफा वहाप्याचा खयरा. श्री. साने ‘दराबीचा’ अर्थ – तोफेखालचा फडपैम्या म्हणजे ‘Stand’ असा देतात. रसा – दोरखड, दैर. समाई – निखाल-सता. चिरंजीव तन्हेतील कुरणिसा करून – राज लोकाना निरनिराळ्या दर्जाच्या लोकांनी बलाम किंवा मुजेर करण्याच्या निरनिराळ्या रीति ठरलेल्या असतात. सरदारानीं विशिष्ट तन्हेने मुजरा करावयाचा. राजधरण्यातील लाकांनी किंवा राजपुत्रांनी काहीं विशिष्ट तन्हेने मुजरा करावयाचा अशा रीति ठरलेल्या असतात.

जोहून विनंती केली कीं, “ दागिने-वर्खें देतां ती खाऊन फाडून टाकितों हे देणे माझे प्रालब्धाने ज्ञाले.”

(९२) ऐश्वी बोलणी होऊन पलटणसुद्धां कूच करून शाहाजापुरावरून घास-दाणा करीत इतुरास आले. तो शिंद्याकडील फौज-पलटणे चिंतो आत्माराम घेऊन उज्जनीजवळ दाखल ज्ञाले बातमी समजत्यावर उज्जनीजवळ आले. क्षिप्रेनजीक मुक्काम करून पुढे छविन्यास कुशाचा बक्षी व कृष्णाजी माहडीक व चिमणाजीपत याजला त्याचे लघ्यर गोगाशाचे टेकडीपुढे उज्जनीचे गावकुसारीं लगत पडले होते, त्याचे तोडावर पाठिविले हे वर्तमान चिंतोपतांस कळतांच त्यानीं फौज तयार करून त्याचे मुकाबल्यास आले. त्याची याची गोठागोळी सुरु जाहली दिवस थोडा राहिला सबव चिंतो आत्माराम मुक्कामास गेले म्हणून बक्षीचा निरोप खाशांस येताच स्वारीही छविन्याजवळ आली रात्रीचा विषय सबव एक्या टेकडी-वर जाऊन खासे तमाशा पाहण्यास त्रसले. तो मागून फुलण व माखणरिंग-कडील पलटणे येऊन पावळीं मग शिंद्याचे फौजेन्या सुमारे मोर्चेबंदी आंगपाताकडे मीरखा वगैरे पठाणाकडील याजला आज्ञा जाहली कीं, तिकडून मोर्चेबंदी करावी. रात्री खाशाचा व मीरखानाचा सकेत जाला होता कीं, दिवस उगवत्यावर तोफा सुरु करून हल्ड्याचा विचार होईल ते समर्थी एक बाण इशान्याचा सोङ्ग, म्हणजे तुम्ही उठावणी करावी. मग दिवस उगवताच तोफा सुरु करून पलटणाऱ्याचा बाजूस पागा हुजुरात व बक्षी, चिमणाजीपत वगैरे होऊन तोफा दारबीवर धरून सकेताचा बाण सोडताच आगपाताचे दरवाजाकडून मीरखानाची उठावणी जाली. चहूकडून फौजच फौज, तेव्हा शिंद्याचे लोक घावरून गावात पळूं लागले. चिंतो आत्माराम कामास आले. लढाई खतम जाली नतर आठ पंधरा दिवस तेथेच मुक्काम होता

(९१) येथे बक्षीनै होळकरास आपण त्याचे जिवलग कुटुंबीयच ज्ञालों असे दर्श-विष्णाकरितां त्या पद्धतीनै कुराणिस म्हणजे मुजरा कैला. दागिने, वर्खे देता तीं ३० – बक्षी म्हणाला, “ तुम्ही बक्षीस म्हणून दागिने किंवा वर्खे दिलीं असतीत तर तीं अगावर घालून केव्हा तरी फाडून गेलीच असती. परतु तुम्ही आतां हे जै कृपेचे किंवा शाब्रासकीचे बक्षीस मला दिलेत तै मला अक्षर्ही पुरेल.”

(९२) घास दाणा – सैन्याच्या घोड्यासाठी दाणावैरण मिळवण्यासाठी मागितलेली खडणी. छविना – सैन्याच्या छावणीभौवतीं रखवालीस ठेबलेल स्वारांचा फिरता पहारा, स्वारीहि – यशवंतराव. तमाशा – लढाईचा तमाशा.

(९३) या अवसरांत शिंदे यानीं सरजेराव बागुखां वगैरे सतलजसहेब याचा कपू बराबर देऊन हंड्याचे घांटे चढून इंदूरचे सुमारे चाल केली. हें वर्तमान महाराजास समजतांच उझनीहून कूच करून खजराण्यास इंदूरनजीक मुक्काम केला. तों शिंद्याकडील फौज येऊन पोहोंचली. मग सडी स्वारी होऊन त्याचे तोंडावर गेली. पहिले दिवशी इंदूराहून पाच कोश तेथून ऐवज आगून याचे पदरी घालावा आणि यानीं कूच करून चालवे. हें वर्तमान दुदरनेकास समजून मोहेन-लाल यास कंपूत्रे समजाविशीकरिता बावीस रवाना केले. मशारनिले कपूत येऊन, नवमाही तलब आम्ही देतो तुम्हीं कूच करून रामपुन्यास चलावे. कबूल करून ऐवज पदरी घातल्यावर कूच करून साहेबापाशी येतों, ऐसे कबूल करून मोहेन-लाल रामपुन्यास दुंदरनेकापाशी येऊन सर्व वर्तमान सागून ऐवज मागू लागला. तेव्हा दुदरनेक याने मुद्दा घातला कीं, माहडिकाकडील दोघे गृहस्थ आहेत ते आमचे स्वावीन केल्यावर ऐवज देऊ ही बातमी कंपूत गेली. कपूवात्यानीं क्रिया दिल्ही होती. ते म्हणू लागले, ग्यारमाही तुम्हीं दाल तर तुम्हावरोबर येतो. नाहीतर तुम्हास कोव्याचे दरवाज्यात पावते करून देतों, म्हणजे आम्हीं क्रियेपासून मुक्त झालों. हें साकल्य उभयतानीं शामराव माहडीक यास लिहिले. त्यांनीं ग्यारमाही कबूल करून उभयतास लिहिले. पत्रे आलियावर कुमेदानाशीं ग्यारमाहीचे बोलणे करून त्याची दिलजर्माई होऊन पूर्ण वचन कथन जाहले होते त्याची बळकटी केली. खाळाखालीं उत्तरून पार गेल्यावर वाटणी सुरु करू. प्रात-काळीं कंपूचे कूच जाले, खाळाखालेचे काठी गेले. तेथे टाकून गाडे उत्तरावयास वाट करितात हें वर्तमान दुदरनेकास समजल्यावर स्वार रवाना करू लुटून ध्यावा, ते स्वार दिखाई देताच कुमेदानानीं तोफा फिरवून स्वारास गोळे मारले स्वार आले होते ते उधकून गेले.

(९४) नदी आहे तेथें मुक्काम शिंद्याकडील फौजेचा जाहला. त्याजकडील पेंदारी आलीकडे येऊ लागले. हें कळताच महाराजाची स्वारी पोहोंचून त्याजकडील

(९३) अवसरात - या अवधींत. चाल केली - चाल करविली. नवमाही तलब - नऊ महिन्याचा पगार, पगाराची बाकी. क्रिया - वचन. ग्यारमाही - अकरा महिन्याचा पगार. कुमेदान - कमाडट या इंग्रजी शब्दाचा मराठी अपभ्रंश. कुमेदान हा कपूचा कमाडर किंवा सेनापति. वचन कथन - आणक्रिया. खाळाखाली - नदीचे नाव आहे. तेथे टाकून - तेथें या शब्दापुढे काहीं तरी शब्द गळाला असावा असें वाटते. तो काय असावा हें उमगत नाहीं. दिखाई देतांच - दृष्टिपथात येताच, दिसू लागताच.

य हिकडील लोकांची झटपट जाली. पाच पंचवीस माणूस जायां झाले. दुसरे दिवशी प्रातः कार्यां शिंद्याकडील फौजेचे कूच झाले. तेव्हा तोंडावर महाराजांची स्वारी उभी राहिली. त्यानीं पळटणे व तोफाचा-पन्हा बाधून बुणग्यांची रव पलीकडील आंगी घाढून चालले. दोन प्रहराचे समयी इकडील फत्तेसिंग माने व हुजुरात पैकीं बार-गीर यानीं त्याचे स्वारावर करवन्या केल्या. त्याचा ज हिकडील जमाव पडतां खांशानीं पाहताच आपला घोडा पुढे केला. तों त्यांचे बराबर सारेच लोक उठले. तों तोफखाना सुरु जाहला. त्याचे उठावणीस तोफा घेऊन पुढे गेले. ते दिवशी इकडील तिकडील श पन्हास माणसे कामास आलीं. त्याचे फौजेने तीन कोशांचे कूच करून मुक्काम केला. तिसरे दिवशी इदुराहून एका कोसावर मुक्काम शिंद्याकडील फौजेचा आला. पाहून खासे व मीरखा यांनी विचार करून फौजेची तोड राखावी या करिता माने व शिलेदार व हुजुरात जागजागां ठेऊन गांवानजीक तोफा पळटणे याचे मोर्चे लविले आधिन शुद्ध ८ अष्टमी सन १२११ ते दिवशी लढाई झाली. ते काळी मीरखानावर शिंबड पडली म्हणोन खासे इकडून मीरखानाकडे समाचारास गेले. तों फौज जागां जागा मोर्चावर होती ते महाराजाचे बराबर गेली. मग सुने रान पाहून शिंद्याकडील फौज पळटणे यांनी चाढून घेतले. मग महाराजाकडील पेंढारी यांनी पळ काहडला. लढाई हारले. मीरखानाकडून खासे येतात तों इकडील फडशा जाला. तेव्हा तसेच अस्तमान पावेतों स्वारी उभी राहून रात्री जाबेस गेले.

(९५) जाबेस तीन चार दिवस राहून लोकास हुशार करून दसन्याचे मुद्रते पुन्हा डेरे इंदूरच्या रुख्ये दिल्हे. पाच रुपेय स्वारी खर्चास वाढून नवलाईस शामराव माहडीक जुंजरनेकाचा व पू घेऊन आले. त्याजला सामल जाले. पूर्वीं शामराव माहडीक काहीं कामाकरिता कोव्यास पाठविले होते. नंतर इकडील अडचण पाहून शामराव यास पत्रे लिहिली होतीं की, जुंजरनेकास सरमजामसुद्धां घेऊन तुम्हीं यावे. याजवरून शामराव माहडीक यांनी रामपुन्यास जुंजरनेकास पत्र पाठविले

(९४) पन्हा — पन्हा, भित, राग. रव — राग. बुणगा — सैन्यातील वाणी, बणूज, व्यापारी, दुकानदार, बिन लढाऊ लोक. करवन्या — मूळात कलथन्या असे असावे. कलथनी — हळा, उलटून पळून केलेला हळा. जमाव पडता — भिडता, दोन्ही सैन्यांची गांठ पडता. फौजेची तोड राखणे — तोंड राखणे. तोंडावर फौज म्हणजे घोडेस्वारांचे सैन्य ठेवावे असा विचार करून. मीरखानावर शिंबड पडली — मीरखानाच्या योळीवरच शत्रूचा सर्व हळा आला. ते — ती. सुनें रान — मोकळे रान.

त्याची उत्तरे बयाद लावून येत गेली. मग माहडीक यांनी कृष्णा लक्ष्मण, बाळाजीं 'सुनाथ ऊजरनेकाकडे रवाना केले. त्यांस सागितले कीं, साहेब आत्यास उत्तमच अहे. घेऊन यांवे. नाहीं तर त्याजकडील कपूमध्ये शकटभेद करून कंपू घेऊन यांवे. उभयता मशारनिलेची व ऊजरनेकाची भेट होऊन बोलणी झाली कीं, कपू बिघडला आहे. त्याची समजूत करून मागाहून येईन. ऐसे बोलून उभयतास रवाना केले. हें ऊजरनेकापासून रामपुन्याहून निघून कंपू बाबीवर होता तेथें आले. कंपूतील कुमेदानासी देण्याघेण्याच्या गोष्टी बोलून हिंदु याची गगाजळ व मुसलमान यांचे कुराण याप्रमाणे वचन कथन घेऊन शामराव यास पत्रे लिहिली. अस्तमानी खाल्पपर आले. ग्यारमाहीची वाटणी मुरु केली एक्या पलटगांत्या गोलदाजास ग्यारमाही दिल्ही दुसरे दिवशी कूच करून दोन चार कोश आले. मुक्काचीं येऊन वाटणी चालली एक पलटणीची वाटणी जाली ऐसे करीत करीत बुंदीस आले.

(९६) इकडे राजे जालमसिंग याची पत्रे ऊजरनेकास गेली कीं, पत्रदर्शनी स्वार होऊन येणे. हे पत्र अस्तमान जात्यावर दोन घटका रात्रीस रामपुन्यास पावलें चित्तास गोडसे वाटून निघाले लाखेरीस आले. तेथे हेरून चमेली तीरास आले. चमेली भरपूर, नाव चालेना, यास्तव पाव्यावर दोन चार मुक्कास होते. नतर पार उतरून कोव्यास हवेलींत दाखल झाले काही एक विसा वा खाऊन दोन प्रहरचे अमलात शामराव याचे वाढ्यावर शें-दोनशें लोकानिशीं चाल करून गेले. वाढ्यात येऊन दरवाजे लाविले शामराव याची माडी चढून गेले तो शामराव याणी चौकाव्यावर निद्रा केली होती. त्याजला पाहून उठून बसले. ऊजरनेक शामराव याची माडी दाबून बसला होता. ते नागवी तरवार हाती पाहून शामराव बोलू लागला कीं, तुझे मनांत जे असेल ते कर. त्या संधीस शामराव याजकडीलि खिजमतगार कौलांवर चढून शेजारियाचे वाढ्यांत उडी टाकून राजा जालमसिंग याजपाशीं धावत गेला. वर्तमान झालें ते सागितले. मग जालमसिंगाने भाईबेटे

(९७) बयाद लाघणे - सबवी सागणे. साहेब - स्वतः ऊजरनेक. शकटभेद - फितूर. गंगाजळ व कुराण - हिंदु होते त्यांनी गगाजळ घेऊन शपथ केली, व मुसलमान होते त्यांनी हातीं कुराण घेऊन शपथ घेतली.

(९८) भरपूर - पूर आलेली, पुराने भरून चाललेली. चौकाळा - झोपाळा. माडी दाबून बसला होता - उठून उमे राहता यऊ नवे मृदून मांडीवर गुडधा देऊन बसला होता. जालमसिंग - हा कोव्याच्या राज्याचा कारभारी. भाई बेटे - जीवाचे विश्वासू लढवऱ्ये शिणाई.

पाठविले. तो हवेलीचा दरवाजा बंद. मग शिंद्या लावून हवेलीत उतरून शामराव व फिरंगी होता तेथें पावले सर्व दृष्टीने पांडून फिरंगयाचा हात धरून एकीकडे केले. तलवार हिस्कून घेतली. प्रतिष्ठेने धरून जालमसिंगाकडे नेत होते. तों तेथून आज्ञा आली कीं, हवेलीत नेऊन कैद कणे. आणि सरजाम सर्व लुटून घेऊन शामराव माहडीक याजकडे पावता करणे. त्याचे बराबरचे लोकांची हत्यारे घेऊन, शहराबाहेर काहाडून दित्हें. कांचे वर्तमान समजले की, साहेबानी शामराव धरून कैद केला. कपूत चार होराचे चार चोराचे होतेच, जे साहेबांचे साधन ठेऊन होते त्यानी सुषी मानली उभयता कारकून हवालदील जाले, वास्तविक वर्तमान (न) समजसामुळे मुजरत हलकारे जोडी रवाना केली. ती जोडी प्रहर रात्रीनंतर नदी उतरून हवेलीत गेले. पत्रे पाहून हलफारे यास इनाम देऊन त्या वेळेस जाबसाल लिहून पदमसीचे गुमास्त्याकडून खर्चाची ब्रेगमीची चिढी घेऊन दुसरे हलकारे रवाना केले. ते सूर्योदय झाल्यावर दुसरे दिवशी घटिका दिवसास दाखल क्षाले पत्रे पाहून दीलजमाई होऊन कपूगाले कुमेदान अवधे बोलावून पत्रे वाचून दाखविली आणि साखरा वाटल्या. खर्चाची चिढी शहरात सावकाराचे येथे पाठवून सही केली. ऐवज आणून ताबडतोब वाटणी सुरु करून दो महिन्यात अवघा फडशा केला. वीस रोजही आगाऊ दिल्हे. भाद्रपदमासीं शामराव कोव्याडून निवृत्त तालेड्याचे मुक्कामीं कपून येऊन सरजाम सर्व अवलोकन केला. पंधरा दिवस तेथें मुक्काम होता. तेथून कूच करून शिंगोळीचा घाठ उतरून खाली आले. मागें जुजरनेकास लालाजी बहुताळ व राजे जालमसिंग यानीं बहुतत्र फजीत केले (९६) प्रतिष्ठेने – मुसक्या न आवळता सरदारास शोभेल अशा रीताने. कंपुंत चार होराचे चार चोराचे होतेच – कपूत काहीं या बाजूचे तर काहीं त्या बाजूचे असे होतेच. जे साहेबाचे साधन ठेवून होते त्यांनी सुषी मानली – जे लोक जुजरनेकार्दी सधान ठेवून होते त्याना जुजरनेकाने शामरावास कैद केली या वारेत्नै आनंद झाला. उभयता कारकून – मागच्या परिच्छेदात उलेखिलेले कृष्णा लक्ष्मण व बालाजी रघुनाथ. वास्तविक – खरे, सत्य. मुजरत – ताबडतोब. हलकारे जोडी – हलकन्यांची जोडी, जासूद जोडी. खर्चाची चिढी सही केली – सावकारास खर्चां देण्याविषयांची चिढी देऊन ती सावकारा-कडून मान्य करविली. सही – वहाल, खरे, बरोबर असा अर्थ फार्शी कोशांत पटवर्धन देतात. वीस रोजही आगाऊ दिले – पुढील महिन्यांतील वीस दिवसांचा पगारहि आगाऊ दिला.

की, “तुम्हांस बोलाविलें कशास आणि तुम्ही केलें काय ? तुमचे व शामराव याचीं मेळ करून देऊं हरामखोरीचा डांग तुम्हांकडे न लागतां महाराजांची भेट घेऊन तुम्हांस निरोप देववावा, अशा करिता तुम्हास बोलाविलें. तें आमचे आम्हां-पाशी राहून तुम्ही आपली अवखाद बोहेर काढून हरामखोरीचा मदसद परिधान केला. तुम्हास महाराजापाशीं पावतें करावें, परतु आम्ही रजपूत आमचे इरादास खासी येती. वाकी तुम्ही आपत्याकळून कसर केली नाहीं.” या भावीं दोष पदरी देऊन रामपुन्यास खावाना करून त्याचे माथा आसान केलें माहडीक कपू घेऊन माळव्यात आले. यजमानांचीं पत्रे, रात्रींचा दिवस करून यावें, प्रसग अडचणीचा, म्हणून लिहीत गेले. इकून लिहीत गेले कीं, आम्ही आल्या-शिवाय लढाईचा मुकाबला करू नये. परतु होणार भविष्य आश्विन शुद्ध अष्टमीस लढाई शिकस्त जाली. पुढे जाबेच्या मुक्कामीं फौज समेटून नवलाईवर आले. तेथून माहडीक कंपूसुद्धा सामल झाला. पुन्हा कंपूसुद्धा खासरोदेस येऊन आणखी चार रुपेये घेऊन रत्तलाबेस आले. तेथील तसनस करून मागती खासरोदेकडे आले, तें सरजेराव घाटगे व पेंदारी वगैरे याचा मुक्काम उज्जीवन होता. महाराजानीं गजा कुंवर कामास येऊन (२) कृष्णाजी माहडीक याजवरोबर सरमजाम देऊन इदूरच्चा बंदो-बस्त करावयास खावाना केले. तें शिंद्याकडील पेंदारी व फौज येऊन आश्विन वद्य चतुर्थीचे दिवशीं लढाई जाली. गजा कुंवर कामास येऊन कृष्णाजी माहडीक याजला जखमा आल्या शिकस्त होऊन पेंदारी यांनी इदूर जाळून निघून गेले. काहीं वस्ती जुने इदूरास मात्र राहिली. हे वर्तमान स्वार्ंत येताच कंपूसुद्धा इंदूरचे मुक्कामीं कार्तिकमाशी आले. शहर बेचिराव, तेव्हा लोकास दिलदिलासा देऊन बदोबस्त केला. नजीक इदूर येथे मुक्काम होता.

(९७) तें काशीराव होळकर पुण्याहून निघून दरकूच देवशास आले. (त्यांना) तेथून पाहुरग शंकर व आनदराव माधव निसवत बुळे उभयतास खर्चाचे अडचणीमुळे महाराजाकडे पाठविले. उभयताच्या भेटी जाहल्यावर, पाहु-

(९६) अवखाद - अवकात, जोर, शक्ति. मदसद - मुखवटा. इरादा - बाणा. खासी - कमीपणा. घेऊन - 'देऊन' असें पाहिजे. आसान - मूळ शब्द 'येसान' म्हणजे यहासन असा असला पाहिजे. यहसान - कृपा, उपकार. लढाई शिकस्त जाली - लढाईत पराभव झाला. शिकस्त - पराभव. समेटून - गोळा करून. तसनस - लुटालूट. दिलदिलासा - धीर, भरवसा.

(९७) उभयताच्या भेटी जाहल्यावर - जाहल्यावर या शब्दापासून पुढे मनात वागून या शब्दापर्यंत स्वतत्र कऱ्ज आहे. 'जाहल्यावर यांचा सुकार'

रंग शंकर याणी तुकोजी होळकर गार्दीचे मालक जास्यावर पूर्वीच्या खटल्याचे दिवाण हे, याणी विठोबा व यशवतराव होळकर व काशीराव होळकर याजला, रखमावाई होळकर सुमेदारांची खी इच्ची जलाली कार मोठी, तेहां सुमेदार यांनी त्रिवर्गाची सोय पाढुरग शंकर यास कस्तून प्रगणे कायथें पूर्वी मोठे सुमेदार याणी तुकोजी होळकर सुमेदार यास जाहगीर लावून दिल्ही होती, तो महाल सदरदूऱ्या अन्वयें याचे खर्चास लावून देऊन, काशीरायाचे नावे सरदारीचा सरळ शिक्का कायम ठेऊन, मशारनिहें याणी बाईच्या जरबेंत त्रिवर्ग माजराचें पिलासारिखें पोटाशीं धरून, लहानाचे मोठे करून, नावारूपास आणिले. ती क्रिया महाराजाचे मनात वागून याचा सकार केला. याचे समेर हुक्का पिऊ नये, गैरशिस्त भाषणे करू नये, याप्रमाणे वहिवाट घातली याचे सागितल्याप्रमाणे काशीराव होळकर याजला खर्चास पाठवून महेश्वरीं दाखल जाहले जालें वर्तमान फौजेंत आलियावर याचे भेटीस महाराज सडे महेश्वरीं गेले फौजेंत माहडीक होते. खासे महेश्वरीं जाऊन बाईसाहेबाचे छत्रीपाशी उभयतान्या भेटी जाहल्या. उभयताही श्रमी जहाले. नतर बाबासाहेब व महाराज किल्यात आले सलामान्या तोफा जहाल्या. भोजन इत्यादिक न होता महाराज निघून विठोबाचे देवळीं बाड होते तेथें गेले.

(९८) दुसरे दिवशी नर्मदेचे दक्षिण तीरास गोपाळराव चिटणीस दहा हजार फौज व चार पलटणे धेऊन आले. तेहां काशीराव होळकर यांजकडील सरमजाम महेश्वरीं होता त्यान्या मुकाबल्यास खुशालसिंग जाधव व हरजी काळगावडा पार उरतले. वासक शिंदी जमादार दोन हजार मनुष्य याजप्रमाणे पार उतरून मुकाबला गोपाळरायाशीं जाला. लढाई सुरु होऊन तरवारीशीं गाठ पडली. ईश्वर सत्तेने गोपाळरायाचे पाय उधवले. तो शिंदी काहीं ज्वारीच्या शेतात व काहीं नाल्यात. हें गोपाळरायास ठाऊक नाहीं इकडील फौजेने त्याजवर घाला घातला. त्यानीं दोन तीन तासेरे दिल्हे. त्यानें गोपाळराव याची खराबी कार झाली. मग (९७) केला.' असे आधीं वाचावें व मग पाढुरग शकरान्या माहितीचा परिच्छेद वाचावा. पूर्वीच्या खटल्याचे – तुकोजी होळकरान्या पहिल्या कुटुबान्या सिसाराकडे दिवाणगिरीचे काम करण्यासाठीं पाढुरग शकर होते. जलाली – तामसी शृंति. तुकोजी होळकराची बायको रखमावाई अत्यत कजाग व दुष्ट असल्यामुळे तिचे मुलाशींहि बिलकूल पटत नव्हते. ती क्रिया – ती बजावलेली कामगिरी. जाले – 'आले' असे पाहिजे. अर्थात् काशीराव. उभयताहि श्रमी जहाले – दोघानाहि कार वाईट वाटले. बाड – जनानखाना, कुटुबकबिला.

(९९) शिंदी – सिंदी असेहि होईल.

हरनाथ याचे बरोबर चार पलटणे देऊन पार उत्तरुन अब्राजी खंडेराव याजकडे सुभ्याचे काम सागितले. तेही पार उत्तरले. दुसरी लढाई मुळठाणचे आसपास अडचणीत प्रसंग पडला. इकडील पलटणांत गोरा होता त्यांने नात्याचे अवसान न पाहता एक तोफ व चार कपन्या घेऊन कोणास न पुसता त्याचे स्त्राव वाहडले होते त्याजवर गेले. मारीत चालला त्या स्वारांनी पाठीवर घेऊन कंपन्या पावेतो तोफा खोन्यात येताच स्वार सरंजम एकीकडे होऊन त्याची पलटणे खोन्याचे वर होती त्याचा व कपन्याचा मुकाबला पडला. तेव्हांनी त्यांची चाळीस तोफ उमात्यावर हे बदखलीत, इकडील स्वाराकडील मदत तोफान्या मान्यास्तव न जात्यामुळे चार कपण्या पावेतो फौज मारली गेली. गोपाळराव यांस बन्हाणपुराहून शिंदे याचे बोलावणे आत्यामुळे तिकडे गेले. हेही महेश्वरास आले.

(९९) उभयता बधूचे खलबत जाले त्यात हाशील कारभान्यांनी मजला सुख फार दिल्हे. त्याचे उसने (झाले) म्हणजे माझा सतोष होईल तेव्हा यशवतराव महाराज यांनी दूरदेश पाहून विचार केला की, वडिलानी आज्ञा केली हा याचा जातीस्वभाव ब्राह्मण टाकून काय मिळणे हे आपल्यास ठाऊकच आहे. परतु फौजेचा पसारा मोठा. त्यात इदूरन्या शिकस्तीपासून फौज हवालदील पैक्या वाचून याची दीलजमाई होत नाही. यास्तव मुत्सदी लोक कैद करून पैक्याची तोड करावी यात फौजेस आधार वाटून वडिलाचाही सतोष होईल. असा मनरोगा सिद्ध करून खडो महादेव व दिवाणाकडील कृष्णराव भाऊ व श्रीपतराव व रामराव व आबाजी व पाशजी पंत व सखाराम जगजीवन व दिनकरराव पागनीस व दाजी मुनसी व स्वारीतील बाटाजी कृष्ण फडणीस इतक्या असाम्यास कैद करून (आणिल्या) आज्जेस उज्जूर सखाराम जगजीवन व दिनकरराव पागनीस

(१८) वाहडले होते – वाहून पुढे आले होते. खोन्यात – खोलगट जागेत. उमात्यावर – उच जागेवर, टेकडीवर. बदखलीत – खोल नास्यात.

(९९) यशवतराव याने विचार केला की, वडिलानी आज्ञा केली हा याचा जातीस्वभाव – यशवतरावांने मनांत विचार केला की, काशीरावांने हुक्म केला. तो वयांने वडिलच आहे. आणि शिवाय वाटेल तसे अविचाराचे हुक्म देणे हाहि त्याचा जातीस्वभावच आहे तेव्हांनी तो मानण्याचे कारण नाही. ब्राह्मण टाकून काय मिळणे – कारभारी ब्राह्मण आहे त्यांस काहून टाकण्यांने काही एक फायदा हीणार नाही. उलट नुकसानच होईल किंवा “ब्राह्मण ठोकून काय मिळणे” असाहि पाठ शोभेल. व तोच पुढील हकीकतीशी शोभणार आहे. ब्राह्मण मुत्सद्यास तसदी करून फारसा पैसा मिळणार नाही असेही यशवतरावाचे मत. उज्जूर – विलव, विरोध.

यानीं रदबद्ध्या विशेष केल्यामुळे यातना फार जाल्या. खडो महादेव व आश्राजी पळखीकर यांनी आज्ञेप्रमाणें, उज्जूर न करिता, चित्ता लिहून दिल्या. पाच पन्नास लाखांचा तोदा करून वसुलास गुलाबीखा निसवत मरखा सरकारपैकीं दयाराम जमादार, याजला ठेऊन, व बाड महेश्वरीं विठोबाचे देवालयापुढील बगल्यांत ठेऊन जातीनें इंदूर मुक्कामीं फौजेत आले. लोकास दम दिल्हा पाच पंचवीस लाख रुपये तयार केले आहेत वसुलास गुलाबीखा व दयाराम जमादार ठेविले आहेत. दो चौ महिन्यात ऐवज वसूल होतो तोपर्यंत आपण रजवाड्याफून घास दाणा करू.

(१००) अशा हमराईने इंदूर मुक्कामींहून कूच केले. ते तलावे करून पिंपळोद्यास आले तो शामराव माहडीक केवळ प्रायोपवेशनी यांनी अडचंगीचा प्रसग पाहून मागे बाळोजी इगळे पचवीस हजार फौज व पाच पलटणे घेऊन होतेच यास्तव माहडीक तसेच पालखींत घालून बनाता गुडाळून बाहेर काहाडिले. वाटेतच त्याचा प्राण गेला मुक्कामी जाऊन दहन करून प्रात काळीं कूच करून ग्रतापगडावरून मेवाडात होऊन पुष्कराचे स्थान बुदीकोटे एकीकडे सोडून सिऊर आष्टाचे सुमारे हार्दे हाढ्याचे घाटे उत्तरून नेमाडात येऊन महेश्वरीं (आले) तेथेही दम न खाता भारमल होळकर जावडाचावडीच्या मुक्कामीं भेटून, मनात विचार केला, याजला देशाचे मोहिमीस जाणे, काशीराव तेथे राहिल्यास आपले जिवास घोर केला, तसे याचेबराबर रत्नाना करावे. काशीराव होळकर याच्या कड्या विकड्या आचार विचाराच्या गोष्टी सागितत्या. तो पावेतो काशीरायाविरीं महाराजांच्या मनात विकल्प नव्हता. भारमलून्या गोष्टी ऐकून मनात विकल्पाचे पर्वत येऊन उष्ण काळाचे दिवस, मेवाडचा उबाळा, काशीराव होळकर याचा पुत्र लहान, हें काहीं न पाहता बोलावयास कोणी नाहीं, दाबून बोलावयाजोंगे मनुष्य पाढुरंग शकर त्याचाही काळ महेश्वरी जाला, चिमणाजी कृष्ण याजला पाठवून तेच दिवरीं महेश्वरींहून जावडाचावडीस खरगोणेस (आले.) तेथें कपू व नागो जियाजी फौजसुद्धा धारेचे जिल्ह्यात होते त्याजला आणाऱ्यास कोण पाठवावे, ते (९९) आज्ञेस उज्जूर – अमुक इतका पैसा द्या, असा जो हुक्म फर्मावण्यांत आला त्याप्रमाणे वागण्यास केलेली दिरगाई. तोदा – Compromise, adjustment, settlement (wilson) दम देणे – धीर देणे, आशवासन देणे.

(१००) तलावे – तलावे तर नव्हे? तलावा – टेहळणी, ज्याच्यावर स्वारी करावयाची त्या ठिकाणाची किंवा मुलुखाची टेहळणी. प्रायोपवेशनीं – मरणो-न्मुख. तसे – म्हणून. कड्या विकड्या – वेड्यावाकड्या, अनर्गल. विकल्पाचे पर्वत येऊन – अतिशय सशय उत्पन्न होऊन. उबाळा – उन्हाळा, उम्मा.

नर्मदा उत्तरले म्हणजे आपण घांट उत्तरावयाकरिता मुक्काम होते ते नर्मदा उत्तर-स्थावर हे कूच करून सेदव्यानजीक मुक्काम केला. खरगोणचे मुक्कामी सवढ पडत्यावर काशीराव होळकर यानी भिकाजी होळकर सेदव्यात होते त्याशीं संधान बांधून सेदव्यानजीक मुक्कामीहून निघून सेदव्यास गेले. हें वर्तमान कटत्यावर उपलाणी घोडयावर बसून तेथे आले. जामदारखाना साभाटावा तों दो लक्षाचें कापड हातीं लागले. बाकी त्याचेबरावर मडळी होती ती मल्हारराव रामचंद्र फडणीस आदी करून त्यास बोलावून विचारले कीं, बाळासाहेब कसे गेले ? मंडळीने उत्तर केले कीं, आम्हास ठाऊक नाहीं आपण आला तेव्हा (तेव्हांच) समजले मग बोलले कीं, “ त्याच्या करण्याच्या चाली माझ्या ध्यानात आहेत. त्यानी केले ते उत्तमच केले. माझे प्रालब्ध माझेबराबरच आहे तुम्हास जावयाचे कीं राहावयाचे ? राहावयाचे असत्यास येथे बाटासाहेबावेगळे काय आहे ? परंतु गाड घोडयाची मेहनत, डोके हातावर, मिळेल ते दिवशीं खावें, नाहीं ते दिवशीं उपास करावा, हें तुमच्यानें होणार नाहीं. लेकरे आहात बाटासाहेब दौलतीचे मालक. तुम्ही दरबारचे मालक तुम्ही त्याजपाशीच असावे तुमचीच मडळी मजबराबर आहे. जी माझी गत तीच त्याची गत. चागले ज्ञात्यास तुमचेच आहेत, बाईट ज्ञात्यास तुमचे तुम्ही कायमच आहा. दौलत साभाटालच.” यानी उत्तर केले, आज्ञा होईल तसें करू. असें बोलून गोटात आले मल्हारराव रामचंद्र आपले राहुनीस गेले. बाळाजी कृष्ण याजकदून महाराजाबराबर होते त्याचेही मानस असें आले कीं, काशीराव होळकर मालक याजपाशीं आपण असावे. तेव्हा आग्रह करून अर्ध नाहीं मग कूच होऊन घाट उत्तरावयास गेले ते समर्थ फडणीसासह कारकून मंडळी हजर जाली. विनती केली कीं, आम्हास आज्ञा काय आहे ? महाराजानी श्रवण करून साहेब नौबत-शिक्के-कटार बिछीना व आंगाधरील पोषाक राहिला (१००) उपलाणी - खोगीर वगैरेहि न घालता. भावार्थ अत्यंत त्वरेने. करण्याच्या चाली - कपटी वर्तणूक. येथे बाळासाहेबावेगळे काय आहे - बाळासाहेबासारखेच आहे. त्यानीं चालविले तसेच तुमचे मी चालवीन. गाड घोडयाची मेहनत इ० - माझ्यावरोबर सऱ्या स्वार्ंत धावण्याची सारखी मेहनत तुम्हास पडेल. घोडयाचा खरारा स्वतः करावा लागेल (मोतदार किंवा महार-पोरगा शिलदाराबरोबर सऱ्या स्वार्ंत असत नाही.) हाताची उशी करून त्यावर झोपण्याची पाळी थेईल. तुम्ही दरबाराचे मालक - तुम्ही लढाऊ लोक नव्हेत. दरबारांत मुसद्याचीं कामे करणारे विनलढाऊ लोक. लेकरे आहात - लढाईच्या मामत्याला अशान आहात. बिछीना - बिछोना तर नव्हे. बिछोना-बिछाना.

होता तो याचेबरोबर इतका सरंजाम देऊन पन्नास स्वार दिल्हे. किल्यापासून पांच कोशावर याजला सौदून माघारे यावे असे सांगून रवाना करून आपण घाट उत्तरावयास गेले. व लष्करात धारण रुपयाचे दोन शेर पीठ, खर्चाची अडचण रहात चालली. तथापि हिमतीचा पुरुष, भाग्यशाळी. घाट उत्तरून थालनेर महाल बमय किल्डा भिकाजी होळकरास जहागीर (होता) तीन दिवसात किल्डा खालीं करून घेऊन, दरकूच जाऊन जामपूर मोराण्यास छावणी केली. तेथें कपू व नागो जिवाजी येऊन सामल जहाले. तेथील मुक्कामीदून भाद्रपदमासें सन १२१२ ते साली कूच करून जनस्थानास वद्य एकादशीस स्वारी दाखल जाली तेथून बाढावरोबर सरमजाम देऊन चादवडास रवाना केले. काशीराव होळकरास भेटून इंदूर मुक्कामी फैजेंत जावयाचे समर्यां फत्तेसिंगराव माने याजबरोबर फौज व महाराज कपू कुलण (साहेबाचा) कपू देऊन देशास रवाना करून, समागमे रामराव आबाजी पटशीकर याजकडे पैका ठरला होता तो वसूल करावा सबव बरोबर दिल्हा. खडो महादेव व सखाराम जगजीवन व मल्हार दाजी निसबत दादाजी गगाधर हे दरकूच गाठप्याचे किल्ड्यात टाकिले. माने खानदेशात उत्तरल्यावर श्रीमताकडील सुभा धोंडोपत गोडबोले दहा हजार फौज व पन्नास तोफा होत्या त्याची व मान्याची लढाई होऊन धोंडोपत दुटून घेतले. ते पुढे मोहन्यावर होतेच गणपत नारायण दिवाण हे काशीराव होळकराकडून फौज घेऊन खानदेशात होते त्याजबराबर सरमजाम बगस पठाण व हयाद अहूरीखा व आचमसिंग पुरवय्या, दोन बेडे तीन हजार स्वाराचे, बाकी किरकोळ सिलेदार पागा हे फैजेत फौज मिळवून उभयता बेडेवाल्याची खातरतसलीम करून साहेब नौबद देऊन हमराहा केला. गणपतराव नारायण दिवाण याजकडून कारदून दिवाणगिरीचे काम करीतच होते, त्या कामावर ते मालक ठेऊन त्याजकडे सोप झाली मग जनस्थानी चार रुपये घेऊन, दरकूच आळेंविंडीस आले

(१०१) इकडे यशवतराव होळकर घाट उत्तरल्यावर श्रीमतास मसलत पडून श्रीमतानीं शिंदे यासी लिहिले त्याजवरून त्यांनीं सदाशिवगव सुमे पन्नास हजार फौज व एक कंगू समागमे देऊन पुण्यास रवाना केले होते, ते त्याचे अगोदर पुण्यास दाखल झाले होते. महाराज आळेंविंडीस जाऊन, मीरखा नवाब काहीं सरजाम घेऊन, जुनराकडे गेले. तिकडे शिंद्याकडील फौज पलटणे होतीं. लढाई

(१००) व - हा शब्द येथे निरर्थक आहे. बमय किला - किल्ड्यासह. जनस्थान - नाशिक. बेडा - बेहडा, दस्ता. ते - यशवतराव.

(१०१) मसलत पडणे - सकट उमे रहाणे. सुभा - सेनापति.

होऊन नवाब स्वारीचा रोख धरून आळेखिंडीस आले. सोबत्याकडील फौज पाठलाग करून खिंडीवर आले. इकडून महाराज सडा सरमजाम घेऊन त्याचे मुकाबल्यास आले. आशीन शुद्ध ८ मीस लढाई झाली. पलटणे मार्गे हटली. स्वारीचा कूच होऊन जेजोरीस आले. देवदर्शन होऊन पुण्यानजीक वानवडीचे अलीकडे पाच कोस हडपसरावर फौजेचा मुक्काम झाला. कप्रू दोन कोश पुढे वाढवून राहिले. श्रीमतापाशीं वकील पाराशर दादाजी व गोपाळराव गानू खासगीवाले होते. पेशीजी जामपूर मोराण्याचे मुक्कामीं स्वारी असता श्रीमंताकडील वकील बोल-प्यास आले होते. त्यात हासल, तुम्ही सरकार पदरचे सरदार, व तुमचे वडिला-वडिलीं दौलतीस जपणे कसे हें माहीत असता तुम्ही लाखो फौजा घेऊन स्वदेश खानदेशात श्रीमताचे महालापासून लाखो रुपये घेऊन लुटीत जावीत (आला) यातील अर्थ काय ? तुमचा मनोधर्म समजला पाहिजे यापूर्णी सवाई मल्हारराव मारले गेल्यावर यशवत्तराव नागपुराकडे गेले. विठोजी होळकर पंढरपुराकडे गेले. त्यानीं काही जमियत करून दगा आरंभिला. तो पुण्यास कारभारी वाळोजी कुंजीर होते त्यानीं फौज पाठवून विठोजी होळकर याजला हस्तगत करून पुणे मुक्कामीं आणून हत्तीचे पार्या मारून टाकिले. हा द्रेष महाराजाचे मनात मग जामपूर मोराण्याचे मुक्कामी सदृश्य अन्वये प्रश्न केल्यावर यानी उत्तर केले कीं, “ श्रीमंत आमचे धणी, इष्ट आराध्य. आम्ही सेवक लोक चाकरी झाली न झाली हें कैलासवासी वडिलांस ठाऊक व श्रीमताचे ध्यानात. परतु आमचे ऐकिण्यात कैलासवासी खंडेराव होळकर व मालराव व सवाई मल्हारराव होळकर आम्हा पावेतो कसऱ्या अनावळ्या श्रीमताच्या राज्यात केल्या कीं, ज्यात लाखों रुपये नुकसान व स्वाधिन होण्यास फौज खाची लाखोंच लागले. परतु हस्तगत केल्यावर अवध्या गोष्टीचा बंदोबस्त करून हजारे रुपये सरबरा खाचीं देऊन जेथील तेथे पावतेच करीत आले विठोजी होळकर याजकडून स्वामींची अवज्ञा अथवा अरावळी तादृश केली नव्हती तथापि वाळकाचे चोरीस बुक्याचा मार. आपण धनी, पदरचे माणसास अमार्गाचे मार्गास लावावे यास्तव शिक्षा अन्यायासारखी ओघ वश्य ? आपले मनांत आले. यशही आलें असता आमचे भाऊ बराबरीचे शिंदे, विचूररुर, नारो शकर बँगेरे बरोबरीचे त्यावरही प्रसग पडले तेथें मल्हारजी होळकर, तुकोजी होळकर (१०१) सोबती – शिंदे. त्यांत हासल – त्यातील मतलव असा. अनावळ्या – बाचनाची चूक. ‘ आरावळ्या ’ असें पाहिजे. मूळ शब्द आरवळी किंवा आरावळी असा आहे. आरवळी – खोडी, दांडगाई. वाळकाचे चोरीस बुक्याचा मार – बाळक, बाळूक – काकडी. भावार्थ क्षुलक अपयधास भलतीच मोठी शिक्षा.

यांनी अन्यायाचे माफक करून घेतले. वाजता वारा लागू दिला नाही. श्रीमतही मान्य करीतच आले, आमचे प्रसंगी आमचे भाऊ दाळीबद लहान मोठे एकांनेही रदबदली न करितां रंगांत रंग मिळविला व स्वामींनीही आदि पश्चात् त्रिचार न पाहतां वाळकाचे चोरीवर प्राण घेतला. त्यास एक्या खेड्यांत पाटील तरी गांवचा जमीनदार असतो, परतु असामी, पाच पचवीस विध्याचा खेड्य त्याजवर जोर-जुलूम जाहला असता बेरोम होऊन गाव जाळीत असतो, त्यांचेही समाधान करून ज्ञाल्या गोष्टीचा बदौबस्त होऊन जमीनीवर कायम करावा लागतो तेव्हा आम्ही लहान मोठे आपले पायापाशी उमे राहणार, आमचे समाधान, शातवन खांवंदानीं व बराबरीचे भाऊ यांनी काय केले ? असे बोलणे पडल्यावर (पेशव्याचे वकील) कायल होऊन आज्ञा घेऊन गेले.

(१०२) मग महाराज सदर्दीं लिहिल्याअन्येबाबत चांदवडास ठेवून सडे हडपसर पावेतो आले. नतर पाराजीपतबाबास पत्रे गेलीं श्रीमतास विनती करावी कीं, “ आम्हीं सरकार पदरचे, साहेब चाकरीस काया-वाचे मनःपूर्वक हजर. स्वामींचे दर्शन घेऊन वधूचा अंदेशा व फौजा बाळगून परिश्रम करून करोडो रुपये देण्याचे पेंचांत (आलो) इत्यादि मुखेकडून गिरासीने हे स्वामींचे चरणीं समर्पक करून, दुःखापासून वेगळे होऊन आज्ञा होईल ती चाकरी बजावूं स्वामींचे पायाशीं दुसरा अर्थ काहीं एक नाहीं आम्हीं उभयता शिंदे, होठकर आमचीं जीं वाकडीं असतील तीं आपसात समजून तमाशा आपण पाहवा.” या भावीं बोलणीं (१०१) अन्यायाचे माफक करून घेतले – अन्याय माफ केले दाळीबंद-दाळी – तरवार अडकवण्याचा पट्टा त्यावरून भावार्थ तलवारवहादर रगात रंग मिळविला – श्रीमताची मर्जी पाहून त्याप्रमाणे होस हो केले पाच पंचवीस विध्याचा खेड्य – पाच पचवीस त्रिष्ठे जमीन कसणारा कुणबी. कुणबी – शेतकरी. जोरजुलूम – जुलूम. बेरोम – मूळ शब्द ‘ बेहरम ’ रुष किंवा साशक. कायल – निश्चित.

(१०२) घेऊन – घेऊ. बंधुचा आनंदेशा – वधूला मारले तसे मला माराल कीं काय हा सशय मनांत येतो आनंदेशा – दुःख असाहि अथ होईल. बाळगून – बाळगल्या. करून – केले. इत्यादि मुखे कडून गिरासीने हे – भावार्थ श्रीमतास कळवावें कीं, आम्ही तुमचे चाकरच आहों निष्ठापूर्वक चाकरी करूं स्वामींचे दर्शन घ्यावें ही इच्छा आहे. व वधूच्या नाशावद्दलच्यै दुःख निवेदन करण्याचे आहे. आम्ही फौजा पदर्दीं बाळगल्यामुळे आम्हास करोडो रुपये कर्ज झाले आहे. ते श्रीमतानीं फेडावें म्हणजे पुन्हा निष्काळजी होऊल चाकरी बजावूं.

उभयतां बोलले. परंतु श्रीमंतास कांहीं एक विश्वास न पटता श्रीमंतानीं सर्जाम सदाशिवरात्रि शिद्याकडील व सरकारचे विचूरकर वैगैरे फौज बानवडीस आली. इकडील कपू पुढे होतेच. फक्तेसिंगराव माने फौज वं पूमुद्दा बरोलीस हंते. त्यांनी त्याचे मुकाबल्यास जरीपटका व मानकरी पुरधन्याचे बरोबर देऊन रवाना केले होते. त्याची लढाई होऊन जरीपटका पुरधरे सांपडले नाहीत. बाकी तोफा आणून फौज द्यूटून घेतली. मालोजीराव घोरपडे पाडाव करून आणले. फक्तेसिंगानें घोर-पऱ्याची उज्जूतवाजू उत्तम प्रकारची टेवून जखमाचा जाबता करून वळे देऊन रवाना केले. माने फौजसुद्दा बरोबरच होते त्रयोदशीस रात्री लढाई नक्षा झाला

(१०३) पुढे तिन्ही काढूची लायन. कपू शेजारी फक्तेसिंग माने. उजवे बाजूस मीरखान बाबा मागे कपूचं पाठीवर्ग महाराज हुजुरात शिलेदार घेऊन उमे. चतुर्दशीस सूर्योदयी लढाई सुख जाहली. तोफा चाळू जाहल्या. शिद्याकडील पलटणाचा मार जबर पडला फौज थिजली. हें पाहून, महाराज हुगार होऊन, कपू मार्गे टाकून हुजुरात घेऊन घोडे तोफावर घानले. महाराज उठले पाहून मार्गे डांवबाजूस माने होते त्यांनीही अनीना उचलल्या. इकडील फौज मीरखान होता त्याजवर (शिद्यानीं) चाल केली तों महाराजानीं तोफाखाना घेऊन शिद्याची फौज मीरखानावर उठली तिच्या पिछाकडून घोडे घातले. दुरोख अडचण पडल्यामुळे फौज द्यूटून घेतली. इकडे माने उठले होते त्याचा मुकाबला विचूरकर यानी चांगला केला. परंतु अवथ्या फौजेचा मार झाला तेव्हा त्यांनी हत्रा पाहून एकीकडे जहाले. श्रीमंताकडील जरीपटका घाशीरामाचे तलावावर उभा होता तो पक्कून शहरात गेला. तोफा जाऊ पावल्या नाहीत. शिद्याचे तोफाखान्यावर महाराजानीं घोडे घातले तेथें छेन्याच्या जखमा झाल्या. लढाई फक्ते झाली. श्रीमत माघारीं पर्वतीस गेले. सदाशिवरात्रि परभारे निघेन (त्यांनी) नगरचा किण्डा नजीक केला. श्रीमत पर्वतीस एक घटका ठरून, धीर न निघे तेव्हा निघेन लोहगडाखालीं होऊन महाडास गेले. फक्तेसिंग माने व बाट्टाजी कृष्ण निसबत फडणीस उभयता श्रीमंताचे मार्गे पाठविले कीं, आपण जाऊ नये, पुण्यास यावे, यास्तव परंतु त्यांणीं यांशीं गांठ पडूं (१०२) बरोलीस – बारामतीस असें पाहिजे. कदाचित् हे ‘बारशीस’ या मोडी-शब्दाचे अशुद्ध वाचनाहि असू शकेल. उज्जूतवाजू ठेवणे – मानमर्यादा, वडदास्त, प्रार्थना, समाचार घेणे. जखमाचा जाबता करून – जखमा वैगैरे बांधवून.

(१०३) अननिं उचलणे – घोड्यास दवडप्याचा इशारा करणे. अननिं – ल्याम. पिछा कडून – पाठीमागून, पिछाडीकडून. हवा पाहून – रागरग पाहून. जखमा आल्या – जखमा झास्या.

न देता निघून गेले. तेही माघारे आले. मग फत्तेसिंगराव माने आपले फौजेसुद्धां पैंढरपुराकडे रवाना करून आपण फौजसुद्धां पुण्यावर मुक्काम करून राहिले. मग जुन्नराडून अमृतरावसाहेब येऊन बावासाहेब फडके व मोरोजा फडणीस असे तीन चार महिने पुण्यावरच होते. काहीं राजकारण करावें असा बेत, परतु श्रीमंतांनी कंपनीसाहेब याचा आश्रय करून वसलीसाहेब पलटणे घेऊन पुण्याचे सुमारास आले.

(१०४) मग यशवंतराव होळकर यानी मनसोबांचे धोरण पाहून, अमृतराव साहेब वैगेरे राजकारण तेथील तेथें सोडून, झाडून कूच करून फाल्युन शुद्ध ४ स श्रीजेजोरीस जाऊन, श्रीमार्तडांचे दर्शन घेऊन पारनेरचे मार्ग सगमनेरावरून बेलापूराचे मार्ग पुण्याव्यास आले तेथे आठ पधरा मुक्काम होऊन औरंगाबादेस आले. मागे फक्तेसिंग माने फितुरांत येऊन, सरकारचे दरखदार कारकून होते ते कैद करून, फौज श्रीमतासडे घेऊन जाऊ अशा विचारात, सरकारातून फौजा दरोबस्त कहाडण्याकरिता कृष्णाजी लक्षण माने यास आणाव्यास पाठविले. त्याजलाही अटकेत ठेविले. हे वर्तमान माने याचेब्राबर स्वार्ंत पठाणाचे स्वार दाहा एक्यापैकी होते त्याजला समजून त्यानी आपसात विचार केला की, हवा बदलून माघारा मान्या चालला आहे. आपले बेढ्यांत गेल्यावर मुस्तकीम होऊन आपला बस राहणार नाही. ते पक्षीं त्या ठिकाणीच याजला बसात आणून कैद करावा आणि महाराजापाशी घेऊन जावे. यासाठी घडेल तसें घडो. असें बोलून मान्याची पालखी घेरली. मान्या निजला होता दहाजणानी घोडे सोडून भोयांचे खाद्यावरून पालखी उतरून कटीरा लावून बसले त्याचे बेढ्यापैकीं कौणीच नव्हते, यानी याजला घेऊन सरकारी सरमजाम मराठे पागा पठाण वैगेरे एकत्र करून हुशार केले. हें वर्तमान मान्याचे खासगत बेडेवाले कृष्णाजी लक्षण व रावजी त्रिवक्त याजला घेऊन चालले होते त्याजला हे वर्तमान समजत्यावर उभय-तांस सोडून देऊन, मान्याची आशा सोडून, आपण निघून गेले. उभयता ब्राह्मण जाब त्याबरोबर नाहीत. तथापि धर्ष्यांचे नाव घेऊन चालले. मार्गात दहापाच एक दोन असे स्वार लुगारीचे भेटत गेले. तेच बराबर घेऊन, जमाव करून दिवस रात्र चालून मान्यास मिळविले. मग फौजेची दिलजमाई करून, मान्याचे पायात (१०३) करून — केला.

(१०४) एक्या पैर्कीं - कुटांतले, विश्वासांतले. हवा बदलून - फित्र होउन. बसात आणून - आवाक्यांत आणून. उभयता ब्राह्मण - उमयतां कारभारी. जावता - सैन्य, टोळी. लुगारीचे - लुट्यालूट करणारे.

बेडधा घाळून, पालखींत टाकून औरगावादचे मैदानांत महाराजास सामल जाळे. असेच भीरखा पंढरपुराफडे होता तो लुटीचे चालचीवर रहिला होता. पत्रे निकंडीची गेली असतां त्याचे येणे न होय मग तात्या आळेकर याजला आणावयास रवाना केले. कारण दुधाने पोळलेल्यावर ताक फुकणे प्राप्त. मान्या मरठा, त्याजपासून हरामखोरी जाली तेव्हां याचा भरवसा तो काय? त्यासुळे पत मशारनिले पाठवून त्याजला घेऊन आले मागील प्रकार (नि) घोर जाह्यावर अवरगावादेपासून चार रुपये घेऊन फौजेसुद्धा कूच करून वेस्ताजवळ त्रिबकेश्वरी आले. पुढे घोडपेचे मार्ग चादवडास येऊन बाढ बराबर घेऊन वोपरेलीस तापीतीरीं आले पुणे मुक्कार्मी भोंसल्याकडील वकील आले होते ते निरोप घेऊन नागपुरास जाते-समर्थी बोलण्यात आले की, खडेराव होळकर बाया वगैरे मल्हार शामजीसुद्धा दौलतराव शिंदे याजपाशी आहेत ते तुमचे तुम्हाकडे पाठवून तुमचा त्याचा वडिलोपार्जित स्नेह चालत आला तसा सलोका करून देऊ ते नागपुरास गेले. भोंसले सरमजामसुद्धा वन्हाड प्राती येऊन शिंदे (व) ते एके ठिकाणी होते. त्या प्रसंगी बोलण्याचे भाव शिंद्यास दर्शवून नमूदास आणून महाराजास पत्रे पाठविलीं कीं, शिंदे याशी बोलून मजकूर नमूदास आणिला आहे. आपल्याकडील मुखत्यार बोलणार पाठवून यावा. त्याचें उत्तर लिहिले की, “ शिंदे आम्ही भाऊ. त्यांचा आमचा सद्धू तो काय? सलुख्याचे चालीची निर्दर्शने होत गेली म्हणजे सद्धू अर्थात् आहे. आमचें खटले आम्हापाशीं आले म्हणजे सहजच सद्धू बाकी मूळ येथें आले अथवा तेथ असले सारखेच आपण लिहिले ते पक्षी सदर्हू अन्वये व्यवहार झाल्यानंतर कोणास पाठविणे ते पाठवून देऊ ” नंतर जाताच शिंदे व भोंसले यांजवर वसलीसाहेब अमृतरावसाहेब घेऊन मुकाबल्यास आले. तेव्हा मसलत गालब झाली यास्तव समेट होऊन एकदिली त्रिवर्गाची झालीयावर कठीण पडावयाचे नाहीं या वोरणावर खडेराव होळकर खटल्यासुध्दा शिंदे यानी रवाना केले. ते नजीक खरगोण सन १२१३ चे साली येऊन दाखल जहाले. शिंदे आपण एकत्र होऊन पलटणे काढून टाकावीं ही गोष्ट कारभारी खंडो महादेव बाळजी कृष्ण सर्वांचे मनास आली. महाराजांचा रुकार पडेना. मग सर्वांनी हरनाथ याजल्य पुढे करून महाराजापाशीं बोलाविलें कीं, शिंदे भोंसले आपण एकत्र होऊन मसलत उचलली असता आपले नुकसान तें काय? याभावीं मनसोव्याचे वोरण (१०४) चालची - लाळूच. आमचे खटले - होळकरांचा वारस असलेला मुलगा जो शिंद्यानै स्वतःजवळ ठेवला होता तो. मसलत गालब झाली - गभीर परिस्थिति निर्माण झाली

धरून बहुता प्रकारीं बोलला. खाशांनी उत्तर केले कीं, “ तुजला वाटतें दौळक मी चालवितों, माझ्या भरवशावर महाराज स्वस्थ आहेत. परंतु हरनाथ एक आणि एकुणपनास हरनाथाची करामत मी खेळवून तुझा पल्ला राखितों. तुझे भरंवशावर मी आहे (ही) गुमराई एकरूप मनात न आणिता सागितलें तितके काम करून असाऱ्ये. इतःपर बोललास तर कामास पडणार नाहीं.” तेळ्हा त्यासी असे जाले कीं, मी याचा वेगळा कसा होऊं. तात्पर्य नासो कीं सुधरो वडिलाचे हातची माणसे होतीं. कोणाचेही माथां भार न करिता सागितलें काम ज्याचे त्याचे हाते घेऊन इतिकर्तव्यता आपली आपण करावी, भरवसा व विधास आपला आपल्यास. अशा धोरणावर प्रवृत्ति होती.

(१०५) खडेराव होळकर खटल्यासुद्धा दाखल ज्ञाल्यावर पूर्व भाषणाचें निदर्शनार्थ मल्हार शामजी व माधवराव गोविंद आळेकर या उभयताची रवानगी शिंद्याकेडे केली. आपण कूच करून भाद्रपद शुद्ध १४ स फैज नर्मदेचा घाट उत्तरून उत्तर तीरास मुक्काम जाला. जातीने खासा स्वारी महेश्वरी येऊन आठ दिवस मुक्काम होऊन कुटुंबासुद्धा कूच जहाले. ते उजनीनजीक दसरा करून मंदोसरावरून मेवाडात शाहुपुरास स्वारी आली. दिपवाढी तेथें करून पुढे कूच होऊन फालुनअलेह अजमिरावरून हरमाडास आले. तों दिल्हीद्दून पलटणे आली. हरमाड मुक्कार्मीं काहीं कहीशीं गाठ पडली. कुटुंबे बोरवर यास्तव जोधपुरचे राजाशीं संघान लावून, त्याचीं पत्रे आणून, तेथून कारकून पाठवून, बाड जोधपुरीं ठेवावे हा बेत करून, पुष्करास येऊन, खटले खडेराव होळकरसुद्धा काहीं सरमजाम देऊन जोधपुरास रवाना केले. आपण सडी स्वारी करून हाडोत्तैतून गंगराडेवरून मंदोसरास ज्येष्ठमासीं अखेरसालीं आले. तेथें एक महिना मुक्काम (ज्ञाला) फिरंगी याजकडील पलटणे हरमाडयाचे आसपासून गेलीं तीं नीट कोव्यास गेलीं. कोटेवाल्याची फैज व बापू शिंदे बराबर घेऊन दन्याचे मार्गानें उत्तरून, रामपुरा व हिंगल्याजगडाखालीं वैरे जंसा बसवून गरोठेनजीक आले. हें वर्तमान मंदोसर, मुक्कार्मीं समजतांच तेथें लोकांची दिलजमाई करून ज्येष्ठ वद्य अमावास्याचे दिवशी पलटणावर चाल केली. अंतुरचे घाटे चर्मवती उत्तरून सडा घोडा राऊत ऐशी हजार स्वाराच्या भरंवशावर तवातोबरा बांधून अझीचा कलहोळ असा येऊन गरोठेद्दून दोन कोसावर मुक्काबला जाला. लढाई फार मातवर जाली, फिरंगी लढाई हरून मुकुंददन्याचे मार्ग निघाला. कोटेवाल्याची सरमजामाचीं माणसे फार करून कामास (१०४) गुमराई – गर्ब. एकरूप – विलकूल.

(१०५) चर्मवति – चर्मण्वति.

कँडे में सरदार धरला. एक फिरंगी खोसा मुकस्थार बासत आलीखां ब्रास याने थोड़ा उछड़न हत्तीवर मारला. वरकड गोरे व पलटणे, तोफा, छेरे और्धील तेर्हे रीहूमे सडे निघाले, कोटेवाल्यानी फिरंग्यास नाव देऊन चर्मण्ठती पार उत्तरून दिल्हे. व मागाहून सडी स्वारी कोवास दाखल झाली. कोटेवाल्यावर महाराजांचा दीत कारण फिरंग्यास सामल होऊन त्याजला काहळून दिल्हे. आम्हांस मुकुद-दृश्याचा दरवाजा लालून अटकाविले. यावरून कोटे खोदून चमेलीत टाकावें हा ईरादा. परतु मसलतीचे धोरण सोहून इकडे गुंतल्यास सोहोलत पडेल, यास्तव कोटेवाल्याचा अन्याय पदरी त्याचे घालून, काहीं पैका घेऊन चर्मण्ठती उत्तरले. तों बाजीराव बापूजी पदरचे शिलकी चाकर इद्रगाडी होते. लाखेरीचे होंगराचे माहीतगार. त्याने सरकार चाकरीवर लक्ष देऊन, भिण्ठ जमा करून, जाग-जागी नार्की बाधून पलटणे फार करून लृटून घ्यावी, (असें केले) आगरखे व बंदुका गाड्यावर घालून आणले. बुदीचे आसगस महाराजांस येऊन भेटला. मर्जी बहुतच प्रसन्न होऊन टोंक, रामगुरा, लाखेरी वगेरे मामले सागितले. यांजकडे फिरंग्याशी गाठ बनास नदीवर श्रावण वद्य ४ स घालून झटपट तेर्हे बरीच जाली. माणसें किती मारली किती नदीत उड्या घालून गेले, त्याजवर घोडे घालून पाप्यात भारले त्या लढाईत सरशी इंग्रजांचीच झाली. इकडील कंपूचा मालक माण-खसिंग मारला जाऊन, तोफा त्यांनी घेतल्या होत्या परतु महाराज भाग्यवान्, व पराक्रमाची पराकाष्ठा, जातीनें तोफेवर येऊन, छेरे भरून, तोफा आपण चाल-वून शेंकडे माणसें मारलीं नंतर घोड्यावर आपण स्वार (होऊन) घोडे घातले. याप्रमाणे तीही लढाई फत्ते करून पिंछावर चालले. नदीस पाणी यामुळे तोफा उतरू पावल्या नाहीत. सडा घोडा राऊत उत्तरून पाठलाग करून कंपू मार्गे टाकले. तोफा पलटणासे सावर न फावता किंडे खुशालगड प्रात धुंडाड जयपुर-वाल्याची जागा त्यात शिरले. बाहेरून महाराजांनी घेरा घातला फिरंग्यानीं ओझें-पूझें आसबाब होतीं तो तेवील तेर्हे टाळून सडे माणूस बुदख घेऊन मार्गील शिंत्रीस निघाले. तों मुकाबल्यास चिमणांजी कृष्ण यांचे पथक होतें. त्यांवर ताशेश देऊन बाहेर पडले. ते आउयाचे मार्गे गेले. स्वारी महाराजांची श्रावण शुा।

(१०५) सोहोलत पडणे – सवड सौपडणे. शिलकी चाकर – जुने कदीम, विधांसू चाकर. आगरखे व बंदुका गाड्यावर घालून आणले – इंग्रजांच्या बंदुका व त्याचे शुनिकार्मसू इतके लुटले कीं, त्याचे ढीग गाड्यावरून घालून आणावे लागले. सावर – अवसर, अवकाश, आश्रय. आंसबाब – सामानेसुमोन. धुंदख – बदुख असें पाहिजे.

४ स शिर्कीरी फतेपुरास दाखल जाले. तेथे काही शंरीरास बेझीरोमी आहेली योजसुले आठ रोज मुक्काम जाहला.

(१०६) फिरग्याची पलटणे ज्ञडत पडते आग्न्यास गेली. मुख्य सोहऱ्याची आग्न्याचे किल्यान होता. आठ दिवसाची संवेद पढल्यांन लीकसाहेब कोनपूरचे छावै-गीत जाऊन जमियत करून आग्न्यास आला. महाराज फतेपुरगढून कूच करून मथुरेस आले. तेथे इंग्रजांकडील सरमजाम होता तो निघून आग्न्यास गेला. तेथून गणपतशब्द दिवाण, चिमणाजीर्पत भाऊ उभयतां सरमजामसुद्धां आग्न्याचे सुमारास पुढे रवाना केले. त्याजवर लीकसाहेब यानी छापा दिल्हा. परंतु हेलपटण्याते न येता सावरून उभे राहिले. हें वर्तमान मथुरेस येताच खुद खाशाचे कूच होऊने कोण्याकडे येऊन लढाईचा प्रसाग भाद्रपद वद्य ३० स आरम जाला. तेथून पलटणे मथुरेचे मुक्कामास आली फिरग्याकडील पलटणे चार छोपे आले. परंतु प्रथम छाप्यात महाराजांखाली घोडे एका मार्गे तीन पडले. शेवटी खबुनरासारखा जीमि-नीवर लुबकला होता परंतु खेत सोडले नाही मग रघोजी होठकर यांने पुढे येऊने आपल्या घोड्यावर महाराजास बसवून जबरदस्तीने काढलेले. पुढे छोपे आणखीही आले, परंतु याचे हिशेबात आले नाहीत मथुरेचे आलीकडे मुक्काम जाला. पलटणे कूच करून दिल्हीकडे चालली. यानीही पाठलाग केला. मार्गीत लढाई होतच गेली. स्वारी कुतबशाचे कौटानजीक मुक्काम करून सोनपत पानिपतावर मुक्काम केला. पलटणे यमुना उत्तरून चालली. तेव्हां त्याचे मार्ग स्वारीचे कूच हीऊन शामलीचे गढींत पलटणे गेली तेथे मुक्कामास आधिन वद्य ११ स गेले. लढाया तेथेही जाल्या. कार्तिक शुद्ध १ स पलटणे निघून पुढे चालले. तेव्हां कूच होऊन कोशीस गेले. तेथे शमरूची बेगम होसी. तिजकडे गुलामखांस पाठ-वून आतून फितुर की, पलटणे मागून यावी पुढे बेगमीने आडवै व्हावै. हें समज-ताच कही गेली होती याजकस्ती महिपतशब्द रामचैद्र याजला पांच हजार घोड्या राजत सरमजाम सडा मुक्कामावर ठेवून कार्तिक शुद्ध ७ स कूच सरकारांनी केले. ते मागोभाग पलटणे येऊन दाखल आली. महिपतशब्द रामचैद्र याची व त्याची पलटणवाल्यांची गाठ पडली. यानी पलटणाशी पैदारी काळ्याने लांडगेतोड करून दारूसोळा फिरग्याचा बराच खराब केला. कही आली ती सांभाळून महाराजांपाशी येऊन दाखल जाहले. तेथून सौहरभवे सुमारे हासगनावरून आले, पलटणे

(१०६) ज्ञडत पडत - पडतज्ञडत, दुर्दृश्य होऊन. सर्वंड पडल्यात - सवड सापडून; छापा देणे - छापा घालणे. खेत - रणक्षेत्र

बहु रामपुन्नाकडे गेलीं, यांनी हरनाथास कागद लिहून कंपू दिल्हीस रवाना केला. त्यांनी दिल्हीस मोर्चे लावून लढाई सुरु केली. तों दिल्हीस आवई कीं, पलटणे येतात. या दबाबाने महाराजाची ताकीद आली कीं, बहुत हुशारी राहून खटला समाळून असावें. गाफलीने गळफक्यात आल्यास कामी पडगार नाही. हीहानवत रजा जाहल्यावर हरनाथ कोणास न पुसता मोर्च्यावर पलटणे होतीं तीं जेथील तेंये सोहून कंपूचे कूच करून गेले. यास समजले तो मुकाब्याच त्याचे मार्गे गेला. शिळेदार कैगेरे मोर्च्याचे मदतीचे लोक तेहा राहिले, मागील प्रहर रात्र राहता सर्वांस समजले कीं, हरनाथसिंग कूच करून गेला मोर्च्यांत कपूचे कारालून जगन्नाथ राजाराम व चिमाजी यशवंत व सखाराम सदाशिव हेते याजला समजताच विचार पडला मग शिळेदारात गमाजी शिंदे व आणखीही चार नावाचीं माणसे होतीं त्याजपाशीं गेले. विचार पुढे कसा करावा ? मग गमाजी शिंदे यांनी विचार केला कीं, हिंमत धरून गोष्ट सांगितली कीं, नक्षा बदनक्षा यांचे पुसरणे हरनाथ याजला पुसा. तो न पुसतां मोर्चे सोहून गेला तेव्हा आपण राहिल्यावर दिवस उगवता फिरण्यास समजल्यावर आपल्यास वाच्चूं कशास देतील ? यास्तव मोर्च्याचे जाल तेथील तेथे ठेवून तवूर वैगेरे काहीं एक न वाजविता तोफा काहाहून तुम्हीं कूच करून जावै आम्हीं कंपेश पाच हजार स्वार आहों दिवस उगवल्यावर या शहरचीं माणसे बाहेर निघतील यांची ताब्याताबोटी करून तुमचे मागोमाग येऊ. अशी सल्ला ठरून, पलटणे तोफा मुकाब्याने काढून, सडा घोडा राऊत राहिला. पलटणे दोन अडीच कोस पोंचले तों सूर्योदय झाला. स्वारांनी बुण्यो मोर्च्याचे पलटगाबरोवर (गेले होतेच, हे) सडे होतेच हुशार होऊन शहरामेंवते अरावळी आरभिली तों हे बातमी शहरात कल्टी कौज कूच करून गेली तेव्हा तुरुक्स्वार काहीं स्वाराचे मुकाबल्यास आले. त्यांची याची झुरमठ चागली होऊन शहरात घाटले. पाच पनास घोडे पाडाव करून आणले. मग तोफा मुकाबल्यास आल्या मग टाळा देऊन पलटणे पिछळीचा सुमार धरला. व मोरच्याचीं पलटणे व स्वार सरंजाम एकत्र होऊन हरना-

(१०६) गळफक्यांत — गळपद्धथात म्हणजे गळफासांत, पेचात. हीहानवत रजा जाहल्यावर — ‘ ही शालवत रजा ’ असे पाहिजे. मोर्डींत न व ल शारखे दिसतात. द्वालवंत — जरबेची किंवा सकीची, तांतडीची. मोर्च्याचे जाल — मोर्चाचे सामानसुमान. तंबूर — टँबूरीन या इन्लिश शब्दाचा अपभ्रंश. टँबूरीन म्हणजे ताशा नौबतीसारखे एक वाद्य. हैं वाद्य युरोपियन — शिक्षित देशी कवायती कंपूत वापरले जात असे. कंपेश — कमीअधिक. तांब्याताबोटी करणे — लुटाळू, तोडातोड करणे. तुरुक्स्वार — दुस्रमध्ये स्वार. झुरमठ — शद्यापट. — —

याचा मुक्काम नव कोसांवर झाला होता तेथें सामल झाले. मग फिरत फिरत डिगेस येऊन मुक्काम केला. इकड सरकारस्वारी सोमेस येऊन फर्काबादवाले पठाण यांजर कहून महाराजांस दगा करावा हेही सिद्ध केले सरकारस्वारी कार्तिक शुद्ध १४ सं फर्काबादेस आली. तों पठाणाकडील भले माणस सामोरे येऊन शहरांत चालावें म्हणून अर्जी बहुत केली त्याजवरून शहराचे दारवाज्यापाशी आले तों शहरची बळकटीसी ध्यानास आली. चाणाक्षडी खराच. दरवाज्यातून फिरोन येऊन बाहेर मुक्काम केला. शहरपासून कोसावर फिरंग्याची छावणी होती ती लुटून जाळोल केली. मुक्काम जालियावर नबाबाकहून पाच हजार रुपये मेजवानी व एक हत्ती व पांच घोडे नजर आले, आणि विकिलाचें बोलणे पडले कीं, उदर्इक मुक्काम करावा. तीन लक्ष रुपे देतों याप्रमाणे बेलणे ठावून तिकडे लीकसाहेबास सूचना केली. मूचना जाताच ते महूहून कूच करून माणसास कोसास रुपया देऊन छापा कार्तिक शुद्ध १५ सं सूर्योदयी घानला. स्वारीचा मुक्काम होता छापा येतांच समजल्यावर कूच जाले. सडे स्वार होते. पलटणे मार्गेच होतीं. तींही येऊन पोहोचलीं. त्या छाप्यांत सरकार फौजेचा खराबा बहुत जाला. फौज निवळी. कारण जातीने मार्गे राहून पलटणवाल्यावर चार उलटप्पा केल्या. यामुळे छापा थोऱला जाऊन फौजेस सोहळत निघण्यास पडली. पलटणे व जिनसी हरनाथसिंग घेऊन डिगेस राहिला. मथुरेस पलटणे होतीं त्यानी आपले कपूर काढी फितूर फादडा करून कार्तिक शुद्ध ११ स छापा डिगेस घातला. तोफा तलावाच्या काढी होत्या त्या पाडाव करून नेल्या शिलेदाराचे खटले डिगेस यामुळे लोक बेदील. खाशाची उमेद कान-पूरची छावणी जाळून कलकत्याचा सुमार धरावा. परतु लोकाचे चेष्टित पाढून उमेदीचा अर्थ एकडे ठेवून डिगेस आले. तों इकडे तोफा बरबाद जाल्या. बुणगे डिगेंत, सरकार स्वारी गंवात शिरळी तों मागोमाग पलटणे कार्तिक वद्य १४ स आलीं आणि डिगेस मोर्चे लाविले. काढी फितूरही डिगेंत केला. हें महाराजांस समजल्यावर फौज बुणग्यासुद्धा बाहेर पढून होते तों यानी डीग घेतली.

(१०६) येऊन - आले. अर्जी - विनति, विनवणी. कारण - चुकीचे वाचन, कहुधा येथे मुळांत 'आपण' असा शब्द असावा. जिनसी - तोफखाना. फितूर फादडा - फितवा. शिलेदाराचे खटले डिगेस यामुळे लोक बेदील - यशवतरावाच्या सैन्याचे कुटुंबक्किले डिगेंत आश्रयास होते. तेथेच इग्जाचा छापा पडस्यामुळे यशवतरावाचे शिलेदार बेदील झाले. व त्याच्या इच्छेप्रमाणे कानपूरच्या हग्रज छावणीवर हल्ला करून जाण्यास नाखूष झाले. चेष्टित - वर्तणूक. अर्थात येथे नाखुशी. बाहेर पढून होते तो - बाहेर पडत आहेत तोंच.

महाराज कूच करून कुंभेरीहून बिगट्टला तों अकस्मात् राजे कूच करून कुंभेरीसु
आले. मार्ग पलटणाचा ख्रव भरतपुराकडे जाला. तेव्हा रणजितपिंग जाढ याच्च
बोलणे लागले की, तुम्ही मदत असावे. चार रुपये खर्चास देऊ. याप्रमाणे ठरले.
मग महाराज कूच करून शहराबाहेर पडले. पलटणवाल्यांनी शहरास मीची
लाविले. मार्गशीर्ष वधू पक्षी लढाई सुरु जाली. बाहेरून महाराज आतून जाढ.
पांच महिने लढाई जाली.

(१०७) त्यात कौतुक एके दिवशीं जाले त्यात महाराजांनी शहरात स्वस्थ
निंद्रा केली (होती.) दोन प्रहरची वेळ. त्या समर्थीं किंरंग्यांनी हळा केला. जाढ
आपलाले मोर्चावर सावधच होते फौज महाराजाची मुक्कामात्र जेथेल तेथें हळा
येऊन बिगट्टला. तों अकस्मात् गैबी फौज, दिसप्यात महाराज, राणोराण फौजच्च
फौज होऊन हल्यार्तील एक माणूस जाऊ पावले नाहीं. किल्यातून जाढ आपले
डॉक्यांनी पहातात. महाराज उल्टून उल्टून बासडे करितात. किल्यावरून जाढ
(व) किंरंग्याचे लोक बोलतात कीं, “ वाहवरे महाराज ! खूब बासडे लगाता
है ” ऐसे वर्णन अवघे ऐकितात. पहातात. ही गुल महाराज होते तेथवर आली.
तेव्हां जवळ बसणार कृष्णाजी लक्षण व बाठाजी भिकाजी, चार मराठे व धनगर
व पठाण आश्वर्य करूं लागले कीं, “ महाराज आपण तरि पलगावर निजलू
(आहां) आम्हीं तर येयेच आहों. फौज तरि आपले ठिकाणावर आहे. हे
काय ? ” तेव्हा महाराजांनी उत्तर केले कीं, हे कृत्य मार्तंड जाणो. तुम्हास काय
सुंगावे ? बोलेन सवर घोडयावर स्वार होऊन अवध्या खाशासुधा बाहेर आले.
तों पलटणाचे खेत पाहिले. तों पलटणाचा शेणसडा जाला. दरम्यान मराटा घोडा
गऱत एक्ही नाहीं. मग गोटात होऊन पुन्हा शहरात आले लष्करातही सर्वत्रासु
हैच आश्वर्य. शहरात येतां दरवाजावरील लोक व कोटावरील सर्व महाराजास
रग देतात. महाराजांनी श्रवण करून मनात हासतात कीं, इधराचे कौतुक अगाध
(१०६) बिगट्टला — सटकला. अस्मात् — अकस्मात् असे पाहिजे. राजे
कूच — रोज कूच असे पाहिजे. महाराज कूच करून येथपासून कुंभेरीस
आले येथपर्यंत — या वाक्याचा अथ, कळत नाही. कुंभेरीहून कूच करून पुन्हा
कुंभेरीच आला हे काय ? शहरास — भरतपूर शहरास, भरतपुरास.

(१०७) कौतुक — ईश्वरी चमत्कार, बिगटणे — बेऊन भिडणे, गैची —
गऱ. बासूदा कुरणे — भास्याची कळ करणे, गुल — दगा, गडवड, आंवऱ.
पलटणाचे खेत पाहिजे — पलटणे, रणांगणावर मरून पदलेल्यां पाहिले. दंड
देतात — रंग दृक् लागले, अमिनदून करू लागले.

स्थांडे. हेंच आश्र्वये. फिरग्याचे खाडा हळ्डे जाळे, अठगळी हळ्डे आंतून झाठु झाहेऱ्यन महाराज असेच माळून काढिले. भरतागुवावर माणसेही मोठीं मोठीं क्रामात्र झाली. सोमाजी लाभाते, केवळ कळीचा अर्जुन, तेथेच खपले. आणखी दद्ध पांच माणसें गणनीय कामास आली.

(१०८) पेशजी मेवाड प्रातांतून खंडो महादेव यांत्री रवानगी शिंदे याजकडे समेटाकरितां जाली होती शिंदंही अंजिठयाचें घाटनी लढाई वसलीसाहेबाची खाऊन पुर्कस गळाठयात आले. तेही अडीरच होते. पंत मशारनिल्हे कारस्थानी रसायण घाल्यन हरदू तर्फेचे किलाफाचे पर्वत मनात, त्याचें मार्जनें शिंदाकडील समक्ष व महाराजाकडील कागदी पत्रीं निवालसता करून गिदेसाहेबापाशीं घेऊन आले. फौज लढाई हरली त्यात पैशाचे कमर्तासुले बुभुक्षना मनवी. येतांना मागीत सागरास सनाथ केले. (नतर) दिवे लावणीचा कौल दिला तेव्हां कांदीं मुद्रून सबलगडास आले तेथे मुक्राम होऊन सरजेराव व खडोपत बाबा पुढे महाराजाकडे आले हें सधान जाटाने पाहिले कीं, होळकराचेच सलेनें आणवा जीव नाकास आला आता देन्हीं सधानें गळा पडल्यास ठपली राहणार नाहीं, शब्दाचे पारिपत्य होईल तेव्हा होवो. पुढील धोरणे भ्यानास आणून फिरग्याचा मुद्रूव करून महाराजास जाब दिल्हा. नतर यशवतराव महाराज कूच करून वैरेस गेले. व सर्जेराव, खडोपत बाबा भरतपूरनजीक पोहोचले तेथे समजले कीं महाराज कूच करून वैरेस गेले. तेव्हा हे भरतपूरचा सुपार सोइन वैरेस येऊन महाराजाच्या भेटी जाहल्यानतर कूच करून हिडाणे केंद्रोळी या मार्गे सबलगडझे मुमारे आले चर्मण्वती उत्तरून चैत्र वद्य पक्षीं सन १२१४ चे सालीं भेटीच्या बेत ठरला. शिंदे यांनी जागा मैदान पाहून बिछायत करून, पाच हजार खासा (१०७) कळीचा अर्जुन – कलीयुगातील अर्जुनच असा योद्धा.

(१०८) पुर्कस गळाठ्यात आले – फार तुकसानी झाली. अडीर – अडील. अडील – झेंपेचे, हटवादी किंवा आडीर म्हणजे अडलेले, अडचणीत सापडलेले असाहि अर्थ होऊ शकेल. मशारनिल्हे – वर उलेखिलेले. रसायण घाल्यन – बोलणे लावून, वायाघाटी सुरु करून. हरदू – दोषीकडील. त्याचे मार्जनें – त्याचीं मार्जने. सागरास सनाथ केले – सागर शहूर लुटले. दिवे लावणीचा कौल देणे – मुलूल उभस्त केल्यानतर मुन्हा वसाहत होण्याकरतां अभय-पत्रे देणे. कौल – आश्वासन-पत्र, अभय-पत्र. मुद्रून – सुधून, कळींशी स्थिति वरी होऊन. जीव नाकास येणे – जीवावर बेतणे. टेकीस येणे, ठपली – (आंगाची) कातडी, घाल बिछायत करून – बैठक करून.

बदिमाख पोषाख येऊन बसले. नंतर महाराजांची स्वारी आली. साठ हजार स्वार, ट्यांत महाराजांचे आंगांत दहा शेर रुँदेचा डगला, सफेन शेत्याचा धाटा, ढाल तरवार, बासडा खांद्यावर, गाठची गांठच (आले.) ह्यान महाराज कोणते हें ओळखू येईना. येतांच गराडा फिरवून देऊन दोन हजार खासा उतरला. तिक-डल्या हिकडल्या तोफा चालल्या, चार घटिकापर्यंत कोणाचा शब्द कोणाचे कानी पडेना ही व्यवस्था जाली. दौलतरायाचे तोंड सुलून गेले. एक दोन रोजांत बैठकी होऊन सफाईचीं बोलणी चालणी जाली. उभयतांचा एक विचार होऊन तेथून कूच कोव्याकडे जाले. सोलापुरावरून इंग्रज यानोर्लीचे मार्गे पाव्याजवळ वर्मष्टी उतरून मुक्काम जाला. पुढे तालळ्यावरून बुदीचे मार्गे राव्याचे भेढीकडे झूच जाले. अंबोजी इंगले याजपासून पैका घेऊन उभयतां सरदारांनी वांदून घेतला.

(१०९) पुढे शिंद्याकडील ज्यान बत्तिसाचा कंपू यात हुसेनी जाली. कांही एक दिवस राडा राहिला मग महाराजांनी सांडण्यावर पन्नास हजार रुपये रोकड घालून पांच पन्नास स्वारांनिशी वंपूत गेले चादणीखालीं बसोन ज्यान बत्तीस वेगळा करून अवघे आपसर बोलाविले. तेव्हां सर्वांस आश्वर्य वाटलें कीं, सरदार खांद याजला म्हणावें. छाती वाढून एकला आपल्यांत आला. आपसर बोलावून त्याजला प्रश्न केला कीं, “ तुम्ही चाकर आमचे (कीं) ज्यान बत्तिसाचे ? ” आपसराने विनती केली कीं, “ आम्हांस ज्यान बत्तीस व सरकारची बटीक दोन्हीही सारखेच. ज्याचे तांबेदारीस लावून द्याल त्याचे हुक्मानें चाकरी करू. इतकाच अर्थे. बाकी आम्ही चाकर सरकारच. ” “ उत्तम आहे. आम्ही आज तुमची वांटणी सुरु करितों. ज्यान बत्तिसागसून कितीक सरकारी जाब समजून ध्यावयाचे (आहेत, करिता) त्याजला आमचे स्वार्धीन करून द्यावें. ” आपसरांनी मान्य केले. वांटणी चालू करावी आम्ही त्यांसी आणून हजर करून देतों. ते वेळेस मुत्सदी

(१०८) बदिमाख - दिमाखासह, भारी भारी पोषाख घालून बसले. रुहचा डगला - रुभरी चिलखत. धाटा - पागोटे पळू नये म्हणून पागोळ्यावरून व इनवटीखालून कपड्याचा पट्टा आवळतात त्यास धाटा म्हणतात. गांठची गांठ - टोळीच्या टोळी. जमावानें. गराडा फिरवून देऊन - ? व्यवस्था - अवस्था. जाले - जाणे शालै. सोलापुरावरून - ?

(१०९) जान बत्तीस - जीन बॅप्टिस्ट. हुसेनी - यादवी, दगल, आप-घांत कत्तल. आपसर - आँफिसर्स, कपूतले. छाती वाढवून - छाती करून, घाडस करून. वांटणी - पगार वांटणी. मुत्सदी - कारकून.

बोलावून वांटणीस कंपनी आणली पन्नास तोडे टाळून दिलें. त्यांनी उयान बत्तीस आणून हजर करून दिल्हे. त्याजला घेऊन महाराज कंपूतून निघोन शिंद्याचे डेव्यास आले. नंतर दौलतरायास वर्तमान समजले. यांनी उयान बत्तीस त्याचे स्वाधीन केले “ पन्नास हजार रुपये चांदणीत टाळून वांटणी सुख करून आलो. हा उयान बत्तीस तुमचा हरामखोर अथवा सामखोर त्याशी समजून काय घेणे तें घ्यावे. ” असे बोलून आपल्या डेव्यास आले.

(११०) आठा चौ दिवसांनी दौलतरायाचा गूढसदेशा आला कीं, “ अंबोजी इंगळ्यापासून आम्हाऱ्याने पैसा निघत नाहीं, कारण रद्भदल करणार फार. यास्तव तुम्हीं याजला आपले येथे नेऊन पैक्याचा ठाराव करून हस्तगतही करावे. हे वर्तमान समजताच यादवराव भवानी निसवत पीलखाना याजबरावर पांचशे स्वार हुजरातीचे देऊन, हातचिंडी शिंदे याचे नावे लिहून पाठविली कीं, अंबोजी इंगळे याजफडील पैका ठारावून उपयोग घडत नाहीं त्यास तुमचे लष्करात बळोत्तर. त्याजवर फौजेचा गुजारा. इकडे उत्पन्न जाहल्यास तवाते बग, न जाहल्यास फाका या अडचणीमुळ मशारनिहे पाठविले आहेत इंगळे याचे स्वाधीन करून घ्यावे. या भावीं मशारनेहे ची रवानगी केली. पूर्व संकेत होतांच, मशारनिहे जाताच चिंडी पाहून इंगळे याचे स्वाधीन केले आपल्या जवळ आल्यावर समक्ष येऊ न देता हरनाथाचे स्वाधीन करून दिल्हे त्यांने हुजरातीचे चौकींत कापडाचे गदेल्यावर बसवून पुढे हात जोडून उभा राहिला आणि विनंती केली कीं, “ आपण शिंदे होळकर याचे येथील साहेब सुमे, मी हरनाथ तीन कवडीचा खास बारदार. फार वाईट आहे. तर झटकन बोलावे. माझा वाईटगणा उजेडात आणू नये. त्याचे बोलणे तीन चार पाच (लाख^२) श्रवण करून दहा पांच गालिप्रदाने शेळकीं सर्मर्पक करून तगाद्याचीं आयुधे आणविलो. तेल, तोबगा, खाट, जेरबद आणून टाकिले. कोळसे शिलगावले. मग इंगळे बोलले कीं, उर्द्दृक् (१०९) तोडा – एक हजार रुपयाचा एक तोडा होतो. चाढणी – राहुदी. हरामखोर – गुन्हेगार. सामखोर – हरामखोरच्या उलट म्हणजे मित्र.

(११०) गूढ संदेशा – गुस निरोप. बळोत्तर – बलवत्तर. तवा-तोबरा – उपजिविका, घोड्याची व शिलेदाराची. फाका – उपवास. गदेला – मोठी गादी. साहेब सुमे – मोठे अधिकारी. खास बारदार – हुजन्या. तगाद्याचीं आयुधे – छळ करण्याचीं हत्यारे. तेल – पलिते पेटवून अगांध लावण्याकरितां. खाट – खाटेवर बांधून घालून ती खाट उभी करून कमचानी मारीत असत. त्यालाच खाट मार असे म्हणत. जेरबद – चाबूक, चामच्याचा चाबूक.

ज्ञान ठावांत आणू. उत्तम आहे, मळणोन आयुधे जेथील तेंदू त्रूपाना केल्यां. ज्ञेत्रा दिक्षेत्री रत्नी पञ्चास ठरले व्र सहा महाराजाचे खासगत याप्रमाणे जाव ठरून पैकाम आणाव्यास्ति बालाराम शेट आगरवाले कोळ्यास रवाना जाले. दौळतसुव शिरो यांच्यां सांगून पाठविले कीं, पञ्चास ठरून बालाराम आगरवाले एवज आणाव्यास्ति कोटशास रवाना केले. तेव्हा शिदे यांस व त्याचे मठांचीस आश्वर्य झाले. आपले येथे महिनाभर होते व महिनाभर आणखी राहते तथापि पूर्व दिवसच. बिना निर्भिडतेखेरीज पैका निघत नाहीं असे आश्वर्य केले. पैका आल्यावर पंचवीस त्यास दिले एकतीस आपण घेतले

(१११) हें वर्तमान त्यांनी समजाव्यावर किलाफांचे बीजारोपण पुन्हा जालें भेटीत बोलण्यात व्यवहारांत महाराजाम समजाव्यावर शिदे याजला तळाचे तळावर ठेवून आपण कूच करून अजमीरनजीक पुष्करावर आले. तेथून बाढ चा खटला तुळ्हा मारवाडात रवाना करून जातीने भडा धोडा राऊत घेऊन सेखावटीचे मार्गे हरियाण्यातून दिल्ही उजवे बाजूस सोडून पटाळ्यास कार्तिक शुद्ध १२ फ्ल १२१५ त मुक्कामास आले. तो दिल्हीरुदून फिरण्याकडील सरजाम पलटणे वैग्रे मालकिनसाहेब पटाळ्याचे सुमारे आले. मग शिखाशीं सधान बांधून सतवऱ्ह उत्तरावयास काठास आले. पाणी अक्षेभ उतार नाहीं तेव्हा मार्तंडांचे भूमध्य करून, गगेचे पूजन करून बेलाशक हत्ती गरेंत घातला. त्यास हत्तीच्या गाशाच्च पदर न भिजता पार उत्तरून गेले. ते दिवशीं शिलेदार व शिलेदाराचीं राडापेरे प्रकाचे गळा एक पढून रुद्ध्याचा कोळ्हाळ (झाला) तेव्हाच उत्तरून पार गेले व ब्यास नदी उत्तरून मार्गीशीष वद्य षष्ठीचे दिवशीं अमरसरास गेले तेंदू शिकाची सासू व गुरु याशीं स्नेहाचीं पकायत करून त्याचे विद्यमाने रणजितसिंग शिकाच्या भेटी जहाल्या समज गंगेने ठाव दिल्यावर या मागाहून पलटणे तावडोब घेऊन फोहोंचलीं त्रों त्यांनी पाणी अक्षेभ, ठाव नाहीं (हे पाहून) मग लाचार होऊन, माहित्यगर आणून, घाट ठिकाणीं लावून उत्तरले. तेव्हा गगेचे काठीं आले. सरकार शिखासुद्धा अमरसरावर मुक्काम तेंदू मलकणसाहेबाकडी ल पैगाम सल्लखा-

(११०) सहा महाराजाचे खासगत – हगळ्याने पञ्चास लक्ष शिंद्याला व सहा लक्ष गुतपणे यशवतराव होळकराला देण्याचे कबूल केले. बिना निर्भिडतेखेरीज – सीढ सोडत्याखेरीज, निषुर झाल्याखेरीज. २५ त्यास दिले ३१ आपल्या शेत्रले – दिंदे होळकराची वाटणी पूर्वीपासून ठरून गेलेली होती.

(१११) त्यासी – कोणाशी ? इग्रजास ? अमरसर – अमृतसर. सत्रज – सूदलसर तदी. पक्कायुक्त – इटता. मलकण – मालकण.

विषयीं म्हीरखान यजकडे स्थाला. सग बाळग्राम शेट व चवाक्र मांची प्रस्तुत करून दुसऱ्या दिवऱ्यां महाराजांचे कानाशर चातुर्भै त्यांवेद्य अंतःकरण होतेच. सग बाल्य-ग्रंथ शेट हरनाथसिंग साहेबांडे पाठविले. त्यांने बोलाये होऊन भेटीचा वेद इरला. साहेबांकहून दोन साहेब आले. महाराजांची भेट जहाळी. दोस्ती ठरव्या-वर साहेबांचे कूच होऊन दिल्हीकडे गेले.

(११२) दरम्यान रुमशासने पादशहोने येशवतराव महाराजांचे प्रतापाच्चा व जुवासर्दीचा जुद्दूष पेकून तेथून खत व हत्ती, घोडे आले त्याजवरून सलूख जाल्या. खत आल्यापासून खंडेराव होळकर याचे नावाचा शिक्का महकूब करून जातीचा शिक्का ऐवजीं हरफाचा चालू जहाळा सलुखा जहाल्यावर फौजेची तारीख बंद हिशास्त टाकली. अमरसराहून माघारीं उलटल. तेथून हरनाथसिंग याजवरावर सौँडचिठ्या स्वदेशन्या देऊन अमलफैल करून स्वंदेश नेमाड माळवा येथील ऐवज फौजेचे समजाविरीं फरिता जपा करावा म्हणून रवानगी केली व मार्गांत शिखाचे स्वाधीन वेळे होते ते हरनाथसिंग याजला आज्ञा केली कीं, बाळासाहेबास घेऊन जावे अशी आज्ञा होऊन हरनाथसिंगाची रवानगी जहाली मागाहून खासा स्वार्थाचे कूच जहाले

(११३) पुढे ज्वालामुखी जवळ पाहून फोज सारी मुक्कामीं (ठेवून) विसाच कोशाचे आत राज्य टाकून ज्वालामुखीचे राजास पत्र खिलून, उत्तर आणून, दहा द्वाजार स्वार बरोबर घेऊन फालगुनमासीं देवीन्या दर्शनास गेले मार्ग बहुत दुर्घट. परंतु तेथील राजांचे समत आणल्यार दगाफटका न होता सुरक्षित देवर्दर्शन घेऊन, फौजेत सावध होऊन, दरम्भूच बनवाडयावरून जयपूरचे गनात नरावयास स्वासि आली. दरम्यान हैदराबादी पठाण अग्रसर होऊन, तमाम फौजेचा आतून एका होऊन तलवेकरिता बैदा जाला. फौज आपले ठिकाणीं साशंकित, सरदार आपले ठिकाणीं साशंकित, त्या प्रसरीं ताबूत मोहरम आला. तेव्हा फकिरी मागावयास हैदराबादी पठाण आले. वीसहजार नागवी तलवार (न्यारीं) वर्षें प्रावर्षीं सोने चांदी जवळीर देणे (असें मारणे केले) महाराजांचे (मनीं हा) अझीचा कलोड असें

(११२) खत - पत्र. महकूब - तहकूब, रह. जातीचा शिक्का - स्वतंत्र्या नीवाचा शिक्का. ऐवजीं हरफाचा - हरफ - अक्षरे. मोहरे वर अक्षरे काढलेला फौजेची तारीख हिशास्ते - ? अमल फैल करून - आपले अभिकाशी नेमून.

(११३) फौज सारी मुक्कामी ब्रीसाच कोशाचे आंत राज्य टाकून — ज्वालामुखीन्या राज्यापासून वीऱु कोशांवर फौज देवून. बैदा - दरम्या.

येऊं घावें न येऊं घावें असा विचार पडला. मग धर्मजी शिंदे वैगेरे मराठे धनगर यांनी सल्ला दिल्हा कीं, “ महाराजानीं कोणाचेही वाईट केलें नाही. घर दौलत कांही एक न पाहतां झालें उत्पन्न तें अगोदर फौज मग काय असेल तें असो. असे आर्हीच खुशामत करितों असें नाहीं. लहान मोठे सर्व फौज (म्हणत) आहे. आता हे कदम्स सर्व पोटाचें आहे. याचा मार्ग निघाल्याचे पोटीं सर्व तुझे चरणी प्राण समर्थून आहेत तेथें सशयाचें कारण मनात आणू नये. ज्याचे घरी पात भाजावयास खापर नव्हतें ते हत्तीनर्शान करून दिल्हे. त्यांजपासून अन्य विचार काय ब्हावयाचा आहे ? व दुसरे दक्षणाऱ्य प्रकरणीं श्रीमंत, भोंसले, दाभाडे, गायकवाड, मोंगल, शिंदे व तुमचे वर्डील सर्वांनी पराक्रम करून दौलत बुद्धिगत केली, परतु ही शोभा (दिसली नाहीं) फौजेत बैदा तथापि आज वीस हजार तरवार नागवी, लोक एकापरीस एक, आफलावून, फकीर होऊन मागावयास आले ही शोभा कोणेही ठिकाणी पाहिली नाहीं. हेंही एक नाव आहे ” असें समत घेऊन डेव्यास यावे अशी परवानगी जाहली. तों लोकांनी येऊन गराडा घाळून अबीर खडोगणती उडाला. शोभा अमोलिक झाली. लाख रुपये फकीरी देऊन बिदा केले. दुसरे दिवशीं आपण फकीरी घेऊन तीस हजार नागवी तरवार जातीनें फकीरी दिक्षा घेतली त्या प्रमाणे अलंकार सहा हजार फकीर, वरकड सामान, अशा थाटाने आपणही त्यांया गोटात फकीरी मागावयास गेले त्यात समजताच सीस हजार रुपयाचीं फुलें चाढी सोन्याचीं करून, गोटात आले तेथून उडवीत डेव्यात नेले. तेथें लाव रुपयाचा चौत्रा बैठकीस करून पांच लाख रुपये फकीरी बदल पावती दिली. गोडीगुलाबीनें फकीरी घेऊन आले. नतर त्याचा हिशेब करून जयपूरवाले जोधपूरवाले याचा अपसात सोयकिंचीचा दगा पडून लढाईचा मनसोबा, तेव्हा दुतर्फा महाराजाचे अगत्य. याचे पोटीं कांहीं पैका जयपूरवाल्यापासून घेतला, कांहीं जोधपूरवाल्यापासून घेऊन बाराट फौज होती तिचा फैसला करून, उभय-ताचीं रहस्य करून देऊन, या इतिकर्तव्यतेस दिवसातर लागले. यासत्र खंडेराव होळकर, गणपतराव दिवाण व फडणिसाकडील कारकून त्यांचे गोटांत येऊन हिशेबाचा आकार करून पैका देणे अवशिष्ट राहिले यामुळे शिपायी तर आहेतच कोणी कोणी (११३) ते अगोदर फौजेत - उत्पन्न आले तें अगोदर फौजेच्या पगारात खर्च केले. कलुष - कपट, ढोंग. पात - एक जातीचा मासा. आफलावून - आपलेहून, आपण होऊन. त्यांत - ‘ त्यांस ’ असे पाहिजे. चौतरा - चबुतरा, उचवया. बाराट - ? रहस्य करून देऊन - रहस्य करून दिले. इतिकर्तव्यतेस - हे काम उलगाडण्यास. दिवसान्तर - कांहीं दिवस.

असेही बोलो लागले कीं, येशवंतराव आहे कोण ? धणी दिवाण फडणीस आम्हापाशी, आम्ही जे पाहिजे तें करू. ही गोष मनात लागून रात्रीचा दिवस करून फौजेचा फैसला होऊन खंडेराव होळकर वगैरे मंडळी आपली आणोन घेतली. पठाणाचा फडशा जाहल्यात्र वेगळे होऊन काही दिवस जयपूराल्यांनी चाकर ठेविले. महाराज कूच करून हारमाडथाचे मुक्कामास आले. तेथें खंडेराव होळकर याचे प्रकृतीस विकृत झाली. सन १२१६ माघ शुद्ध ७ देहावसान होऊन, तेथें काही दिवस मुक्काम होऊन कौटथाचे सुमारे चर्मण्यती उतरून पाटणास मुक्काम जाला. तेथें मराठ्याचे फौजेची समजावीस होऊन, सन १२१७ अबल साली आषाढ शुद्ध १ स भान-पूर मुक्कामी आले. तेथें पलटणाचा दगा होऊन महाराजास तेलग्यांनी पालखींत घालून पलटणात घेऊन गेले. तेथें काशीराव होळकर होते. तेथें भाषणे अर्वाच्य पूर्व (व) त् ऐकिलीं. लाचार (१) बाळाराम शेट कारस्थानी पन्नास हजार रूप-याचे तोडे नक्त आणून वाटणी सुरू केली. आपण जातीने तेये राहून महाराजास काहाडून दिल्हे. भानपुन्यास येताच काशीराव होळकर कुटुबसुद्धा होते त्याजला चिमणाजीपत भाऊ बोरेवर देऊन सरकार बिजागडचे किल्ड्यावर पाठविले. दर-म्यान सेंदेवाड्यात दादमखान वगैरे हजार बारांशे स्वार पागेचे व दोन पलटणे होतों. त्यांनी आपसात विचार करून काशीराव काहाडून नेऊन बंड करावें हा इरादा केला. वाहदअहळीसा बगस खानदेश प्रातीं रावेरीस होता त्याजकडे दादमखा यांनी पैगाम लावून तेही आपल्यात सामल केले. दवड करून खरगोणापर्यंत गेले. काशीराव हातीं न लागता चिमणाजीपत यांनी बिज्यागडचे किल्ड्यावर दाखल केले. मग दादमखा घाट उतरून रावेरीस आले. पाच विशेभे भारमल होळकरही यात होते. परंतु उघड जाले नाहीत. याबल साकळीस होते. पागा वळवून बड केले. सबव भानपूर मुक्कामीहून सदरदीन हावलदार दोन हजार हुजुरात घेऊन त्याचे पारिपत्यास रवाना जाले. तें दरकूच बहारपुन्यावर आले. हें वर्तमान बंगस दादमखां यांसी समजल्यावर यांनी पहिल्यानखां पठाण पाचशे स्वारानिशीं त्याजवर रवाना केले. त्याची याची तरवार चालून चार घटिकाहि मोहरा न साभाळता हावलदारांनी पळ काढला. तों महेश्वर पाहून भानपुन्यास दाखल झाले. शेवटीं तें बंड पागा पलटणे वगैरे फिरंग्यांनी अमळनेरावर बुडविले.

(११४) महाराज पंजाबाहून स्वारी फिरल्यावर परंत्र व्हावयास प्रारंभ जाला. (११३) तेळंगी - मद्रासी शिंपाई. दवड - दौड. मोहरा संभाळणे - हळ्य झेसणे, हळ्य योपवून धरणे, तोड सभाळणे.

(११४) परंत्र - वेहोष, अमली पदाथाच्या सेवनामुळे.

ही इरादाची की कोलकरता पेहंचा. भानपुन्यास आलिंयावर तोफा सरेखजीभ करती. तोका वौतावयास कारखाना लगिला. चवंत्यशी तोफा लहाने मोठया वौतस्या. त्यां करखान्यांत कोव्याचा विकील तोडी लागला होता. लाडे लाडे बोलावर्यास गेले की, “आता हा श्रम कशास करिता ? उष्ण या प्रकारचे.” अशा भावी अविच्छिन्न बोलणे बोलावर्यास गेले. त्यास ताव दिल्हा की, “कीटेवाले फिरंग्याचे गाडीत शिरून माझे करेडो रुपये नुक्सान केले कोटे दुदून खोदून चमेलीत टाकावयाचे आहे. घाबरा का होतोस ? ” तो बेहोष होऊन जालमसिंगास मजकूर लिहिला तेथें जरब पडून पाच लक्षांन्या हुंड्या मुकाब्याच आल्या. (की) हे नंजर करून सरदारांची मर्जी संपादन करावी पाच लाख रुपये सहजात आले तात्पर्य जरबवाने पुरुष आहे त्याचे तोंडात दैलत आहे ! दिवसादिवस परतंत्रना गालब होते चालली. तोफाचा कारखाना आटोपल्यावर महालाचे पाहणे पाहूऱ लागले. परतंत्र-सेन्या अनुसंगाने मनस्वी जमा वाढविल्या त्यांया व्यवधानात गगाराम कोठारी याने स्वारी पंजाबांत गेलियावर मार्गे माळव्यांत सरदार कोणीच नव्हता, शिंदाकडीले वैरे परराठे वैरे आली, परंतु ऊंमस खाऊ न देता सरकारनक्षा राखून सरकारी किल्हांस तोसीस लागू दिल्ही नाही यासुळे खर्चाखाली मुबलख आला. तथापि हमरहा केला असता आणखीही चार रुपये घावयाजोगा. ते न करिता एक लुच्या कारखून राजाशाम शिवराम कोव्याचे शिफारशी असामी रामपुन्यास पाठविली होती, त्याचें न चालविल्यामुळे रामपुरा वैरे माहालनिहाय तीन साला विसां लक्षाचे तंत्रागीचा तोदा करून समजाविले. कोठारी याचे प्राणाशीं गाठ घातली.

(११५) त्या प्रसंगी महिपत बावा गोसावी ढोलीबाबा भानपुन्यास आले होते. त्यांचे ठारी आस्ता बसून उपदेश घेतला तेन्हा त्यांनी ब्राह्मणभोजन, देवपूजा, मंत्र, जप करण्याचे सांगितले. त्याप्रमाणे क्रम चालला. त्यात आस्थिन वद्य ४ से १२१८ ते दिवशी रात्री आरती करीत होते. आरती करता वेळेस प्रकृति वेबस (११४) तोडी लागला होता - प्रियपत्र बनला होता. ताव देणे - जरब दालविणे. बेहोष - घाबरलेला, हीष उडालेला. गालब - दृढ, वृद्धिगत. परतंत्रतेच्या अनुसंगाने मनस्वी जमा वाढविल्या - व्यसनाधीन शास्यामुळे कारभान्यानीं वाटेल तसा कारभार करून कर्जे करून ठेवले. खर्चाखाली मुबलख आली - फार खर्च करावा लागला.

(११५) अस्ता बसून - मर्कि बसून. वेबस - भौडी वाचनाची चूळ ! वेहोस - वेहोष असे पाहिजे. किंवा वेबस याचा विषडलेली, विथरलेली असार्ही अर्थ होइल.

हीरांन अंगिरीच्य शब्द वैरे केंद्र करण्यास प्रारंभ केला. तेथे जवळ संखारम गोविंद निअंबत नरतवेळा व केशवशाव विष्णुल सारोकऱ्ह हे उभयंती जवळ होते. आणखीही शागिर्दपेशा वैरे मैडली जवळ होती. परंतु हात लावावयास कोणाची हिंमत न चाले. मग सखाराम गोविंद याची सलग त्रिशेष होती. हा बोलला की, “ खेटे हो आतां महाराज कशाचि ? धरा बळकट. सोवळे फेहून, चोळणा घालून, बाढात नेऊ ” असे बोलून कवटीत धरले. महाराजांस चौ माणसाचे बळ. सखाराम गोविंदास थाटेपेना ज्याचे हातचा भाला तरवार ज्यास लागली त्यांने पुढा पाण्याची वाट पाहिली नाही ! मग केशवशाव विष्णुल यानी कंबर धरिला. मग हुजेरे शागिर्द बिलगले सोवळे फेहून चोळणा नेसवून बाढात नेऊन घातले त्या नेष्यांत दहा पांचांस चापटा लाठा मारल्या ते दो दो चौ चौ रोजानीं सुदरले. बाढात जाऊन तेथेही दगा केला. बायकास लपता हाल जाले मग बाळाराम शेट व चिमाजीपते माऊ कारभारी होते त्यांनी दौलतीस आळ घालून, महाराजाचे बाढ वेगळे देऊन; जावता केला हुजेरे व गोलंदाज यात दाडगा, ज्ञान, बळकट अशी माणसे निवळून पाहे नेमून देऊन, दरखदाराकडील एक एक कारकून पाहाऱ्यावर ठेवून बाळाराम शेटाचे परवानगी खेरीज कोणी आंत जाऊ नये. सन १२१८ माघमार्शी मानपुन्याहून कूच करून मलासी रामपुन्याजवळ गेले. हें वर्तमान मीरखानास समजल्यावर समाचारास सडे आले. महाराजाची प्रकृति विलक्षण पाहून ते दिवसापासून ऐवजास अभिलाष उत्पन्न होऊन, दहा लक्ष रुपये घेऊन कारभार बाळाराम शेट यांनीच करावा असा तुटसाबाईचे विचारे ठरवून गेले आपल्याकडील गफ्फरखां वराय मसलत ठेवून गेले. जातीने फौजसुद्दा नागपुराकडे जाऊन महाराजांचा इरादा होता तो पूर्ण करावा या धोरणावर गेले

(११६) इकडे सरकारांत धर्माकुवर याजकडे पलटणे दामदस्त याची वाहिवाट होती. फौजेची मालवी कमी पडल्यासुळे बाढासमोऱ्हता पलटणाचा गराडा घालून रहविआशी चाल टाकली. सर्वावर पलटणी छाप ठेवून कारभाराची मुख्यारी आपले देठी आणली. बाळाराम शेट रसायनी, वाहेर दुजार्गी दिसून देता क्रम चालविला. फालगुन मासी भीमाबाई, गोविंदशाव बुळे याजला दिली. लग्नसमारंभ उत्सम प्रकारचा जाला. इंदुरास मुकाम आला. तेथे तुळसाबाई व मल्हाराव (११५) सलग - सलगी. उयाचे हातचा भाला - उयाचे - त्याचे. बशथ मसेलत - मसलतीधाठी.

(११६) चाल टाकली - पद्धत डेवली. आपले देठी - आपल्या हातात. दुजार्गी - दैतभाव.

महाराज वर्तमान यांची गोतबात जाली. पुढे इंदूरास आले. छावणी महूस झेष्ठ मासी सन १२१९ चे अबलीस जाली. दिवसोंदिवस धर्माचे आक्रमण विशेष पडत चालले. राजे महिपतराम निसबत नबाब हैदराबादवाले काली बेगम इच्यातर्फे जें गजकारण घेऊन आले त्यांतील आशय हैदराबादवाल्याचे दौलतीत नबाब मृत्यु पावस्यावर कारभान्याचा काली बेगमेचा फाट पडून जागजागां वोढताण होऊ लागली. सबव बेगमीने मुख्यावर राजे महिपतराम करून पाठविला की, तेथील प्रसंगानुरूप जें बोलणे ठरणे तुमचे विचारे येईल तें आम्हास कबूल. परंतु यशवतराव होटकर याजला बमय फौज घेऊन यावे. या प्रात्यर्थ क्लोटी रूपयाची भलावण सावकारी मशारनिलेबरोबर देऊन रवाना केले. याचे निघण्याचे प्रसंगी स्पर्धी कारभारी हेते, त्याजला कल्यावर त्यानीं याजला लुटून घ्यावे सबव फौजा आडव्या रवाना केल्या. परतु राजे महिपतराम याजबाबर सरमजाम साहेब-जोपेशीं पाच हजार स्वार पायदळ हेते. किंतीएक ठिकाणी प्रसग पडला (तें) शिंदीनीं जुवामदीं करून मशारनिलेस घेऊन आले. महाराजाची भेट होऊन ते परतंत्रच, परतु कारभारी यानीं त्याची दिलजमाई चांगली केली. बाजदबरसाद तुम्हीं सागाल त्याप्रमाणे मनसोब्याची पैखी होईल. अशा भावी हुषारीने ठेविले हेते. पुढे धर्माचा बस चालल्यावर राजे महिपतराम भोसल्याकडील वर्काल उमाजी पाटील या उभयताचे माथा ताब्राकडील फितुराचा आरोप ठेऊन जिवे मारून टाकिले. गोठ लुटून घेतला. करोड रुपये महाल मुळख द्यावा हें धोरण अल्प समजण्याचे माणसाचा सर जात्यामुळे मसलत गावखुद जाली. गफ्फरखा मीरखाना-कडील हेते, त्याजला लषकरातून काहाडून दिल्हें नतर धर्माने आपल्या करण्यास जो कोणी प्रतिकूल त्याचे पारित्य करावे हा इरादा धरिला. बाळाराम व विडुल महादेव व महिपत गोमाजी वौरे लहान मोठे आपलाले ठिकाणी साशक्ति कोणे समर्थ काय अफल येईल तुळसाबाईचाही बस राहिला नाही. पुढे इंदूर मुक्कार्मी-हून कूच करून भेवाढात आले. धर्माने दुकुमाची प्रवृत्ति महाराजासारखी चालविली. शिलेदार पागा मुसदी वैगेरे कोणी असो, तफावत पडल्यास पा (रप)

(१६) गोतबात - गोतपात. जातीत घेण्यासाठीं एका पक्कीस जेवावयास बसावयाचा समारभ. भलावण सावकारी - सावकारी निशा, भरणा कल्न दऊ अदी सावकारानीं कल्न दिलेली हमी. स्पर्धा - स्पर्धा करणारे, हितशऱ्ह. साहेबजोपेशी - ? साहेबाने जोपासना केलेले ? युरोपियन अधिकाऱ्याने शिक्षण दिलेले किंवा कवायत शिकविलेले ? ताब्र - ताब्र, इग्रज. बस - वर्चस्व, हुक्मत. सर होणे - वरचम्मा होणे. प्रवृत्ति - तन्हा.

ल्वाशिवाय दुसरी गोष्ट नाहीं. एकमुखी रुद्राक्ष जाळा तेव्हा मीरखान नवाब याज-कडे प्रेष गेले कीं, तुम्ही तिकडे काय करितां ? दौलत गुलामाचे घरात गेली. मग नवाब तिकडील संधान सोऱ्हन दरकूच मेवाडांत आले. तों धर्मा फौजेचा बंदोबस्त करून त्याचा चिंचूप्रवेश होऊं दिल्हा नाहीं. नवाब व तुळसाबाई मुस्तदी याचे सूत्र एक. तेव्हां मीरखानास निकराईची लढाई लढावयाचा विचार. त्याजकडील हजार पांचशे स्वाराचा गोळ आला म्हणजे चार कंपन्या, दोन तोफा घेऊन बेलाशक गोळे मारावे. त्याना टाळा देणे प्राप्त हाच मग. त्यानी पलटणाची गाठ पढू न देता फौजेची घेराघेरी आरभिली. रसद, चारा भरून आला म्हणजे चारा उत्तरून घ्यावा. घोडे माणूस हाकून घावे असें करू लागले. याने लष्करांत चारा व धान्य न येऊं पावल्यामुळे लष्कर बेदील जाले पलटणे भोवतालीं घाळून दरम्यान फौज असे तीन चार कूच करून आला. नजीक निवाहेडा चलू नदीवर मुक्काम आला ते दिवशीं मीरखानाचे अडचणीमुळे मुक्कार्मी येण्यास काही रात्र जाली. ते दिवशीं रात्र होऊन अधार पडला अस्ता एकहीं मशाल लावूं दिल्ही नाहीं. हलके माणूस पुण्य थोडे. अतःकरणातून दौलतीचा अभिलाष उत्पन्न होऊन, बाढात नागवी तलवार घेऊन पालख्यांत बाढाच्या हिंदू लागला. मग त्याचे अंतःकरणी काय असेल तें असो ! हे वर्तमान सदरदीन हवालदार हुजरातीचा मालक याजला समजताच रुक पाटील खास तबेलेवाला याजबरोबर पाच सहाशें बारगीर तेडे सिलगाऊन देऊन बाढाकडे पाठविला. त्याने येऊन धादल केली ‘पराय राज्यांत आणून प्रहर रात्र जाली, अद्याप डेरादाडा, दिवाबती नाहीं हे काय ? धर्मदादा कोठे आहेत ?’ असे तोडाने माल बोलून मशालची व फरास (यास) धोपटाधोपटी करून मशाला लावून डेरेबाढ उर्में केले. ते दिवशीं त्याचे मनातील धर्म काय असतील ते महकूब जाले यांतील विषय पलटणांत समजून त्याचे अतःकरणास गोड न लागता अवघे कुमेदान आपसर वगैरे एकत्र होऊन कौसल केले. आपण विदेशी. धन्याने एक आपला इमान शाबूत पाहून लाख फौजेचा मोहरा मारावा, या मरातव्यास आणून लाखों रुपयाची दौलत आपले जिमेस केली व लाखों रुपये

(११६) एक मुखी रुद्राक्ष जाळा – एकव्याच्या हातीं सर्व सत्ता कैद्रित झाली. ज्यास एकच तोऱ्ह आहे अशा रुद्राक्षास एकमुखी रुद्राक्ष म्हणतात. गुलाम – सेवक, हुजव्या. चिंचूप्रवेश – चचुप्रवेश. गोळ – गोल, जमाव. हाच – ? हलके माणूस पुण्य थोडे – हलकट मनुष्य त्याच्या हातून पुष्यकारक गोष्ट कशी बडणार ? त्याच्या हातून पापकृत्येच घडावयाची. पराय – परक्या. धर्म – हेतु.

आपल्यास चारले. ती किया एकीकडे ठेवून गुलामाचे नार्दीं लागून धन्यास अपाळ करावा यात कोणी जाल्यास आपले सहा रुपये आपले कपाळीं आहेतच. ते पक्षी ज्याचा शेर खातों त्यास सामल असावे ही नेकसल्डा. असा निश्चय करून हिंदूनीं गंगा व मुसलमानानीं कुराण (उच्छ्रूत) एकदिली करून तमाम आपले आपले पलटणात वरदी फिरवून दिली हे वर्तमान विष्टुल महादेव यास समजत्यावर त्यांनी बाळाराम शेटाकडे जाऊन सधी पाहून विचार केला कीं, पलटणवात्याची व आपली एकदिली करून गुलाम मारून टाकावा असा निश्चय करून कुमेदान बोलावून त्याशीं बोलणे लाविले. त्यांनी एकच उत्तर केले कीं, “ धन्याने आमचे घरदार काहीं एक पाहिले नसता आमचा इमान अंकित करून दौलत आमचे हवाली केली मुसलमानाचे परिपत्याविपयी भरेसा आमचा तेथे आम्ही गुलामास सामल होऊन धण्याशी हरामखोरी करू यांत ईश्वर आम्हास काय जय देणार ? पुढे विदेशी माणसाची पत जाऊन शिदे, होळकर, मोगल, किरंगी कोणीहि पायपुसापाशी उमे राहून देता लाखो माणसाचे अन उटेल आमचे तलबेचा कोणीही जिम्मा करावा. जे या किंतुरात आहेत तितक्यास धरून आपले स्वाधीन करून देतों पाहिजे तें करावे.” तेन्हा बाळाराम शेट खेर, परंतु दौलतीचे कारभारी विष्टुल महादेव पहिले-पासून सावकारी करीत होते. अलीकडे हा रोजगार जाल्यावरही सावकारीचा भ्रम विशेष वाहाडला. देष्याधेष्यात बोलण्यांत सावकारी चाल हे सर्वांस माहीत. तथापि बाळाराम शेट यांनी छातीस हात लाविला की, तलबेचा आमचा जिम्मा त्यांनी उत्तर केले कीं, याल आपणच जे होणे ते आपल्याच हातून होईल परंतु जिम्मा सावकारी पाहिजे. मग तात्यानी छातीस हात लाविला कीं, तलबेचा जिम्मा माझा. आपण राजी जाले. मग महिपत गोमाजी बोलावून बाढापाशीं जाऊन तुळसाबाईंस हा कार समजावून आपसराची खातरी तसलीम व तात्याचा पैक्याविशीं जिम्मा पक्का करून प्रातःकाळीं जे या कुभाडात तितके धरून आमचे स्वाधीन करावे. आजपासून आठा दिवसा तुमची वाटणी चालू करू असा नमूद सिद्ध होऊन प्रातः-

(११६) यांत कोणी जाल्यास इ० – यात कोणीहि विजशी झाला तरी आपल्या कपाळची महा रुपयांची नोकरी काहीं सुटत नाहीं. आपणास काहीं मोठा फायदा होतो असे नाहीं. म्हणून आतांपर्यंत ज्याचा शेर खाल्डा म्हणजे ज्याचे अन खालें त्याची बाजू धरावी हा उत्तम मार्ग. आपण राजी जाले – स्वतः जिम्मा धेष्यास तवार झाले. कार – कारस्थान, मसलत. खातरी तसलीम – खातर – तसली, खात्री.

काळी सूर्योदयाप्राक पलटणात गुल करून धर्मा व सोभाराम व गपूसिंग व बाजू-सिंग चौधे धरून देवडीवर आणून तुळसाबाई समक्ष शेटजीचे स्वाधीन केले. डोकीं मारात्री असा निश्चय झाला नबाब मीरखानही येऊन सामल जाले. मग तृतीय प्रहरीं फालुन वद्य ११ सन १२१९ धर्मा व सोभाराम यांचीं डोकीं मारिलीं. गपूसिंग व बाजूसिंग एक वस्त्रानिशी काढून दिल्हे. नबाब बराबर होतेच

(११७) एकलिंगजीस कोणी तेलग ब्राह्मण एकलिंगजीचा पुजारी याजकडील प्रेष आला की, महाराज या ठिकाणी मजपार्शी आल्यास दोन दिवसात वृत्तीवर आणीन या दुरशास्तव दरवूच एकलिंगजीस जाऊन तेथें उपाय केला. कांहीं अतर पडले नाही ब्राह्मण पक्कून उदेपुरास गेला. नंतर माघरे रासमीचे मुक्कामी आले मीरखानबराबर तात्या आळेकर होते मीरखान तुळसाबाईचा विचार होऊन तात्या आळेकर यानी कारभार करावा असे ठरले तात्या आळेकर याचा संप्रदाय म्हारे आपून करावे परतु माध्यावर घेणारा वेगळा पाहिजे त्याचे मारे आपण असावे बालाराम शेट याजला काही चरित्र दाखवावे यास्तव नबाब मीरखान यानीं फैल घातला की, आम्हास दोन कोट रुपये लोकाचे व सावकाराचे देणे याचा मार्ग काय काढिता^८ असे बोलणे घातले तेव्हा तुळसाबाई यानीं तात्या आळेकर याचे संधाने बालाराम शेट याचे गव्यात हात घालून, “दादा कसे करू^९ नबाबास येथून काहाडोय.” तेव्हा यातील चिन्हे बालारामासी समजली प्राण जाप्याचा समय आहे तथापि छातीचा पुरुष. नबाबाशी मेळ करून निभाऊन व्याल तर सोईसोईने तुम्हास पेचातून काढील. त्यानी उत्तर केले की, माझ्या नरी छातीस कटारा लागल्या आहेत याची शकल काय^{१०} बालाराम अगरवाले यानी उत्तर केले की, चौ महिन्यांचे कराराने चिठ्या मजवर कराव्या आपण

(११६) गुल करणे – दगा करणे.

(११७) वृत्तीवर आणीन – वेडांतून बरे करीन. संप्रदाय – रीत, पद्धति आणून – आपून म्हणजे आपण असे पाहिजे. माध्यावर घेणारा – जोखीम पत्करणारा, जबाबदारी स्वीकारणारा. फैल घालणे – कुरापत काढणे, अतर – केर. ब्राह्मण पक्कून उदेपुरास गेला – बोलल्या प्रमाणे गुण आणून दाखविला नाही याबद्दल प्रायश्चित्त मिळेल या भीतीने. आपून – आपण स्वतः जातीने. माध्यावर घेणारा – अधिकृत जबाबदार मनुष्य चरित्र दाखविणे – चमत्कार दाखविणे, इगा दाखविणे. फैल घालणे – बोलणे घालणे काढील – काढीन असे पाहिजे. मोडी वाचनाची चूक शकल – मार्ग, युक्ति.

उदेपुरास जाऊन काही ऐवज घेऊ. पुढे कोटथास जाऊन सावकार पाहून फैसला करून देऊ. मीरखानाचेही गळी उतरले. मग काहीं शिलेदार पाग पलटणे बरोबर घेऊन नवाबाचा भराव समागमें तसेच उदेपुरास आले. तेथें काहीं ऐवज घेऊन ज्याची लाखाची चिठी त्यास शभर रुपये दिल्हे. नवाबाची चिठ्या दीड कोटीच्या केल्या. त्याची खातरी शेटजीनें करून हवाला घेतला. उदेपुरास लाखीं शंभर या अन्वयें काहीं दिल्हे, काहीं देतों दिलावितो ऐसे करून कोटथास येऊन जालम-सिंगास वर्तमान समजाऊन तात्या आलेकरही त्याप्रसर्गी आले. त्रिवर्गांचा विचार होऊन शेटजीस गागूरोणीचे किलऱ्यावर लपविले तेव्हा नवाबाचे देण्याचा राडा बहुतेक पडला. मग जालमसिंग दरम्यान पडून लाखीं साडे बाग ठरविले त्यात उदेपुराचा वसूल मजरा घेऊन बाकी चुकवून द्यावी हे रुपये साहा महिन्याचा करार साहा महिन्याची व्याज चार रुपये शेकडा कवूल करून घेऊन बाकी द्यावी अशा तह्येने लाख पन्नास हजारात दीड कोटीच्या फारखत्या घेतल्या नवाब आपले मार्गे टोक रामपुऱ्याकडे गेले. गफुरखा बराय मसलत हुजूर राहिले

(११८) मग तात्या व बाळाराम शेष लष्करात येऊन सरकार फौज राहिली या व्यवस्थेची तरकीब काढिली. बापू विष्णू याजबरोबर दोन पलटणे, चार हजार शिलेदार, पाचशे हुजूरात ऐसे समागमें देऊन पोट भरावया मार्गस्त केले. तसेच रामदीन व जगनाथ राजाराम याजबरोबरही सरमजाम देऊन रवाना केले इतक्यात तिन्ही सुभ्यात रामदीन याजकडे माहाल महत्पूर, सावेर, रावेर, प्रतापगडचा टाका इतकी जागा मुबादल्यास होती याजमुळे त्याचे फौजेचा गाबावाबा हेरले बाहेर सुदरून, काळ काहाडला. केवळ माहालचा ऐवज अकलेश पदरीं पाहून हातावर फौज चालविली. सरकारात बोभाट येऊ दिला नाहीं लोकांशी आवार याजकडे माहाल आहेत चिंता काय? रुपये आपले येतील अशा मार्वीं गुजारा चालत गेला. बापू विष्णू यांनी सोळा महिने गुजारा केला.

(११७) भराव - जमाव. लाखीं शंभर - लाखाच्या ठिकाणी शभर. लाख द्यावयाचे तेथें शभर दिले. देतो दिलावितो - देतो, देववतो राडा - दगा. बहुतेक - बहुत-काही, फार. मजरा घेणे - हिशेबात वळते करून घेणे.

(११८) सरकार फौज राहिली - सरकार फौजेच्या देण्याची तोड काढणे तेवढी राहिली. तरकीब - योजना, उपाय. गाबावाबा हेरले बाहेर सुदरून काळ काहाडला - ? हातावर फौज चालविली - फौजेस रोजचे रोज तात्पुरतें खर्चास देऊन फौजेत असंतोष होऊ दिला नाहीं.

(११९) पुढे पलटणाचा बैदा सागर प्रांतीहून माराकुटी शाली^३ मग त्याची तगीरी करून केशवराव माहडीक बदोबस्तास पाठविले. सरकारातून मदत काहीं कापड बाळारामशेट याणी दिल्हे त्या कापडावर शिल्डेदार याची समजूत केली. पलटण पागा याजला नक्त रुपये पाहिजेत तसेच जगनाथ राजाराम याणी बांस-वाडा वैरे चार दिवस काळ काढला तेथेही पलटणाचा बैदा होऊन तेही पलटण-वाल्यांनी माघारी आणले. सरकार स्वारी भानपुऱ्यास आली. तेथें उभयता सुमे जगंनाथ राजाराम व केशवराव माहडीक येऊन दाखल झाले. पलटणाचा बैदा त्यात जगंनाथ राजाराम याजकडील पलटणवाले यांनी चाळून घेतले मग तुळसा-बाई आदी करून खटल्यास काढून रामपुऱ्यास रवाना करून, बाळारामशेट व तात्या आळेकर व विठ्ठल महादेव हे भानपूर मुकार्मी पलटणचे मुकाबल्यास राहिले. मग पलटणवाल्यास कायल केले, “तुम्हीं सरकार चाकर, पोटास मागावें तें न करितां बाडावर चाळून घेतले याचे प्रयोजन काय ? ” मग पलटणवाले कायल होऊन सागितलें कीं, आम्हांस लक्ष्मीचा पेगाम आला कीं, तुम्हीं चाळून याल तर पैका मिळेल. म्हणोन आम्ही आलो यात काहीं फितुरसा उत्पन्न झाला. मग लक्ष्मीस कैद करून इदुरास पाठविले. दोन हुजरे तोफेचे तोंडीं दिल्हे. पलटणचे कुमेदान कैद करून शिपाई फोडून तलब वाटितों म्हणून गणपतराव दिवाण व कुशाबा बक्षी तीन हजार स्वारानिशी तलब वाटितों म्हणून पलटणात गेले. दोन दिवस राहून गोड गुळचट बोलून विश्वास देऊन बेफाम केलें. तिसरें दिवशीं सूर्योदयात्राग तयारी करून पलटणे लूटून घेतलीं. तोफा बंदुखा टाकून निघून गेले. याणीं तोफा बदुका गोळा करून आणल्या. दुदरेनकाचे हातचा कळू त्यांतील पलटण जयद बरबाद झाली तर्ही माणसेही पुनः मिळालीं नाहीत व पलटणेही भरली गेली नाहीत ! ही जरव केशवराव माहडीक याचे बरोबरील पलटणावर पडून, त्यात पाच पनास दगाई होते ते काहडून दिल्हे वरकडाचा फडशा केला. असा त्यांनी करून घेतला.

---

(११९) माराकुटी — माराकूट, अत्यत त्रास. तगीरी — बडतर्फी, कामावरून काढणे. लक्ष्मीचा — बाईसाहेबांचा, तुळसावाईचा ? पेगाम — प्रेष, निरोप बेफाम — बेसावध जयद — ^१ दगाई — दगा करणारे, फितुरी.

मल्हारराव होळकर (तिसरा)

(१२०) पुढे सन १२२१ कार्तिक शुद्ध ११ स्तारी भानपुरे मुक्कामी असता बशवंतराव महाराजांचा काळ झाला. दिवस करून मल्हारराव महाराज गादीवर बसण्याचे प्रसंगी जालमसिंग कोटेकर व लालाजी बलाळ आदि करून आले होते. समारंभ होऊन त्यांस बिदा केले. नतर दाबळ्यावर छावणीस गेले. तेथून दोन पलटणे दोन पागा समागमें देऊन राजेश्री बाळोजी इगळे याची रवानगी खेचीवाढ्यात केली. फौज पलटणे यांची समजूत काढून पुन. छावणी कोहोळ्यास येऊन केली तेथें महाराजांस देवी निघाल्या. नतर अभिसंस्कार छावणीस झाला त्यात बडिलो-पर्जित कागदपत्र व काहीं जवाहीर दग्ध जाले नुकसानी गोष्ट फार मोठी झाली. तेथून कृच करून नजीक भानपूर इद्रगडाखालीं मुक्काम झाला तेथें तीन रोज मुक्काम झाला होता. त्यात महामारीचे उपद्रवाने शेकडों माणसे गारद झालीं. त्रास-रूप होऊन तिसरे दिवशी अर्ध रात्रीस कृच केले शामगड ताळुके गरेट येथे छावणीस आले. प्रावृत्तकाळ चार महिने तेथेंच काढले. त्यात तात्या आळेकर यानी हवा पाढून तीर्थरूपाचे भेटीस जातों, महाराजाचे प्रतापेकडून मूळबाळ दृष्टीस पडले आहे, देवदर्शन करून आपल्याला काम पडल्यास बोलावाल ते वेळेस हज रच आहो, अशा भावीं साकर पसरून मैनाबाई अनुकूळ, तेव्हा तुळसाबाई अर्यातच, अशा सधींत दौलतींत हिडल्या वागल्याचा मोहाजबा व बोलापेशासारखा नमोदसिद्ध करून गौरवपुरस्कर निघाले तो उष्ण काळ दिवस मूळ लहान ये विषयींचा जावताही पुसला तथापि कसे घडेल काय घडेल यास्तव तीर्थरूपास पत्रे लिहून महेश्वरास भेटी ज्वाब्या असा बेत केला महेश्वरी भेटी झाल्या तेथे मुलास विकृति होऊन मूळ मेले. यामुळे बहुत उदास हें वर्तमान तुळसाबाईस, मैनाबाईस समजल्यावर याचे अंतःकरणास वाईट वाटून मातगपोसीस, अपशकून जाला, यामुळे माघारी आणावे याजकरितां रेवाजी फणसे याची रवानगी केली. ते महेश्वरीं

(१२०) अभिसंस्कार छावणीस झाला – छावणीला आग लागली. प्रावृत्तकाळ – पावसाळा. साकर पसरून – साखर पेरून. मोहाजबा – Fing-Acquittal or cleared state तात्या आळेकराने दौलतींत जो कारभार केला तो सर्व सुरकारांत यथास्थित समजाविला व आपण काहीं एक अफरातफर किंवा गोंधळ केलेला नाहीं असें खिद्द करून पटवून दिले. बोलापेशा – ? मातंगपोशी – मातम पोसी, दुखवटा, समाचार.

आलियावर यजमानांचे गौरवपूर्वक भाषण श्रवण करून, तीर्थरूपास देशी रवाना करून माघारी यावयाचा बेत ठराला.

(१२१) तों देशी नथू फणसे याणी बंड करून महिपतराव होळकर याचा शूल खास व विदूर दोन्ही बगलेंत मारून फौज ठेवून उद्योग आरंभिला. या गोष्टीस पाच विश्वे समत भीतरपेटे श्रीमताचेही होते. त्या आधारावर फणसे मजकूर मुलास घेऊन जेजोरीस जाऊन मार्तंडांचे दर्शन केले. पुढे पुण्यास जाऊन एखादी मसलत उभी करावी. हे वर्तमान रामगड मुक्कामी सरकारात समजल्यावर त्यास धरून आणावें असा बेत ठरून आळेकर यास पत्रे ताबडतोब गेलीं कीं, परशराम होळकर बमय फौज पलटणेंसुद्धा व रघुनाथ आपाजी उर्फ बाबा पागे व रोशन बेग नर्मदेचे आसपास नेमाड प्रातीं त्याजला चार रुपये खर्चाची अडचण असल्यास कार्याकारण मदत करून, फौज हामराहा होऊन, खानदेशात उतरून, नथू फणसे पोरासुद्धां धरून आणावे, असा बेत करून मग तुम्हीं यावयाचे करावें. मग हीं पत्रे इदूरचे मुक्कामीं आलीं. तेथे मास पक्ष मुक्काम करून, सरदाराची व फौज पलटणाची दिलजमाई करून, पचवीस हजार रुपये खर्चास देऊन, सहा आणे पागे मजकूर याचे बेड्यात व दहा आणे परशराम होळकर याचे बेड्यात हा शिरस्ता जातीने खर्चास दिले. पुढे उत्पन्न होईल त्याचा घाट घालून देऊन आपसात हिला हरकत लौकिकी न दाखविता एकदिलीने रवाब जमवून पोरे व फणशा हस्तगत करावे असा बदोबस्त करून देऊन, फौजा ताबडतोब सेदव्याचा घाट उतरून तापी तीरास दाखल झाल्या पुढे दरकूच येणार हा इरादा खानदेश स्वेदेश यास समजल्यावर मार्गे जातीने यशवतराव होळकर मालक असता पृथ्वीचा खाटावरवटा झाला त्याचा अद्याप उश्वास टाकिला नाही. तेहा ही फौज आली असता प्राण राहणे कठीण. महाराजाचे प्रतापाचा जलूष भारी, फौज अनिवार, श्रीमत धैर्याचा व खबीराचा गाढा. फणसे याशीं बोलण्याचे व इरादे एकीकडे ठेवून सरंजाम जेजोरीस पाठवून दोन्ही मुलें व फणसे मशारनिहेहे यास निजेलेले हस्तगत करून खडो महादेव याचे जिमेस केले. आणि फौज तापी उतरून जय अशी पत्रे फौजेस व फौजेवाले सरदारास थेट लगत पाठवावीं म्हणून आज्ञा केली मग खंडो महादेव याणी त्रिवर्ग फौजेंत पोहांच्वून पत्रे दिलीं कीं, तुम्हीं तापी उतरत

(१२१) विदुर – अनौरस, लेकवळा. घाट घालणे – तोडमिळवणी करणे, व्यवस्था लावणे. खंबीर – मूळ शब्द खमीर, निश्चय. जय – फते. ‘फते केली’ अशीं पत्रे

असपला मुद्दा घेऊन घाट चढून जावे. असाच लेख सरकारातही गेला. तेथूतही आज्ञा आली कीं, तुम्हीं पोरे घेऊन हुऱ्हर यावे. फौज पोरे घेऊन घाट चढून गेली.

(१२२) इकडे शामगडावरून मुक्काम रामपुण्यास भाला. तेथें शिलेदार याचा बडा मोठा जाहला सात दिवस धरणे एक एक बाडासुद्धां जाहले. पाणी देखील बाढांत जाऊं दिले नाहीं. त्याची काहीं तोडजोड होत आहे तों मीरखान येऊन दाखल जाहले. तेव्हां मोठाच राडा पडला. मग नवाबाची समजूत गुगलछबडा व निंबोहडा दोन महाल लावून दिल्ले. त्यांत गुगलछबडा किण्डा मातबर. कुटुंबे ठेवावयास म्हणोन दिल्हा. आणि निंबोहडा मामलत म्हणून सांगितली. नवाबाचें कूच झाले. राहिले सिलेदार त्याजला दम दिल्हा. तुम्हास रोडगडावर शह देऊन तुमचा फैसला करून देऊ असें बोलण्यात आणून रामपुण्याहून कूच करून नजीक म्हसरोडगड मातेसरीस मुक्काम झाला पुढे महाराजाचे लग्नाकरिता इदूरास ताबडतोब जावयाचे. फौज तलबेविशी बेबहा. आलेकर लष्करात ग्वालेरीस गेले. शेटजीचे जिवावर अवघी करामत तोड-जोड फौज पुढे जुमस खाईना. तेव्हा मराठी फौज यासी कळविले कीं, “ तलब आज अथवा उद्या मिळावयाची तशी मिळेलच परतु धनी बाळराजा, बायकाशीं गाठ, लग्न ये वर्षीं न झाल्यास पुढे होईल, परंतु जन्मभर ठोंसरा तुम्हावर राहील कीं, आमचे सोयेधायरे आप्त यार्नी पैक्यावर नजर ठेवून मुलाच्या लग्नात वेध पाडला. महाराज असता असें कोणी केलेच नाहीं, बायकामाणसे पाहून ओळख सोडली याचा मात्र विचार करा तेव्हा मराठमडल यास अदेशा पहून, भेळ आपसात विचार करून, कूच करावे असें ठरले पठाण याची समजूत झाली नाहीं. मग सरकारचे कूच होऊन दरमजल इंदुरास आले. शेटजी पठाण मडल घेऊन भानपूर मुक्कामीं राहिले नित्य धरण्यापारण्याशीं गाठ तथापि शेटजी (ची) माया विशेष मास पक्ष फोडा भागून दम देऊन लग्नाचे पहिले दिवशीं येऊन दाखल झाले. वैशाख शुद्ध सन १२२४ चे सालीं (लग्न) झाले. सोयरीक त्रिंबकराव देशगावडे यांचे कन्येशीं झाली समारम्भ फार मोठा झाला.

(१२८) शह देऊन – शह देऊ (जुन्हा ऐतिहासिक कागदपत्रात किल्येक वेळा अनुस्वारावहूल पुढे (न) असे अक्षरच लिहण्याची पद्धत असे. येथे शह देऊन म्ह. शह देऊ शह – हवाला. दम देणे – आश्वासन किंवा धीर देणे बेबहा – बेबद, विथरलेली ठोसरा – आरोप, शब्द. बायका माणसे पाहून ओळख सोडली – कोणी कर्ता पुरुष राहिला नाहीं. फक्त बायका माणसे उरलीं असे पाहून त्यांना नडविण्यास मुरुवात केली असा वैईमानाचा आरोप तुमच्यावर येईल. फोडा भागून - २

(१२३) नतर सन १२२५ चे अव्वलीस आषाढमासीं कूच करून धनवडचे मुळजमीं आले. दरम्यान कल्शास मुक्काम ज्ञाला होता. तेथें गांवावाल्यांनी गोळी वाजविली. याजमुळे स्वारी चालतां चढे घोड्यानिशीं हल्डा केला. कांहीं रांगडे पळले. कांहीं राडपोरानिशीं धरून आणले. धनपटेस आल्यावर सिलेदाराचा बद्दल पुन्हा ज्ञाला. तात्या आळेकर शिंद्याचे लष्करातून शिंदे याचेविशीं सावकार घेऊन आले होते, ते परभारे कोव्यास राहिले. लष्करात आले नाहीत. त्यासी आणावयासी विठ्ठल महादेव व शामराव पाढुरग प्रथम गेले. याची दार्द न लागता फिरून आले मग मैनाबाई जातीने गेली. हिनेही बहुत प्रकारे समजाविले. तथापि न येता मैनाबाई फिरून आली तात्याचें येणे न होय ही गोष्ट तुळसाबाईचे मनात वाईटशी वाटून गणपतराव नारायण याचे हातें कामकाज ध्यावे, ऐसा भितरपेव्या कार ठरला. हा मैनाबाईस टाकून सचणी होऊ लागली ही गोष्ट तिजला असाह्य होऊन पलटनचे काम मैनाबाईकडे, पलटणात बैदा होताच, त्याचे समजुतीस जातें असे म्हणून पलटणात गेली रामदीन मैनाबाईचे पेव्यात, तेव्हा खूळ करावें अशा करण्यात प्रवर्तक होऊन, बाईस समजल्यावर रामदीनास परभारे कैद करून पलटणवाल्याची खातरतसलीम करून मैनाबाईस कैद करून विजलपुरास पाठविले.

(१२४) तात्या आळेकर याजला कसेही करून आणावें आपले कृत्यास विपर्यास होऊ पावणार नाही. असा निश्चय करून कपूरखा याजला व मिरसेदुदीन सारंगपूरकर पठाणमढळपैकीं शहाणा माणूस व जमियतीचा धनी आणि प्रामाणिक उभयतांस पाठवून, भुलधाप देऊन, तात्यास घेऊन आले इकडे विठ्ठल महादेव व गणपतराव नारायण याणी कारभार करावा असे खचीत ठरून, तात्या आळेकर याजपासून पैका ध्यावा, असे उकाल निघू लागले. तेव्हा आळेकर कपूरखाचे गोठात जाऊन राहिले. त्याचे मुनीम माधवराव गणेश हे खासगीचे कामात याजवर हुजुरात वैरे याची धरणीपारणीं होऊ लागली त्यात बाळाराम शेट व माधवराव गणेश याणीं शक्कल ही काढली होती कीं, ज्यात दौलतीचा बदोवस्त प्रतिकूल त्याचें पारपत्य पारंपरी वोघास उचीत अशी शक्कल. परंतु आळेकर

(१२३) कार - करार. मैनाबाईस टाकून - मैनाबाईस न कळविता. खूळ करणे - दगा करणे, बड करणे. बाईस - तुळसाबाईस. खातर तसलीम करून - खात्री करून, आश्वासन देऊन, अर्थात् तुमचा पगार वेळेवर देऊ, व बड केस्याबद्दल तुम्हास शासन करणार नाही अशा अर्थाचे आश्वासन देऊन.

(१२४) उकाल - ओकाळ्या भावार्थ तात्या आळेकरास लुबाडावें असे पोटां-तले भावगम्भ' बाहेर येऊ लागले.

हृषालदील होऊन रुक्षारात आले नाहीत. याजमुळें ती पैरवी मनचे मनात राहून विड्हुल महादेव व गणपतराव नारायण यांणी पर्याय काढला, शिष्ठेदार पलटणाची निकड सतल बसावी असा ठिकाण दिसेना. सबव गगरोडचे किल्यावर जाऊन कैजेस जाब द्यावा. असा नमूद भितर पेढे सिद्ध करून, जावयास निमित्त सरकारांत पाच रुण दुमजला बाधले होते, त्याजवर दिवाभीत येऊन बसले, तेव्हा येथे राहणे चागले नाही, गगरोडास चालावें, असा निश्चय करून कूच केले. गगरोडास येताच बायाच्या पालख्या व महाराज किल्टेदाखल झाले. त्या सधीत आलेकर टाळा देऊन कोव्यास गेले. पुढे फौज तरंगली शेटजीसुद्धा व कारभारीसुद्धा शहरात दाखल. फौज शहरात येण्याची परवानगी नाही फौज बाहेर, हे आत असे चार महिने निघोन, पुढे पलटणवात्यानीं कट करून, काही पहारे किल्यावर अरदली खाशापाशी होते, कार्तिक शुद्ध १५ ग्रहण होते त्या सधीत पाच चारशे माणूस हृष्टा करून दरवाजावर आले. गणपतराव दिवाण याजला धरून दरवाज्यावर आणले. विड्हुल महादेव सावध होऊन किल्यावर गेले. तों लष्करात जोतिबा नाईक याजला समजताच शभर बारगीर घेऊन दरवाजे अवघे पलटणवात्याचे स्वाधीन तेव्हा मधीच गावकूस चून शभर बारगिरनिशी किल्यावर गेला. किल्या अवकून पलटणांची माणसे दामदस्त अरदलीसुद्धा काहऱ्हुन दिले पलटनवात्यानीं गणपतरायास पलटणात घेऊन गेले तेथें तलबेचा फडशा करून घेऊन तोफा बंदुका मुकुददन्याचे आत दाखल झाल्यावर तुमचे स्वाधीन करू असे बोलण्यात आणोन, वाली दोन घेऊन, कूच करून गेल्यावर गणपतराव किल्यावर पोहोच्वून दिल्हे. गणपतराव किल्यास आल्यावर हुजूरन्या पलटणीचा बळदा झाला पुढे बाहेरील पलटणे रोशनबेग वगैरे तेही येऊन पोहोचले. तात्या आलेकर तर निवून गेलेच होते. राहिले बाटाराम शेट व माधवराव गणेश, त्यात माधवराव गणेश पाहन्यात होतेच राहिले बाटाराम शेट तेही कैद कले मासपक्ष कैद होते. पुढे त्याचे शरीरास विकृति होऊन काळ झाला, तो पलटणे बाहेर तैनातीस होती तीं अवधीं जमा होऊन आली. त्याची निकड त्यात मैनाबाईकडील हरीसिंग कपतान जिनसींत होता तो कैद करून मारहाण केली. तो माघ शुद्ध १४ स पलटणे चून आली. इकडूनही हुजरात पुढे होऊन वाया निवून भोजखेडीस आल्या. पलटणे व पठाणमढळ व कपूरखां अवघे एकत्र होऊन, गाठ बाधून, रामपुन्यास आले भोजखेडाचे मुक्कामीं रामदीन कैद होता. त्याजकडे काहीं ऐवज घेणे ठरला तो (१२४) सतल - पक्की, जाम. दिवाभीत - खुबड. वाली - वोली असे याहिजे. बोल - ओल Hostage. जिनसी - तोफखाना.

विठोबा तात्याकडे भरणा करावा असा करार. त्यात काहीं देऊन काहीं देऊं दिलाऊ अशावर काळ काढला. एके दिवशी जोतिबा नाईक शेपन्नास बारगीर घेऊन जाऊन ऐवजाविषयी तगादा रामदिनास सक्त केला. त्यांने चोहांचे दिवसाचा करार करून रामजी सेडगे वैरे सिलेंद्रार फोइन पकून गेला. तेही जाऊन पलटणात सामल झाला. मग सरकार रामपुऱ्याचे मुक्कामीं येऊन, तेथून विठ्ठल महादेव व जालम-सिंगाकडे जाऊन त्याजला दरम्यान घालून, पलटन सिलेंद्रार याची तोड काहइन, पलटणे सिलेंद्रार सरकारास भेटावें असें ठरलें. नंतर तुळसाबाईचा इशादा श्रीमतास जाऊन सामल व्हावे विठ्ठल महादेव याणी जालमसिंगास दरम्यान घालून फौजेचा मार्ग काढला. परंतु पैक्यास ठिकाण कोणता ? तेव्हा ठाकूरदास यांचे विद्यमाने दिल्हीचा फिरगी लोणी अक्त्यार याजकडील पैगाम आणिला की, “ तुमचे फौजेचा हिशेब होऊन पैका निघेल तो आर्ही देऊ, व तुमचा मुलूख तुम्हाकडे आहे, तो आहेच. दहा लक्षाचा मुलूख तुम्हाकडे आणखी अतरवेदीत देऊन तुर्हीं माळव्यात स्वस्थ असावें, श्रीमताकडे जाऊ नये व आम्हाकेंद्री सामल होऊ नये ” असें बोलणे खचीत करून भलावणीची चकती जहनसाहेब व मालकणसाहेब पेंदारी याचे पारपत्यास नर्मदा उत्तर तीरास होते त्याजवर आणली हें राजकारण घेऊन विठ्ठल महादेव पाटणचे छावणीहून अहूरचे मुक्कामीं आले.

(१२५) तो गणपतराव दिवाण व तुळसाबाई व जोती नाईक याचा विचार खचीत होऊन इकडे तिकडे मन न कचविता वडिलोपार्जित श्रीमताचे गार्दीशी क्रिया आहे तिजवरच मुस्तकीम राहून श्रीमताकडे जावें यातच जें होईल तें होवो शिळास बद्दा लाऊं नये. पलटणे फौजेची अडचण आहे, त्याचेही बोलणे खचीत आहे ते पक्षी नेक सल्ला हीच विठ्ठल महादेव याणी फिरग्याकडील राजकारण आणले होते ते काही एक घ्यानास न आणिता आपले इतिकर्तव्यास विठ्ठल महादेव प्रतिकूळ. तेव्हा याजपासून चार रुपये घेऊन पलटण फौजेची थोर्डीबहुत समजूत करू हें मनात बाळगून विठ्ठल महादेव याणीं पलटण सिलेंद्रार यांजला दीड लाख रुपये देऊन सिलेंद्रार याशी बोलणे खचीत केलें कीं वार्डीसाहेबाची भेट ज्ञाल्यावर तुम्हाशीं बोलण्यात आले आहे याप्रमाणे उलगडा करून देतील असें बोलोन सिलेंद्रारास बरोबर घेऊन आलेच होते. पलटणाचे खातरीत काहीं कसर होती. तों सिलेंद्रार (१२४) दरम्यान घालणे – मध्यस्थिस घालणे. लोणी अख्यावार – अख्तर लोनी. चकती – पत्र.

(१२५) इति कर्तव्य – योजना.

भेटल्यावर रामदीन पलटणांत होते, यांगी तात्यास सोऱ्हन सरकारात पैगम लावून काहुराहून कूच ज्ञालें ते दिवशीं चालते स्वारीत येऊन मुजरे ज्ञाले. तोफा खुटल्या. स्वारी पुढे मुक्कामास गेली. मार्गे पलटणे आलीं तीं कोसा दोन कोसाच्या अंतराने राहिलीं. तुळसाबाई व दिवाण यांचे मनांत विठ्ठल महादेव यांजविषयी पाप होते. सिलेडाराचं ठरावांचे बोलणे ऐकून होऊन, सिलेडारास आंतून सांगून फरून घेणे तेव्हां सोडणे. मग सैदूदीन सारगपूरकर याजला किलेडारानीं पुढे करून विठ्ठलपंत तात्यास देवढीवर बिचोबा देऊन ठेविले. भंवताले सारंगपूरवाल्यांचे चवकीस पठाण. चालते स्वारी-तही त्यांचे पालखी समागमे झें दोनशें स्वार त्यांचेच सरकारचा रामराम ज्ञाला. दरकूच महत्पुरास आले तेथेही पलटणे हीं दाखल होऊन पाठीमार्गे अदकोसाचें अंतर राहिले. विठ्ठल महादेव देवढीवर नजरबंदीत महत्पुरास आले. तेव्हा पलटणे फिरंग्यांचीं नर्मदातीराहून उज्जनीस आलीं पुढे लाला सीताराम कायथ सरकारात पाठविला कीं, “ तुमचे आमचे बोलणे विठ्ठल महादेव यांचे विद्यमाने ठरले आहे. त्याजवर मुस्तकीम होऊन फौजेचा राडा उरुकोन श्रीमंताचा सेवाधर्म कायम ठेवू. कपनीन्या घरचीही दोस्ती सपादावी, आपलाही वोहोमा शाबूत राखावा.” अशा भावीं बोलावयास पाठविले. श्रवण करून लाला राखावा, त्या सर्धीत फौजेची तोड पाडून सडी स्वारी घोडा राऊत दोहों दिवसात नर्मदापार होऊन तापीतीर पहावें, आपले पलटणाची समजूत जात्यावर आबद्धून सांभाद्धून मागाहून येतील, असा बेत ठरावून आपल्याकहून बोलण्यास बहिरो अनत सबनीस पाठविले.

(१२६) मशारनिल्हे रवाना केलियावर तिसेरे दिवशीं पलटणवाले व हुजरात एकत्र होऊन पलटणवाल्यानीं गणपतराव नारायण दिवाण वरून पलटणांत नेले. महाराज बाडात कचेरीचे जागा खेळत होते तेथून हुजरातवाल्यानीं बाहेर आणेन हातधोंडवावर बिचोबा देऊन कनात लावून तेथे ठेविले तो मागाहून मुख्य मासाहेब बाहेर पडून महाराजापारशीं आली तुळसाबाईही यावयास लागली तों पलटणाचे आपसर व बारगीर आडवे होऊन धमकाऊन आत घातले. विठ्ठल महादेव पाहन्यात होतेच. त्याजला मार्गशीर्ष शुद्ध ११ स प्रेमसिंग कपतान याणे पलटणांत नेले तेव्हा माणूस कोणी राहिलें नाहीं.

(१२५) बिचोबा – बिन खांबाचा तबू. विठ्ठलपतास कैद करून एका राहुरीत ठेवले. वोहोमा – बोज, प्रतिष्ठा.

(१२६) हातधोंडवावर – हातानें केकलेला धोंडा जाऊन पडेल इतम्या अतरावर.

(१२७) मग रोशनबेग वैगेरे आपसर एकत्र होऊन हुजरातवाले सदरदीन हवाळदारकडील त्यांत कपूरखा कमकसर दोन अडीचिंहे माणूस मसलतीस बसले. त्यांत विचार होऊन बहिरो अनंत सबनीस दसनसाहेब मालकीणसाहेब याजपाशी पाठविले होते. त्यांजला पत्र ल्याहावे असें ठरून सरकारचे नावे कागद लिहिला कीं, “ सरकारात पलटणचा दगा जाला आहे. एक दोन रोजात बंदोबस्त होऊन तिकडील बोलण्याचा क्रम आहे त्यातील हांसल ध्यानास आणोन उत्तर लिहिप्पात येईल याप्रमाणे बोलावे. दोन दिवस महकुभी असावी.” असें पत्र खाना करून सरकारचा खेळखाना व लष्कर पलटणचे बुणगे सडे झाडून नरवर मुकामीं राहिले द्वादशीस रात्रौ तुळसाबाईस काहीं विकृत होऊन देहावसान झाले बहिरो अनंत हवा पाहून, ताब्रास पुस्तून लष्करात आले.

(१२८) तो मागोमाग पलटणे मुकाबल्यास आली सरकारचे पलटणपैकी रोशन-बेग व रेशेनखा दोघाचीं पलटणे दोन मुकाबल्यास क्षिप्रा आडवी होऊन लयन बाघली. त्याचा याचा अदकोस पाऊण कोसाचे तफावतीने गोठा सुरु झाला. दोन पलटणानीं असा मार दिल्हा कीं, ताब्राचीं दोन पलटणे बरोबर झालीं. सहशे गोरा, अठराशीं पलटणचे माणूस मारले गेले त्यात मुख्य दसनसाहेब कामास आले. महाराजाचे बारा वर्षांचे वय, परतु दोन तरवारा, खाद्यावर बासडा, सडा घोडा घालावा हेंच बोलणे. गोठे चालत आहेत. महाराज उभे त्या ठिकाणीं गोळ्याचा पाऊस होता त्या संधींत श्रीमताकडील दोन हुजेरे पत्रे घेऊन आले. त्यांत जेवीत असाल तरी आच्वावयास येथें येऊन सामल होणे पत्रे श्रवण करून लढाई ताब्राची शिकस्त होऊन दोन कोस दाखविली. अशा सधीत स्वारानीं हृत्य करावा, फौजही मुबलख, परतु कारभारी याचे आलावधन नाहीं.

(१२९) दुसरे द्वादशीस रात्रौ चार पाच खासे पठाण मंडळपैकी व मराठां-कडील पैकीं मिळोन, कारभारी तरी कोणी नाहींच, तेव्हा प्रथम सदरदीन हवाळ-दाराकडे गेले. बोलले कीं, “ साज सकाळ लढाईचा इरादा. फिरंग्याशीं लढाई. घोडे माणूस पडेल, जखमी होतील, याचे बोलणे आमीं कोणाशीं बोलावे? आमची बरदास्त कोण करील? कोणीही कारभारी असता तुम्हाकडे यावयाचे?

(१२७) सरकारचा खेळखाना – होळकरांचा धनी बालराजा होता, अर्थात् त्यासाठी निरनिराळे खेळ बरोबर स्वारीस बालगावे लागत तो स्वतंत्र कारखानाच असे. ताब्र – इग्रज

(१२८) बरोबर झाली – जमिनीबरोबर झाली, जमीनदोस्त झाली. दोन कोस दाखविली – दोन कोसपर्यंत इग्रजांची फौज पळवून लाविली.

कारण नाही. धनी बालराजा, यास्तव तुम्ही दौलतीचे पुराणे रफीक यास्तव तुम्हांपाशी आलो आहेत. याचा विचार आम्हांस काय सागता ? ” सदरदीन हवालदारांनी उत्तर केले कीं, तुम्ही चौधेही बेडेवाले तसा माझाही एक बेडा मानवा कारभारी काणी राहिलाच नाही. तेव्हा धनी आपला बारा वर्षांचा, त्याजवर लक्ष ठेवून, सर्वांनी एकदील होऊन नक्षा राखावा. नक्षाचे पोटी आपला जखमाना मोताना तलब धनी देईल. आणण घेऊ. या समयी बारा अंदेशा काहडले असता आपल्या हातून काही होणार नाही आणि दौलत गारद होईल ते पक्षी आपले कुळशिवावर नजर देऊन, आज पावेतों कैलासवासी महाराजानी आपल्यास काही एक कगी न करिता लढाईचे प्रसगी जातीने तरवारा मरून आपला वोहोमा ठेवीत होते त्याचे स्मरण आजचे प्रसगी ठेवून, आपला बालराजा याचे नक्षास्तव आपला प्राण वेचून दौलत कायम राखल्यापोटी आपली अडचण भरून घेऊ व सरकारही देईल.” अशा मावी काव्यादाव्यान्या गोष्टी सागित्र्या यात सिलेदाराची हिंमत काही एक राहिली नाही तेथून उठेन बाहेर आत्यावर अपसात बोलू लागले कीं, सदरदीन हवालदार म्हणजे महाराजानी चिरजिवासारखा मरातब राखून मार्गे पुढे वक्त बेवक्त पडल्यास डोकी देईल अशा भरंशाची माणसें त्याची शक्कल तरी ध्यानास आली. पुढे पलटणवाले व कपूरखा याजकडेही जाऊन त्याची उमेद काय आहे ती पाहू. बाकी देणे घेणे सन्मान करणे हा धनीचा धनीच करील. कोणी घरीहून देत नाहीच परतु तोडाचे बोलप्पास याचें काय वेचते ? असे बोलून पलटणात गेले तेथेही नारा हुक्कम त्यानीही अशाच गोष्टी सागित्र्या. तेथून कपूरखाचे येथें आले त्यानी तरी नेहमीच हिंमत सोडली मोठा भरवसा मीरखानाचा त्याजला मनसोव्याचा आकार ध्यानास आणून सामल होण्याविषयी हुजरे व पत्रे दररोज रवाना होत गेली. त्याची उत्तरे आलो म्हणून मात्र आलीं भविष्यानुरूप बुद्धीस

(१३५) रफीक – स्नेही बेडेवाले – बेहडेवाले, एकका स्वतत्र कपूचे अधिकारी. जखमाना – लढाईत जखमा लागल्या तर सरकारातून शिपायास औषधपाण्यासाठी मिळणारी रकम. मोताना – शिपाई मेला तर त्याबद्दल त्याच्या उत्तरकार्याकरिता सरकारातून मिळावयाची रकम तलब – पगाराची बाकी, बारा अंदेशा – नसत्या तकारी. राखल्या पोटी – राखली तर. आपली अडचण भरून घेऊ – आपले श्लालेले नुकसान भरून घेऊ. बेवक्त – कठीण प्रसुग. शक्कल – विचार कोणी घरीहून देत नाहीच – कोणीही स्वतःच्या पदरचे काढून देत नाही. सवजण सरकारचा हवाला देतात.

विष्णुस होऊन बधुत्वाचा शिरोभाग केला. इकडे येतों म्हणून उत्तरं येत गेलीं तिकडे कोणी आप्स याशी मेळ करून त्याची कन्या आपले पुत्रास केली. याप्रमाणे फिनूर होऊन सिल्डेदारास कोणी अग न दिव्यामुळे आपले ठिकाणी बाज खाऊन तांबानीं पाठ दिव्यावर कोणीही जीव झोकला नाही.

(१३०) इतक्यात हरामखोर होते त्यानी हल्कारे पाठविले की तुम्हीं का पळता^१ आमचे पळण्याची तयारी झाली. तेव्हा उलटून माघारा ठिकाणास येऊन, पेमसिंग सहा पलटणाचा मालक हा फितुरास आला होता, तो क्षिप्रेतीरी मार्गे बाजूस होता मग त्यानी रोशेनवेग व रोशेनखा मुकाबल्यास होते त्याचा मोहोर सोडून, पेमसिंगाचे पलटणातून उत्तरून, तीन हजार स्वार एकदा तीन हजार पिस्तोलाची देवढ दिल्ही. त्यात सरकारी सरजाम याचे पाय उठले ते समयी महाराजावरोबर हुजरातपैकी शेपन्नास स्वार व ब्रह्मवृद मडळी इतक्यानिशीं अमेटचा रस्ता धरिला फिरग्यानी तीन कोस पिन्ठा केला येणे कहून पार पडले मारे बायका, देव, जामदारखाना, हत्तीचे निशाण अवघे त्यानी समेटले त्या प्रसंगी मिराभाई याने हत्तीचे निशाण आणले, बायका काहडून आणण्यात सुल-तानजी बाहड व हरिबा होळकर व सदरदीन हवालदाराचा जावई व लालमण होळकराचा पुत्र हिरामण व दलसिंग कुवर इतक्यानी घोडे घालून श्रीमत सौ जिजीबाईसुद्धा काहडून आणल्या. सदरदीनाच्या जांवयास जखम तोंडावर आली परतु बायका काहडून आणल्या बाकी अवधी दौलत गारद झाली.

(१३१) सरकार निवृत एकटेच चार घटका दम खाऊन अर्ध रात्रीचे समयी गडगुन्याचे समीप दम खाल्ला तेथे पलटणाची माणसे गणपतराव दिवाण व विठ्ठल महादेव याजला घेऊन आले मग तेथून पुढे चालले. तो चर्मण्वती उत्तरून मुक्काम केला जखमी व घोड्यास चंदी मुदबख काही एक नाही. तारोळा एकसारखा. मग मासाहेबानी बाढात कांही ऐवज शिलकेस होता त्यातून काही ऐवज देऊन चंदी मुदबख केले. मग विचार करून विठोबा तात्या याजला पलटणातून आणून, त्याची खातरी करून, ते दिवशी मार्गशीर्ष १४ स उभयतास चव्हां दिल्हीं. तेथून कूच करून सितामहु मदोसर याचे मधीं मुक्काम करून पुढे प्रतापगडावर मुक्काम केला तेथून राजश्री विठ्ठल महादेव सलूखाचे बोलण्यास

(१२९) शिरोभाग – शिरोभग. बाज खाणे – भीति खाणे.

(१३०) समेटले – कात्रीज केले

(१३१) चंदी मुदबख – घोड्यास दाणा व शिपायास जेवण तारोळा – तारांवळ

मळकण साहेबाकडे पाठविले. तेच दिवर्शी छापा फिरग्याकडील आला. परंतु छपेवाल्यांस आज्ञा होती कीं, त्याजकडील पुढे बोलण्यास येऊन मागांत तुमची त्याची भेट झाल्यास तुम्हीं त्याशीं खटका न करितां व पुढेही न जाता माघारीं यावें. असे सांगितले होते. तों मागांत छाप्याची व विडुल महादेवाची गांठ पडली. मग छपेवाले व मशारनिल्हे पलटणात दाखल झाले नंतर यांची त्यांचीं बोलणीं बहुता प्रकारचीं होऊन कार ठरला. मुकुददन्यापासून सेदव्याचे डोंगरपर्यंत होल्कर बहादर यांचा अमलफैला राहील. त्यात मीरखा व कपूरखा याची जहागीर चालत आली त्याप्रमाणे चालानी. याशिवाय पचपहाड, गगरोड, डग, आहूर हे चार महाल कोटेवाल्यास दिल्हे. दोन्ही दोंगरामध्ये तुम्ही स्वस्थ असावें जेथें रहाल तेथे तुम्हाशीं आमचा गोरा व दोन कपन्या राहतील तुम्हापासून पाच कोसावर दोन पलटणे आमचीं राहतील असा तह ठरून तहनामे यान्या यादी परस्परे जाल्या

(१३२) इकडे सरकारचा मुकाम प्रतापगडावर होता. तेथूत कूच करून भाऊगड परगणे मदोसर येथे आले. तेथें सिलेंद्रार रामजी शेडगे वगैरे काही पठाण व रामदीन व दीक्षित याणीं विचार केला कीं, विडुलपत तात्या आल्यावर आपला प्रात शुद्ध नाहीं पक्षीं येथे राहून अबू मलीन करावी हें चागले नाही कमकसर पाच हजार स्वार कूच करून श्रीमंताकडे गेले. मागाहून फिरग्यान्या रजबणाही धावल्या. परंतु गाठ पडली नाहीं. हे जाऊन श्रीमतास सामल झाले. मागाहून विडुलपत तात्या भाऊगडास येऊन पोचले काही ऐवज फौजेचे समजाविसिकिरिता मलकण साहेब याणीं दिल्हा मग येथून कूच करून रामपुन्याहून भौजे देवरी ताळुके भानपूरा चर्मपत्रीचे काठी छावणी झाली येथील मुक्कामी इग्रजाकडून अग्नीसाहेब उटाच्या रजबणीचा मालक तो रामपुन्यास मुक्काम करून होता. तहनाम्यातील कराराप्रमाणे छावण्या जाहल्या. मागाहून मलकणसाहेबही परामर्शास आले. ते मास पक्ष राहून असेरीचे किल्त्यावर बाजीरावसाहेब होते त्याचे तोडजोडीस गेले. नंतर देवरीहून कूच होऊन भानपुन्यास मुक्कामास आले. दसन्या पावेतों भानपुरींच होते. सिलेंद्राराची वगैरे कबजे करून तोड पाडली. महालानिहाय व पागा व सिलेंद्रार पुढील वीस रोज वगैरे धरबंध करून कोणेही गोष्टीचा कज्जा (१३१) खटका - खटला, तया.

(१३२) आपला प्रात शुद्ध नाहीं - आपली घडगत लागणार नाहीं. रजबण - रेजिमेन्टचा अपभ्रश. कबज - शिपायाकडून पगार पैंचल्याबद्दल लिहून घेतलेली पावती. पुढील वीस रोज वगैरे धरबंध करून - पुढील वीस दिवसाचा पगारही शिपायास अगोदर दिला.

ठेविला नाहीं. दौलतीचा अजमास पाहून सिहेदार जितके ठेवावयाचे तितके ठेविले. भाजीभाकर देणे ती समयास याची त्यास प्रविष्ट व्हावी. महालाचा बंदोबस्त रसदेची कवडी न घेता चोहों हप्स्यांनी ऐवज घ्यावा असा धरबंध करून, भानु-पुन्याहून इंदुरास येण्याचा विचार करून, दिपवाळी उजनी मुक्कार्मी झाली. कार्तिक शुद्ध ५ स इंदुरास दाखल झाले.

(१३३) महत्पूरचे लढाईत दौलत बरबाद होण्यात कसर राहिली नाहीं. इंदूर मुक्कार्मी आत्यावर मलकणसाहेब यांणी श्रीमार्तंडादि देवपूजा मात्र आपले फौजेत गोळा करून आणून दिली बाकी काहीं एक राहिले नाहीं. ते विड्ल महादेव यांणी वैठकीचे पोटीं जवाहीरखाना, कापड, हत्तीचे सरजाम, घोड्याचे सरंजाम चांदी-सोन्याचे तयार केले. भार्डी बाढात न ताट न वाढ्या (न) पलग सोहलतीचे पोटीं दौलत पुनः उभी केली. दौलतीची माणसे दरखदार मामलेदार वगैरे कोणास उपोषित राहूं दिले नाहीं. ज्याचे अनोदक उठले त्यास त्यांनी तरी काय करावे ? त्याजला स्थळातर करणे प्रास झाले ऐसे थोडे पाच चार असाम्या. वरकड थोड्य बहुतानें स्थापना केली. इंदूर मुक्कार्मी अलियावर अझीसाहेबाची बदली होउन वलदलीसाहेब आले. मलकणसाहेब होतेच. पुढे चौका वर्षांनी मलकणसाहेबाचीही बदली झाली. मुंबईस जाऊन मुख्य विलायतीस गेले.

(१३४) इकडे चार हलकीं माणसे धन्याचे तोंडी लागून धनी बाबाजा दूरादेश विचार न होता कांहीं फितूर इला. साज सकाळ मसलत नमूद व्हावी. तो मग भेद झाला. बडे साहेब महाराजापाशी आले. महाराजास विचारले, 'हा विचार आपले आज्ञेवरून झाला किंवा कसे आहे ?' तेव्हा महाराजांनी कानावर हात ठेविले. आणखी विचारले कीं, विड्ल महादेव यांनी बदोबस्त करावा कीं न करावा ? अशी आज्ञा झाली. मग उठोन विड्ल महादेव याजकडे गेले. त्याचे पदरीं हा दोष घालावा कीं, दौलत तुमचे डोक्यावर. दोन महिने घटवटणा होत असता तुम्हांस खबर नाहीं. यातील अर्थ तो काय ? अतःपर बंदोबस्त करून सावधानी ठेवीत जावी. असा दोष लावून आपले ठिकाणास गेले.

(१३५) नंतर बापू विष्णूस विड्ल महादेव यांणी मासाहेबांकडे पाठविले कीं, मासाहेबास पुसावे. झाले तें बरेच झाले. पुढे बंदोबस्ताविषयी अज्ञा कशी ? मासाहेबांनी खातरी केली कीं, तुम्हीं कांहीं एक मनात अंदेशा न आणितां जे हरामखोर या मसलींत असतील त्याचे पारप्य करावे. या भावी खातरतसलीच्या गोष्टी

(१३६) वैठकीचे पोटीं - वैठक वसवून, व्यवस्था, तजवीज लावून, सोहलतीचे पोटीं - सावकाराकडून सवलतीच्या दराने कर्जे काढून.

त्रापू विष्णु यांनी येऊन सांगितल्या. त्याजवर जे जे या मसलतीत होते त्यांबळा खरून आणले. त्या सधीत सवजी त्रिबक, नर्मदेचे पुराने महेश्वर वाहून गेले, शेट-सावकार यांचे नुकसान सर्वोपरी झाले, त्यांचे खातरतसली करून आबादी करवी याजकरिता गेले होते, त्यांजकडे साडणीस्वार पाठवून ताबडतोब घेऊन आले. रावजी त्र्यंबक आल्यावर जसा ज्याचा आचार तर्से त्यास शासन करून काढून देण्याचे ते काढून दिले कामांतून काहाडावयाचे तेही काढून टाकिले. किल्ल्यावर पाठवावयाचे ते किल्ल्यावर पाठविले याप्रमाणे आचरण यथाशिक्षा करून पुढे बदो-बस्त पूर्ववत केला. त्याजवरही पांच चार वर्षे राजास राज्य प्रेजेस चैन असें चालले. सन १२३५ चे साली माघमासी विठ्ठल महादेव याचे पाठी पुटकळी झाली. त्याचा उपाय करताना गुणावह न होता दिवसादिवस अधिक होत चालले छावणीतील डाक्तर उपाय करीत होता त्यांने छावणीत हवा खाण्यास नेले एक दिवस तेथे होते. तेथे काही प्रकृतीस ग्लानी विशेष आढळून आली बडेसाहेब हवा खाण्यास नेले होते ते सागून गेले की आर्ही येऊ तोंपर्यंत तुम्हीं जाऊ नये. याचे प्रकृतीस न माने. तेव्हा फाल्जुन वद्य ५ प्रातःकाळीं घरास आले. घरी येताच सर्व प्राय-श्चित्पूर्वक तुळा केली. तों शरीर व्यापून अवसान-काळ प्राप्त जाला. पंचमीस अर्धे रात्रीचे समर्यां दत्तक घ्यावा असें ठरवून, लेकीचा मूल घ्यावा, असें मासाहेब महाराज दरखदार सरकार आश्रित, शाळी, पुराणिक वौरे अवघे बोलावून सर्वानु-भर्ते निश्चयात आणून, सूर्योदयात्प्राक् दत्तविधान होऊन माडीवर घेतला नतर वद्य ६ स दीड प्रहर दिवस चढता देहावसान झाले नतर बडेसाहेब आले. त्यांनीही बहूतच गमी मानली तात्यासारखे माणूस गेले आमची भेट झाली नाहीं. त्या सधीत बाईने सहगमनाविशीं आग्रह विशेष केला. मग मासाहेब व बडेसाहेब यांनी खात्री फारशी केली तेव्हां महकूब होऊन दहन केले.

(१३६) पुढे कारभार रावजी त्रिबक करूं लागले. तो सन १२३६ चे वैशाख शुद्ध ११ पावेतों कारभार केला. खावदाचें सधान ठेवून काम केले नाही. सबब द्वादशीस रावजी त्रिबक यासी बिदाकीचीं वस्त्रे होऊन कारभाराचीं वस्त्रे दामोदर काशी किंवे यासी झालीं. त्यांनीही माहे जमादिलाखर ऊर्फ मार्गशीर्ष मास सन १२३७ पर्यंत वहिवाट केली. परतु आक्रमणाचे कमती यामुळे बदोबस्ताची गोष्ट दिसून आली नाहीं.

(१३५) यथाशिक्षा – यथायोग्य गमी – दुःख, श्रम.

(१४०) बिदाकीची – निरोपाची. आक्रमणाचे कमती – आवर घाल-प्याच्या कार्मी असमथ.

(१३७) मग मासाहेब व महाराज एक विचार करून आपाजी कृष्णराव फिरंग्याचे साहेबीत वागलेले कर्तृत्वाची व सौजन्याची कीर्त परस्परे ऐकिष्यांत विशेष. ते आग्रजाचा संबंध सोङ्गुन अनाहूत आले होते त्यांची बोलणी होऊन, कारभाराची सोंप झाली. या दौलतीस अनमाहीत, परंतु सौजन्यतेचे पोटीं सर्वांस आपलेसे करून दौलतीस आला घातला. पुढे चैत्रमार्सी यजमानाचे अनुषंगे महेशावतीस नर्मदातीरीं सोमयाग ब्राह्मणाकडून करवावा असें ठरवून वेदमूर्ति राजश्री नारायणबाबा तळेगावकर सत्पत्र पाहून, त्याजकडून आधान सिद्ध करवून, × × पूर्वक सोम केला सरकारस्वारीही प्रसगास गेली होती. अनुष्टान मोठे, परंतु खावद पुण्यवान, अंत करणपूर्वक मनोत्साह व कारभारी सुशिक्षित इतिकतव्यता निविंध सिद्धीस जाऊन, समारम्भ फार मोठा होऊन, कारभारी याचे जपण्याचे पोटीं शोभाही अद्वितीय झाली धरला बेत न रहाता पैकाही विपुल लागला. ब्राह्मणाचा लौकिक कीर्त बरीच झाली पुढे पुनः इदुरास आले पुढे पांच सात महिने वहिवाट एक विचारे बरीच चालली त्यात ज्याच्या माथां ओऱ्हे त्याजला खावदाचें संधान ठेवून सर्वांचे मनोधारण राहील ते करावे ही नेक सळ्डा त्यात मार्गीची गोष्ट नसत्यास न रुचली त्यासी भवतव्यानुरूप अनुभव प्राप्त होऊन दौलतीचा क्रम चालविष्याचा तसा चालतच आहे. या अन्वये सेवा सेवकत्वाचे संभाग चालतो त्याप्रमाणे चालवून दौलतीचे विभागी गोरगरीब याजवरही क्रमदृष्टि राहील याचे पोटीं श्रीमातेंडकुपेने पूर्वगास आणले. परमेश्वरास अगाध नाही. अप्रे ईश्वरोवेति भावी पदार्थ आगमन ऐकिले पाहिजे त्या धोरणावर इतिहास यन्यावत् लिहिला असे मिती

होळकर कैफियत

परिशिष्ट १ - पुरवणी टीपा

पृष्ठ ५ श्रीमंताची फौज बढवणीस येऊ लागली:— बढवणीचा ठाकूर अनुपसिंग नावाचा होता.

पृष्ठ १४ परिच्छेद १२ यातील तपशिलासाठी बाबूराव विष्णूचे गोविंदपंतसास पत्र आहे ते पहा. २१-२-१७५१

“ नेनवेयाहून मजल दरमजल जैनगरास चालिले दोन तीन मजली जैनगर राहिले, त्वे राजियास वर्तमान कलले. त्यार्णी वकील व याचा — गणेश माली राजे याने दोन लाख रुपये देऊन पाठविले. त्याची भेट जाली. सुमेदार इतराज जाहले. काही केल्या न घैकत. मजल दरमजल चालिले. वकिलाही लेहून पाठविले की हे घैकत नाही. केशवदास मारिला त्याचा सूड आपणास घेणे आहे, घैसै लेहून पाठविले. राजियाचे कारभारी जुने घरी बैसले होते. हरगोविंद व विद्याधर दोघे राजियापासी गेले की सुमेदार येतात. फौज आपली आणवी, बाहिर जाऊन लढाई करावी अगर गांधांतून लढाई करावयाची असेल तरी मोर्चेंबदी करावी. तोफा बुरजे बुरुज ठेवावी, घैसै उभयेतार्नी सांगितले. त्याजवरी इतराज राजा जाहला. त्याचे कारभारी नवे माहावत व येक नाहावी त्याजला बोलाविले की, सुमेदाराच्या चित्तांत की केशवदास आपण मारिला, त्याचा सूड घेणार. याजकरितां तुम्ही सुमेदारापासी जाऊन गोष्टमात करणे, च्याव पांच लाख रुपये मागतील तर देऊन वाटेस लावणे, घैसै दोघां कारभारी-यासी सांगितले. कारभारी म्हणाले की आम्ही येकंदर न जाऊ. आम्हास तो मारील. तुम्ही आपले हातें मारणे, परतु आम्हांस तिकडे न पाठवणे. मग राजा उगाच राहिला. सध्याकाल जाहला. वर्तमान घैकिले की सुमेदार येथून दाहा कंसावर आले. खिजमतदारास सांगितले की काला नाग जित आणवणे व सोमलखार घेऊन घेणे. औषध करणे आह. त्यार्णी आणून दिल्है. दोन प्रहर रात्रीस जहर राजे याणे घेतले. नाग अगास डसविले. पहाटे ईश्वरसिंग राजा याचा प्राण गेला. तिधी बाईकानी जहर घेतले. व येक कलावतिण इणे जहर घेतले. घैसे चार बाईका व राजा घैसे जहर ड्रेझन प्राण दिघले. हें कोणास शहरात ठावके नाही व कारभारी यासीहि ठाऊक नाही. येक खिजमतगारास मात्र ठाऊके होतें. पौष वद्य १२ सुक्रवार प्रहर दिवसा फौज खडेराऊ व गगाधरपत तात्या (चद्रचूड) नगरावर गेले. सुमेदार व बुनगे

तीन कोसावरी मार्गे राहिले. दोन प्रहर पावेतों कोण्ही गोले थाकिले नाहींत. फौज बाहिर उमी. कारभारी राजीवासी गेले कीं माहाराज फौज बाहेर येऊन लागली, आपण अजून निजलेसे काय ? म्हणून उठवावयास लागले तों खिजमतगार म्हणाला कीं माहाराजाने येसै कर्म केले !! मग आकांत शाहरांत जाहला. जुने कारभारी हरगोविंद व विद्याधर याणी थांबाधाब शाहरांत करून मग बाहिर भेटीस आले. उभयतास भेटले. सुमेदारासहि सागोन पाठविले. तिसरा प्रहरास कूच करून शाहराजवळ फौज सुधां राहिले पाहावयास माणसे पाठविलीं, तों खरेच जाहले. मग याणी चौकीवा दरवाज्यावर जागजार्गी ठेविले. राजमदिरीं चौकी ठेविली राजेयाचा मुरदा च्यारी प्रहर दिवसपर्यंत होता मग सुमेदारार्नी कारभारी आपले मातवर दोघे पाठऊन व सेला पाठऊन अगिनडाव दिघला. तीन बाईंका व येक कलावतीण येसै जलाले. दुसरीया दिवशीं राजेयाचे हवेलींतून चौक्या बसविस्त्वा आणि इकडे माधोसिंगास सांडणीस्वार पाठविला. पत्र पाठविले कीं जलदीने येऊन पोहचणे आणि इकडे हरगोविंद व विद्याधर सुमेदारापासीं येऊन बहुत रदबदल करून शाहरन्चा व राजियाचे आपेश तुम्ही माथां न घेणे, राज्य भारी आहे, याची स्थापना करावी. मग सुमेदाराचे चितास येऊन जागजागा चौकिया बसविस्त्वा होत्या. त्या खडणीचा करार कसून चौक्या उठविल्या येसा करार मदार होऊन च्यार रोज जाहले. राज्याची येक राणी व वीस कलावतीणी तेहि सती पडल्या. रुपयाच्या बसुलास लागले. तो माधोसिंग पधरावे रोजीं आला. सुमेदार पुढे जाऊन भेटले. येक हतीवर उभयता बसले. तेसेच गांवांत जाऊन त्याच्या हवेलींत घातले. सुमेदार माघारे आले. माधोसिंग आस्यावरी आठवे रोजीं राजशी जायाजी सिंदेहि आले. आपण दोन तीन वेला सुमेदारास त्यांस विचारिले कीं आमच्या यैवजाची वाट काय ? तिकडे पतास निकड लागली आहे, वरातावर वराता होतात, आमची वाट काय ? त्याणीं सांगितले कीं हे रुपये बसूल होतील, यातून रुपये हुंडिया करून तुम्हास रवाना करू. येसै उत्तर दिल्ये. आणप्रमाण केले. बसुलास लागले. इतकियात माधोसिंग याची फौज दाहा पधरा हजार आली होती. सेखावन घैरे लोक जमाव जास्यावर त्याची नजर फिरली. मग कुविद्या धरिली कीं सुमेदारास व जायाजी शिंदे यास जेवावयास करावे. अन्न अवघें विखाचें करावे. दाहा पांच हजार खासे होतील यास जेऊ घालावे आणि मारावे येसै केले. यांजला बहुत प्रकारे विनति केली. सुमेदार कबूल जाहले. जावापानी गोष्ट उडविली कीं, आपण येकदर जात नाहीं. तुम्ही जाल तरी जा, परतु आपण येकदर जाणार नाहीं. मग राहिले. त्याणे पांच सात दिवस पकवाने केली होतीं. त्यात अवघे वीख घातले. पाणियात वीख घातले आणि ब्राह्मणास पेढे विखाचे केले. सोमलखार दोन

मग घेतला होता, यैसा प्रस्तु केला होला, ईश्वरे सुरदारास वांचविले. जमापांवे मेडा शातला, व उमेदारिंग बुझीवाले याणे मोडा घाळला, मग त्यांनी अज मर्हीत पुरळे. आजला सबर नाहीं. दुसरे रोजीं दुसरा विचार केला कीं, गंधारपत व आणखी कारभारी बोलाऊन आणून येथे माशवे. पहिले जात असत. दोन च्यार दिक्षु गांवांत राहात असत. वाजकरितां बोलाऊ पाठविले. दरवाजेयावरी ताकीद केली कीं, चौधाच्या पालख्या येतील, आम्हांकडे येऊ देणे, मग शाहरने दरवाजे लावणे. कैसे करार करून याजला बोलाऊ पाठविले. त्वाजला सागोन पाठविले कीं आपण प्रहर दिवसांत येतो. तैसेच जायाजी सिदे याजकडे गेले. तिकडे सध्याकाल पावेतो लगला. शाहरात लोक दाहा पाच हजारी माणूस शहर पाहावयासी व उटे व घोडी —— सूत ध्यावयासी जात असत. ते दिवशीं जायाजी शिंदे वांजकडील खासे फार शहरात गेले. च्यार पालखियाचे सुरदार बसोन गेले. याणी म्हटले की तात्या आले बर्तमान रा X सागितले. दरवाजे लाविले. माघ वद्य ९ रोजीं गुरुवासरी राजियाचा हुक्म जाला की महाराठे लोक अले. कतल! येसे सांगोन अगोदर लोकास विचारत होती. होताच राजा उठोन माडीवर जाऊन बसला. शहरचे दरवाजे लावले. दोन प्रहरापासून आपलेकडील माणसे मारीत होते. तों प्रहर रात्रपर्यंत माणूस कापिले. तीन हजार माणूस कापले व येक हजार माणूस जखमी जाहले. जायापाकडील मातवर मातवर सुमेदाराकडील मातवर पंचविष व चाकर वगैरे सुमेदाराकडील मातवर दीड हजार व ब्राह्मण शभर व बटकी व पेढारी व मुळे यैसे कापून काहळी. जखमी जे आले ते कितेक मरतात. सें पनास माणूस वगैरे कितेक जे गांवांत वांचले तितके मात्र आले. गावकुसावरून उड्या घालून आले. त्याचे पाय मोडले व कमर मोडले, कितेक वाचोन आले. यैसा कहर शहरात केला. येक हजार घोडे भलभले चागले बसोन गेले होते तितकेहि गेले. सोनीयाची कडी व मोतीयाच्या जोड्या व पैका वस्तभाव ध्यावयास गेले इतके मानूल गेले. सुमार नाहीं. मारले फार गेले. त्यास जायाजी शिंदे वाजकडील मातवर सुरदार वगैरे फार मारले गेले.”

[लेखांक न. ३१ पृष्ठ ५१ ते ५४ पानिपत प्रकरण भाग २ रा. पेशवे दसर.]

पृष्ठ १६ त्याची पहाडावर गढी, माची (स) शहर:— माँची नावाचे एक गांवहि जवळून नजिक आहे. कदाचित् ‘माँची शहर’ असाहि पाठ मुळात असूण्याचा संभव आहे. “ जयपूरच्या दलैरायने माँचीचे मीणे लोकांचा पराभव करून तोहि हस्तगत केला. हे मीणे लोक फार शूर होते व अद्यापहि त्या भागांत बहुसंख्येने

ते वस्ती करून आहेत. मॉर्चीच्या भागात मोठें जगल आहे आणि तेयेच वाघांची वैरी शिकार करण्यासाठी जव्हपूरच्या राजांनी विशेष प्रकारची व्यवस्था केली आहे. वा ठिकाणी बाणगगा नदी अडवून पाण्याचा संचय करून जयधूर शहरास पाण्याचा पुरवठा अलीकडे केला आहे. मॉर्ची जव्हपूरापासून १५।१६ मैल आहे. निसर्गाची शोभा फार रम्य आहे. एका बाजूस भले उच पर्वत आहेत त्यात जुन्या काळी शिकारीकरता वाघलेली एक मॉर्ची आहे. त्यापलीकडे जमवाव माताजीचिं मंदिर आहे. मॉर्चीस दुलैरायने रामगडचा किला बाघला तो अद्यापहिं दिसतो. ”

[जव्हपूर दर्शन ले. म म द. वा. पोतदार पृ. ३.]

पृष्ठ ३६ व ३८ विसाजी लाबहाते किवा विसोबा लाभाते.— हा थोरख्या मल्हारराव होळकराचा व्याही. या विसाजी लाभात्याच्या नातवाला मल्हाररावाची सीताबाई नायाची एक मुलगी होती ती दिली होती. विसाजी लाभाते मोठा पांडुरग भक्त होता त्याची आषाढी कार्तिकीची पढरीची वारी कधीं चुकली नाही. पुढे वार्षक्यामुळे विसाजीस वारीला जाणे अशक्य झाले. म्हणून विसाजीच्या नातवाने इदुरास इद्रेश्वरापासून नजीक पढरीनाथाचे देऊळ बाघले विसाजीच्या नातवाचे नांव सताजी लाभाते. त्यालाच सिताबाई दिली या सताजीचा नवर दोनचा मुलगा सुलतानजी त्याने हे देऊळ बाघले [मालवसाहित्य इदूर विशेषांक वर्ष ५ अक १ शके १८५५ इदूरचे ऐतिहासिकदृष्ट्या अस्य विवेचन. ले दा व. दाडेकर.]

पृष्ठ ४१ परिच्छेद ३२ मल्हारराव शके १६८७ भाद्रपद वद्य ११ प्रहर दिवस चढतां पंचत्व पावले:— महेश्वर दरवारच्या बातमीपत्रांत “छ. ९ सब्बाल शनवार वैशाख ११ रोजीं मल्हारराव होळकराचे श्राद्ध केल्याचा उल्लेख आहे.” (ले. २५४) यावरून चद्रचूड दसर कला १, ले. १०४ यात वैशाख शु ॥ ११ शके १६८८ (म्हणजे ता. २०-५-१७६६) रोजीं मल्हाररावाचा काळ जाहला असें लिहिले आहे, तेच खरें ठरते. कैफियतीत मल्हाररावाचा मृत्यू शके १६८७ भाद्रपद व ॥ ११ स दिला आहे तो मल्हाररावाच्या एकाद्या पक्षावरून दिला असावा. डफ मल्हाररावाचा मृत्यू सन १७६७ त देतो. तोही असाच चुकला आहे. आमचे बस्त्रकार मल्हाररावास साडेसात महिने अगोदर मारतात, तर पाश्चात्य इतिहासकार त्याला काहीं महिने अधिक जगवितात !! अहस्याबाईचे चरित्रकार पुरुषोत्तमहि असेच या बावर्तीत चुकले आहेत. ते शके १६८७ चा वैशाख समजतात. वस्तुतः त्यांनी थोरख्या माघवरावाचे ता. १० जून १७६७ चे अस्सल पत्रही पृष्ठ ७४ वरील

दीपेत दिलें आहे. पण शकाची चुकी त्याच्याही लक्षात आल्याचें दिसत नाहीं.

[महेश्वर दरबारच्या बातमीपत्रांचा परिचय, विविधज्ञानविस्तार, लेखाक २ रा,
पृष्ठ ४४०, वर्ष ५५, अक्टूबर १९४४.]

पृष्ठ ४१ परिच्छेद ३२ मल्हाररावाचा इंग्रजाकडून पराभव :- “श्रीमत राजश्री नाना स्वामीचे शेवेसी-पोष्याकित अपाजी राम कृतानेक सा नमस्कार विशापना. येथील कुशल ता अशाढ कुद्द ९ पर्यंत अपले कृपेकरून यथास्थित आसो विशेष. दिवस जाले. आपल्याकडून कृपा पत्र येऊन परामृश होत नाहीं तेणे करून चित्र चिंतातूर आसे येसे नसावे संदेव आलिया वर्तिक समवेत पत्र पा सांभाळ करीत आसिले पाहिजे जे वेळी पत्रे येतात ते वेळेस आनंदावास होत जाती ते पत्री लिहिता पुर्वत नाहीं इकडील राजकी वर्तमान नजीवखानासी व जाठासी सलाह करून देऊन तेथून दर मजल आनूपशहरास आलो. तेथें सुज्यायतदौले येऊन भेटी बहुत मिनवमानी केली कीं फिरगी यार्नीं आमचा मुलुख घेतला आहे आमची साईता करावी. त्यावरून श्रीमत राजश्री सुभेदारानीं कबूल केले (रो) हिले पठाण याचे पारपत्य करण तैसेच च्यार रोज महकूफ करून दरमजल जाजमुहूस आला तेथें बातमी आली कीं कुराज्याहानावादैत नजफखान च्यार हजार फैजेनसी आहे त्यासी शिकस्त दिल्या. तदतर फिरगीच चालेन आले. त्यासी जुळ मातवर जाले. च्यार पांचसे घोडे आणले. तीन तोफा व चाली (स) पनास उटे आणली. तेही दम धरून मुकामास आले. आम्हीहि वेरा घालेन होतो. बातमी तो आली, रोहिले पठाण येकत्र होऊन बुण्याव (र) आले मग तैसेच चालोन ते काल-पीस बुणगे उतरून पुनरोक्त फौज रवाना तीर्थरूप राजश्री तात्यास केले, तेथे येक लंदाई जाली. हरोल तमाम बुडविला. हजार + + + घोडे व च्यारसे उटे फिरगी दोन पलटणे व बाणाच्या कैच्या व वीस पचवीस निशाणे आणलीं, ते गावचा आश्रये धरून राहिले. तेथें च्यार सा (को) स पावेतो फौजा राहेत वैसे पाणी नवते. यामुळे उलटोन कालपीस आले. तेही रिकामी जागा पाहून कालपीस आले. नाकेवदी केली मग च्यार पांच नावा मेलऊन रातवा धरून उतरले. मोर्चे तोफाखालै उधलले च्यार पांच घडी जुळ जाले परतु बेहड भारी. घोडियाचा नाविलाज जाला. यामुळे गनिमाकावा करून बेहड पुढे देऊन उमे राहिलो. त्यार्नीं कालपींत ठाणे बसून माघारे गेले. आम्ही तैसेच उलटोण त्याचे ठाणे काहून देऊन आपले ठाणे बसविले. तेथून उमरगडचा बदोबस्त करून छावणीस ग्वालर प्राते चाललो आहो. निश्चये जालिया लेहून पा आपणाकडील साकल्यार्थ लिहावयासी आज्ञा केली पाहिजे. बहुत

काये लिहिणे लोभाची वृधी कीजे हे विनती. माणक्या घोडा सुज्ञावेतदौले याजवळ होता तो श्रीमत राजश्री सुभेदार घेऊन आले. हुजूरपांगेत आहे. बलो केला आहे. भेटीनंतर आपलाच आहे. कलावें म्हणोन लिहिले आहे. विनती

[भारत-इतिहास-सशोधक मडल, पुणे. वर्ष ९ वै. त्रैमासिक अक २ रा होळकर-हग्रजाची शटापट (१७६५) ले. कृष्णाजी वासुदेव पुरदरे, पूर. पृष्ठ ३१-३२.]

पृष्ठ ४१ परिच्छेद ३२ थोरल्या मत्हारराव होळकराचा मृत्यु.

पत्र न १ श्री १६८८ वैशाख वद्य ४, १७६६ मे २७ तीर्थस्वरूप राजश्री जोसीबाबा बडिलाचे सेवेसी —

विद्यार्थी माधवराव गगाधर कृतानेक सा॥। नमस्कार विनती उपरी येथील कुशल वैशाख वद्य ४ भौमवासुर मुकाम लस्कर दर जागा वेरछा नजीक सेवठे प्रात दतीया येथार्स्तित जाणून स्वकीयै लेखन करीत असिले पाहिजे. विशेष दिवस जाले आपणा-कडील असिवाद पत्र येऊन परामर्ष होत नाही यास्तव चित उद्विग्न असे तरी येसे न करावे. निरतरी येणारा वार्तिका समागमे असिर्वाद पत्रीं सांभाळीत आसाये तेंचे कळून चित सतोषांत पावेल. तदनंतर इकडील वर्तमान श्रीमत राजश्री दादासाहेबांच्या व श्रीमत सुभेदारांच्या भेटी जास्यानंतर राजश्री महादजी सिद्यांच्या व श्रीमतांच्या भेटी करून दिल्या असे असता पेशजी श्रीमत सुभेदारांचे शरीरी दोन अडी(च)मास समाधान नवते. दरम्यान गुजराकडील मुलकी बदोबस्त ठाणी पेशजीची घेऊन खडणी घेऊन जाटाचे पारपत्याकरितां श्रीमतसहवर्तमान अलपुर प्रात ज्ञासी या मुका (मा) स आस्यावर श्रीमत सुभेदार बहुतच काही जाले. दैवी मानवी उपाय करून अनुष्ठान दानधर्म बहुत काही केले. आयुर्मव्यादे करून गुणास न येता सेवटी भूमीवर उत्तरले. उपरातीक दुसरे रोजीं वैशाख शुक्ल ११ मगलवारीं पावणे दोन प्रहर दिवस येता देवआशा जाली. समागमे सौ॥। मातुश्री द्वारकावाई व सौ॥। मातुश्री बनावाई यानीं सहगमन केले. विश्वात धन्य धन्य होऊन येहलोक परलोक उत्तम गती जाली. परतु परमेश्वरे सर्वांचे छत्र नेऊन बहुत वाईट केले. श्रीमत देखील सर्वजन बहुत शोकार्णवाते पावले. भगवत सता प्रमाण काळानुरूप होणारास उपाय काय! अलमपुरी तीन दिवस होऊन आस्ती गोळा करून रक्षा सुपूर्ण बटगीया भरून भागीरथीच पाठविली. तेथून कुच करून पाच कोस काळीसिद नदीवर मुकाम केले. येथे काल सातवे दिवसापासोन क्रियेस आरभ होऊन आज आठवा दिवस जाला. येथे आकरे वारे तेरावा दिवस होऊन उपरातीक गोहदकरावें पारपत्य करून श्रीमतांची आशा घेऊन देशास फौजेचे बदोबस्ताकीरितां यावे. कदाचित श्रीमतच इकडे फौजा व

दरदार छावणीस ठेऊन देशास आले तर समागमेच यावे, वैसे तीर्थस्वरूपाचे मानस आहे. श्रीमत सुभेदाराचे कियेत दीड दोन लक्ष ५ (प) वेपर्वत खर्च करावा वैसे तीर्थरूपानीं चिर्ती धरिले आहे. होऊन येईल अगाध नाही. श्रीमत सुभेदाराची पुण्याई प्रताप थोर, सर्व यथास्थित होऊन येईल चिंता नाही.

[चद्रचूड-दफतर-कला पहिली पान ९७ लेखांक १०४.]

पत्र न. २

श्रीमोरया १६८८ वैशाख शु. १५, १७६६ मे २४.

श्री मार्त्तिंडजी

तीर्थरूप सौभाग्यादिसपन्न मातुश्रीबाई वडिलाचे सेवेसी —

आपत्ये सदाचिवानें व कृष्णरायाने चरणावर मस्तक ठेवून सा।। नमस्कार विशापना. येथील कुशल वैशाख शुद्ध १५ पर्यंत मुकाम अल्पुपर नजीक गोहृद बारा कोस येथास्थित जाणून स्वर्काये लेखन करीत असिले पाहिजे. विशेष वडिलीं पत्रै पाठविलीं ते पावून त्याचीं उतरै साकास्यार्थे मुजरद कासीद जोडी देऊ व नवा या समागमे पेशजी लिहिले आहे त्याजवरून घ्यानास येईल. अलीकडील वृत्त श्रीमत राजश्री दादासाहेबाच्या सर्वांच्या भेटी होऊन येकत्र जाल्यानंतर गुजराकडील खडणी चुकउन वरकड ठार्णी व मुलकी बदोबस्त करून पुढे गोहृदचे पारपत्याकरिता मुकाम मजकुरी सर्व आस्यानंतर श्रीमत सुभेदाराचे शरीरीं दोन अडीच मास समाधान नव्हतेच. औषध उपाय, देवी उपाय, अनुष्ठाने, दानधर्म, श्री सी दर्शनाचा निश्चय सर्व उपाय केले परंतु गुणास न येतां वैशाख शुद्ध ११ मगलवार पावणे दोन प्रहर दिवस येता देवाशा जाली. ईश्वरे बहुत वाईट केले. सर्वांचे छत्र नेले. सर्व कुटुंब देखील श्रीमतसुधा सर्व मळी सानिध्य असतां देहावसान जाले. सर्वत्रांस शोक बहुत प्राप्त जाला. श्रीमत दादासा (हेत्र) (कि) तेक प्रकारे स्तव करून श्रीमत कैलासवारी ++ प्रमाणे मानून शोक करितात. सुभेदाराची पुण्याई थोर. वोग्याप्रमाणे बहुत शरीरश्रम न होतां मृत्यु जाला. सौभाग्यादिसपन्न मातुश्री बनाबाई व सौ. मा दारकाबाई उभयेतानीं सहगमन केले. सर्व जनांत धन्य धन्य जाली उतरकिंशा काळीखीद नदी-वर होऊन पुढे सिंशाचार जाल्यानंतर गोहृदकरांचा वैगैरे मनसवा कालदेशवर्तमान-रूप होऊन येईल तदनुसार सेवेसी लिहिला जाईल.

[चद्रचूड दफतर कला पहिली, पान ९८, लेखांक १०५.]

पृष्ठ ४२ तो दहावे महिन्यांत मालराव होळकर याचा काळ झाला:-
दादासाहेब पेशव्याचें गगोवा तात्या चद्रचूड यांस पत्र ५४। १७६७ चै. “मालराव

होळकर वास कासुन वद्य द्वादशीत (१७।३।६७) देवाशा जाली महणून रांग सदाशिव गगाधर यानी निवेदन केले ”

[चद्रचूड दसर कला १ ली लेखाक २०२ पृष्ठ १७३।७४.]

“ अहिस्याबाईच्या अवृत्तीत पुत्रवौल्य नव्हते. कारण मुलानें उधळलेले गुण तिळा प्रत्यक्ष दिसत होते. अभिकार मिळाल्यापासून दहाच महिन्यात मालेरावाचे देहावसान झाले. मालेरावाला हत्तीच्या साठमान्या पाहण्याचा फार नाद होता दुष्टाच्या नादी लागून हातून घडलेल्या अन्यायी हत्येच्या पातकाचे मनावर दडपण पडलेले असताना मालेरावाचा अत झाला. छत्री बागेत त्याची छत्री आहे. छत्री बागेत पूर्वाभिमुख छत्री खडेराव होळकराची आहे त्याच छत्रीत उत्तरेकडील कोपन्यांत अहिस्याबाईच्या मृत्यूनंतर तिची मूर्ति बसविण्यांत आली. वा छत्रीची दक्षिण अगास मत्खारराव होळकराची छत्री असून उत्तर बाजूस मालेरावाची आहे. वा छत्रीवर हत्तीचीं टकरा खेळत असलेलीं दगडी चित्रे कोरलेलीं आहेत आपल्या हत्तीच्या करमणकीकरता मालेरावाने वांधलेला ‘हत्तीचा पाळा’ शिवागजाच्या दक्षणेस आहे ” (इंदूरच्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या अल्प विवेचन दा व दाढेकर. मालवसाहित्य इदूर विद्योर्धाक पृष्ठ ३५.)

“ मालेराव आपल्या दुष्टपणाच्या व वेडसरपणाच्या चाळ्यांत एका मनुष्याचा खून करून त्या खुनाबद्दल पश्चात्ताप करीत लवकरच मेला. तो पश्चात्तापच महणावयाचा. कारण खून केलेला मनुष्य भूत होऊन आपला प्राण घेत आहे असे ओरडत मालेराव मेला ! ” [अहिस्याबाई चरित्र परीक्षण कै. चिं वि. वैद्य वि. शा. विस्तार पु. ४४ अंक १० पृष्ठ ३९७.]

पृष्ठ ४२ सरदारास – मालेराव होळकरास – ‘कांही’ या शब्दाचा संबंध आत्मकृत्यविकृतीकडे आहे

“ मालेरावाच्या वाढ्यातील एका कुळविणीशी गावांतील एका शिंप्याचा कांही अनैतिक उवध होता. वा सशयानें त्याला मालेरावाने ठार मारिले. पण पुढे ते त्याच्या मनाला फार लागले व शेनटी त्याला वायू होऊन तो मोठमोठ्यानें आरोळ्या मारू लागला व महणू लागला, ‘मी तुझा भयकर रीतीनें सूड घेईन ! ’ तो शिंपी समध होऊन मालेरावाला त्यानें झापाटले आहे अशा समजूतीनें अहिस्याबाईनें त्यास परोपरीने समजाविले पण तो म्हणे, ‘मी निरपराधी असताना तुम्हा मुलानें माझा प्राण घेतला. आतां मी जिवास जीव बळी घेईन तेव्हाच तृप्त होईन ! ’ अशा समंघ-वाधेतच मालेरावाचा अत झाला. अहिस्याबाईचे देवाधर्माकडे जे पुढे लक्ष लागले

त्वाचें हे एक कारण असावें. [“गर्जना” दिनांक ८-१-१९५४ देवी अहिस्याबाई होळकर, लेखक श्रीनिवास गुरुराव देशपांडे.]

पृष्ठ ४३ हरकुबाईः— योरल्या मल्हाररावाची उपली.

पृष्ठ ४३ उदाबाई वाघमारे:— ही योरल्या मल्हारराव होळकराची दुसरी कन्या. हिच्याच नांवाने इदुरांतील उदेपुरा वसविष्यांत आला. हा पुरा बजाजखान्याजवळ आहे. [होळकरशाहीच्या इतिहासाचीं साधने खड १२, सपादक अ. ना. भागवत पृष्ठ २८.]

पृष्ठ ४३ नथ्याबा फणसे:— हा अहिस्याबाईचा नातू. मुलगी मुक्ताबाई फणसे हिचा मुलगा. “अहिस्याबाईचे तुकोजी होळकराशी वितुष्ट फार वाढले तेव्हां सन १७७९ त तिने आपला नातू नथ्याबा फणसे यास दत्तक घेण्याचा ठाराव पेशव्याकद्वन करून घेतला होता. ‘तुकोजीची वर्तणूक सुधी नाहीं सबव त्याची सरदारी वरतर्फ करून त्यास कैद करावे आणि फणशास्त्राचा मूळ दत्तक घेऊन त्याचें नांवे सरदारी करावी. यास नजर सरकारची पचवीस लक्ष एक, यशवतराव गगाधराचे विद्यमाने करार केली असे. (८-८-१७७९). मात्र ही गोष्ट पुढे प्रत्यक्ष अमलांत आली नाहीं.” [मराठी रियासत उ० विभाग २, पृ. १२.]

पृष्ठ ४५ हमराई बदरूनः—‘बदरून’ या वाचनाबद्दल ‘दाखवून’ असा तर मूळ पाठ नसेल असा एक तर्क बळवत कमळाकर यानीं सुचविला आहे. तो पाठ स्वीकारला तर पुढील प्रमाणे अर्थ बसेल. “तुकोजीचे व अहिस्याबाईचे वरे नव्हते. पण आता त्यालाच वारस करण्याचा प्रसग आला. म्हणून तुकोजीला हमराई म्हणजे दोस्ती दाखविणे जरुर ज्ञाले.”

पृष्ठ ४५ परिच्छेद ३५ गाडरा खेडीसः—‘गाडरा खेडीस’ असें पाहिजे. गाडराखेडी हे गांव इदुराजवळच आहे. गाडराखेडी म्हणजे धनगरवाडी. गाडर झू, मेंठरू. आणि खेडी म्हणजे त्याचें राहण्याचें ठिकाण किंवा गांव. त्यावरून गाडराखेडी नांव पडले.

पृष्ठ ५६ बाजी स्वयंपाक करितात, श्रीमत जवळ बसून साहित्य देतात:— राजे लोकांच्या भरात गृहकलह लागला म्हणजे कट, गुप्त घात, मारेकरी, विषग्रयोग यांचा सुळसुळाट होतो. ‘दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतते नृपसूनवोहिवत्’ ह० प्रकार सनातन आहे. आणि म्हणूनच राजे लोकांच्या खाण्यामोजनाच्या बाबत

फार दक्षता बालगण्याची पद्धत असते. राजे लोकांचे जेवण आर्धी 'चोले' लोक ठेवलेले असतात त्यांनी खाऊन पाहावयाचे व मग राजांनी तें अब सेवन करावयाचे असे !! राघोबा व थो. माधवरावाच्या कलहात माधवरावाला मारण्यासाठी राघोबाने सर्व उपाय केल्याचा दाट प्रवाद तेव्हा होता. आणि म्हणूनच माधवरावाला स्वतःचा स्वयपाक स्वतःच करण्याची पाळी आली असावी. राजघराण्याची चालू व जुनी अंतर्गत माहिती असणाऱ्याना यात विलकूल आश्वर्य वाटण्यासारखे नाही.

पृष्ठ ५६ याप्रमाणे सरकार लक्षास जपून, अशा माणसास इ०:— 'या प्रमाणे सरकारलक्षास जपून (असणाऱ्या) अशा माणसास' असे वाचले म्हणजे अर्थाचा घोटाळा होणार नाही

पृष्ठ ५७ अद्यापीहि हिंगली न वाफेली:— महाराष्ट्र वाकप्रसप्रदाय कोश भाग २ पृ. ६४५ वर 'हिंगणे वाफणे' असा वाकप्रचार उद्घृत करून त्याचा गोळा बेरीज अर्थ असा दिला आहे "पदार्थास प्रथम हिंग लावून मग फोडणीस टाकतात. [हिंगणे वाफणे हा वाकप्रचार लक्षणेने व निषेधात्मक वापरतात] १ आरभाहि नसणे, अपुरे असणे."

पृष्ठ ६२ शेखावटी:— " हा जयपूर सस्थानातील सुमारे पाच लाख वस्तीचा छोटासा प्रांत आहे. या प्रांतातून अनेक घाडसी लोक बाहेर जाऊन लक्षाधीश शाले आहेत. रुद्या, नेवाटिया, शेकउरिया, पोदार वरैरे अनेक प्रसिद्ध व्यापारी घराणीं या भागातील व आसपासचीं आहेत " ['जयपूर दर्शन' म. म. पोतदार पृष्ठ २२.]

पृष्ठ ६२ बयाणा.— हे ठिकाण जयपूर देवशाच्या पूर्वेस व भरतपूरच्या दक्षणेस आहे.

पृष्ठ ६३ पहारेवाला बसला होता. तीन ढंके नौबतीवर गैषी शाले:— 'होता (तो) तीन ढके' असें वाचावे. शेवटचा ढंका वाजवून नगारखान्याचे लोक शोपले असता प्रत्यक्ष मार्तंडानें गुप्तपणे वेऊन तीनदा नगारा वाजविला.

पृष्ठ ६४ मी शेणगोळा करून ठेवते:— तुकोजीराव जातीने अधू होता परतु ऐट थोरल्या मल्हाररावाची आणावयाचा ! अत्यत मदिराभक्त व विषयाभक्त. रखमावाई त्याची अत्यत लाडकी बायको. ती फार सुस्वरूप होती. पण वर्तनानेहि वाईट होती. रखमावाईच्या मुठीत तुकोजीराव असे. रखमावाईला तुकोजीरावाची हिंमत व पराक्रम पुरा ठाऊक ! म्हणून या वेळचे तुकोजीचे अवसान पाहून ती थड्हेने हेळणेने म्हणाली, " जा पराक्रम करून या. तुमच्या त्या पराक्रमाला दृष्ट लागायला नको म्हणून शेणगोळा इकडे तयार करून ठेवते. " पुढे नारोपतनाना व रखमावाईचे सम्ब कानावर आल्यावर तुकोजीचा नारोपतावर अत्यत राग शाला व तो दश मनांन

(२०६)

अस्त्वासुक्रेच त्वाने ल्याचे अनन्वित हाल करून त्वासु कैदेत कुजचिले व आत्महत्या करावयवाच ल्यावले. [भसठी रिवासत उ. विभाग २ पृष्ठ २३ पहा.]

पृष्ठ ६५ गोचाः:- धनुष्याला दोरी जोडतात तें धनुष्याचें किंवा कमानीचें टोंक. पर्शिअम शब्द आहे

पृष्ठ ६६ जाट जातीने विवर्ण होऊन इ०.— “After two hours' close engagement Nawalsingh was obliged to retreat. . . He threw away his ornaments lest he should be recognised by the enemy and with a few attendants reached the fort (of Aring) in safety ” From the lost field Nawalsingh took refuge first in Aring (4 miles east of Gowardhan) and later in Dig.

[Fall of the Mughal Empire Vol. III page 11, 12]

पृष्ठ ६६ जाटापासून चार हजार रुपये घेऊन.— ‘चार हजार’ ही खासच वाचनाची चूक वाटते. मोठी ‘साठ हजार’ या शब्दाचें चार हजार असें नुकीचें वाचन होणे शक्य आहे. वास्तविक खरी रक्कम काहीं लाख असली पाहिजे.

पृष्ठ ६८ कसरावदः— मोठी व छोटी कसरावद अशी दोन गावे आहेत. तीं खरगोण महेश्वर रस्त्यावर आहेत. दोघात अतर ई मैल आहे.

श्री

पृष्ठ ८५ परिच्छेद ५७ लालसोटची लढाई.— श. १७०९ अ. आ. शु. १५ ता. ३०-७-१७८७

विज्ञापना ऐसीजि. छ. १२ सवाल शनवारचे दिवशीं लढाई राजश्री पाटीलबाबा याच्या फौजेची व जैपूर, मारवाडकर, हमदानी याची लढाई झाली. खासा पाटील-बाबा चढाई चढून भाईच्या मुक्कामापुढे जाऊन उभे राहिले, तिकडून तेही खासा चढून आले. ते दिवशीं राजश्री शिवाजीपत बापू याच्या फौजेने वगैरे पाटीलबाबाकडील सरदारांनी मिळोन राठोड पुढे वाढून आले होते ते शिकस्त करून मोळून माधारा घातले. चार पाचशें राठोड लढाईत ठार पडले. चार पांच सरदार त्यांजकडील ठार जाहले. पांच सातशें जखमी होऊन ते माधारा निघाले, बापूकडील फौज वगैरे पाटीलबाबा-कडील फौज एक कोस पावेतो पाटीमागे लागून मारीत गेले. राठोडांचा मोड जाहला. तेव्हां महमदेबेग हमदानी राजाचे डावे बाजूस उभा होता, तो राठोडाचे कुमकेस तेथून निघाला. त्वास वाईत अकरमात तोकेचा गोळा लागून मृत्यु पावला. पुढे तेही

कोणी आले नाहींत. इकडील फौजानीं चालून जावें तेही काले वाहीं. पर्झन्द आला व पुढे खावा, नाला, सध्याकाळचा समव जाणून परस्परे आपलाले जागी उमे राहून अस्तमान पावेतों तोफांची मारगिरी परस्परे जाहली भाई उमे होते, त्वाजवर दोन तीन तौफा जैपूरकरानीं थोरल्या लागू केस्या होत्या. गोळेही बहुत आले. ती फजास घोडीं माणसे मेलीं व जखमी शालीं. परतु भाई ठिकाणावरून हालले नाहींत. तोफेच्या गोळ्यानें भाईचे तरवारीच्या कवजाची वाटी उडाली, आणि तोच गोळा शिकार-बदाजवळ मोतदार उभा होता त्यास लागला. ईश्वरे भाईस कुशल केले. इतकेहि जाहले, परतु भाई ठिकाण सोहून आलीकडे पलीकडे जाहले नाही. प्रातःकाळचे प्रहर दिवसापासून ते दोन घटका अवशीचे रात्रपावेतों तोफा परस्परे चालत होत्या उपरातिक तेहि सरून चवकी ठेवून आपले गोटात गेले. हेहि चवकी ठेवून गोटात आले परतु सरसी ते दिवशी आपले इकडील चागली जाहली राठोड मोहून घातले. हमदानी मेला. पुढे एक लढाई आणखी चागली यावी ही उमेद इकडील लोकांची. परतु आतून त्यानीं फौजेत फितूर केला हे समजले नव्हते. पलटणे व मोगल यांजकडे सधानें करून खासा पाटीलवावास व भाई आदिकरून सरदारांस दगा करावा व लढाईत घालवावे, हे न साधस्यास लढाईच वेळेस आम्ही चालून घेऊ, ते वेळेस तोफाची मारगिरी चुकवून आम्ही त्याचे फौजेत शिरलौ म्हणजे आम्हांस शरीख होऊन दक्षण्याची लढाई मारावी, अशा तदेहै त्याचीं सधानें सिद्ध शालीं होतीं. शनवारचेच लढाईत त्याना सधान करून घालवावे असे होते. परतु राठोड मोहून घातले हमदानी मेला बाजुकडील सरे पाहिली म्हणून तोफांची मारगिरी करू लागले. तेहि तोफाचे मोहरे जमीदोज धरून गोळा जातो. कोणी त्याचे गोळा पावेतों पोऱ्हचे, कोणी न पोऱ्हचे गोळे हजारो चालतात अद्याप राजाकडील फौज उभी आहे तेथून हालत नाही. तेव्हा गोळे जातात कोणीकडे हा भाईस सुदेह येऊन बातमीदार पाठविले, ते येऊन सागू लागले, गोळा तेथपावेतो जात नाही. तेव्हा गोलदाजास पुसू लागले, गोळा तेथवर कां जात नाही ? ते म्हणू लागले, तोफा धाकाच्या, गोळा तेथवर पोऱ्हचत नाही. तेव्हा विडी थोरस्या दोन तोफा नेऊन तेथे लाबिस्या त्याचा गोळा हमदानीस लागून ठार ज्ञाल्याची बातमी आली. पुढे गोळे जाऊन राजाचे फौजेतील पांच सातशे घोडीं माणसे मेलीं जखमी शालीं. हे शनवारच्या लढाईचे वर्तमान. उपरातिक दुसरे दिवशी छ. १३ सवाल आदित-वारचे दिवशी भाई वैरे फौजा चढवून लढाईचे जाग्यापुढे वाढून जाऊन दोन चार गोळे तोफाचे मारले. ते कोणी बाहेर आले नाहींत. तिसरा प्रहर पावेतो उमे राहून अस्तमानी गोटात आले. बावा तेथेच भाईजवळ मुक्काम करून राहिले होते. त्वाजवर

छ. १४ सवाल सोमवारचे दिवशीं सारे पलटणार्नीं तलब आमची सात आठ महिन्याची चुकवून या म्हणोन बोलणें तटाचै घालून मर्लई केली. सात हजार माणूस एक जागां झाले. वरकड आपापले जागा बइदा करून बसले. तेव्हा बावांनीं बहुतां प्रकारच्या तडजोडी त्यास मध्यस्तांकून बोलविल्या. शेवर्टीं सौं बायांवरील वस्ता ठेवून तुम्हास तीन रोजमेरे यांचा ऐवज देऊ, वरकड हिंशेव लढाईअखेले झाल्यानंतर चुकवून देऊ असेहि बोलले. काही नक्कीहि द्यावयास लागले. त्यांत वरकड पलटणार्नीं थोडाबहुत ऐवज घेऊन तोड पाडिली. सात हजार माणसांची मर्लई एके जागा झाली होती, ते कोणताहि जावसाल ऐकतना. लढाईचे वेळीं व आधीं त्या पलटणाचे निसबतीस मिळून सवाशे तोफा त्याच्या जिमेस दारूगोळा छेरसुद्धां होत्या त्या तोफाचीं तोडें याजवर फिरवून तलब चुकवून या, नाहीं तर तोफा आम्ही घेऊन जाऊ. यांणीं बहुत सागितलें, परतु न ऐकता छ १५ सवालचे दिवशीं तिसरा प्रहरा कूच करोन सवाशी तोफा, दारूगोळे, गाडीवान, गोलदाजासुद्धां घेऊन चालले. तेव्हा शिवाजींपंत बापू व रावराजा आदिकरून तमाम सरदार बोलावून चलाह पुसली. आपल्या तोफा व सात हजार बदूक घेऊन चालले. पुढे याचें कसे करावें ? कपूर्नीं कूच केले त्यापूर्वीं त्यांणीं जैपुरकराकडे सूचना करून त्यांची फौज चार पांच हजार चवकीपुढ यऊन उभी राहिली. मागून गोटांत तमाम फौजेची तवारी झाली, याप्रमाणे बातम्या पैदरपै घेऊन पौंचल्या. तेव्हां सर्वांचे विचारे ठरलें जें, लष्करात फितूर झाला नकळे. हिंदुस्थानी कोण कोण फितुरात मिळाले आहेत. सांत्याच पलटणार्नीं तलबेचा बइदा केला होता. परतु वरकड राहिले. तोंच कपू सात हजार माणूस कूच करून चालले. वरकड लष्करात पलटणे व मोगल वगैरे हिंदुस्थानी येथें आहेत यांचा विश्वास काय ? येसमर्यां लढाई घेणे चलाह नाही. लष्करात एकच गर्दी होऊन आपले पारखें कोणाचा विश्वास केणास न येतां पाणिपत होईल. कपू तोफा घेऊन जातों, जाऊ द्यावा, या वेळेस त्याशीं लढाई घेऊ नये, याप्रमाणे समस्तांनीं बावांचीं बोलून तेथेच बसले आहेत, तोंच कपू कूच करोन दीड कोस इकडून गेला. तिकडून राजाची फौज पुढे घेऊन तोफा व कपूस घेऊन त्यांची चवकी उभी राहत होती तेथें त्यास उतरविले. त्याजवर अस्तमान झाला. तितक्यात बातमी आली जे, कपू दाखल जाहल्याचें वर्तमान राजास जाऊन पोहचलें. त्यावरून राठोडसुद्धां त्याच्या फौजा तमाम तवार होऊन लढाईचे इराद्यानें येतात. दुसरी बातमी आली जे दबलतराम, पहाडसिंग फौजा घेऊन पुढे आले. राजे अथापि आले नाहीं. तेव्हा येथेहि जिनवदी होऊन चार शेरांची धारण. शिलेदारांस उपास. परतु तेथे भाईसमागमें तमाम सरदार फौजसुद्धां लढाईच्या जाग्यावर जाऊन उमे

राहिले. मागाहून बावांनीहि सिद्धता केली. पुढे चार पांच घटका रात्र गेल्यानंतर कपूने एक शिलक तोफांची केली. तेव्हा सर्वांसु समजले, आता ते चाळून भेतात. कोणी तर्क केले, कपू त्याकडे गेला, त्यांने सलामी तोफांची शिलक केली. त्यावर बातमीहि या अन्वयेच आली. परतु फौजा राठोडसुद्धा तमाम उभे आहेत, तेव्हां बाढून आले म्हणजे इकडून आपण चाळून जावें. ईश्वरांने नेमिले असेल तें होईल. त्याजवर बातमी आली जे, त्याच्या फौजा माघारा गेल्या, तोफखान्याजवळ चवकी हजार पाचशे स्वार आहेत. तेव्हां याणीहि चवकी ठेवून र्भाई गोटात बावाजवळ आले. त्या उपरातिक प्रहर सहा घटिकांनी शिवाजीपत बापू पाटीलबावाजवळ येऊन बावा व र्भाई यास एकाती घेऊन बसून बोलले. समय पाणिपतसारखा प्राप्त झाला. आज रात्रीसच ते चाळून येते म्हणजे मरणे प्राप्त. उद्या प्रातःकाळी कच्छे व राठोड तमाम याच्या फौजा चाळून येणार, आपली पलटणे तोफा त्यांजकडे गेल्याने त्यांसु हुशारी येऊन ते हावभरी जाइले. आपले फौजेची हुशारी मदावली. फौजेत पलटणे व मोगल रागडे हिंदुस्थानी आहेत त्याचा विश्वास नाही. परिच्छिक ते लढाईचे सुमधी घालवितील. अश्वन परीक्षा पहावयाची बाकी राहिली नाही. दक्षणी फौज किती आहे ती आपल्या ध्यानात आहे. चारै शाराची धारण, बाहेरून रसद येत नाही. शिलेदार उपासाने मेले. घोडीं मेली, राहिली त्यात सामर्थ्य नाही. वैरणीचा काळ. लढाई कशाचै बठावर घेणार? ये वेळेस चार दिवस येथून निघावें. मुखलतीस टाळा यावा. पुढे पाहून येऊ याप्रमाणे चांगले रीतीनं समयोचित बोलून कूच करावयाचा निश्चय ठरावून, मागील प्रहर रात्र राहतां सड्या फौजा तोडावर ठेवून, बावा व आपण मागे राहून बुण्याचै कूच माघारा करविले. थोरले बुणगे चार पाच कोस मागें लालसेटानजीक होते तेथें साडणीस्वार पाठवून त्याचैहि कूच करविले. तितक्यात मागील घटकात रात्र राहता सडथा फौजेचेहि बुणगे थोरल्या बुणम्यात येऊन सामील जाइले. लोक आपापले लादावचे गडबडीत, त्या सर्वीत बुणम्यात तोफा होत्या. त्यातील एक सदूसु दारूचा कोणे पलटणच्या प्याद्याने बत्ती उडवून उडविला. त्याचा प्रकाश व बार थोरल्या तोफेप्रमाणे कडाळा होऊन जवळ दारु आणली होती तेहि उडाली. बाणाच्या गाडथा तेथें होत्या, त्यांसु मात्र बत्ती जाऊन पोहचली नाही. सधान करणाऱ्याने कसरू केला नाही, परतु ईश्वरे मोठें कुशल केले. बाणांसु बत्ती जाऊन पोहचती म्हणजे लक्षकर ते दिवशीच बुडाले होतें. सदूसु उडाला त्यावरून तमाम बुणम्यातील लोकांसु बाटले जे, वेचें पलटणे होतीं त्यांनी तोफा लक्षकरावर फिरविल्या. आर्धीच समव पलटणीचा, त्यांत हैं साहित्य जाहेल्यानं

बसवास जाऊन घडका केला, पक्का लागले. वस्तुभाव लादालाद ज्यांची शाली होती ते घेऊन निघाले, ज्यांची राहिली त्यांरी कार्यकारण घेऊन त्रकड तसेच टाकून पळाले. फार करून बाजारकन्यांचा दाणादुणा, कापड, कोणांची राहुटी, कोणांची पाले, खाशा पाठीलबाबाच्या मुद्रकार्ची भार्डी, फरासखान्यातील ओझीं खाष्यांची वैगैर तळावर तशीच राहून लोक जीव घेऊन पळतात तशासारखे पक्का लागले. कितेक तळावर आहेतच, तों अफरासियाबखानाचा बाजार लष्करचे सोदारीं व पैदारी वार्णीं उटला. विना लढाई एकच गर्दीं चहूकडून विलग तज्जेची होऊन बुण्गे तेथून निघाले. त्याजवर पाठीमागून चौसहा घटकांनीं पाठीलबाबा तळावर आले. पहातात तों पळास्याप्रमाणे अद्वस्था दिसली. तेव्हा तेथें उमे राहून खाशा मुद्रखार्चीं भार्डीं व फरासखान्यांची ओझीं साडप्या सुतरनाळाचे उटावर घालून लोकास सागितले, तळावरील तुमचे उपयोगी असेल तें घ्या, वरकड जमा करून फुकून द्या. अफरासियाबखान याची छी व मूल तळावरच राहिले होतें ओझीं त्यांचीं नित्य भाड्याचे उटावर चालत. ते दिवशीं उट मिळाले नाहींत तेव्हा बावानीं हत्तीवर त्यांचीं ओझीं लादून त्यांस मार्गस्त करून आपण चार घटका तळावर बसून तळास आग देविली. ते दिवशीं पिंपळाईस घेऊन तिसरा प्रहरीं मुक्काम जाहला. बुण्ग्यास बारा कोसाची मजल पडली. सडथा स्वारीचे लोकांस सोळा सत्रा कोसाची मजल जाहली. अस्तमानी बाबा बुण्ग्यात आले. पाठीमागून चार सहा घटका रात्रीस भाई वैगैरे फैजा तोफखाना साभालून घेऊन गोटात आले दरम्यान दयाराम पुरब्याची दोन पलटणे अडून उमीं राहिली होतीं. तलब आमची द्या नाहीं तर आम्ही येत नाहीं. सरकारच्या दद्हा पधरा तोफा त्यांचे निसवतीस. बावानीं बहुता प्रकारे सागितले न ऐकत. पाठीमागून भाई आले. त्यांनी बावास पुढे बिदा केले, आणि सागितले जे याशीं बोलून पाहतो, आले तर उत्तम, नाहीं तर हीं दोन्ही पलटणे काढून तोफा आपल्या घेऊन येतीं आपण पुढे जावें. त्यावरून बाबा पुढे आले भाई तेथें उमे राहून फलटणार्शी सखत रीतीने बोलून तोफा पलटणे लष्करात घेऊन आले. दुसरे दिवशी त्यांच (अन्वयें) बुण्गे पुढे घालून आपण पाठीमागैं राहून आठा कोसावर घेऊन मुक्काम केला. खुशालगडात एक दोन तोफा व फरासखाना वैगैरे होते ते तेथील तेथेच राहिले. आणावयास बनले नाहीं. कमावीसदार जीव घेऊन पक्का नाला. रांगड्यानीं ठाणे आटोपले, पाठीमागून हमदानीचा पुतप्या व पहाडविंग दवलतराम हलद्या पधरा हजार फैजेनिशी पाठलाग करावयास येतात, बातमी आली. त्यावरून नित्य खासा बाबा व भाई वैगैरे सरदार पाठीमागैं फौज सुद्धा राहून बुण्गे पुढे घालून मजल दरमजल मोठ्या मजली करीत, या अन्वयें डिगेपावेतीं आले.

रांगड्यांची फौज पिंपळाईपावेतों आली होती, तेथून माघारा फरतोन गेले. नित्य लळकरात अवाया पडत, आतां स्वस्थ आहे. परतु लळकराने अवाई खादली आहे. पुढे पहावे. वेशून पुढे फितुशाची चबकशी व फितुरीयाचे पारपत्याचा विचार होणे तो होईल. नौबतरायाचे जिमेस तोफखाना पलटणे होर्टी. इतका फिरू केवळ एका दोहों रोजात जाहला नाही दोन चार महिने सधान चालले आहे हे आतां समजप्यात आले. रात्रदिवस नौबतराय तेथे असता त्यास न समजता जाहले किंवा तोहि यांत आहे कले काय ? परतु त्याचा सदेह बावाच्या अतःकरणी आला. वरकडास तो परिच्छिन्न आहेच. चबकशी होते बाहेरून त्याजवर चबकी स्वारांची आहे. पुढे काय निवडेल तें पहावे. परतु याउपर फितुरीयाचीं पारिपत्ये होतील. बाबानीं कुटुंबे वैरे कुल कारखाने बुणगे ग्वालेरीस रवाना करून सडे होऊन आहेत. प्रसगीचे सविस्तर वृत्त निवेदन व्हावे यदर्थी तपसीलेकरोन विनविले आहे. नौबतराय याजकडे तोफखाना, पलटणे, बक्षीगिरी सांगितली. अलीकडे त्याजवर अखत्यार पाटीलबाबानीं बराच दिला आहे परतु हिंदुस्थानी माणूस आर्जवी, फार तन्हेतन्हें आर्जवून कामकाज करून दाखवून मेळवून घ्यावे. समयास बनेल तशी वर्तणुक करावी अशी चाल आहे. याकरिता पाटीलबाबानीं बहुत सावधपणे वर्तत जावे म्हणून स्वार्मांनी पूर्वी लिहिले होतें व बाळाजीपत जामगांवकर यांजवळ बोलणे जाहल्यावरून त्यार्णीही या अन्यवें येथें लिहून पाठविले. आम्ही स्वार्मांची वजिनस चिठी पाटीलबाबास एकातीं वाचवून दाखवून मजकूर बोललो. ते समर्थी म्हणू लागले येविशींचा बदोबस्त आहे, काळजी न करावी. निदान स्वामीच्या लिहिल्या अन्यवेंच प्रत्ययास आलै ! आता स्मरतात ! हिंदुस्थानी यांणी दवलतच गारग केली होती. पाणपत होण्यांत बाकी नव्हती. परतु श्रीमताचे पुण्येकरून व पाटीलबाबाचे दैवेकरून बचाव जाहला ही गोष्ठ थोरली जाहली सांप्रत बाबाही आपले जागी खिल आहेत. श्रीमतांनी लिहिले व घरच्या मळीनेहि सांगितले परतु होणारासारखी बुद्धि शाली. हिंदुस्थानीयांचे विश्वासावर मेलों त्याचें फल पावलो, असें म्हणत असतात. होणारास कोणाचा उपाय नाही. बाईठ व्हावे याकरिता त्यांणी सग्रह केला नव्हता. परतु हिंदुस्थानी बेहमान ! वेळेस त्यांणी घालविले हे आतां प्रत्ययास आलै. पुढे दौलतीचा वैरे बदोबस्त करितात तो जाहल्यावर मागाहून लिहून पाठवू. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[ऐतिहासिक पत्रव्यवहार लेखांक २६१ पृष्ठ २३२ ते २३७ सपादक गो. स. सरदेसाई, कृ. पा. कुलकर्णी, या. मा. काळे.]

दणकाऊन उत्तरें दिल्ही त्याचा नमुना

ता २८ आक्टोबर इ. स. १७८०

मि कार्तिक शुद्ध १ शके १७०२

“ पुरवणी श्रीमत राजश्री नानासाहेब यास:- विज्ञापना, राजश्री बाळाराव गोविंद यांसी व मानुश्री अहिल्याबाईंशीं बोलणी शालीं ते समर्थी बाई व बाळाराव व आबाजी नाईक बानवळे, बाईकडील मडळी राजश्री कृष्णाजी मुरार व मुकुदराव दिवाण व वासुदेव चिमणाजी व जयराम रावजी व आबाजी रणसोड इतके बसले होते बाईंनी फडणीसांस सांगितले जे, चौ पांचा वर्षांचा हिशेब बाळारावास दाखवा. सरदार दक्षणेस होते. चौ साला जमा नी खर्च जो जाला, तो दाखवा म्हणून वाईंनी सांगितले. त्यास फडणीसांनी बाळारावास हिशेब दाखविला. समजावून दिल्हा. बाई बोलली जे, ‘हा वेळपर्यंत आम्ही हिशेब तुम्हास नाहीं दाखविले. सुभेदाराचे वेळेस तुमचे हिशेब आम्हांकडे आले. कितीकदां आम्हीं पाहिले आहेत. परतु साप्रत तुकोजीबाबा विजयध्वज दौलतकर्ते पैदा जाले, त्या योगेंकरून तरी हिशेबाचे महजब घरोघर देणे आम्हास प्राप्त क्षाले ! वरें, भगवत् इच्छेस उपाय नाहीं ! परतु बाळाराव ! तुम्हास कळले असू द्या, अद्याप तुकोजी बाबानींही कोठे पराक्रम करून अधिकोत्तर मेळविले नाहीं. सुभेदाराचेच मेळविले खातात, आणि महादजीबाबानींही अधिकोत्तर काहीं मेळविले नाहीं. राणोजी शिंद्याच्याच दौलतीवर उछ्या मारितात. जयाजी शिंदे मेळवार, दत्ताजी शिंद्यानें कशी लढाई केली, तदोत्तरही कसे पराक्रम केले, तसेही अगर तुकोजीबाबानींकोठे काय पराक्रम केले आहेत ? आणि साप्रत धनी लहान, मुत्सद्यांचा कारभार, राज्यांत मातवर सरदार तुम्हीच दोघे. तेही समयानरूप समजूनच तुम्हाशीं वर्ततात. कैलासवाणी श्रीमत रावसाहेब होते, ते वेळेस त्याच दावही तर्याच होते. तुमच्या वर्तणुकीही तशाच होत्या. असो. इतके बोलावयास कारण हेच कीं, तुकोजी बाबाचं इतके दिवस बांकडे पाऊल पडले नाहीं. परतु चार पाच वर्षे उभयतांचे देशीं होते, तेथें उभयतांची मसलत जशी जाली असेल, तशी यांचीं पावळे पडत जातात. असो. काय चिंता आहे ? तुमचे मानस असेल कीं, बाईच चहूकहून उपद्रव जास्यानें, सारेच बंदोबस्त आपण केल्यावर बाईंनी काय करायवाचे आहे ? परंतु तुम्हासीही कळले असू द्या, मी सुभेदाराची खून आहें. केवळ तुकोजीबाबाच दौलतीचे धनी आणि मी कशांत काहीं नाहीं, असें समजूनका. तुकोजीबाबा हे माझे द्यातचे कामास लावलेले आहेत. त्यांनी निमकहरामीचे फद आम्हांसी केस्यास, पुढे सुखरूप दौलत करू म्हणतील, तर स्या गोष्ठी दुरापास्त आहेत. फार खगव होतील.

आजकाल पाठीलवावांचा दम तुकोजीवावा फार राखिसात. आणि पाठीलवावांच्याही चित्तांत फार फद असेल, उभवतांही फौजसुद्धा मजवर चालून वावे. सुमेदाराचे पुण्यप्रतापे येयेही कोणी बांगड्या लेऊन बसाऱ्ये नाही. श्रीमार्तंड समर्थ आहे. जें ईश्वर घडवील तें सर्वे !’ इतके वाई बोल्ल्यावर बाळारावांनीही फार नम्रतेची उत्तरे केली कीं उभवतांसही वडील आपण आहेत. जितकी आपण रागे भरून आशापिले, त्याचे लेशही पाठीलवावाच्या चित्तांत नाहीत. असे असतां कितीकानीं कितीक गोष्टी विपर्योग आपणास समजाविले असतील ते किमी पध्यानांत न वावे. सुमेदाराचे जागा व राणोजी बावाचे जागा उभवतांसही आपण वडील आहेत. असे फार बाळाराव बाईशीं ममतायुक्त बोलले वाई बाळारावाशीं बोलली जे, बहुत ममतापुरस्कर बोलता परतु दोन्ही जाने तुम्हांस पाठ आहेत. वरते तोंडाने बोलत जावे, पायाने तुडवीत जावे, हातपाय जोड्यन आदब करीत असावी, हे तालीम तुम्हाजवळून शिकणारांनी शिकून जावी. असो. तुकोजीवावांनी इतके जें केले आहे, तें तुमच्या मुख्यातरै पुण्यातही श्रीमतांजवळ बदोबस्त केलाच असेल. वेविशीं पुण्याहून धन्याचेच पत्र आम्हांस आणा कीं, सुमेदाराचे तुम्ही काहीं नव्हा. त्याचे दौलतीचे वारिसदारी तुम्हांस पोहचत नाही. सर्वविशीं सुगुटमणी तुकोजी-बावा आहेत. तुम्ही उठून काशीयात्रेस जाणे. असे धन्याचे व कारभान्याचे पत्र, शाभर स्वार, एक कारकून येऊन, त्यानीं आम्हांस उठून जा म्हटले म्हणजे आम्ही तुमचे आशेचा उज्जूर करणार नाही त्याचीच आजा आम्हांस शिरसावद्य आहे.’ बाळाराव बोलले जे, श्रीमत धनी, ते आमचे औजलीने पाणी पिलात कीं काय ? नाई बोलली जे, तेही काय करतील ? आजचा काळ असाच आहे. अशीं फार बोलणीं झालीं मग बाळारावही वाईच्या सतोषानरूप बोलून वाईस उतोष करून निरोप घेतला. [महेश्वर दरबारचीं बातमीपत्रे. लेखांक २३ पृष्ठ ५२-५३.]

पृष्ठ ७५ जसे तुम्ही आपल्या बायका सुपारीच्या खांडासारख्या गिळून गेला इ०.

“ कोणे वेळेस (अहल्यावाईच्या) बोलण्यांत आले आहे कीं, शिंद्यानीं बायकांच्या मेला खांदडीस दिल्या, तसे येये होणार नाही. सुमेदारांच्या पुण्यप्रतापे जें घडणे ते यथावोग्यच घडेल, ” असे दोन चार वेळां भाषणे जालीं आहेत.

[महेश्वरदरबारचीं बातमीपत्रे. लेखांक ४० भाग १ छ पृष्ठ १०४.]

पृष्ठ ८१ काकडावर:— मोडीवाचनाची चूक दिलते. “ बादवाडावर ” असे

मुळांत असावे ? या बखरींत अन्यथ काकड गांव आले आहे, तें गुजरायेत आहे.

काकड:— हेच काकर असावे. या बाबत Imperial gazetteer of India यांत पुढील माहिती मिळते. Kankrej is a flat open and fairly wooded country situated on both sides of the बनासु river (Palanpur agency, Gujarat.) Kankrej comprises twenty six different estates held by Rajputs. The principal village in Kankrej is Thara, five miles north of which is Kakar (काकड) the ancient capital of the state with some ruined temples.

(काकडादा नावाचे एक गांव महेश्वर परगण्यांत महेश्वर व माझूचा किला यांमध्ये आहे. येथे सैन्याच्या छावणीसाठी तळ पडत असे, असे सागतात. तेव्हा काकड व काकडादा एकच की काय ?)

पृष्ठ ८१ फरिंदेद ५५ यातील टिपूच्या मराठी लष्करावरील छाप्याची हक्कीकत व टिपूचे कागदपत्र सुभेदाराकडे येत यासंबंधी माहिती व खुलासा. सन १७८६ नोव्हेंबर— “टिपूच्या लष्करांत मराठ्याच्या हालचालीच्या सर्व बातम्या कळत होत्या. सायकाळची सध्या आटपून हरिपत तात्या मोगल व भोसले यासह आवशीस कलकेरीकडे निघाले. तो वाटेत बारी होती तींतून बाजारबुण्यां व लष्कर जात असता टिपूच्या फौजेने येऊन त्यावर बाणांचा अतोनात वर्षाव केला व बेदळ्याच्या हुडी येऊन बेलाशक बाजार बुनगे लुटू लागल्या ! भोसल्यांचे बुनगे बरेच लुटले गेले आणि मोगलांची तर अतोनात नासाडी झाली. या मोहिमेत टिपूने भिपूने मराठ्याच्या लष्करावर घातलेला हा शेवटचा छापा होय. छापा घालण्यापूर्वी व नतरसुद्धां टिपूकळून हरिपत व होळकर याजकडे प्रत्यर्ही पत्रे येत होती कीं, तहाचे बोलणे करण्याकरितां वकील पाठवीत आहो. ते वकील कधीं पाठवावे हे लिहून यावे. होळकराच्या पत्रात टिपूने लिहिले होतें कीं, “वकील मातवर पाठविले आहेत. याचा बहुमान करून ज्या गोष्टीकळून दोर्हीकडील खलूष दूर होय तें करावे.” त्यावर होळकरानीं जबाब लिहिला कीं, “वकिलाची रवानगी करितो, कधीं करावी हे उत्तर येतांच रवानगी करितो, म्हणून (आपली) पत्रे येत असता दरम्यान छापा आला ही गोष्ट न ब्हावी. त्यास आपण दाना दुरंदेशी आहेत. असे असता ही गोष्ट घडू नये. त्यास ज्या समर्थी सरकारात वकिलाचे प्रयोजन लागेल ते समर्थी आणविले जातील.” हे होळकराचे उत्तर बाणेदारपणाचे होते. तहाबदल टिपूची मध्यस्थी आजपर्यंत व यापुढेही होळकराकडे च होती. असे असता ती मध्यस्थी एकीकडे राहून टिपूने विश्वासघात करून छापा भातला ही गोष्ट होळकराच्या मनास बरीच लागली असावी. छापा आला त्या वेळी

शत्रुच्या लोकांनी गर्दी केली त्यातच होळकराचे पेंढारी मिस्कून त्यांनी आपलैच लज्जकर लुटले, असा बोभाटा त्यावेळीं फार शाला होता, व त्यात बरेच तथ्य होते. छाया-नतर दुसरे दिवशीं भोसले व मौगल यांच्या लज्जरातलीं उटै, घोडीं, बैल वगैरे पेंढांच्यांकडे सांपडले, हे त्यांस प्रत्यक्ष प्रमाण होय. शत्रुकडून आलेला तहाचा सदर्भ कबूल करण्यात होळकराना काहीं लांचलुचपत घेतली असावी, आणि त्यांच्याच प्रेरणेवरून पेंढान्यांनी लज्जकर लुटले, व लुटीचा माल टिपूस निस्या किंमतीस यिकला, वगैरे अकवा त्या वेळीं मराठी लज्जरात उठस्या होत्या, त्यात सत्याचा अशा पाहूं जातां ज्यांनी या मोहिमेचा बराच बोजा आपल्या शिरावर उचलला होता असे थोर सर-दार तुकोजी होळकर शत्रूस सामील होऊन मराठी राज्याशीं बेझमानी करितील हे मुळांच सभवत नाहीं. पेंढारी ते बोद्धन चालून पेंढारीच ! त्यांनी पाहिजे तें कुकर्म केले असले तरी त्याचा दोष होळकरावर लादणे वाजवी नाहीं. होळकरांकडे तहाप्रकरणीं टिपूचे कागद नेहमीं येत असत व ते कागद वाटें धरून त्यात काहीं फितुराचें सापडते की काव, म्हणून पुष्कळ शोध त्या वेळीं शाला. पण तसा लेखी पुरावा कोणास काहीं एक सापडला नाहीं लज्जरच्या हालचाली होळकराच्या सल्लिखने हरिपत करीत असत ही गोष्ट पुष्कळ सरदार लोकास आवडत नव्हती हे मात्र खरै. ’

[ऐतिहासिक लेख सम्राह खरेकृत पृष्ठ ४०३२, ४०३३, ४०३४.]

पृष्ठ ८२ ओळ ७ वी मोगल भोसले याचे येणे रामजानीचा तमाशा होत होताः— या प्रसगाचा उल्लेख समकालीन ऐतिहासिक कागदपत्रात नाही. परतु एका पोवाढथात मात्र आहे. शाहीर राधुकृत बदामीच्या किलऱ्यावरील लढाईच्या पोवाढथात पुढील उल्लेख सापडतोः— “ किलथात फिरगी रेहिला जगी, मारितो रग रकेत्याचा । तळ्याकडे भोर्चा भोंसल्याचा । आत कानडा लोक फांकडा, शिपाई सडे तलवार नेमिले चार हजार ॥ तळ्याचा तिरी भोंसला, शिरी श्रीमत विनीवर । मौगलाचें लज्जर ॥ बसुनिया हवीर करिती विचार ‘हला करा एकदाची’ खवर ऐका बदामीची ॥ किलऱ्याचें आग भित्ति फिरग भार हा पळतो कानडथाचा । मुजरा पाहती किलऱ्याचा ॥ पाटणकर दग, वाजे मृदग, माडला रग, गोळा सुटला तोफेचा । ठाय उडविला नायकिणीचा ॥ ”

पृष्ठ ८३ ओळ ७ वी १० हजार फैज घेऊनः— “ १० हजार फैज देऊन ” असें पाहिजे.

पृष्ठ ८४ उज्जनीस येऊन गोळे करणे १०:— ‘गोळे मारणे’ असें मुळांत असावै.

पृष्ठ ८६ पाटिलबाबांनीं पागोटें टाक्कून फेटा बांधलाः— केल्या कर्मचे फळ मला पावळे असा पश्चात्ताप केला— “ संप्रत बाबाही आपले जागा खिज आहेत. श्रीमंतानीं लिहिले व घरज्या मडळीनीं सांगितले, परतु होणारा सारखी बुद्धि जाली. हिंदुस्थानी याचे विश्वासावर गेले, त्याचे फळ पावळे, असे म्हणत असतात. होणारास कोणाचा उपाव नाही. बाईठ व्हावै याकरिता त्याणी सग्रह केला नवता. परंतु हिंदुस्थानी बेईमान वेळेस त्यांणीं घालविले, हे आता प्रत्ययास आले. ”

[आप्याजी रामाचे पेशव्यास पत्र ता. २८ जुलै १७८३ लेखांक ५०३ पृष्ठ न. ६९२. महादजी शिंदे यांची कागद पत्रे सपादक सरकार व सरदेसाई.]

पृष्ठ ८८ ओळ २ री करवंदीप्रमाणे थालनेर येथे.— करवदी प्रगणे (परगणे) थालनेर असें तर मुळात नसेल ?

पृष्ठ ८९ ओळ १७ वी मल्हारगड.— उदेपूरज्या आग्रेयीस व मदोसराज्या वाव्यव्येस आहे.

पृष्ठ ९० परिच्छेद ६० ओळ ११ वी हुला आला नाही यापुढे पूर्ण विराम आहे तो नको.

पृष्ठ ९४ परिच्छेद ६३ ओळ ५ वी नारो गणेश असताना चढवीत होते:- नारो गणेश अस्तन्या चढवीत होते. आवेश किंवा स्फुरण आले असतां आपण अस्तन्य मागे सारतो. नारो गणेशाला ईर्षा आली होती व तो अस्तन्या साऱ्ह लागला, होता परंतु आवा चिटणीसाने त्याला बुद्धिवाद सांगून शांत केले.

पृष्ठ ९६ परिच्छेद ६४ तुकोजी होळकराने नारो गणेशाचा केलेला छळ— “ सुभेदारांकडील प्रकार म्हणावा तरी, राजधी नारोपत यांचा दाव व चाल वथास्थित बरी अथवा वाईठ होती. परतु सुभेदारांचा आव रक्खून सर्वांची मर्जी रक्खण केली होती. गुदस्तापासून येये आलिया तागाईत पाटिलबाबांसी स्नेह सपादून, योडी बहुत पांच लक्षांची बांटणीही घेतली व पांचा लक्षांचे इनामही करून घेतलें, आणि फिरोन भवप्रीतही राखिली होती, व दरबारांतही सर्वांसी स्नेह लहान मोळांसी ठेविला होता. ऐसें असता, सुभेदारांनी मशारनिल्हेची अब्रू बेतन्हा घेतली. ब्राह्मणाचे पारिपत्य श्रीमंतांचे राज्यात ऐसैं कोणीच केले नाही. श्रीमंतांचे घरीं मुत्स-चावर अथवा सरदारावर इतराजी जाली तर दरबार मात्र मना होतो. घरीं बसले नतर त्यास शिक्षा जाहालियानतर पांच रुपये त्याजपासून जागा असल्यास घ्यावे, नाहीं तर सरकारकामोनाच नसला तर दूर करावा. ही गोष्ट निदान जेथे सोडच नाहीं तेयें शा गोष्टी घडतात. बहुतच हरामखोर असला तरी किलाकोटीही प्राप्त

होतो. परतु मातवर माणसास अथवा छोटेखान्यास ब्राह्मणास मारहाण करणे अथवा बदुखेचे जामगीने आंग भाजावै, हें काठें ऐकप्यास नव्हते. तें नारोपतास येणे प्राप जाहाले. मशारनिल्हेची जसी केली घोडीं, उटे, दौलत सर्व सरकारांत लाविलीं. त्यास कैद केले. पुत्र व स्त्री या उभयतांस निरनिराळी आणि नारोपतास स्वतत्र माप्रमाणे ठेवून, मागतीं जे समर्थी नारोपताचे पारिपत्य भिकाजी होळकर यांजकळून करविले, तेव्हां त्यांनी मशारनिल्हेचे स्त्रीस व पुत्रास उष्णामध्ये उमे करून, त्यांचे स्वरू मशारनिल्हेस तव्यावर उमे केले आणि कानास चाप लाविले. स्त्रीद्यावर बदुका दिस्या. ऐसी बहुत प्रकारे विटवना केली. प्रस्तुत कारभार राजश्री पारादारपत वाष करीत असतात जे समर्थी बहुतच निग्रह मशारनिल्हेवर केला, तेव्हां गोवर्धनचे मुक्कार्मीहून पाटिलबावार्नी राजश्री राणेखानभाई व राजश्री सदाशिव मल्हार यांस पाठविले. त्यांनी जाऊन सुभेदारास बहुत निषेध केला तेव्हां बोलले कीं, याउपर त्यास मारहाण करणार नाहीं इतकी मात्र गोष्ट कबूल केली परतु खाण्यापिण्याची जैसी आटक होती, त्याप्रमाणेच आठ पत्रा दिवस होती. एक मार मात्र बद जाहला होता. नंतर मशारनिल्हेपासीं पन्नास लक्ष रुपये मागो लागले. निदान पचवीस-पर्यंत आले. तेव्हां मशारनिल्हेनीं उत्तर साफच केले कीं, माझी अबू राहती तर पाच रुपये तुम्हास, माझे पदर्दीं होते किंवा नव्हते, परतु अबूकरितां देणे प्राप होतें. आतां कांहीच मिळत नाहीं. प्राण घ्यावा इतकी मात्र गोष्ट आहे. तेव्हा चोहां-कळून उपराळा नाहीं. हक्कनाहक्क प्राण जातो आणि विपत्य होतात. ऐसे जाणून पत्रा लक्षाचा ठराव जाहला. शिशाय दरबार रखच काय पडला तो न कळे. याजमुळे पाटिलबावास बहुतच वाईट वाटले ”

[आप्पाजी रामाचं पेशव्यास पत्र. महादजी शिंदे यांची कागदपत्रे लेखांक ५८६.]

पृष्ठ ९६ ओळ १ ली बापू सुभेदारापुढे ठेऊनः—‘बापूनीं सुभेदारापुढे ठेऊन’ असे मुळात असले पाहिजे.

पृष्ठ १०२ ओळ ३ री “श्रीमंतास करण्यास—” “श्रीमताचे करण्यास” असे असावै.

पृष्ठ १०४—५—६—७ परिच्छेद न. ६६ यांतील मेडत्याची लढाई होळ-कराच्या मदतीनेच केयळ फते शाळी अशी जी हकीकत सांगितली आहे, तिला पारवनीस सपादित जोधपूर येथील राजकारणे या पत्रव्यवहारांत आघार सांपडतो. वेश्याचा जोधपूर येथील बकील कृष्णाजी जगत्ताथ २-११ १७९० च्या पत्रात म्हणतो—“मेडत्याची लढाई श्रीमताचे पुण्यप्रतापे फते जहाली. डभाईचा तोफ-

खाना पिऊन खातरेंत न आणतां हजार स्वारांनी तरवार अशी चालविली जे, दोन कोस माघारे फिरविले. राजश्री अहंकारहाहाराचे दिवाण राजश्री बलवतराव सदाशिव, व राजश्री काशीराव होळकर व राजश्री बापूजी होळकर मागाहून येऊन तरवार चालविली, तेव्हा लडाई फते जाहाली. अस्सल वर्तमान या प्रकारे आहे. ”

पृष्ठ १०६ अफूचा गाळावा घेऊन— पैजेचा विडा उचलणे, किंवा आण प्रमाण करणे अशा वेळी अफू गाळून प्यावयाचा कांहां विधि रजपुतात असावाऱ्ये दिसते. उदाहरणार्थ पुढील उतारा पहा— “ इद्रसिंग सवार्हाईसिंगाचा भाऊ व सिवचद भडारी व बुधसिंग सर्व एकत्र हाऊन, परस्परे निखालसता करून अफीम गाळून प्याले. आणभाष, क्रिया केली जे, बक्कीने सवार्हाईसिंगासी नासू नये, सवार्ह-सिंगानीं बक्कीसीं दगा करू नये. याप्रमाणे ऐक्यता जाहाली ”

[जोधपूर येथील राजकारणे. पृष्ठ ९७ लेखांक २७ वा.]

पृष्ठ १०९ सत्वासची गढी खाली करून होळकराचें ठाणे उठवून (महादजीने) बन्हाणपूरचा सुमार धरला वगैरे— “ नर्मदेच्या दक्षेश स नेमावर महाल मोठा. सिंदे होळकरांचा समाईक. त्यात सत्वास जागा बहुत दिवस उजाड पडली होती तेथे (अहल्या) बाईनीं ठाणे ठेविले. निमै ठाणे (महादजी) बावाचे असावे, तै बाई ठेवून देत. म्हणत कीं, खर्च पडला तो देणे. असे एक वर्ष लोटले साप्रत बाबा त्याच मार्गे आले, त्यांनी ते जागा खालीं करून घेतली. त्याचे बदला दुसरे स्थळ यास (म्ह. अहिस्यावाराइस) लाऊन दिले म्हणोन वर्तमान आॅले. बाई फार श्रमी आहेत ” [मराठी रियासत उत्तर विभाग २ पृष्ठ २५९.]

पृष्ठ ११३ असे बोलणे होताच त्या समर्थी— असे त्याचे बोलणे होत आहे तोंच.

पृष्ठ ११४ पण निशाणाचा हत्ती भवानी शंकर मागे फिरेना. तेव्हा निशाण उतरून घेतल्यावर मागे फिरला— ज्या हत्तीवर सैन्याचे मुख्य निशाण उभे केलेले असते त्याचे महत्व लढाईत फार. निशाणाचा हत्ती शत्रूने घेलून बळवून नेला तर किंवा तो हत्ती माघारा फिरला, तर तो पराजय किंवा मोड शास्त्राची खून समजली जाई. सर्व सैनिकांचे लक्ष त्या निशाणाकडे असें यामुळेच हत्तीच्या पायांत अदू घालण्याची पद्धत पडली. अदू घातले म्हणजे मग हत्तीला जागचे हालता घेत नये. बाकी हत्ती हा स्वतःच अत्यत बुद्धिमान प्राणी असतो व त्याला एकदा हुक्म शाला म्हणजे तो एकनिष्ठेने बजावतो. आपल्या जबळ निशाण आहे तो-

पर्वत मार्गे फिरावयाचे नाही हेतु त्याला ठाऊक असते. येथील युद्धप्रसंगात तो त्याच न्यायानें वागला. त्याच्या वरून निशाण उतरून घेतले तेव्हाच तो माधारी फिरला !

पृष्ठ ११५ याचा बेलभंडार त्यांची उदी— होळकरांनी बेलभंडार उच्छून व शिंद्यांनी उदी उच्छून शपथ प्रमाण केले. महादजी शिंद्याचा गुरु किंवा आराध्य दैवत एक मुखलमान साधु होता. सबव शिंद्यांनी उदी उच्छून शपथ खावी हेतु सरळच.

पृष्ठ ११५ सर्वाई मल्हारराव होळकराचे बंड— सन १७९१. पहा ऐतिहासिक लेखसंग्रह खेरे पृष्ठ ४४८७ व ४४८९ “ तुकोजी होळकर याचे पुत्र मल्हारराव होळकर बापाशीं भाडून हिंदुस्थानांतून दक्षिण देशीं आले. त्यावरोबर पांच हजार फौज व पाच तोफा असें सामान होतें. त्यांनी इकडे आल्यावर नवाबाच्या मुलखात धामधूम केली व पेशावाईपैर्कीं काहीं गाव लुटले “ चिरजीवास समजून सागावे. न ऐकत तर कैद करावै.” अशीं तुकोजी होळकरांचीं नानांस पत्रे आलीं. त्यावरून मल्हारराव यास आणण्याकरिता नानांनी बहिरोपत मेहेदले यास दद्दा पागा बरोबर देऊन पाठविले. त्यांनी जाऊन मल्हाररावाची समजून करून त्यांसु पुण्यापासून सतरा अठरा कोसावर आणिले. तेयें ते ब्रिथरून बहिरोपतांशीं कलागत करून वाफगावास गेले. बहिरोपतांनी जाऊन वाफगावास बेढा घातला. तेव्हां मल्हाररावांनी बाहेर पडून त्यांशीं लढाई केली आणि त्यास मोडून त्यांचा नगारा व निशाण हिस्कून घेऊन त्यास तीन कोसपर्यंत पिटून घातले. त्यांनी चासेस जाऊन नानास तें वर्तमान लिहिले. मग नानांनीं बजाबा शिरवळकर याजवरोबर स्वतःचे पथक व रगराव त्रिनक राजेवहाद्दर याजवरोबर हजार दीड हजार स्वार व चार तोफा असें आणखी सामान मल्हाररावांसु धरून आणण्याकरिता पाठविले. महिना दोन महिने राजेवहाद्दर यांनीं मेहनत केल्यावर मल्हारराव आपले फौजेस निरोप देऊन शेंपन्नासु त्वारांनिशीं राजेवहाद्दर यास भेटले व त्यावरोबरच पुण्यास आले.

ज्या दिवशीं श्रीमत डेरेदाखल ज्ञाले त्याच दिवशीं रगराव राजेवहाद्दर मल्हारराव होळकरासु घेऊन वाफगावाहून पुण्यास आले. होळकरांच्या व श्रीमतांच्या भेटी ज्ञास्यावर श्रीमतांनी राजेवहाद्दर यांच्या रखवालीखालीं नदीपलीकडे तबू देऊन होळकरांनी रहावें असा हुक्म केला. त्याप्रमाणे पांच सहा महिनेपर्यंत होळकर स्वस्थपणे राहिले.”

पृष्ठ ११६ पञ्चास त्वारांनिशीं कुदून पडून फौजा हात बेहत्तर केल्या:-

पुढलीक कातगडेकृत हिंदी-मराठी कोशात ‘ इद्धाता ’ असा शब्द आहे. त्याचा अर्थ घेरा, मर्यादा किंवा हद असा तेयें दिला आहे. त्यावरून मूळ पाठ “ फौजा

इत्यसा सारबतार केल्या ” असा असण्याचा समव आहे “ पन्नास पन्नास स्वारानिशीं तटून पऱ्हून श्रीमत व मोगलाच्या फौजा पळवून ढीमेपार उघळून लावल्या ” असा अर्थ वरील पाठ स्वीकारस्वास बसू शकेल.

पृष्ठ ११६ त्यांचा कंपू— शिंद्यांचा कंपू. डिवॉहनच्या हाताखालीं तयार करण्यात आलेला.

पृष्ठ ११७ फारबस — मूळ शब्द काय असावा कळत नाही. ‘सरमस्त’ असा पर्शीवन शब्द आहे त्याचा अर्थ Intoxicated असा आहे.

पृष्ठ ११७ मल्हारराव फरबस होऊनः— थोरला मल्हारराव, त्याचा पुत्र खडेराव, तुकोजी, बापू, मल्हारराव सारे दास्तावज होते. “ सरदार व कारभारी सदरहू आहेत त्यांचीं करणीं चालीं आहेत. इतके करून ममलत पुढे कोणती करणार ? तर गुजराथची मसलत नाहीशी जाली ! हे सरकार चाकरीपासून कृतार्थ व पाटिल-बावाळडील हा अर्थ गुजरत्याने भय मनातील जाऊन, हिंदुस्थानचे अधिकारी जाली वाजवर कृतार्थता मानून, मद्यादिक महापानाचा योग ! शपथा केल्या ते दिवशी श्रीमतांचे पाय व कैलासवासी सुभेदार यांचे पाय व बाईचे पायाच्या शपथा बाहिल्या काय ? प्रांतातील व लक्ष्मारातील दुकाने मोडविलीं, सरकारचे जासूद, हुजरे व त्यानीं आपले जासूदसमागमे देऊन मोडविलीं, व ताकीद आजपर्यंत चालली असता, पुन्हा प्रसिद्ध वर्तणूक व दुकाने यांसी परवानगी राजरोष चालली ! आम्ही स्वार्मांचे पत्र माझे नांवे आले त्यात अनाचाराचा बदोबस्त केला, हे फार चागलैं जालैं म्हणून लिहिलै होतें, त्याजवरून सांगितलैं कीं, “ आपण बदोबस्त केला, तेणकडून श्रीमतांस व श्रीमत राजश्री नाना, तात्यांस सतोष जाला, व पुढैं या पापापासून निवृत जास्याने कल्याणाची उमेद जाली, कीं सरदाराची क्रिया चांगली जाली, कल्याण होइल, व दिली आगरे जेथपर्यंत तुमचा लौकिक आहे तेथपर्यंत तुमचा सद्लौकिक जाला. तेथपर्यंत बातम्या आपस्या असवारींत गेस्या. असैं असून पुन्हा लाकरात दुकाने प्रसिद्ध बसलीं, तेव्हा ताकीद असावी.” यांचे उत्तर केलैं कीं, “ महापाना वेगळे माणूस वांचणार नाही. यास्तव नर्मदा उत्तरतीरीं सुटत नाही.” तेव्हा उत्तर केलैं कीं, “ सुभेदार, तुम्ही शफथा पुत्रांचिहित कोण कोणाच्या बाहिल्या, आणि त्यांचे उत्तर हें सांवे ! सरदार व हे निघाले तेव्हां न कूच (?) गोष्टीवर किंवा तुमची ठीक न राहिली ! तेव्हा तुमची शफथ किंवा मोठें कामात राजकारणात कशी पश्य पढल ? व खातरजमेवर कसें राहतील ? बाबू इतका लौकिक तरी कशास्तव केला ? तर फजीती करून घेऊ नका. राज्यात मनाई त्या चालीने तुम्ही चाला. नाही तर दास्तव्यास तुम्हांसी ल्येक बोलतील, हे करणे उचित नाही.” परतु मदाधता

अविवेकामुळे शपथा केल्या, त्यावर लक्ष राहिले नाहीं ! कारकून कारभारी वाईतुदा फजीत करीतच आहेत. चालीस अतर तिळप्राय नाहीं ! सरदारीची अबू नाहीं ! जबल्चा पैसा खर्चिणे नाहीं ! दाभाष्टाचे घरचा कारभार ऐकत होतो, ती दशा साप्रत सर्व प्रकारे येथे प्राप्त जाली आहे. त्यांत दाभाष्टाचे घरी मद्य नव्हते, वरकड विषय होते. येथे मद्य व अविचार, रयत लुटणे, मल्हारजी वगैरे केवळ लुच्य तन्हा ! जेथे मुक्काम जाला, तेथे अविचार लिहिता विस्तार !! ”

[होळकर दरबारातली हिंगण्यांची वकिली लेखांक ८ वा पृष्ठ १८ व १९.]

पृष्ठ १२० मुक्ताबाई फणसे.— अहित्याबाईची कन्या यशवतराव फणसे यांस दिली होती.

पृष्ठ १२१ परिच्छेद ७५ “ सुमेदाराचे शरीर अर्धे वायूने गेले आहे. तशीच तजवीज व कायम मिजाजी व मसलतीचा अर्थ जाला आहे ! व जेष्ठ चिरजीव काशीराव त्याचा एक हात पाय वायूने कमी जन्मताच आहे, व तद्वतच बुध्य, मसलत, कायम मिजाजी आहे !! कनिष्ठ चिरजीव मल्हारराव त्यांची अवस्था सर्व स्वामीस विदित. जघन्यच आहे, तेच आहे. बापूजी होळकर पुतण्या आहे, तो मात्र स्वारी शिकारी चाकरीच्या उपयोगी. त्याचे ठिकार्णी यासी द्रोह्युद्दि विशेष याजला जाली आहे की, माझे पुत्र मार्गे पडतील. यास्तव पुत्रास रुढीस घालावै. पुत्र जेष्ठ रुढीस घालावै, तर कनिष्ठ मल्हारराव म्हणतात की त्यास जिवै मारीन !! जेष्ठ पुत्र म्हणतात की, मी जेष्ठ, टिक्याचा धनी. मजला रुढीस न घातस्यास गोसावी होउन छत्रीपार्श्वी बसेन. हे जेष्ठाचे भाषण ! मुख्यास पुत्रमोह विशेष जाला ! व्यसनासकित सर्वांस. मादक वस्तूचा सग्रह ! तेव्हा सर्वांस जमा करून आम्ही सागितले की, याने बहुताचे नाश जाले. आपण सग्रह करिता, हे ठीक नव्हे. समय काय गुजरला आहे, व अभिमानरहित होउन तोच उद्योग चालणे उचित नाही. आपले लवरु कोणी बोलत नाहीं, परतु जग विरुद्ध जाले आहे. सुमेदार कैलासवासीचे पुण्याचे पुज बहुता होते, त्याचा खर्च होत आपणहि तेच पुण्य खर्चितां ! पापोत्कर्ष विशेष जाहला. पुण्यसग्रह सरत आला. तुम्ही सरदार योर, केवढे तुमचे मान, योरणा, त्यास हा बद्दा आहे. म्हणून पुत्रसहित जमा करून बोलणे शाळे. त्याजवरून पुत्रांकळून आपण श्रीमताचे पायांची व बाईचे पायांची व श्रीमार्तंडजीचे पायांची शपथ करून, दरोबस्त लळकरार्ची तुकाने उठवून, प्रातांत दरोबस्त मनाई राज्यांतील शिरस्तेप्रमाणे चिडी वेगळी विक्री होऊ नये याप्रमाणे ताकीद निश्चन जाली.

[होळकरदरबारांतील हिंगण्यांची वकिली लेखांक २ वा. पृष्ठ ७.]

पृष्ठ १२२ “दौलतीचे ओऱ्यें कोणाचे माथा घावें ! दोन पोरे दोन प्रकारची ”:—

“ राजश्री काशीराव होळकर यास वळें याची हा पहिला बेत होता, परंतु हळी मल्हारराव होळकर बिघून आहे. त्याचे बोलणे परस्परे व सांगूनही पाठवणे की, काशीराव यास वळे कर्ती देता ? माझी वाट काय ? माझा मजला हिस्सा घावा, पुढे कर्तव्य तें करावै. असें न करिता, एखादी गोष्ट केली तर, मी एखादा अनर्थ करून उठून जाईन. या प्रकारची भाषणे ऐकून तूते वळें देणे राहिले पुढे घडेल तै खरे !! [महेश्वरदरबारची बातमीपत्रे लेखाक २५० पृष्ठ २२३.]

पृष्ठ १२५ विठोबा:— हाच विठोजी होळकर ज्यास पुढे बाळोजी कुज-राच्या सल्लानुसार दुसऱ्या बाजीरावानें हत्तीच्या पायी देऊन ठार मारले. विठोजी हा यशवतराव होळकराचा सल्ला भाऊ.

पृष्ठ १२५ प्रति बाबासाहेबास (?) सहजात उचलून घ्यावे असा प्रसंग.— ‘बाळासाहेब’ या ऐवजी ‘बाबासाहेब’ असें नुकीचे वाचन झालेले दिसते. काशीरावाला बाळासाहेब म्हणत असत.

पृष्ठ १३४ “त्यात पवारांची जमियत स्वारपायदळ हजार बाराशे. एक तोफ रंगराव वोडेकर याचे बरोबर. तीन हजार पेढारी ”:— हे वाच्य पुढील प्रमाणे दुरुस्ती करून वाचले पाहिजे “त्यांत पवारांची जमियत स्वार पायदळ हजार बाराशै (व) एक तोफ रंगराव वोडेकर याचेबरोबर तीन हजार स्वार पेढारी.”

पृष्ठ १३५ पेढारी:— शिंदेशाही व होळकरशाही पेढारी असें पेढाऱ्यात भेद असत. यशवतराव होळकरानें कैद करून ठेवलेला करीमखान पेढारी हा बुढणखान पेढाऱ्याचा मुलगा. बुढणजवळ साठ पेढारी जमात असे. तो महादजी शिंद्याचा राणखानभाई याच्या पदरी होता. पानपतच्या लढाईतहि तो होता.

बाप वारला तेव्हां करीमखान पांच वर्षीचा होता तो चौदा वर्षीचा शाल तेव्हां त्याच्या जवळची पेढारी जमात हजार घोड्याची शाली. व तो होळकराच्या पदरी राहिला. होळकराजवळ त्यानें तेरा वर्ष चाकरी केली. नंतर तो शिंद्याकडे गेला. तेथे त्याचे माहात्म्य फारच वाढले. त्याच्याकडे पांच महाल होते. पुढे हग्रज व शिंद यांच्या युद्धकाळात त्यानें शहाजानपूर, सारगपूर इत्यादि अणिकहि जागा बळकावल्या. १८०७ सालीं दौलतराव शिंद्यानें त्यास कैद केले. काहीं दिवसांनी त्यास मृत्क करण्यात आले. व शिंद्यानीं त्यास गढाकोटा मुलख आणि दुर्जनसालाचा बहादू-

गड बहाल केले. पुढे एका लढाईत करीमखानाचा पराभव झाला. त्या लढाईत करीम-खानाचा पुतऱ्या हा खुशाल कुवर आणि मोति कुवर वाजवरोबर निसदून गेला.

पुढे त्या तिघार्नीं भोपाळनजीक आसरा धरला. उपर्युक्त नामदारखानाच्या वापाचें नांव हड्डीबुळा ऊर्फ हिरू पेंढारी असे आहे. १८११ सालीं त्याला गवाल्हे-रच्या किल्थांत कैद करून ठेवण्यांत आले होते हिरूचा बाप इत्राहीम पेंढारी आणि करीमचा बाप बुटण पेंढारी हे सख्वे भाऊ

हिरूखान पेंढारी असर्वाच्या लढाईनतर लवकरच वारला. त्याला तीन मुलगे होते. त्यापैकीं ज्येष्ठ दोस्त महमद हा त्याच्या पेंढारी पथकाचा नायक बनला. १८१२ सालीं दोस्त महमदाजवळ १० हजार शिलेदार २-३ तोफा व कार्हीं पायदळ होते.

होळकरशाही पेंढारी:— १८०२ सालीं यशवतराव होळकराजवळ गनीखान नांवाचा पेंढारी जमातदार होता तो पुण्यावरील लढाईत ठार झाला त्याचा मुलगा हमामवक्ष हा नतर होळकराच्या सैन्यातील मुख्य बनला.

हे सर्व पेंढारी मूळ दोघा अफगाण भावांची अवलाद होत. युसुफभाई अफगाण जमार्तील महमदखान आणि समतखान असे दोघे याचे पूर्वज किंवा मूळ पुरुष होत. प्रथम काल्पीजवळ असता थोरल्या बाजीराव पेशव्यांनी त्यांना आपल्या नोकरीत घेतले. त्यावेळी ते रोहिलखडांत रहात असत. फक्त ५० अफगाण शिपायांचे पथक त्याजवळ त्यावेळी होते. पेंढार्यांच्या जमार्तीना ‘दरा’ अशी एक सजा आहे.”

[Poona Residency Correspondence Volume 14 लेखांक १३४.]

पृष्ठ १३९ मावशीबाई:— हरकूर्वाईलाच मावशीबाई म्हणत असत. (महेश्वर दरवारचीं बातमीपत्रे पृ. ६१) ही थोरल्या मध्याराव होळकराची उप ढी

पृष्ठ १३९ परिच्छेद ८७ जावडाचावडी:— ‘नावडातावडी’ पाहिजे. या नांवाचा गाव महेश्वराजवळ आहे

पृष्ठ १४० समेरुढचा घाट:— सिमरोळ गावानजीकचा घाट. त्यावरून त्याला समेरुढचा घाट किंवा शमरुढचा घाट म्हणण्याची पद्धत पडली. सिमरोळ गाव महू परगण्यात असून तेयें एक कजळीगड नावाचा किलाहि आहे.

पृष्ठ १४२ मग देशीहून लाडाबाईचे वर्तमान आलें :— लाडाबाईच्या मृत्यूचे वर्तमान लाडाबाई ही यशवतराव होळकराची एक पत्नी.

पृष्ठ १४२ परिच्छेद ८९ व ९० शिंदे बायांशीं यशवतराव होळकराचा समेट व नंतर लगेच शिंदे बायांच्या सैन्यावर छापा — या सबधांत जिवबादादा बक्षी चरित्रातील पत्रात तपशीलवार माहिती आहे. “(बायांशीं)

समेटाविशी वानवडीहूत ३० तात्या पागनीस व आबा चिटणीस व बाबूराव आप्पे व कपूवाळे फिरगी असे पुसेसावळीचे मुक्कार्मी आले होते. बोलणे शाले, ठाराव मृणाल तर (दौलतराव शिंद्यांने) श्रीमत बायास अशेरचा किण्डा द्यावा आण आकरा लक्षाची जहागीर बन्हाणपूर व सरकार हांडा व जहानाबाद असे व आणली अकरा लक्षांचे महाल द्यावे. आणि बायाची खासगी वस्तभाव व जवाहीर वैगेरे जे आहे ते द्यावे. रावजीनी (नारायणराव बक्षी यांनी) वानवडीस पाहिले प्रमाणे कामकाज करावे. आणि भाऊनी (बाळाभाऊ बक्षी यांनी) ब्रोबर असावे. XXX या प्रमाणे ठराव शास्यावर बाया व त्याचे कारभारी बाळाभाऊ हिंदुस्थानात जहां गिरीचे ठिकाणीं जाण्यास निघाले. रस्त्यात उजनीचे सुमारे पोचतात तों “मातो-श्रींचा (बायांचा) मुक्काम आणि यशवतराव होळकराचा मुक्काम जवळ होता लष्करास लष्कर लागूनच होते. दगा करील हे कोणास ठाऊक ? पहाटेस छापा घालून चीजवस्त शाढूनसारी लुटली यशवत बाबूराव व धनबादादा व आनराव मळगावकर व सखोबादादा, व सावाजी नारायण यांची बहुत खराबी झाली. परतु जिवानिशीं आले. त्या गडबडींत एक लखबा वागळा यास तोफेचा गोळा लागून काळ झाला.”

[जिवबादादा बक्षी चरित्र पृष्ठ २४६.]

“ इकडील वर्तमान तर आपले लष्कर उजनीवर मुक्काम करून होते. त्यास यशवतराव होळकर याचा व आपला एकोपा जाहला होता. आण लष्कर त्याचे आपले सिनिध उतरले होते. त्याणीं विश्वास दाखवून एकाकी लष्करावर कार्तिक शु॥ १५ चे दिवशीं छापा घालून लष्कर लुटून घेतले. ते दिवशीं लखबा वागळा यास तोफेचा गोळा लागोन ठार जाहला. XXX एकएक घोडेनशी हजार दोन हजार जमेतिनशी मातोश्री बाई साहेबांस घेऊन ते दिवशीं वीस कोस आलों ” [बाळकृष्ण विठ्ठल यांचे पत्र १४।१२।१७९९ चे जिवबादादा बक्षी चरित्र लेखांक २९९ पृष्ठ ५३२.]

पृष्ठ १४४ झाडीत असल्यास लागून होतेः— याचा अर्थ लागत नाही. मूळ पाठ काय असावा ते उमगत नाही.

पृष्ठ १५१ काशीराव होळकर याजकडील सरमजाम महेश्वरीं होता त्याच्या मुकाबल्यासः— होता या शब्दापुढे पूर्णविराम समजावा. पुढील त्याच्या या शब्दाचा सबध गोपाळराव चिटणीसाकडे आहे.

पृष्ठ १५१ रखमाबाई — ही पहिल्या तुकोजीराव होळकराची दुसरी ली होय. हिचाच मुलगा सबाई मलहारराव. ही फार रूपवती होती. ती १७९२ च्या

सुमारास वारली. तिचा स्वभाव अत्यत जलाल असस्यामुळे तुकोजीने आपलीं तिन्ही मुळें म्हणजे काशीराख, यशवतराव आणि विठोजी यांना पांडुरग शंकर नांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या देवरेखेलाली कायथ्यास दूर ठेविले होते, रखमावाईचे व आहेत्या-वाईचे बिलकूल पटत नसे. रखमावाईची छेत्री इदुरास हरसिद्धी मंदिराचे ईशान्य-बाजूस नदीस लागून आहे. [मालव साहित्य इदूर विशेष अक वर्ष ५ अक १ पृष्ठ ३५] रखमावाई ही मुलतानपूर येथे राहात असे

पृष्ठ १५२ बदखलीत—मूळ शब्द ‘बदखल’ हिंदी आहे त्याचा अर्थ H A depressed or low spot, a bottom, basin, hollow (मोस्स)

पृष्ठ १५२ हरनाथः— हा होळकरांचा लेकवळा होता अर्थात त्याची गणना ‘कुवर’ मडळीत होत होती यशवतराव होळकराचा त्याच्यावर फार विश्वास असे.

पृष्ठ १५३ भारमळ.— बखरीत येणारे भारमळ व हरनाथ हे होळकराचे लेकवळे. “लेकवळे मडळीस दरमहा असून त्यास कागदोपत्री ‘चिरजीव’ असे लिहिण्याची पद्धत आहे. जेव्हा जेव्हा यशवतराव महाराजानी हरनाथसिंग यास पने लिहिली आहेत तेव्हा त्यानीं त्यास ‘चिरजीव हरनाथसिंग’ असे लिहिले आहे. या लोकाची इव्वर येथे ‘कुवर आळी’ म्हणून एक आळी माणिक चौकात प्रसिद्ध आहे. या कुवर जारीत एकाच जारीचे लोक म्हणजे मराठे, धनगरच आहेत असे नाही तर त्यात रजपूत, मुसलमान वगैरे जारीचे हि लोक असत. हरनाथसिंग या नांवावरून तो रजपूत असावा असे वाटते सर्व कुवर मडळी ‘होळकर’ हेच आपले आडनाव बहुत करून लावतात. भारमळदादा हेहि हरनाथाप्रमाणेच लेकवळे (कुवर) होते. हे मोठे मुत्सही होते. महश्वर संस्थानचा कारभार ते पहात असत.”

[भवानी शकर यांची रोजनिशी पृष्ठ २०.]

दक्षणेत लेकवळ्याना ‘शिंदे’ ही सजा होती. हे लेकवळे आपापत्या आईचे आडनांव लावीत. पुण्यात शिंदे आळी म्हणून आहे ती प्रसिद्धच आहे.

पृष्ठ १६१ अंतुरचा घाट — सध्यां हा घाट आवन्याचा घाट या नायाने ओळखला जातो.

पृष्ठ १६१ मी याचा वेगळा कसा होऊँ? — मी यांच्यापासून वेगळा म्हणजे दूर कसा होऊ, असे त्यास ज्ञाले. यांच्याजवळ राहिलो तर हे केव्हा अबू भेतील याचा नेम नाही अशी भीति त्यास उत्पन्न झाली.

पृष्ठ १६१ हिंगलाजगड — भानपुरापासून १४ मैलांवर आहे. हा पूर्वी जवधूरकराच्या तान्यात होता. पुढे होळकरानीं जिंकला, किळयावर हिंगलाज नांवाची हो. कै. १५

देवी असून रजपूत लोक विशेष करून तिचे भक्त असतात.

पृष्ठ १६१ रामपुरा — हे रामपुरा परगण्याचें मुख्य ठिकाण, पूर्वी हे उद्य-
पूरच्या ताज्यांत होते. येथील चद्रावतानीं मराक्यांची सत्ता शुगारून देण्याचा अनेक
वेळा प्रयत्न केला. परतु तो निष्कळ शाला. शेवटी थोडीशी जहागीर घेऊन त्यांना
स्वस्य बसावे लागले. रामपुरा येथील तलवारी प्रसिद्ध आहेत

पृष्ठ १६१ गरोठ — हे रामपुरा, भानपुरा जिल्हाचे सुभायतीचे ठिकाण
होते. ते पहिले भिंताकडे होते त्यांजपासून चद्रावतानीं जिंकून घेतले. येथूनच
इ मैलावर नागदा, मथुरा रेल्वेचे स्टेशन आहे.

पृष्ठ १६२ प्रात धुंडाड — जयपूर ज्या भागांत आहे, त्या राजस्थानच्या
भागाचे जुने नाव 'धूँडाड' असें आहे या देशांतील डयौसाचे राज्य बडगुजराच्या-
पासून जयपूरवशातील दुलैइ रायजी याने जिंकून घेतले.

पृष्ठ १६२ खुशालगड — यालाच कुशलगड किंवा कोसलगड म्हणतात.
हे ठिकाण महू परगण्यात विध्याद्रीत आहे. तेथील किला प्रसिद्ध असून त्याची उची
समुद्रसपाटीपासून २६२१ फूट आहे.

पृष्ठ १६३ तेथून सोहरभचे सुमारे हासगनावरून आले — वास्त-
विक "तेथून सोरमचे सुमारे हासगजावरून आले." असा मूळ पाठ असावा.
हासगन हे 'हसगज' या शब्दाचे चुकीचे वाचन आहे

पृष्ठ १६६ परिच्छेद १०७ भरतपूरची लढाई — ११२१७६७ च्या एका
वातमीपत्रात भरतपूर किल्याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केलेले सांपटते —

"भरतपुराची माहियत तरी शहरकोठा सभोवता चार गज खदक असे.
सभोवते रान, उत्तर अलगेस दोन कोस शाढी व पूर्व अलगेस दीड कोस शाढी असे
व दक्षण अलगेस येक कोस शाढी असे व पश्चिम अलगेस कुभेराचे रस्याकडे पाव
कोस शाढी, बाकी मैदान असे. शहराचे बुरुजावर तोफ मोठी येक व दोन लहान
येकून तीन. तीन भाडीं दर बुरुजास असेत, मध्ये सफीलीवर रेहकले व जजाला व
जबुरे असे सामान शहरपन्यावर आहे. उपरी शहराचे पूर्व अलग व उत्तर अलगेचे
कोनेयावर पका किला असे. त्याचा खदक वीस गज रुद असे. बुरुजावर मोठे भाडे
येक व दोन लहान असी तीन तीन भाडीं भारी चागली दर बुरुजास असेत. मध्ये
सफीलीवर लाहान भाडीं वरैरे जलेबी रेहकले भारी असेत. लहान भाडीं तर बहुत
असेत. किले यास दोन द्वारे असेत. येक दक्षण अलगेचे, त्यापुढे जिभी. चौबुरुजी
म्हातवर असे. उत्तर द्वार येक असी दोन द्वारे असेत.

[ए. सकर्णि साहित्य ख. ४. लेखांक न. ६ पृष्ठ २६.]

पृष्ठ १६८ गराडा फिरवून देऊन — येताच यशवतरावानें भेटीच्या बैठ-
कीच्या डेव्हाभौंवर्ती आपल्या गार्डसचा पाहारा उभा केला. दगाविगा होऊं नवे
शासाठी ही तरतूद. गराडा म्हणजे गार्डस.

पृष्ठ १७१ तारिख बंद हिशास्ते टाकली — ‘तारीख बदिस्त ते टाकली’
असें मुळांत असेल ? बदिस्त = n a Settled stipend or Salary. बदिस्ती—
Well ordered or well arranged state, Proper management or regular
disposition. भावार्थ असा की यशवतरावानें सैन्यांतोल शिपायाचे दर तारखेच
च्यावयाचे हजेरी पट पाहण्याचे वगैरे कामे टाकलीं. सारांश सैन्य जय्यत ठेवण्याचे
सोहऱ्यन दिले

पृष्ठ १७१ ज्वालामुखी — हे ठिकाण पजाबांत कांग्रा व्हेळीमध्ये आहे. तेथें
उणा पाण्याचे झरे आहेत. त्यातून गधकाच्या ज्वाला किंवा भपकारे बाहेर पडत
असतात. जवळच देवीचेहि स्थान आहे तिला ‘ज्वालामुखी देवी’ असेंच नाव
आहे. कागडा आणि मडी सस्थाने सतलज आणि व्यासगगा यांच्या दुआबांत
आहेत. तेथील हिंदू देवालये प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध आहेत. कोटकांगड्याचा
किळा १७७४ त शीख सरदार जयचद यानें जिंकिला परतु १७८५ सालीं ससार-
चद्र याने जिंकून घेतला. १८०५ च्या डिसेंबरांत यशवतराव होळकराचे वकील
ससारचद्राला भेटले होते.

ज्वालामुखी देवीचे वर्णन कल्याण या हिंदी मासिकाच्या ‘शक्ति’ अकांत
प्रसिद्ध झाले होते. ‘एका उकळत्या पाण्याच्या कुडांत पेटलेली ज्योत तेवत असते,
पाण्याच्या लहरीमुळे ज्योत नाचलेली दिसते. हा चमत्कार पाहण्यास भाविक यात्रे-
करूची रीघ लागलेली असते.’

पृष्ठ १७२ आफलावून — कदाचित् ‘अफलातून’ असा मूळ पाठ असेल.
अफलातून म्हणजे बेफाम.

पृष्ठ १७२ बाराट फौज — बरोट फौज असें पाहिजे. बरोट ही जयपुराकडील
एक भाटांची जात आहे.

पृष्ठ १७३ हरमाड्याचे मुक्कामास आले. तेथें खंडेराव होकळर यांचे
प्रकृतीस विकृत जहाली — सन १२१६ माघ शुद्ध ७ देहावसान झाले. “यश-
वतराव महाराज कोळ्याहून रामपुरा, भानपुन्याकडे सेष्यास निघाले. रस्त्यांत शहा-
पूर मुक्कामी महाराज यांचा पुतण्या खडूजी ह्या हैजानें (पटकीनें) वारला. या योगानें
महाराजास फार दुःख झाले.” [भवानी शकर बक्षी रोजनिशी पृष्ठ १४४.]

खंडेराव होळकराला यशवतरावानें मारविला असा एक प्रवाद सुद आहे.

पृष्ठ १७५ भिमावाई बुळे — ही यशवतराव होळकराची मुलगी, भिमावाई ती गोविंदराव बुळे थांस दिली होती. या लग्नाच्या वेळी यशवतराव महाराज यांनी त्यांस बुदेलखडातील २ लक्ष उत्पन्नाचा ‘कोंच परगणा’ आंदण दिला होता. तो बुळे घरण्याकडे स्वतंत्रपणे प्रथम व नंतर रोख रक्म असा मिळून इ स. १८४९ पर्यंत चालू होता त्यांनी चादवड परगण्यापैकीही त्यास तीन गांवें आणखी इनाम दिली होती.

पृष्ठ १७५ सखाराम गोविंद निजबत नरतबेला नरतबेला — घोड्याची पागा. या पागेत घोडी मुल्यांच नसेते या घोड्यांच्या पागेचे काम सखाराम गोविंदाकडे होते. ‘कोतल नर कोतवाल घोडे मगनमस्त किलकरीत’ — प्रभाकर शाहीराच्या एका लावण्यात असा उल्लेख आहे

पृष्ठ १७७ हाच मग — ‘हाच मार्ग’ असा मूळ पाठ असावा.

पृष्ठ १७९ एकलिंगजी — हैं सुप्रसिद्ध शिवमंदिर उद्देश्य स्थानांत आहे.

पृष्ठ १८० परिच्छेद ११८ त्याचे फौजेचा गाबाबाबा हेरले बाहेर सुदरून काळ काढला — इदूरकर बळवतराव कमळाकराच्या पुरवणी टीपांत ‘गाबागुवा’ असा पाठ सुचविण्यात आला आहे गाबागुवा याचा अर्थ किरकोळ खर्च. हा रांगडी शब्द आहे. तथापि ‘हेरले बाहेर सुदरून’ या पुढील शब्दाचा अर्थ अनिर्णीतच राहतो आमच्या मते मूळ पाठ असा धरला म्हणजे बरोबर अर्थ लागतो. ‘त्याचे फौजेचा गाबाबा बाहेरले बाहेर सुदरून काळ काढला’ म्हणजे त्याच्या फौजेच्या पगारपैकी काही रक्म वरखर्चास म्हणून त्या फौजेतील लोकांस दिली. ही रक्म रामदिनच्या सुभ्यातील गांवावर रोखे करून परस्पर बाहेरल्या बाहेर उभी करण्यांत आली.

पृष्ठ १८१ जयद — जयत. अर्थात् शाहिल्य सामानानिशी व अनुभविक. कजाखी कवायती शिपायानिशी जय्यत असलेली पलटण. मूळ पर्शियन शब्द ‘जहूद’ असा आहे. त्याचा अर्थ Tried, Experienced असा आहे.

पृष्ठ १८२ मैनावाई — ही तुळसावाई हिंची गुरुभगिनी. हिंच्यामुळे इदुरात मुन्या बाब्याच्या दक्षिणेकडील बुश्जासमोरील श्रीकृष्णाचे मानभाव पथाचे मादिर स्थापने झाले. त्या पथाचा प्रवेश वा होळकरी राज्यांत हिंच्यामुळेच झाला.

पृष्ठ १८२ बोलापेशासारखा नमोद सिद्ध करून — ‘बोलापेशा’ ऐवजी मुळीत ‘बालायेशा’ असा पाठ असावा. बालायेशा याचा अर्थ पटवर्धम फारशी मराठी शब्दकोशात उच्चावणी, सर्फराजी, सन्मान, असा दिला आहे.

पृष्ठ १८२ भानपुरे मुक्कामी यशवतराव महाराजाचा काळ झाला —

(२२९)

११-१०-१८११ चे पत्र, “आज २७ ऑक्टोबर रोजी यशवंतराव महाराजा चालांजी जागे शाळे तेळ्हापासून त्याची प्रकृती विशदलेली होती. शाबडतोव तुळशा-चाईकडे वर्दी गेली. तिने अत्यवस्थ स्थिति पाहून सर्व कारभान्यांचा बोलावून आणले. सकाळी ९ वाजतां (१ प्रहर दिवस येतां) यशवतरावांचे प्राणोत्कमण शाळे. भावण अष्टमी.” [Poona Residency Correspondence Volume No. 14 लेखांक ७६.]

पृष्ठ १८२ परिच्छेद १२० पासून पुढे-सन १८०९ नंतर यशवतराव होळक राच्या दौलतीची जी कुतरोड शाळी, व ग्रहकलहाने व फितुरीने जो नगा नाच सुरु केला. त्यासबधीं समकालीन मराठी कागदपत्रांचा पुरावा उपलब्ध नाही. सुदैवाने रेसिडेन्सी दप्तरांतील पत्रव्यवहारांचे जे खड अलीकडे प्रसिद्ध शाळे आहे त्यांत माझ ती हकीकित मिळते. बखरांतील हकीकितीला उपोत्कलक असे पुढील पत्रांतील उतारे पडा

३० ९-१८०९ चे पत्र. यशवतराव होळकर कूच कसून निघण्याच्या बेतात आहे. बहुतेक सव ‘होळकरी सैन्य गणपतरायाच्या तांब्यांत देण्यात आस्याचे कळते. हा गणपतराव पूर्वी होळकराचा दिवाण होता पूर्वी यशवतराव होळकराने भलतीच जलाली केल्यामुळे जे अनेक सरदार किंवा मुस्तदी त्याला सोडून गेले होते त्यांतच हा गणपतराव होता. परतु आता ते पुन्हा सर्व समजूत होऊन परत यशवतरायाकडे आले आहेत.

[Poona Residency Correspondence Volume No. 14 लेखांक ९.]

बाळाराम शेट:— ८-१२-१८११ चे पत्र. होळकराच्या लक्करांत शिपायाचा दगा शास्यामुळे यशवतराव होळकराचा कविला व अल्पवर्द्दी बाळ राजा यांना घेऊन तुळसाबाई पळून रामपुन्याकडे गेली. दिवाण बाळराम शेट हा मासे राहून बेदिल झालेल्या शिपायाना समजुतीच्या गोष्टी सांगून शात करीत आहे. त्याचेहेवून तुळसाबाईला जीं पत्रे येत आहेत त्यावरून कपूचे लोक शांत होत आहेत असे दिसते.

[Poona Residency Correspondence Volume No. 14 लेखांक ८४.]

२८ डिसेंबर १८१५ चे पत्र होळकराच्या लक्कराची तलव चुकवून देण्यासाठी बाळाराम शेट व तात्या आळतेकर फार धडपडत आहेत. परतु मुदलातच नसलेला बैका ते कोठून उत्पन्न करू शकणार? बाया गप्रेल येथे कौटेकराच्या सैन्याच्या सं-

(२३०)

क्षणासाळीं राहात आहेत. रामदीनच्या बेहष्यांतून नोकरी सोडून इ हजार स्वार बाहेर पडले असून ते गांग्रेलला वेत आहेत. त्यांना मारून परत घालावें असें तुळसाबाई कोट्याच्या सैन्याला सांगत आहे. परतु आपणाला कोटेकर राण्याचा तसा हुक्म नाही असें ते सैनिक म्हणतात.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखाक २४७]

१-२-१८१७ चे पत्र. मीरखानाने मल्हाररावाचा कबजा घेऊन तुळसाबाईला कारभारांतून अजिबात काढण्याचा कट केला केला आहे असा पक्ष वहिम आहे. तथापि तीं दोघे वरकरणी एकमेकाविषयीं सशव्य विलकूल दाखवित नाहीत बाळाराम शेट आणि मैनाबाई यांचे तुळसाबाईच्या प्रेरणेने खून पाडण्यांत आले (मैनाबाई ही मरहूम यशवतराव होळकराची एक बायको) तसेच बख्तर भाऊ (मैनाबाईचा भाऊ) हरी होळकर (यशवतरावाचा पुतण्या) आणि महिपतराव चिठणीस यांचाहि तसाच निकाल लावण्यांत आला आहे.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखाक ३०३]

८-४-१८१७ चे पत्र. मागच्या पत्रात तुळसाबाईने बाळाराम वगैरेचे खून केल्याचे वृत्त लिहिले होते, परतु ते खरे नाही. त्या लोकाना मारले नाही, फक्त कैद करून ठेवण्यांत आले आहे.

[Poona Residency Correspondence Volume No. 14 लेखाक ३४८.]

मे १८१७ — तुळसाबाईचे व गफूरखानाचे उघड वैर पडले आहे. तुळसाबाईला काही प्रमुख मराठा सरदारांचा पाठिंबा आहे. रामजी शिरोंके आणि रामदीन यांना होळकराचा चालू कारभार पसत नाही व ते होळकरास सोडून बाहेर पडून चिनकजी डेंगव्याला जाऊन मिळणार. रामदीन हा आपल्या बाराभाईसह लक्षरांतून पळून गेल्याचे वृत्त आहे. (चिनकवायती घोडदळाला वाराभाई अशी सजा होती)

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखाक ३१९.]

जून १८१७:— अबाजीपताचा काटा दूर झास्यापासून गफूरखानाला कोणताच अटकाव राहिलेला नाही. तोच आता होळकरशाहीत सर्वाधिकारी बनला असून तो आतां काय उत्पात करील सागवत नाहीं बहुधा तुळसाबाईचाहि खून करवील. तुळसाबाईजवळ बळकट जमाव नाहीं. बहुतेक सैन्य गफूरखानाच्याच

हुकमतीखालीं आले आहे. आता गफूरखान हा गादीचा धनी अस्पर्हई पोरगा आहे त्याला कबजांत घेण्याचा प्रयत्न करील, व कारभान्यांना कैदेत टाकील आणि त्यानंतर सारा कारभार मीरखानाच्या हवाली करील. तुळसाबाईने मीरखानामार्फत गफूरखानास निरोपहि पाठविला आहे म्हणतात की, तुमचे कारस्थान मला सर्व कळत आहे परतु मल्हारराव होळकर किंवा यशवतरावाचा पुतऱ्या हरि होळकर यांपैकी कोणीहि तुमच्या हातीं जिवत लागतील ही आशा सोडून द्या ! तुळसाबाईने महेश्वरास पळून जाण्याचा प्रयत्न केला परतु गफूरखानाचे ऐन्य आडवे आत्यामुळे ती उत्तरेकडे कोटा संस्थानात आश्रयास गेली आहे परतु कोट्याचा संस्थानिक तर मीरखानाच्या मुठींतील तुळसाबाईचे चारित्र्य निर्मल असते तर दौलतींतील प्रमुख लोकांनी तिचा पक्ष पोटतिडकीने उचलला असता परतु तिच्या अनाचारामुळे ते लोक तिच्यावर नाखूष होते.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखांक ३२१.]

६-११-१८१७ चे पत्र. मालकमसाहेबाने होळकराकडे पुढीलप्रमाणे अटी सागून पाठविल्या.— (१) शिंद्याप्रमाणेच तुम्ही पेढान्यावर पाठविल्यासाठी एक घोडेस्वाराची फौज द्यावी (२) त्याचप्रमाणे एक किल्ला कपनीस द्यावा. (३) आणि पेशव्यास कसलीहि मदत देऊ नये परतु या अटी अमान्य होऊन शेवटी इंग्रज-होळकराची लढाईच झाली लढाईच्या आधीं गफूरखानाने होळकराचा दिवाण गणपतराव आणि तुळसाबाई याना कैद करून हिंगलाजगडास रवाना केले.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखांक ३४१.]

पृष्ठ १८२ सन १२२१ कार्तिक शुद्ध ११ -- २८-१०-१८११ या दखरींत सर्व सन 'फसली' वापरले आहेत. तसेच 'शक' शाळीवाहन न वापरतां विक्रमसवत् वापरला आहे नमदेच्या उत्तरेस विक्रम सवतच वापरतात.

फसली सन — “फसली सनास मृगासच आरभ होतो. शहाजहान बादशहाने दक्षिणेतील काही मुसलमानी राजास जिकून तोडरमल्याच्या जमाबदीची शिस्त सुरु केली, तेव्हा त्याबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत अकबराने सुरु केलेले फसली सालही दक्षिणेत आले, व पुढे मराठ्यांनी दक्षिणेत अम्मल स्थापन केल्यावर आपल्या कागदोपत्रींही याच सालाचा फार उपयोग करू लागले. एतदेशीय संस्थानिक अच्यापहि फसली सालाप्रमाणेच हिंदेब वगैरे करितात. हें साल सुरु सनाहून ९ वर्षींनी पुढे असते. फसली सालांत मृगापूर्वी ५९१ व मृगानंतर ५९० वर्षे मिळविली

म्हणजे इसवी सन निघतो. सुरु सन व फसली सन या दोहोचेही मुखलमानी महिने व तारखा हिजरी सनाप्रमाणेच असतात.”

विक्रम संवत् — “विक्रम सवताचे व शालिवाहन शकाचे महिने व तिथि एकच असतात. विक्रम सवतांत १६५ वजा केले म्हणजे शालिवाहन आणि ५७ वजा केले म्हणजे इसवी सन येतात.”

पृष्ठ १८४ मासपक्ष फोडा भागून — ‘फोडा भोगून’ असें पाहिजे. फोडा म्हणजे अडचण.

पृष्ठ १८४ तुम्हास रोडगडावर शह देऊन — “तुम्हास म्हसरोडगडावर शह देऊन” असें पाहिजे. म्हसरोडगडची मातेशरी (मातोश्री) देवी प्रसिद्ध आहे.

पृष्ठ १८६ गंगरोडास बाया व महाराज किले दाखल क्षाले — १८ डिसेंबर १८१५ चे पत्र. “अल्पवर्ष होळकरांने ताबुताच्या मिरवणुकीत नेहर्मांप्रमाणे भाग घेतला परतु नतर होळकर कुटुंब गुसण्यांने पद्धन गेले. नाहींतर स्वतःच्या सैन्याच्या कैदेत पडण्याचा त्याला हरघडी धोका निर्माण झालेला आहे. होळकर कुटुंब आता भानपुन्यापासून १ मजलीच्या अतरावर असलेल्या गांगेलच्या किळथात आश्रयाव गेले आहे. दुसरे दिवशी त्याचे कारभारी दिवाण गणपतराव आणि बक्षी कृष्णोबा हेहि गांगेलास दाखल क्षाल. कृष्णोबा बक्षीची बायकासुले मात्र शिलेदाराच्या ताव-डीत मार्गे अडकली आहेत. होळकर बायानीं स्वतःच्या सरक्षणासाठीं जालीम-सिंगार्चीं दोन पलटणे जवळ बालगलीं आहेत.

[Poona Residency Correspondence Volume No 14 लेखांक २४६.]

पृष्ठ १९१ तारोळा — “पु. दे. प्रवृत्त कार्यास कांहीं प्राप्त होतें जे प्रतिबधक विध तो तारोळा.” अडचण, विध [महाराष्ट्र भाषेचा कोश, परशारामपत गोडवाले वौरेनीं रचलेला. सन १८२९]

पृष्ठ १९३ मासाहेब — मल्हारराव (तिसरा) हा केसराबाई नावाच्या राखे-पासून झालेला यशवतराव होळकरांचा मुलगा. केसराबाई गरीब कुळातली असताहि तिच्या सौंदर्यावर मोहित होऊन तिला यशवतरावाने आपल्यापाशी ठेवले होते. केसराबाईलाच कृष्णामासाहेब म्हणत असत. तिच्या नावाने प्रसिद्ध असलेला केशरबाग व त्यातील शिवमंदिर हीं स्थळे तेजपूर गांवाला चिकटून आहेत केसराबाई १८४९ साली मृत्यु पावली. [मालव साहित्य, इदूर विशेषांक, दा. व दाढेकरांचा लेख.]

पृष्ठ १९५ आधान सिद्ध करवून × × × पूर्वक सोम केला — गळलेला शब्द ‘पशुवध’ असावा. सोमयागात पशु बळी द्यावा लागतो.

(२३२)

होळकर कैफियत

परिशिष्ट नं. २ – व्याकिसूचि

श्री

श्रीपतराव मैराळ राजणगांवकर ११८, १२१

अ

अग्रीसाहेब १९२, १९३. अन्याचा पलशीकर २१, २५, २७. अनतराव माघव १२२. अफरासखां १०३ अमृतराव पेशवे ८१. अहंशिवहादर ९४, ९५, ९९, १००, १०२, १०३. अहल्याबाई होळकर ४३, ४४, ४६, ४७, ५२, ५७, ५८, ५९, ६०, ७१, ७२, ७४, ७५, ७६, ८३, ८५, ८७, ८८, ९१, ९२, १०९, ११४, ११५, ११८, ११९, १२१. आबाजी खडेराव १५२. अबोजी इगळे ८३, ८४, ९२, १०३, १०४, १०५, १०९, १६८, १६९.

आ

आचमसिंग पुरभय्या १५६. आनदीबाई पेशवे ६७, ८१. आनदराव पवार १३४. आप्पाजी कृष्णराव १९५. आप्पाजीपत दामले १००. आबा चिटणीस ९४. आबाजी खडेराव पारनेकर १०७. आबाजीपत (राधो रणसोड पागनीस याचा मावसभाऊ) ८७. आबाजी रणसोड ८८, ९०, ९१. आबाजी रणसोड पागनीव (राहुरीकर) १२३. आत्माराम शिवराम ताबोळी (वाकळ्याचे गुमास्ते) ९५.

इ

इस्मायल बेग १७, १८, १०३, १०४. इस्टुर फाकडा ७६. ईश्वरसिंग १३, १४.

उ

उदाबाई ४३, ४४. उदाजी पवार ५, ६, ७, ९, १२. उमाजी पाटील (भोसल्याकडील) १७६. उमेदसिंग होडे ११, १४.

क

कदम फाकडे ६५. कपूरखा १८५, १८६, १८९, १९०, १९२. कबडे-

कर (उदाजी पवाराचा कारभारी) ७, १२. काळी बेगम १७६. काशीबाई पेशवे २३. काशीराव होळकर ७७, ९२, १०३, १०४, १०५, ११४, १२१, १२२, १२३, १२५, १३१, १५०, १५१, १५३, १५४, १५५, १७१, १७३. कुशावा बक्षी १८१ केशवराव फणसे ८९. केशवराव माहडीक १८१. केशवराव विठ्ठल सारोळकर १७५. कौशा फकीर ९८ कृष्णाजी माहडीक १४१, १५०. कृष्णाजी मुरार ६८, ७१, ७२, ७३, ७४. कृष्णाजी बाणाजी हुजरे १२८ कृष्णाजी महादेव पारनेरकर ६०. कृष्णाजी मुकुद ऊर्फ कुशावा बक्षी १४४, १४५ कृष्णाजी लक्ष्मण १५९, १६६

ख

खडूजी वीरकर १. खडेराव होळकर (मल्हाररावाचा मुलगा) १४, १८, ४१, ४७, १२०. खडेराव होळकर (दुसरा) १६०, १६१, १७२, १७३. खडोजी भोईटे ६४ खडोपत बाबा ९५, ९७, ११८, १६०, १६७, १८३. खुशाल कुवर १११.

ग

गजा कुवर १५० गणपतराव नारायण दिवाण १५५, १६३, १७२, १८१, १८५, १८६, १८७, १८८. गपूसिंग १७९. गफूरखां १७५, १७६. गमाजी शिंदे १६४. गाजुउद्दीखान १८, २६ गुलामखां १६३. गुलाम कादर ९७, ९८, ९९. गुलार्बाखा १५३ गोवर्धन नाईक (भिल) १३४. गोविंदपत बुद्देले २८. गोविंदराव बुळे ३२, ६३, १७५. गोविंदपतदादा खाजगीवाले ९२. गोविंद शामराज ८३. गोपिकाबाई पेशवे ३२. गोपाळराव चिटणीस १०४, १०५, १०६, १०७, १०९, १११, ११२, ११३, ११५, ११८, १२९ गोपिनाथ घुले मथुरेकर महाराष्ट्र भिक्षुक (जाटाचा गुरु) ६५. गोपाळराव गानू खाजगीवाले १५६. गोहदकर जाट ८२, ८६. गौतमाबाई (मर्हारराव होळकराची बायको) ५, १२०. गगाराम कोठारी १७४ गगोबा तात्या १२, १७, २१, २५, ३६, ३७, ४२, ४५, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३, ५४, ६६

च

चतरसिंग चेचाणी ८९. चिमाजी यशवत १६४. चिमणाजी कृष्ण १५३, १६२. चिमणा बापू ९५, १०८. चिमणाजीपत भाऊ १६३, १७३, १७५. चिमणाजी फडणीस ११४. चिमाजी बुळे १२४. चितो आत्माराम १४३, १४५. चेतसिंग (काशीचा राजा) ८५. चद्रावत ९०.

(२३५)

ज

जगन्नाथ राजाराम १६४, १८०, १८१. जगन्नाथराम ११८. जनकोजी शिंदे २६, २७, ३९. जयाजी शिंदे १३, १८, २०, ३९. जवाहरसिंग जाट (सुरज-मल्लाचा पुत्र) ३६. जहन साहेब १८७, १८९ जान बत्तीस १६८, १६९. जावताखान रेहिला ६०. जालमसिंग १४८, १४९, १७४, १८०, १८२. जिजीबाई १९१. जिजीबाई (दुसन्या मल्हारराव होळकराचे कुटुंब) १३१. जीन वैष्णवीस्ट १३९. जीवनराव पागनीस अवसरकर ८१. जिवबा अणा सबनीस १३ जिवबा दादा बक्षी ८६, ९१, १०४, १०५, १०६, १०७, १०९, १११, ११२, ११३, ११५. जिवाजी भोईटे २६. ज्योतीवा नाईक १८६, १८७. ज्योतीवा शिंदे १३. ज्योत्याजी घोरपडे ११६.

ट

टकाप्पा कर्नाटकी १४० ठिपू १०८, ११०

ठ

ठाकुरदास १८७

ड

डबइ (डिबॉर्झन) १०८, १०९

त

तात्या आळेकर १३४, १६०, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५ तुकोजी होळकर ३५, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५१, ५२, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७०, ७१, ७६, ७७, ७९, ८०, ८२, ९१, ९३, ९४, ९७, ९९, १०१, १०३, १११, ११३, ११४, ११७, ११८, १२१. तुकोजी शिंदे १३. तुळसाबाई १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८२, १८७, १८८, १८९. तोतया भाऊसाहेब ६८.

ध

धर्माजी शिंदे १७२. धर्मा कुवर १७५, १७६, १७७, १७९. धोङोफत गोढबोले १३८, १५५.

(२३६)

त्र

त्रिवकराकमास्त्र पेटे ६७, ६८. त्रिवकजी इमले ८४. त्रिवकराव देहगांवके १८४.

द

दत्ताजी शिंदे १३, २०, २६, २७. दत्ताराम जमादार १५३. दसवड्हार
सुभेदार उबन ८, ९, १०. दलसिंग कुवर १९१. दाजी मुनसी १५२. दादम-
खान १७३. दादाजी गगाधर (चन्द्रचूड) ५४, ७०. दादासाहेब पेशवे १८,
१९, २०, २१, ३१, ४१, ४०, ४१, ४२, ४५, ४६, ४८, ४९, ५१, ६७,
६८, ८०, ८१, १२१. दादो मल्हार वाघोलकर ५५, ५६. दिनकरराव पागनीय
११४, १५२. दीक्षित १९२. दुदरनेक १४६, १४७, १४८, १४९, १८१.
दौलतराम हळदे (जयपूरचा कारभारी) ११३. दौलतराव शिंदे ११८, १२८,
१२९, १३०, १६९, १७०.

न

नजीबखान २०, २६, २७ २८, ३६, ३९, ८४, ८५ नजीबकुलीखान ८७,
१०३. नदलाल मढलोई ८, ९. नवलसिंग जाट (सुरजमलाचा पुत्र) ३६, ६२.
नथ्याबा फणसे ४३. नथु फसणे १८३०. नादीर शहा २०. नाना फडणीस ७०,
७६, ७७, ८०, ८१, ९१, ९२, १०८, १०९, ११९, १२१. नानासाहेब
पेशवे १३, १४, १८, २१, २२, २३, ३२, ३५, ३६, ४०. नागो जिवाजी
१४१, १५५. नारायणराव पेशवे ६७. नारायणराव बक्षी १३० नारो सिद्धेश्वर
८९. नारो गणेश शौचे ऊर्फ नारोपंत नाना ५२, ५३, ५५, ५६, ६४, ६५,
६६, ६७, ६९, ७०, ७१, ७६, ९४, ९५, ९७. निराजी शामराज ९०.
निळोबा साठे निसवत पवार धारकर १४१.

प

पदमसी ९६, १४९. परश्वराम होळकर १८३. परशुरामभाऊ पटवर्धन ११९,
पहिलवानखां पठाण १७३ पाहुरग रणसोळ पारनेरकर ६०. पाहुरग शकर मुख-
त्यार ६०, ९२, १५०, १५१, १५३. पापडसाहेब ७६. पाराजीपत बावा ९५,
९७. पाराशार दादाजी ११३, ११५, ११६, ११८, ११९. प्रेमसिंग कसान
१८८, १९१. पजू जमादार ८९.

(२३७)

क

फत्तेसिंग माने १४७, १५५, १६८, १५९. फुलण १४५.

ब

बजावा कुटे १२६. बढवाणीकर ९. बल्बतराव वाकडे १२१ बहिरो अनति
सबनीस १८९ बाबासाहेब फडके १५९, बाजीराव बापूजी १६२ बाजी नरसिंह
५५, बाजीराव बळाळ पेशवे ३, ४, ७, ८, ११, ४० बाजीराव (दुसरा)
१९२ बाजूसिंग १७९ बापू विष्णु १८०, १९३. बापू शिंदे १६१. बापूखां
१४६ बापूजी त्रिबक वरखेडकर २० बापू होळकर ७७, ७८, ८०, ९३, ९४,
१०३, १०४, १०५, १०६, १०८, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६,
१२३, १२४. बापू विठ्ठल परभू १३१ बापूजी जनार्दन (बाळाजी जनार्दन कारकून
नि)। शिंदे याचा कनिष्ठ भाऊ) ९१ बाळारामशेट आगरवाले १७०, १७१, १७३,
१५५, १७६, १७८, १७९, १८१, १८५, १८६. बाळाजी कृष्ण फडणीस १५२.
बाळाजी कृष्ण १५८. बाळाजी कमठाकर १३७ बाळोजी कुजीर १५६. बाळाबाई
(अल्हडवाल्याचे कुडव) ३७, बाळोजी बाबा प्रभू (कारकून दिस्मत पेशवे) ६.
बाळाजी विश्वनाथ पेशवे २, ३, ४, ४०. बाळोवा त्यात्या पागनीस ८६, ९१,
१२८, १२९, १३०. बाळोजी इगळे ८३, १०३, १०४, १५३. बाळाजी
जनार्दन कारकून नि ॥। शिंदे ९१, बाळाराम दिवाण (निसवत महादजी शिंदे)
८४ बाळाजी लक्ष्मण १२१, १३१ बाळाजी भिकाजी १६६ बिवाजी नाईक
२१, २४ बेगम समरू ६३, १६३ बगस पठाण १५५

भ

भगवतराव कदम ६४. भवानीसिंग चंद्रावत ९०. भवानीश्वकर कायथ १३३,
१३७ भाऊसाहेब पेशवे १८, २१, २२, २३, २५, २८, २९, ३०, ३१,
३२. भागवाई (काशीराव होळकराची कन्या कालगावडे मोत्याजी वावाचे पुत्राच
दिलेली) ९२. भारमल होळकर १२३, १३४, १३९, १४१, १५३, १७३.
भिकाजी होळकर ७८, ११७, १२३, १३३, १५४, १५५. भिकाजीपत पाळन्दे
१००, १०१. भिकाजी जमादार १४०. भिवाजी रणसोऱ राहुरकर पागनीस ५४,
६४. भिववा नाना ६५. भीमाबाई (यशवंतराव होळकराची मुलगी) १७५.
भोजराज बारगळ १, २, ६.

म

मकाजी गिते ८९. मलकाजमानी १९, ६२. मलकण साहेब १७०, १८७, १८९, १९२, १९३. मल्हारराव होळकर १, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २५, २७, २९, ३०, ३२, ३४, ३७, ३८, ३९, ४१, ४७, ५६, ७३. महिपतराव होळकर १८३. मल्हारराव शामजी १३१, १३२, १६०, १६१ मल्हारराव रामचंद्र फडणीस १५४. मल्हारराव होळकर (तुकोजी होळकराच्या दुसर्व्या बायकोचा मुलगा) (सवाई) ७८, ८१, ११५, ११७, १२३, १२४. मल्हारराव होळकर (धाकटा किंवा तिसरा) १७५, १८२, १८४. मनसुरअली १७. महिपतराव रामचंद्र १६३. महिपतराव गोसावी ढोलीबाबा १७४. महिपतराव गिरमाजी ५० महिपतराव गोमाजी १७६, १७८. महादजीपत गुरुजी ५६. महादजी दिंदे १३, ३९, ४०, ४१, ५५, ५८, ६०, ६१, ६६, ७४, ७५, ७६, ८२, ८३, ८४, ८६, ९१, ९४, ९५, ९८, १००, १०१, १०२, १०३, १०८, ११०, ११७. मानाजी फाकडे ६४, ७१. माणिकचंद हजारी ११३. माणखसिंग १६२. मावशीवाई ७५, १३९, १४१. मालराव होळकर ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४६, ७३, १२०. मालजी मेहता ८९. मालोजी घोरपडे १५८. माखनलालसिंग १४३, १४५. माधवराव पेशवे (योरले) २१, ३६, ३९, ४८, ४९, ५१, ५२, ५३ ५५, ५६, ६६. माधवराव गणेश १८५, १८६. माधवराव गोविंद आळेकर १६१. माधोसिंग जयपूरकर ३३. माधेसिंग १३ मीरखान १३९, १४५, १४७, १६०, १७१, १७५, १७७, १७९, १८०, १८४, १९२. मीरसेदुहीन १८५, १८८. मुजारफखान १२६, १२७. मुक्तावाई फणसे १२०. मुकुन्दराव हरी (नारो गणेश शौचे याचा भाचा) ६०, ७४. मैनावाई १८२, १८५, १८६. मोरोबादादा फडणीस ६७, ६८, ६९, ७०. मोरोबा फडणीस १५९. मोत्याजी खराडे २१. मोहनलाल १४६. म्हाळोजी पिंगळे १०७. म्हाळोजी बारगळ १२२.

य

यशवतराव शिवाजी १३०. यशवंतराव चव्हाण ६४. यशवतराव होळकर १०७, १२३, १२७, १३०, १३४, १५१, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६२, १६३, १६५, १६६, १६७, १६८ १७१, १७३, १७४, १७६, १८२. यशवतराव निंबाळकर अकलूजकर १००. यादवराव भवानी १६९.

र

रउ पाटील १७७. रणजितसिंग जाट १६६. रणजितसिंग शीख १७०. रखमार्वाई होळकर ६४. रघुनाथ आपाजी ऊर्फ बाबा पागे १८३ रघुपत खडेराव १२४, १२६. रघोजी होळकर १६३. रघोजी भोसले १३१. रखमार्वाई होळकर १५१. राणेखान भाई १०३ राणोजी शिंदे (चॉडीकर, अहस्यावाईचा भाचा) ६६, ६७ राणोजी शिंदे ११, १२, १३. रावजीपंत बाबा ९५. रावजी त्रिवक १५९, १९४ रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर निसवत होळकर ३३, ५०, ५४, ५६, ११८ राजाराम शिवराम १७४ राजाराम रणसोड ८३, ८४. राजामल खत्री (जयपूरचा कारभारी) १४. राजाराम आत्याजी ४४. राजाराम सदाशिव (रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर याचा मामेभाऊ) ३३. राजाराम रणसोड (निसवत रावजी महादेव फडणीस पारनेरकर) ४३ ५८. राजे महिपतराम निसवत नवाब हैदराबादवाले १७६. रामजी शेडगे १९२ रामचन्द्र शिवाजी १३०. रामचन्द्र गणेश कानडे ५५, ५८, ६०, ६१ रामचन्द्र नाईक परांजपे ६९. रामराव आबाजी पळशीकर ११९, १२२. रामदासपत (निजामाचा दिवाण) १८. रामाजीपत पळसकर (कारकून दिम्मत मल्हाराव होळकर थोरले) ६. रामचन्द्रबाबा शेणवी १२. रायासिंग घोडचढे ३३. रामजी सेडगे १८७. रामदीन १८०, १८५, १८६, १८७, १९२. राधो मल्हार पोतनीस ८४. राधोबा पागे ५५. राधो मल्हार ५५. रेवाजी फणसे १८२. रोशनबेग १८३, १८६, १८९, १९१ रगराव वोडेकर १३४

ल

लखबादादा शेणवी (थोरले) १८. लखबादादा लाड १४२, १४३. लखोबा अन्तरीवाला ८७. लक्ष्मी १८१. लक्ष्मण अनत १८, १९, ११८. लालाजी बळाळ १४१, १८२. लाला नौबतराय ८६. लाला सीताराम कायथ १८८. लालमण होळकर १९१. लोणी अखत्यार १८७ लीक साहेब १६३, १६५.

व

वलदली साहेब १९३. वासक शिंदी जमादार १५१. वासत आलीखां बगस किंवा वाहद आलीखां बगस १६२, १७३. विछ्ल महादेव १७६, १७८, १८१, १८५, १८६, १८७, १८८, १९१, १९२, १९३. विठोजी होळकर १५६. विठोबा तात्या १८७. विठोजी बुळे १०. विसाजीपत विनीवाले ५८, ६६. विसाजी

लाभाते १६, १८. विनायकराव सदाशिव १३७. विष्णु महादेव गढे २४, २५, २६, ५६. विश्वासराव पेशवे ३१.

श

शरीफभाई ८८, ९०, ९१. शामराव माहडीक १३६, १३७, १४२, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५३. शामराव पांडुरग १८५. शिवाजी गोपाळ पारनेकर १५०. शिवाजी बळाळ १४ शिवबा बाजी ४४, ५३, ५५, ५७, ५८. शिवाजी गोपाळ निसवत रावजी महादेव फडणीस ४३, ५२ शेख करीम फौजदार १२८. शेख शरीफ १६, १७. शेठीबा खराडे २७ शखभट (शखभट किंवा सखभट) ३६, ३७

स

सतलज साहेब १४६. सरजेराव घाटो १३०. सटवाजी राजोळे (मल्हाराव होळकराचा सरदार) १८. समरू ६६. सखाराम सदाशिव १६४. सखाराम गोविंद निजबत नरतवेला १७५. सखाराम बापू बोकील ६७, ६८, ६९, ७०. सजेंद्राव १६७. सदरदीन हवालदार १७३, १७७, १८९, १९०, १९१. सदाशिव भाऊ (सुमे) ११, १२५, १५५. सदाशिवपत अवसरकर १००. सयद्भूमाई १३. सवाई जयसिंग (जयपूर) ८, ९, ११. सवाई माधवराव १२१. साबाजी शिंदे १७ सादलबादल पठाण १७ सुजाउद्दौला ३६. सुकजी बारोसे १२२. सुरजमल जाट १८, २९, ३०, ३३, ३६. सुलतानसिंग सादडीवाला १०. सुलतानजी वाहड १९१. सुभानजी नाईक हुजन्या १६, १७. सोभाराम १७९. शोभागर्सिंग चद्रावत (भवानीसिंगाचा भाऊ) १०. सोमाजी लाभाते १२२, १६७. सताजी लाभाते १४४. सताजी होळकर ११९. सताजी वाबळे २१.

ह

हमदानी ८६. हयादरलीखां १५५. हरनाथ १५२, १६०, १६१, १६४, १६५, १६९, १७१. हरकुबाई ३३, ४४. हरीभाऊ होळकर १११. हरीपत कडके ६७, ७१, ७२, ७३, ८१, १०८, १०९. हरी बाबाजी ८१. हरिसिंग कप्तान १८६. हरजी काळगावडा १५१. हिरोजी बाघमरे ११४. हिम्मतबहादर अनुपगीर गोसावी ३८, ८४, ८५, ९९, १००, १०१, १०२. हिरामण होळकर १११. हैवतराव हमीर १४१.